

CENTAR ZA BALKANSKE STUDIJE

CENTAR ZA BALKANSKE STUDIJE

CENTER FOR THE BALKAN STUDIES

**KULTURNI I ETNIČKI IDENTITETI
U PROCESU GLOBALIZACIJE I REGIONALIZACIJE BALKANA**

**CULTURAL AND ETHNIC IDENTITIES IN THE PROCESS OF GLOBALIZATION
AND REGIONALIZATION OF THE BALKANS**

Priredili / Editors

Ljubiša Mitrović
Dragoljub B. Đorđević
Dragan Todorović

JUGOSLOVENSKO UDRUŽENJE ZA
NAUČNO ISTRAŽIVANJE RELIGIJE

YUGOSLAV SOCIETY FOR THE
SCIENTIFIC STUDY OF RELIGION

PUNTA

NIŠ, 2002.

KULTURNI I ETNIČKI IDENTITETI U PROCESU
GLOBALIZACIJE I REGIONALIZACIJE BALKANA

CBS godišnjak – Godina I
JUNIR godišnjak – Godina IX

Izdavači

CBS, JUNIR i PUNTA, Niš

Priredili

Ljubiša Mitrović
Dragoljub B. Đorđević
Dragan Todorović

Kompjuterska oprema i prelom

Srđan Pavlović

Štampa

PUNTA – NIŠ

Tiraž
200

ISBN 86-83119-41-6

SADRŽAJ / CONTENTS

PREDGOVOR	7
PREFACE	9

PRVA PLENARNA SEDNICA

Jovan Komšić CILJEVI I DRUŠTVENA ULOGA JUGOSLOVENSKOG ZAKONA O ZAŠTITI PRAVA I SLOBODA NACIONALNIH MANJINA U REFORMAMA POLITIČKOG SISTEMA, EVROREGIONALNIM KOMUNIKACIJAMA I SARADNJI NA BALKANU	12
Ljubiša Mitrović SUDBINA KULTURNIH I ETNIČKIH IDENTITETA U PROCESIMA GLOBALIZACIJE I REGIONALIZACIJE NA BALKANU	15
Petar-Emil Mitev BULGARIAN GENERATIONS BETWEEN EUROPEAN INTEGRATION AND BALKAN REALITIES	32
Milovan Mitrović TRADICIONALNI I MODERNI ELEMENTI SRPSKOG IDENTITETA	41
Alpar Lošonc TRANSFORMACIJA ZNAČENJA NACIONALNE DRŽAVE U PROCESIMA GLOBALIZACIJE	52
Agneš Kartag-Odri NORMATIVNO PRAVNA ZAŠTITA IDENTITETA	61
<i>SEKCIJA A:</i> DRUŠTVENO-EKONOMSKI ASPEKTI GLOBALIZACIJE I REGIONALIZACIJE BALKANA	
Srđan Golubović PROCES GLOBALIZACIJE I RAZVOJ INSTITUCIONALNE INFRASTRUKTURE U BALKANSKIM ZEMLJAMA U TRANZICIJI	70
Dana Gavreliuc, Daniela Reisz, Alin Gavreliuc, Robert Reisz CROSS-BORDER COOPERATION AND REGIONAL IDENTITIES IN THE BALKANS	77
Milorad Božić REGIONALIZACIJA I EKONOMSKI RAZVOJ BALKANA	92
Srđan Šljukić MULTIKULTURNO I PREDINDUSTRIJSKO DRUŠTVO: SOMBOR, GRAD U SEVEROZAPADNOJ SRBIJI	101
Duško Tomić NOVI SVETSKI POREDAK, GLOBALIZACIJA I REGION BALKANA	108

SEKCIJA B:

TEORIJSKE KONTROVERZE ODNOSA KULTURNIH I ETNIČKIH IDENTITETA U
PROCESU GLOBALIZACIJE I REGIONALIZACIJE BALKANA

Aurel A. Božin ORIJEKTAIJE U RAZVOJU ETNIČKOG IDENTITETA	115
Donka Ivanova, Ognjana Stoičkova GLOBALIZATION, TRADITIONS, EDUCATION	120
Ivan Cvitković ODNOS IZMEĐU NACIONALNOG I KONFESIONALNOG IDENTITETA	123
John Velimir Stevens ULOGA RELIGIJE U DRUŠTVU	127
Božo Milošević GRAĐANSKI IDENTITET NA BALKANU: IZMEĐU GLOBALIZACIJE I REGIONALIZMA	130
Богдана Георгиева СОЦИАЛНИТЕ ЦЕННОСТИ МЕЖДУ ПРОЦЕСИТЕ НА ТРАНСФОРМАЦИЈА И ГЛОБАЛИЗАЦИЈА	138
Radomir Videnović BALKAN: KOJIM (MOGUĆIM) PUTEK DALJE?	143

SEKCIJA C:

KULTURNI I ETNIČKI IDENTITETI BALKANSKIH NARODA

Janko Ramač NACIONALNI I VERSKI IDENTITET RUSINA U VOJVODINI	146
Nebojša Ozimić NIŠKI CINCARI U KULTURNOM I POLITIČKOM ŽIVOTU NIŠA	153
Jovan Živković POLOŽAJ ROMA U JZ I JI SRBIJI (DRUŠTVENO-KULTURNA POZADINA)	158
Dragan Todorović ON THE PHENOMENON OF ROMA CONVERSION (AN EMPIRICAL EXPERIENCE)	175
Biljana Sikimić ETNIČKI STEREOTIPI O VLASIMA U SRBIJI	187
Marijana Jakimova KULTURNI IDENTITET BUGARSKIH BAŠTOVANA U AUSTRIJI	204
Dragoljub B. Đorđević BURYING OF ROMA: TEST FOR ETHNIC AND RELIGIOUS TOLERANCE	209

SEKCIJA D:

NEKE UPITNOSTI KULTURNIH I ETNIČKIH IDENTITETA BALKANSKIH NARODA Tomislav Žigmanov POLITIKA IMENOVANJA NACIONALNIH MANJINA U JUGOSLAVIJI/SRBIJI - APSTRAKCIJA I SVEMOŽNOST U SLUŽBI RAZDORA I ASIMILACIJE	219
Nedeljko Bogdanović BALKANISTIČKI SADRŽAJI U OBRAZOVNIM PROGRAMIMA (PREDLOG ZA ISTRAŽIVANJE)	227
Sanja Zlatanović “SVE JE BILO KAO U STARO VRANJE” - SVADBA I PROMIŠLJANJE IDENTITETA U PERIODU TRANZICIJE	231
Tanja Petrović IZBEGLICE IZ HRVATSKE I BOSNE I HERCEGOVINE U SRBIJI: KULTURNI I JEZIČKI IDENTITET	237
Vjekoslav Butigan PROBLEMI TRANSFORMACIJE POLITIČKIH SISTEMA NA BALKANU	243
Srđan Vukadinović GRAĐANSKA POVEZANOST MNOŠTVA IDENTITETA KAO VRIJEDNOST DRUŠTAVA JUGOISTOČNE EVROPE	250
DRUGA PLENARNA SEDNICA	
Sandra Dungaciu CULTURAL AND ETHNIC IDENTITIES IN THE PROCESS OF GLOBALIZATION AND REGIONALIZATION OF THE BALKANS. THEORETICAL INSTRUMENTS OF ANALYSIS	256
Zoran Vidojević GLOBALIZACIJA, REGIONALIZACIJA I FRAGMENTACIJA	260
Branimir Stojković GRANICE NA BALKANU I VIRTUELNI PROSTOR INTERNETA	268
Jelena Đorđević ŽRTVA ILI PLEN - RAZMIŠLJANJE O SRPSKOM IDENTITETU	274
Dragana R. Mašović SERBIAN STUDIES: AN OPEN QUESTION?	283
IZVEŠTAJI MODERATORA	288
REČ SA PROMOCIJE KNJIGA	292
ABSTRACTS	295
PROGRAM RADA	311

ODRŽAVANJE KONFERENCIJE I OBJAVLJIVANJE PUBLIKACIJE OMOGUĆILI SU:

FOND ZA OTVORENO DRUŠTVO – BEOGRAD
I
SAVEZNO MINISTARSTVO
NACIONALNIH I ETNIČKIH ZAJEDNICA

Zbornik je pripremljen u okviru rada na projektu **KULTURNI I ETNIČKI ODNOSI NA BALKANU - MOGUJNOSTI REGIONALNE I EVROPSKE INTEGRACIJE (1310)**, koji podržava Ministarstvo za nauku, tehnologije i razvoj Republike Srbije, a izvodi se na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Ni{u.

PREDGOVOR

Konferencija – "ETNIČKI I KULTURNI IDENTITETI U PROCESU GLOBALIZACIJE I REGIONALIZACIJE BALKANA" – održava se u saradnji dveju institucija: Centra za balkanske studije (CBS), novoformirane nevladine organizacije iz Niša, i Jugoslovenskog udruženja za naučno istraživanje religije (JUNIR), jedne od najstarijih jugoslovenskih NVO-a. Ona je plod i dugogodišnjeg zajedničkog rada profesora Ljubiše R. Mitrovića i Dragoljuba B. Đorđevića i njihovih saradnika na nekoliko naučnoistraživačkih projekata. Oni su do sada, realizujući projekat "Regionalna kulturna saradnja na Balkanu", organizovali dve velike konferencije sa međunarodnim učešćem: "Etnički, religijski i konfesionalni odnosi na Balkanu" (1997), "Dve hiljade godina hrišćanstva na Balkanu – doprinos saradnji naroda i kultura" (2000).

I ovogodišnja konferencija, koja će se dvostruko voditi – kao I međunarodna godišnja konferencija CBS i IX međunarodna godišnja konferencija JUNIR – jeste organizovana u okviru rada na projektu (1310) "Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije", koji se izvodi na Filozofskom fakultetu u Nišu, a finansira ga Ministarstvo za nauku i tehnologiju Republike Srbije. Zato su i glavni ciljevi konferencije sledeći:

1. Konferencija bi analizirala sudbinu kulturnih i etničkih identiteta u procesima globalizacije i regionalizacije na Balkanu;
2. Konferencija bi omogućila, posle dužeg vremena, susret i izmenu iskustava domaćih sociologa, kulturologa, istoričara i politikologa sa stručnjacima iz zemalja koje dele iste probleme društava u tranziciji povodom položaja nacionalnih manjina;
3. Konferencija bi inventarisala saznanja i iskustva o pređenom desetogodišnjem putu i ukazala na karakteristike aktuelnog položaja kulturnih i manjinskih etničkih identiteta u našoj zemlji;
4. Konferencija bi analizirala aktuelni položaj i perspektivu domaćih nacionalnih manjina, posebno socijalno, politički i kulturno još nedovoljno afirmisanih etničkih zajednica i "etnografskih grupa" (Roma, Aškalija, Vlaha, Rumuna, Ukrajinaca, Rusina, Bunjevaca, Cincara, Šopa...);
5. Konferencija bi analizirala aktuelni položaj i perspektivu etniciteta koji su se zbog raspada bivše Jugoslavije našli u sasvim izmenjenoj situaciji (Hrvati, Muslimani/Bošnjaci, Albanci);
6. Konferencija bi detektovala uzroke i aktore procesa globalizacije i regionalizacije na Balkanu i potražila odgovore na pitanje kakva je budućnost nacionalnih kultura i manjinskih identiteta;
7. Konferencija bi ukazala na perspektive i buduća rešenja, naročito ona koja bi doprinosila afirmaciji evropskog pluralnog, interkulturalnog modela identiteta većinskog naroda i nacionalnih manjina;
8. Konferencija bi trebalo da pruži nacionalnim manjinama konkretna uputstva za delovanje i maksimalno korišćenje prava sada zagarantovanih Saveznim zakonom za zaštitu prava i sloboda nacionalnih manjina.

*
* *

Ovogodišnja se konferencija održava u veoma otežanim finansijskim uslovima. Strogo je pozivna - poziv upućen na 50 adresa naših i inostranih naučnika - i omalena po broju prispelih referata i učesnika. Računamo da kvantitet neće umanjiti njen značaj, pogotovo imajući u vidu kvalitet prispelih referata. Raduje nas činjenica da smo uspeli u održavanju tradicije i interdisciplinarnosti. Pored sociologa religije i bogoslova, koji su do sada činili većinu na JUNIR konferencijama, sada će sa nama biti i: etnolozi, ekonomisti, pravnici, filozofi, psiholozi i politikolozi. Posebno pozdravljamo učešće brojnih kolega iz inostranstva.

Na kraju, konferencije ne bi bilo da nije finansijske pomoći *Fonda za otvoreno društvo* iz Beograda i *Saveznog ministarstva za nacionalne i etničke zajednice*.

U Nišu,
31. 05. 2002.

dr Ljubiša R. Mitrović, red. prof.
predsednik Programskog odbora

dr Dragoljub B. Đorđević, red. prof
predsednik Organizacionog odbora

PREFACE

The conference – “ETHNIC AND CULTURAL IDENTITIES IN THE PROCESS OF GLOBALIZATION AND REGIONALIZATION OF BALKANS” – will be held in cooperation of two institutions: Center for the Balkan Studies (CBS), recently founded NGO from Nis, and Yugoslav Society for Scientific Study of Religion (YSSSR), one of the oldest Yugoslav NGOs. The conference is also product of lasting cooperation between Professors Ljubisa R. Mitrovic and Dragoljub B. Djordjevic and their associates on several research projects. So far, while conducting the project “Regional Cultural Cooperation in Balkans”, they organized two big international conferences: “Ethnic, Religious, and Confessional Relations in Balkans” (1997) and “Two Thousand Years of Christianity in Balkans – a Contribution to Cooperation of Peoples and Cultures” (2000).

This year’s conference, which will serve double purpose – as the First International Annual Conference of CBS and the Eight International Annual Conference of YSSSR – is organized as a part of project (1310) “Cultural and Ethnic Relations in Balkans – Possibilities of Regional and European Integration”, which is being conducted at the Faculty of Philosophy in Nis, and is financed by the Ministry of Sciences and Technology of Republic of Serbia. This is why the main goals of the conference are as follows:

1. The conference would analyze destiny of cultural and ethnic identities in the process of globalization and regionalization of the Balkans;
2. The conference would, after a long period of time, enable meetings and exchange of experiences between domestic sociologists, cultural scientists, historians, and political scientists and experts from countries which share the same problems of societies in transition regarding the question of national minorities;
3. The conference would make inventory of knowledge and experience about 10 years long way and would point at characteristics of current state of cultural and minority ethnic identities in our country;
4. The conference would analyze current position and perspectives of domestic national minorities, especially socially, politically, and culturally under-recognized ethnic communities and “ethnic groups” (Roma, Ashkali, Vlahos, Romanians, Ukrainians, Russians, Bunjevci, Cincar, Shops...);
5. The conference would analyze current position and perspectives of ethnicities which after disintegration of Yugoslavia found themselves in changed situation (Croatsians, Muslims/Bosnjaks, Albanians);
6. The conference would detect the causes and main actors of the processes of globalization and regionalization in Balkans and would look for answers on question what is the future of national cultures and minority identities;
7. The conference would point at perspectives and future solutions, especially those which would contribute to affirmation of European pluralistic, intercultural model of identity of minority people and national minorities;
8. The conference should give to national minorities concrete directions for acting and maximal claim of rights which are now guaranteed by the Federal Law for the Protection of Rights and Freedoms of National Minorities.

*
* *
*

This year’s conference will be held in very difficult financial conditions. Only invited scholars can participate – we invited 50 domestic and international scholars. The conference is small in respect to the number of papers that will be presented. We believe that quantity will not lessen its significance, especially having in mind the quality of papers that arrived. We are pleased with the fact that we managed to keep the tradition and interdisciplinary approach. Besides sociologists of religion and theologians, who so far created majority at YSSSR

conferences, this time the conference will attend ethnologists, economists, jurists, philosophers, psychologists, and political scientists. We especially greet participation of our colleagues from abroad.

In the end, there would not be conference without financial help of *Fond for an Open Society* from Belgrade and *Federal Ministry for National and Ethnic Communities*.

In Nis,
31. 05. 2002.

Dr. Ljubisa R. Mitrovic, full professor
President of Program Board

Dr. Dragoljub B. Djordjevic, full professor
President of Organizational Board

PRVA PLENARNA SEDNICA

Jovan Komšić
Savezno ministarstvo za nacionalne i etničke zajednice
Beograd

CILJEVI I DRUŠTVENA ULOGA JUGOSLOVENSKEG ZAKONA O ZAŠTITI PRAVA I SLOBODA NACIONALNIH MANJINA U REFORMAMA POLITIČKOG SISTEMA, EVROREGIONALNIM KOMUNIKACIJAMA I SARADNJI NA BALKANU

Poštovane dame i gospodo,
Drage kolege,

Velika mi je čast da u ime Saveznog ministarstva za nacionalne i etničke zajednice i ministra gospodina Rasima Ljajića mogu da vas pozdravim i poželim uspešan rad međunarodnom naučnom skupu posvećenom problemu kulturnih i etničkih identiteta u procesu globalizacije i regionalizacije Balkana.

"Otkrivanje Balkana moglo bi se podvesti pod opštu rubriku 'kako ljudi reaguju na razlike'", kaže nam Marija Todorova u svojoj poznatoj studiji "Imaginarni Balkan". Suprostavljajući se esencijalističkim predstavama o Balkanu kao nepromenljivoj i zapaljivoj smeši za rat uvek ornih plemena udaljenih od evropske civilizacije, Todorova razložno insistira na tezi da "... Balkan ima moćnu ontologiju koja zaslužuje ozbiljno i kompleksno proučavanje, a to je ontologija stalne i duboke promene". Uz to, autorka poručuje da bi bilo "... bolje kada se jugoslovenska (a ne balkanska) kriza više ne bi objašnjavala duhovima Balkana, prastarim balkanskim neprijateljstvima, praistorijskim kulturnim matricama balkana i poslovičnim balkanskim previranjima, nego kada bi joj se pristupilo sa istim onim racionalnim merilima koje Zapad čuva za sebe: to su pitanja samoopredeljenja nasuprot nepovredivosti trenutnog stanja stvari, državljanstvo i prava manjina, problemi etničke i verske autonomije, perspektive i ograničenja secesije, ravnoteža između malih i velikih nacija i država, uloga međunarodnih institucija".

Rečju, umesto ideja o o odvojenim civilizacijama, umesto konstrukcija Balkana kao "unutrašnje drugosti" i "balkanizma" kao "zgodne zamene za emocionalno pražnjenje koje je ranije pružao orijentalizam", Todorova sa puno prava upućuje na integraciju kao mnogo bolje rešenje od izolacije.

Dakako, dodaćemo: integracija podrazumeva i značajne ideološke, sistemske i strukturne promene, uključujući hrabrost, istrajnost i umeće da se prebrodi kriza koju velike transformacije sobom nose.

Retko ko će danas na ovim prostorima osporavati validnost poznate maksime "Misli globalno – deluj lokalno!". Svako razuman će misliti da se, kao što se ne može "mimo sveta", ne može ni ignorisati ono što se zove tradicija, verovanja, običaji i istorijski formirani identiteti, vrednosti i potrebe naroda na ovim prostorima. To nalaže da se misli celina svetskih procesa, paralelno sa kreativnim negovanjem lokalnih specifičnosti što korespondiraju savremenoj "logici istorijskog uma", ako je uopšte ima.

Bez obzira na mnoge konfuzije, držim da se takva logika, ipak, nazire. Upravo zbog toga nada postoji. Sa njom ide i metodički nužna, opominjuća svet o žilavom opiranju prvim nagoveštajima liberalno-demokratskih realnosti, koje teže oslobađanju identiteta iz "obruča heteronomije" (*Golubović*) i "prelazu od tribalizma ka individualitetu" (*Alport*). Bilo kako bilo, realizacija sve uticajnijih namera za modernijom "kombinacijom" individualnog i kolektivnog, regionalnog i globalnog, nije nimalo jednostavna, često ni isplativa u politici i životu. No, pod uslovom da to doista želimo, niko drugi osim nas samih, ne može ponuditi bolji "recept" za demokratsku tranziciju, harmonizaciju razlika i "pomirenje demokratije sa principom identiteta", kako to jezgrovitost kazuje jedna savremena analitičarka multikulturalizma (*Monsera Giberno*).

Iz tog ugla gledano, aktuelni politički momenat u Srbiji i SR Jugoslaviji, osoben je i po tome što je, konačno, na dnevnom redu i demokratska debata o izuzetno složenim problemima međuetničke koegzistencije, kako u republikama, tako i u zajedničkoj, saveznoj državi. Dabome, reč je i o traganju za dobrom institucionalnom formom sistemskih i kulturno-političkih pretpostavki održive ravnoteže i stabilnog razvoja demokratije, etno-nacionalnih identiteta i interetničkih odnosa u jednom izrazito heterogenom društvenom miljeu. Načelno, ova formula treba funkcionalno da "pomiri" principe legitimnosti i legalnosti, da koriguje strukturne nejednakosti, zadovolji potrebe za pravdom, jednakopravnošću, demokratskošću, ali i da obezbedi veću upravljačku efikasnost države.

Inače, kad su u pitanju *osnovni ciljevi i sadržaji* nedavno usvojenog saveznog Zakona o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina, odnosno pozornosti njegovih principa i instrumenata u raspravi o kulturnim i etničkim identitetima u Srbiji i Crnoj Gori, osloniću se na konstatacije domaće i međunarodne stručne i političke javnosti da ovakav zakonski tekst, kojim se na jednom mestu reguliše čitava gama prava i sloboda pripadnika nacionalnih manjina, predstavlja značajan korak napred u odnosu na nasleđeno stanje, te da *izražava i podstiče trend profilisanja kvalitativno novih, liberalno-demokratskih matrica života, kulture i politike*.

Pominjući ove, manje-više poznate stvari, pre svega imam na umu nekoliko činjenica.

Prva se odnosi na potrebu aktivne kreacije i podupiranja novog sistema vrednosti, nove političke volje i novih političkih ustanova kako bi se prevladalo teško nasleđe etnocentrizma i većinsko-nacionalističke politike marginalizovanja manjina u javnom, kulturnom i političkom životu.

U tom smislu, u objašnjenju osnovnih rešenja zakona, pored činjenice da se njime upotpunjava praznina u jugoslovenskom pravnom poretku, posebno se podvlači onaj razlog koji se odnosi na razvoj multikulturalnosti "na načelu saradnje nacionalnih manjina i većinskog naroda kao činocu demokratije, napretka, unutrašnje i međunarodne bezbednosti i stabilnosti, na načelu vladavine prava, na načelu poštovanja i očuvanja teritorijalnog integriteta i suvereniteta države i obezbeđenja i zaštite sloboda i prava lica koja pripadaju nacionalnim manjinama" (Obrazloženje razloga za donošenje zakona).

Dodaću tome da jedino u ovakvim okolnostima i okvirima političkog priznanja i zaštite prava pripadnika nacionalnih manjina, može uspešno da se završi ključni posao koji nas tek čeka u Srbiji i Crnoj Gori – reč je o zasnovanju neophodnih pretpostavki za konsenzus građana, najuticajnijih političkih aktera i predstavnika etno-nacionalnih zajednica o temeljima buduće države i demokratije. Samo u sticaju ovakve saglasnosti možemo se nadati dobrim ustavnim promenama i prestanku poslovičnih "muka" sa deficitom legitimnosti režima (sistema) vlasti.

U uslovima konsolidacije reformskog kursa i demokratije; u momentu prevladavanja političkih manira koji odgovaraju takozvanoj "igri nultog zbira", u kojoj samo jedan dobija a svi ostali gube; u ambijentu relativno bezbedne egzistencije pojedinaca i kolektiva, oslobođene najdestruktivnijih egzistencijalnih strahova, resantimana i etnonacionalnih stereotipa, razložno je očekivati i reafirmaciju, na ovim prostorima, do rata i raspada SFRJ, zapaženih pluralnih identiteta koji dele strasti i stabilizuju građansku demokratiju u multinacionalnim državama upravo na tragu "ljudskih sposobnosti za višestruki komplementarni identitet" (*Linz and Stepan*).

Rečju, Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina kao segment ukupnih institucionalnih reformi društva ostvariće svoju funkciju samo ako postane uticajan instrument politike mira, dijaloga i harmonizacije etno-nacionalnih razlika nasuprot stereotipu homogene nacije-države sa jednim jezičko-kulturnim obrascem komunikacije i života uopšte.

Na tom putu, naučne debate o kulturnim i etničkim identitetima u procesu globalizacije i regionalizacije Balkana neosporno su potrebne i korisne. Bez njih i nemože biti prave afirmacije i utvrđivanja konkretnih planova, okvira i sadržaja evroregionalne saradnje susednih regija i država Balkana u funkciji omekšavanja granica i slobodnog protoka ljudi, roba i ideja.

Otvaranje države i njenih regija ka susedima i širem evropskom okruženju nije samo komplementaran proces unutrašnjoj demokratizaciji društva i kreaciji nove manjinske politike. Štaviše, uveren sam da nema pravih pretpostavki stabilizacije demokratije u novim postkomunističkim državama na području centralne i Jugoistočne Evrope bez *novog poimanja granica* među ljudima, nacijama i državama.

Kao znak i "stražar" identiteta, granice i ne mogu postojati bez interkulturalne komunikacije i svojevrsnog razmenskog procesa. U tom procesu, institucionalizovana granica jeste važan uslov autonomije, međusobnog priznanja i uvažavanja. No, pokazalo se u prošlom i ovom veku da političko-državne granice kojima se štiti identitet većinske tzv. državotvorne nacije ne retko otežavaju ili čak onemogućavaju reprodukciju manjinskog identiteta. Ta činjenica je i bila jedan od osnovnih uzroka otuđivanja manjina od države i smetnja njihovog punog uključenja u vrednosne obrasce i institucionalne procedure političke zajednice.

Na kraju ove pozdravne reči, umesto zaključka, uputiću na mišljenje Čarlsa Tejlora da *sve ljudske kulture koje su inspirisale čitave zajednice tokom dužeg vremenskog perioda imaju nešto važno da kažu svim ljudskim bićima* i da zbog toga imaju pravo na priznanje (Ch. Taylor).

Iz ovih i drugih razloga, civilizacijsko poimanje političkih i etno-kulturoloških granica mora uvažavati pravo na slobodnu razliku, kao i slobodu ravnopravne komunikacije. Današnje granice moraju biti shvaćene i kao sredstvo spoznaje sličnosti među njima. I to sličnosti od kojih ne bežimo i kojima ne pridajemo razloge međusobnih konflikata i želja za potiranjem onog drugog koji nas podseća na nas same.

Ako se u tom mrzilačkom kontekstu, kako bi rekao Rudi Supek, nacionalistima po pravilu dešava da "asimiluju tuđe mane", danas se ljudima i građanima koji su se zaputili ka evropskim standardima politike, uključujući i priznanje, očuvanje i razvoj manjinskih kulturnih identiteta, ne samo potencijalno, već i stvarno nudi jedinstvena šansa da nasleđene traume "jabuke razdora" pretvore u izvanredno značajan kanal ekonomije, kulture, informacije i komunikacije među susedima.

Samo tim putem imamo šanse da umesto mana asimilujemo tuđe vrline, odnosno da na podnošljiv način pomirimo večiti sukob između principa *etnosa* i načela *demosa*. Možda ćemo tako najbrže postati vrli građani koji su od društva i države sačinili ambijent u koji se ne ide "kao u tuđinu" već u Evropu regija, sa otadžbinom u zavičajnoj pokrajini, a građanskim servisom u državnim, balkanskim i evropskim političkim strukturama.

Ljubiša Mitrović
Filozofski fakultet
Niš

SUDBINA KULTURNIH I ETNIČKIH IDENTITETA U PROCESIMA GLOBALIZACIJE I REGIONALIZACIJE NA BALKANU*

Uvod: O nekim sociološkim konceptima za promišljanje društvene i kulturne dinamike savremenosti

Čovečanstvo se ponovo našlo na raskršću, suočeno sa izazovima, ali i sumrakom alternativa. Uprkos ogromnom razvitku nauke i tehnologije, koje omogućuju najrazvijenijim zemljama da učine iskorak iz industrijskog u postindustrijsko društvo, početak novog milenijuma dočekujemo u znaku implozije socijalizma, naraslih ekonomskih disproporcija na relaciji Sever-Jug i krize globalnog kapitalizma. *Procesi globalizacije u savremenom svetskom društvu uporedo su, na njegovoj periferiji i poluperiferiji, praćeni procesima fragmentacije i dezintegracije.* suočeni smo sa fenomenom da se iza teze o dezideologizaciji i o kraju istorije, skriva uspon novih neoliberalnih i neokonzervativnih ideologija radikalne desnice, koja preko poluga transnacionalnog kapitalizma, utire put planetarnoj hegemoniji snaga razularenog mega-kapitala. Taj proces je uporedo u globalnom svetskom selu, praćen fenomenom zakasnelog buđenja nacija, svojevrsnom »osvetom nacija« (Alen Menk), kao i procesom galopirajuće retribalizacije sveta i pojavom nove vrste konflikata – *identitarnim sukobima*, tj. sukobima različitih kulturnih i nacionalnih identiteta.¹

U kontekstu globalnih društvenih promena i sagledavanja novih razvojnih ciljeva, strategija, zadataka i aktera, postavlja se pitanje: *kakvo je mesto i uloga Balkana u međunarodnoj ekonomskoj podeli rada, u evropskim i svetskim procesima razvoja, globalizacije, regionalizacije i integracije, a posebno kakva je sudbina kulturnih i etničkih identiteta*, kao i uloga i odgovornost nauke, obrazovanja i kulture kao kapitalnih razvojnih resursa i faktora, u procesima demokratske tranzicije, reforme, razvoja i napretka. Ovaj naučni skup, između ostalog, ima za cilj i ambiciju da odgovori na neka od tih pitanja.

Savremeno svetsko društvo zahvaćeno je radikalnim, tektonskim promenama koje iz osnova menjaju njegovu strukturu i dinamiku. *Megatrendovi 2000-te* oblikuju novu sliku sveta. Na tom fonu sazreva i svest o ograničenosti jednodimenzionalnog disciplinarnog pristupa svetu. Tendencija globalizacije savremenog svetskog društva simultano je praćena globalizacijom same sociologije, kao i nadilaženjem njenog tradicionalnog predmetnog okvira, afirmacijom pluralističke teorijsko-metodološke paradigme, kao i zasnivanjem *mondilogije*, nove transdisciplinarne nauke o planetarnom svetu.

Savremena nauka i njeni istraživači na fonu razumevanje nove nastajuće realnosti u svetu, a, pre svega, novih talasa modernizacije iznedrili su nove teorijsko-metodološke koncepte društvenih istraživanja. *To su koncepti megatrendova i paradigme informacionog razvoja, kao i koncepti globalizacije, tranzicije i regionalizacije.*

Koncept *socijalnih megatrendova*, kao svetsko-istorijskih razvojnih tendencija koje opredeljujuće utiču na strukturu i dinamiku svetskog društva, definisao je *Džon Nizbet* u svojim studijama »Megatrendovi« i »Megatrendovi 2000-te« na osnovu proučavanja osnovnih

* Rad sa projekta *Etnički i kulturni odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo za nauku, tehnologije i razvoj Republike Srbije.

¹ U vezi sa ovim fenomenom Majkl Volker u svom radu *Savremeni tribalizam* između ostalog piše: "Na scenu su ponovo stupila plemena, a njihov povratak je najdramatičniji tamo gde je represija bila najteža... Tribalizam označava privrženost pojedinca ili grupe sopstvenoj istoriji, kulturi i identitetu..." (citirano prema Zborniku *Izazovi modernoj upravi i upravljanju*, TIMIT, Beograd, 1995, str. 179).

karakteristika civilizacijskog razvoja u drugoj polovini i na kraju XX stoleća.²

Paradigmu informacionog razvoja definisao je Manuel Kasteli u svojoj studiji »Uspion mrežnog društva«, kojom objašnjava razvojne efekte naučno-tehnološke revolucije na globalno svetsko društvo, odnosno novu logiku razvoja postindustrijskog informatičkog društva u nastajanju.³

Koncept *globalizacije*, definisan u radovima Imanuela Volerstina, Entoni Gidensa i Dejvida Helda, označava sve veću međuzavisnost svetskog društva u našoj savremenosti, »intenzifikaciju društvenih odosa na svetskom planu, koja povezuje udaljena mesta na takav način da lokalna zbivanja uobličavaju događaji koji su se odigrali kilometrima daleko i 'vice versa'«. ⁴ Otuda se globalizacija može shvatiti kao »delovanje na distanci«. ⁵ Takvo delovanje transformiše kako regionalni, nacionalni, lokalni, pa čak i lični nivo društvenog iskustva.

Novinu modernog globalnog sistema predstavlja »širenje društvenih odnosa kroz nove dimenzije tehnološke, organizacione, administrativne i pravne aktivnosti, kao i stalno jačanje međupovezanosti posredstvom moderne komunikacijske mreže i nove informacione tehnologije«. ⁶ Jednom reči, *globalizacija* kao razvojni megatrend izražava dijalektički proces planetarnog širenja određenih delatnosti i oblika udruživanja koji obuhvataju čitav svet, njihovu međusobnu povezanost i zavisnost. Ovako određen pojam *multipolarne globalizacije/mondijalizacije*, koja generira u društvenoj praksi emancipatorske, demokratske i ravnopravne međunarodne odnose, treba razlikovati od *neoliberalnog koncepta unipolarne globalizacije*, koja je u službi megakapitala i jednog centra, odnosno *koncepta globalizma* ili »novog svetskog poretka«, kao projekta novih nejednakosti u svetu čije se utemeljenje nalazi u radovima Zbignjeva Bžežinskog⁷, a koji su briljantno kritikovali Noam Čomski⁸, Ulrich Bek⁹, Pjer Burdije¹⁰, Edgar Moren¹¹ i Samir Amin¹².

Koncept *tranzicije*, kao radikalnu promenu zatvorenih, autoritarnih društvenih sistema u moderne i pluralističke sisteme, čije kritičko teorijsko utemeljenje nalazimo u radovima Imanuela Volerstina, Ulriha Beka, Gi Sormanana i Miroslava Pečujlića, ima instruktivnu metodološku vrednost za razumevanje karaktera društvenih promena, kako u »globalnom svetskom selu«, tako i u postsocijalističkim zemljama u srednjoj i istočnoj Evropi.¹³

Koncept *regionalizacije*, koji izražava oblike regionalne globalizacije i supranacionalne integracije zemalja srodnih interesnih orijentacija, teorijski je utemeljen u radovima Fransoa Peroa, Žorža Balandijea i dr. U savremenosti, regionalizam se javlja kao jedna forma izražavanja procesa globalizacije i, sa druge strane, kao brana protiv globalizma, kao projekta neravnopravnih odnosa i novih nejednakosti u svetu. U tom kontekstu, regionalizam je faktor razvoja, ali i demokratske integracije savremenog svetskog društva.

U cilju problematizacije predmeta našeg istraživanja ove teorijske koncepte, odnosno analitičke pojmove, treba metodološki dovesti u korelaciju sa konceptom *geokulture razvoja* (I.

² Više o tome u: Naisbitt, J., "Megatrends: Ten New Directions Transforming Our Lives", New York, 1982; Naisbitt, J., Aburdene, P., "Megatrends 2000", New York, 1990. (Prema knjizi S. Pokrajca "Tranzicija i tehnologija", Beograd, 2000, str. 158.)

³ Kastel, M., "Uspion mrežnog društva", Pan-Liber, Zagreb, 2002.

⁴ Gidens, E., "Posledice modernosti", Filip Višnjić, Beograd, 1998, str. 69.

⁵ Isto, str. 69.

⁶ Held, D., "Demokratija i globalni poredak", Filip Višnjić, Beograd, 1997, str. 37.

⁷ Bžežinski, Z., "Velika šahovska tabla", CID, Podgorica, 1999.

⁸ Chomsky, N., "World orders, old and new", London, 1994.

⁹ Beck, U., "Was ist Globalisierung?", Frankfurt a/M, Suhrkamp, 1998.

¹⁰ Burdije, P., "Signalna svetla – prilozi za otpor neoliberalnoj invaziji, Zavod za izdavanje udžbenika i nastavna sredstva, Beograd, 1999.

¹¹ Morin, E., Nair, S., "Une politique de civilisation", Arlea, Paris, 1997.

¹² Amin, S., "Les Defis de la mondialisation", Paris, 1996.

¹³ Vidi opširnije o tome u radovima: Bek, U., "Rizično društvo", Pečujlić, M., "Izazovi tranzicije", Vidojević, Z., "Tranzicija, restauracija i neototalitarizam", Mitrović, Lj., "Savremeno društvo - strategije razvoja i akteri".

Volerstin), konceptom *susreta i sukoba kultura i civilizacija* (S. Hantington), konceptom *identitarnih sukoba* (F. Tjajal), i drugim kulturološkim pojmovima, kao što su *akulturacije identiteta, multikulturalizam i interkulturalizam*.¹⁴

Teorijsko-hipotetički pristup problematizaciji predmeta istraživanja

U problematizaciji teme »*Sudbina kulturnih i etničkih identiteta u procesima globalizacije i regionalizacije na Balkanu*«, čini se napor da se ispita heuristička i eksplikativna mogućnost nekih principa i vrednosti koji idu iz diskursa *teorije svetskog sistema, modernizacije i geokulture razvoja*.

Najpre želimo da podsetimo na različitu pojmovnu interpretaciju kategorija *kulture i razvoja* u okviru sociologije i kulturologije. Složen odnos kulture i razvoja različito se interpretira u okviru različitih nauka i teorijskih orijentacija. Ako pođemo od *sociološkog pojma razvoja* kao integralnog društvenog procesa koji omogućuje stvaralačku inovaciju, promenu strukture i kulture, ostvarivanje procesa emancipacije ličnosti i dosezanje određenog nivoa u ostvarivanju kvaliteta života društvenih grupa, onda se kultura poima unutar strukture kao njen značajni element. Ukoliko se pak kulturološki objašnjava ovaj odnos (između kulture i razvoja) onda je razvoj kategorija unutar kulture, a kultura oblik ispoljavanja celokupnih materijalnih i duhovnih moći čoveka, a po svojoj širini i obuhvatnosti kategorija koja pokriva i prožima društveni totalitet, determinišući njegovu prirodu, granice i mogućnosti njegovog razvoja.

Teorija svetskog sistema, kao moderna varijanta univerzalističkih teorija, nastala je u radovima Imanuela Volerstina. Nastavljajući na tragu *teorije zavisnosti* Franka Andre Gundera, Volerstin daje novu interpretaciju odnosa u globalnom svetskom društvu na osnovu determinizma podele rada i načina razmene i eksploatacije na svetskom tržištu, deleći svetsko društvo na *centar, poluperiferiju i periferiju* i ukazujući na sociološke osobenosti ovih delova u svetskoj celini i zakonitosti funkcionisanja svetskog društva u nastajanju.

Teorija modernizacije je nastala između 50-ih i 60-ih godina XX veka i predstavlja jednu od ključnih paradigmi u savremenoj sociologiji na Zapadu za objašnjenje procesa prelaska iz tradicionalnog u industrijsko i moderno društvo. Pod pojmom *modernizacije* se podrazumeva "smišljena delatnost ili spontani proces racionalizacije u obliku postupne autohtone kulturne transformacije i s njom povezanih društvenih promena, ili postupak internacionalnog prenošenja modernih artefakata na neko ne-moderno kulturno tlo"¹⁵. U tom smislu modernizacija je dinamički aspekt ili sadržaj moderne i modernosti. Ona obuhvata različite procese promena (u demografskoj, tehnološkoj, ekonomskoj, političkoj, obrazovnoj oblasti, u kulturi) koji reformskim aranžmanima u socijalnoj akciji aktera omogućuju evolutivne promene iz jednog stanja u drugo, iz tradicionalnog društva u moderno društvo. U sociološkoj teoriji pravi se distinkcija između različitih vrsta koncepata modernizacije, u tom smislu upotrebljavaju se različiti koncepti modernizacije, kojima se objašnjava ambivalentnost, diskontinuitet i složenost procesa modernizacije: *parcijalna modernizacija* (Ruchemeyer, 1975), *simbolička (simulakrum) modernizacija* (J. K. Galbrajt), *zavisna i reakcionarna modernizacija* (Vajda, 1988) *slom modernizacije* (Eisenstadt, 1979) *kontramodernizacija* (Touraine, 1988) *imitativna i deformisana modernizacija* (F. Adam, 1990)¹⁶.

Koncept modernizacije se, delom u naučnoj praksi, a najčešće u publicistici, često redukuje na *vesternizaciju* kao oblik imitativne modernizacije, odnosno amerikanizacije načina života; treba istaći da je taj proces kompleksniji. Pod pojmom *zavisna modernizacija*

¹⁴ Videti opširnije u: Đordano, K., "Ogledi o interkulturnoj komunikaciji", XX vek, Beograd, 2001; Stojković, B., "Evropski kulturni identitet", Prosveta/Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Niš/Beograd, 1993; Gerc, K., "Tumačenje kultura", I-II, XX vek, Beograd.

¹⁵ Dr Marija Obradović, *Teorija modernizacije i modeli razvoja*, zbornik *Srbija u modernizacijskim procesima*, Institut društvenih nauka, Beograd, 1994, str. 410.

¹⁶ Ljubiša Mitrović, *Savremeno društvo. Strategije razvoja i akteri..* Institut za političke studije, Beograd, 1996, str. 18.

podrazumevamo podređenost (u kulturološkom, ekonomskom i političkom smislu) poluperifernih i perifernih zemalja od strane svetskog centra. Ovaj pojam je komplementaran sa teorijom zavisnosti koja je šira i kojom se izražava struktura odnosa između metropole i satelita. *Deformisana ili konzervativna modernizacija* označava onaj sistem "reformi radi reformi" koje faktički vode samoreprodukciji i održavanju status quo-a u globalnom društvu. *Simbolička (simulakrum) modernizacija* predstavlja strategiju kojom treba da se obezbedi privid, a ne suština razvoja, tj. da se stanovništvo obmane da se nešto radi na razvoju. *Socijalistička modernizacija* najčešće je vezana za proces industrijalizacije i demokratizaciju sistema obrazovanja i sistema socijalnih šansi (radnog i socijalnog zakonodavstva) dok *kontramodernizacija* izražava regresivne oblike socijalnih reformi koje vode konzervativnoj restauraciji i svojevrsnoj inverzivnoj tranziciji. U našoj analizi posebno ćemo koristiti koncept *zavisne modernizacije* za objašnjenje odnosa između globalnih, nacionalnih i regionalnih strategija razvoja i aktuelnih procesa u postsocijalističkim društvima u tranziciji. Naravno, ovaj koncept ćemo interpretirati u kontekstu teorije zavisnosti, koja je deo neomarksističkih teorija razvoja i kojim se objašnjavaju specifični odnosi na relaciji svetski centar-poluperiferija-periferija.

Takođe, jedan od ključnih pojmova kojim se koristimo u ovom radu jeste *retradicionalizacija*, koja je vezana za teoriju tradicionalizma. Pod ovim pojmom se podrazumevaju stari socijalni i kulturni obrasci, standardi i oblici ponašanja aktera, koji su postali kočnica prilagođavanju socijalnih grupa na nove uslove rada i života, što blokira proces modernizacije. Retradicionalizacija upravo označava pokušaj obnove tradicionalizma kao konzervativnog sistema vrednosti (bilo da se odnosi na sferu ekonomije, politike ili kulture) u savremenosti.

U problematizaciji odnosa između kulture i razvoja u ovom radu polazimo od hipoteze da se *savremeni Balkan nalazi razapet između procesa modernizacije i retradionalizacije, između prošlosti i budućnosti*.

U teorijskoj problematizaciji ovog pitanja (odnosa kulture, razvoja i saradnje) "u igri" su i druge teorije i koncepti (teorija sukoba civilizacija i kulturnih identiteta, geoistorija, geopolitika i geokultura). Njima se žele objasniti složeni odnosi između kulture i razvoja, sukobi između različitih kultura i nacija, između istorije i savremenosti na Balkanu, a posebno uticaj istorijskog nasleđa na savremene društvene procese, uticaj geopolitike i geokulture na položaj i ulogu Balkana i njegov aktuelni razvoj.

Pojam *geokulture razvoja* ovde se uzima u svom specifičnom značenju razlika koje proizilaze iz nacionalnih kulturnih identiteta i njihovih uticaja na razvoj nacije i država na određenom prostoru, tj. kao izraz odnosa geografije i kulture i njihovog zajedničkog uticaja na društveni razvoj i identitet društava na Balkanu. Pri tom se u radu polazi od hipoteze da, *kao što je u prošlosti razvoj regiona Balkana bio određen geopolitikom i geoistorijom, tako će budući razvoj biti u znaku geoekonomije i geokulture*, odnosno da će budući razvoj društava na Balkanu i Balkana kao regiona sve više zavisiti od njegovog mesta u međunarodnoj podeli rada i od mesta koje u njemu zauzimaju kultura i kulturni kapital kao ključni razvojni resursi.

Najzad, u radu se govori i o *regionalnom identitetu* kao strukturalnoj karakteristici, zajedničkom kulturološkom jezgru naroda na ovom prostoru, koji je izraz ne samo zajedničkog kulturnog nasleđa, već i njihovih sličnih (istovetnih) očekivanja i reakcija na ovovremene izazove. U tom smislu, govorimo o brojnim stereotipima vezanim za identitet balkanskih naroda, o pojmu tranzitornog i protivrečnog identiteta postsocijalističkih društava na Balkanu, kao i o njegovoj pluralnoj, slojevitoj strukturi i otvorenosti za promene. Naša je hipoteza da *balkanski narodi u savremenosti imaju tranzitorni identitet* i da žive razapeti između prošlosti i sadašnjosti, te da, za razliku od razvijenih društava, u kojima budućnost određuje sadašnjost razvoja (Nizbet - megatrendovi) dotle ovde (na Balkanu) prošlost određuje sadašnjost i budućnost njihovih naroda i država. Polazeći od ovih grubih, više u skici, ovlaš naznačenih teorijskih shvatanja i koncepata nastojaćemo da problematizujemo kompleksan odnos kulture, razvoja i saradnje među narodima na Balkanu.

U problematizaciji odnosa između kulture i razvoja na Balkanu i u tom kontekstu pitanja sudbine kulturnih i etničkih identiteta u procesima globalizacije i regionalizacije Balkana, u ovom radu polazimo od sledećih hipoteza:

1. *Globalizacija, tranzicija i regionalizacija*, kao kompleksni protivrečni procesi i megatrendovi, predstavljaju u savremenosti novi talas modernizacije i akulturacije.
2. *Savremeni Balkan se nalazi razapet između procesa modernizacije i retraditionalizacije, između prošlosti i budućnosti.*
3. *Kao što je u prošlosti razvoj regiona Balkana bio određen geopolitikom i geoistorijom, tako će budući razvoj biti u znaku geoeconomije i geokulture*, odnosno da će budući razvoj društava na Balkanu i Balkana kao regiona sve više zavisiti od njegovog mesta u međunarodnoj podeli rada i od mesta koje u njemu zauzimaju kultura i kulturni kapital kao ključni razvojni resursi. U perspektivi društvenoistorijskog razvoja kulturni identiteti ostaće poslednji beleg i bedem nacionalnih identiteta i dokaz da se posredstvom kulture i prava na razliku narodi prepoznaju u »globalnom mravnjaku« čovečanstva, braneći ne samo svoje pravo na identitet već i slobodu i dostojanstvo.
4. *Balkanski narodi u savremenosti imaju tranzitorni identitet.*
Za razliku od razvijenih društava, u kojima budućnost određuje sadašnjost razvoja (Nizbet - megatrendovi), dotle ovde, na Balkanu, prošlost određuje sadašnjost i budućnost njihovih naroda i država. Proces tranzicije ovih društava odvija se u specifičnim istorijskim, socijalnim, ekonomskim, političkim i kulturnim uslovima, tako da se strategije razvoja ovih društava ne mogu zasnivati na prostom prenošenju i primeni modela iz zapadnih društava već se ovi moraju prilagođavati uslovima koji postoje u zemljama u regionu.
5. *Sudbina etničkih i kulturnih identiteta* - u smislu njihove transformacije od zatvorenih, etnocentričkih i isključivih entiteta (koji tendiraju podelama i sukobima) ka otvorenom, pluralističkom, modernom i građanskom identitetu, koji je slojevit, respektuje razlike multikulturnog života - *biće određena karakterom i dinamikom tranzicionih procesa, nivoom istinske demokratizacije društvenih i političkih odnosa* (ostvarivanjem proklamovanih ljudskih prava i sloboda), *tempom globalizacije i regionalizacije Balkana*, odnosno stepenom uključivanja balkanskog prostora u regionalne i evropske tokove integracije.

Geopolitički položaj Balkana, istine i stereotipi o njegovom regionalnom identitetu i geokulturnoj paradigmi razvoja

Balkan, za razliku od drugih regiona, po svom geopolitičkom položaju, zaokupljuje pažnju ne samo vojnih osvajača već i trgovaca, političara i istraživača. O njemu se pisalo i govorilo kao o mostu i graničniku, prelazu i procepu, verigi među svetovima, geopolitičkom krstu među državama i narodima. Nesporno je da Balkan, zbog svog osobenog geopolitičkog položaja, "ima moćnu ontologiju koja zaslužuje ozbiljno i kompleksno proučavanje, a to je ontologija stalne i duboke promene".¹⁷ Postavlja se, međutim, pitanje kako je ta moćna i kompleksna ontologija kroz istoriju radila za sebe ili protiv interesa balkanskih naroda; kako je i koliko instrumentalizovana od aktera spolja i iznutra i u koje svrhe? O Balkanu se pisalo i govorilo kao o kolenici Evrope, njenom pupčaniku, kao o tamnom vilajetu, prokletoj avliji ili kao o buretu baruta, dok je pojam balkanizacije ušao u upotrebu u ovom veku kao prežorativan sinonim za podeljenost, zavađenost, plemensku isključivost i tribalizaciju, odnosno političku dezintegraciju određenog procesa.¹⁸

¹⁷ Marija Todorova *Imaginarni Balkan*, Zemun, Biblioteka XX vek, Beograd, str. 316. (*Imagining the Balkans*, Oxford University Press, New York, 1997)

¹⁸ U novije vreme za ovaj region koristi se pojam Jugoistočna Evropa da bi se izbegli otpori koje izaziva termin Balkan i stereotipi vezani za njega.

Tabela 1 OPŠTA DEMOGRAFSKA SLIKA JUGOISTOČNE EVROPE

	ukupan br. stanovni ka u 000	pri- rodni prira- štaj	učeš- će najbr. nacije	broj nacija sa učešćem preko 3%	broj religija sa učešćem preko 3%	učešće urbane popula- cije 1995.	indeks starosti 1995.
Albanija	3645	18,3	95	0	3	39	0,18
BiH	4484	8,5	44	4	3	49	0,35
Bugarska	8991	-5,3	85	2	2	71	0,79
Grčka	10458	0,5	98	0	1	65	0,74
Hrvatska	4495	-0,2	78	3	2	64	0,95
Jugoslavija	10547	3,1	63	6	3	56	0,52
Makedonija	2162	8,0	65	2	2	60	0,33
Rumunija	22680	-1,5	89	2	3	55	0,50

Izvor: *Jugoistočna Evropa 2000. Pogled iz Srbije.* Stubovi kulture, Beograd, 1999, str. 106

Na istraživačima je da odgonetnu i istraže stvarnu prirodu Balkana i da demistifikuju brojne stereotipe o njemu, da svojom kritikom pomognu otkrivanju prave mere stvari, suštinu ovog geografsko-istorijskog i kulturološkog prostora. Takvi pokušaji su već u toku u okviru kulturno-istorijskih nauka i sociologije.

Među najnovijim značajnijim studijama koje se bave kulturnom i političkom antropologijom Balkana, svakako treba istaći studiju *Marije Todorove Imaginarni Balkan* (koja je objavljena u SAD-u 1997. godine, a 1998. godine prevedena na naš jezik). U ovoj studiji autorka *podvrgava kritičkoj analizi stereotip o Balkanu i balkanizaciji*, pokazujući argumentovano da je on proizvod kolonijalne svesti (bilo u oblasti tzv. nauke, publicistike ili geostrategije). Naime, autorka komparativnom istorijsko-sociološkom i socijalno-psihološkom analizom, pokazuje kada se pojavio pojam balkanizacije, zatim evoluciju oblikovanja slika, predstava i stereotipa o Balkanu i i propagandnu upotrebu. *Ona pravi distinkciju između ovog pojma i pojma orijentalistike, posebno razmatrajući ulogu imperijalnih sila u tabuizaciji i stigmatizaciji ovog prostora, kako bi se legitimisala vlastita akcija na njegovom osvajanju i instrumentalizaciji.* Ona svoju analizu zasniva na etnografskim, istoriografskim, književnim, ali i socijalno-psihološkim saznanjima. Polazeći od toga da je Balkansko poluostrvo, generalno gledano, zemlja protivrečnosti te da je, upravo taj među-položaj Balkana, njegov granični karakter, uticao na ispoljavanje njegove kompleksne prirode koja je, između ostalog, rezultat sukobljavanja različitih geoistorijskih i geokulturnih faktora (to je prostor na kome se seku različiti civilizacijski lukovi pravoslavlja, katoličanstva i islama). Todorova pokazuje kako se dugo održavala iluzija o identitetu otomanskog i balkanskog, i kako tek od XVIII veka počinje otkrivanje stvarnog identiteta Balkana. U tom kontekstu ona ukazuje kakva je *uloga uvezenih stereotipa o Balkanu* u procesu formiranja predstava i propagande od strane razvijenog hegemonističkog centra, tj. velikih sila (tako, na primer, sam termin "balkanizacija" nastao je posle balkanskih ratova i I svetskog rata i time je stvoren negativni stereotip o Balkanu). Ovaj stereotip, kako pokazuju istraživanja, a posebno studija Marije Todorove, vremenom se menjao i instrumentalizovao za različite potrebe. Ovakav zajednički zapadnjački stav prema Balkanu zamenio je dotadašnje pojedinačne nacionalne pristupe u oceni i analizi naroda Balkanskog poluostrva.

Tabela 2 ETNIČKA STRUKTURA ZEMALJA JUGOISTOČNE EVROPE

Zemlja	Većinski narod	%	Najveća manjina	%
Albanija	Albanci	98,0	Grci	1,8
BiH	Tri naroda			
Bugarska	Bugari	85,7	Turci	9,4
Hrvatska	Hrvati	78,1	Srbi	12,2
Grčka	Grci	100,0		
Makedonija	Makedonci	66,4	Albanci	23,1
Rumunija	Rumuni	89,4	Mađari	7,1
Slovenija	Slovenci	87,6	Hrvati	2,7
Turska	Turci	83,0	Kurdi	14,0
Jugoslavija	Srbi	62,9	Albanci	16,5

Izvor: P.Simić, *Regionalna saradnja u Jugoistočnoj Evropi: uloga Jugoslavije*, Zbornik *Strategije razvoja i regionalna saradnja i integracija na Balkanu*, Filozofski fakultet, Niš, 1999.

U geopolitičkom i kulturološkom smislu nesporno je da postoje brojne osobenosti balkanskih zemalja. Na to, između ostalih, podsećaju istraživanja istoričara, etnologa, sociologa, dela književnika i drugih. Značajan broj tih autora, pisaca i istraživača, u svojim studijama govori o osobenostima nacionalnih identiteta balkanskih naroda u znaku geoistorije, geokulture i geopolitike. U tom smislu poznata su antropogeografska istraživanja *Jovana Cvijića*, *Dvornikovićeve* etnopsihologija i karakterologija jugoslovenskih naroda, studije *Slobodana Jovanovića* i *Dragiše Vasića* o srpskom nacionalnom identitetu, *Andrićeve* studije o razvoju duhovnog života u Bosni pod Turcima, studija *Trajana Stojanovića* o balkanskoj civilizaciji, *Džadžićeva* studija o epskom identitetu "homo balcanicus" i "homo heroicus" i druge. Takođe, kod drugih balkanskih naroda postoje autori koji su značajni po svojim studijama u kojima izražavaju nacionalni i regionalni identitet balkanskih naroda. Na fonu razmatranja doprinosa naših autora, najznačajniji doprinos etnosociologiji i etnopsihologiji Balkana dali su Jovan Cvijić, Vladimir Dvorniković i Ivo Andrić. Cvijićeva istraživanja o balkanskim psihičkim tipovima i varijetetima, o odnosu antropogeografskih i kulturnih faktora u konstituisanju nacionalnog i regionalnog identiteta, predstavlja zaista svojevrsni doprinos sociološkom proučavanju geokulture Balkana. U radovima savremenih istraživača nailazimo na tezu o *balkanskoj paradigmi razvoja*.¹⁹ Ovom tezom se želi da izrazi uticaj specifičnog društvenog karaktera i nacionalnog identiteta na društveni razvoj. Na nauči je da pruži temeljit kritički odgovor na pitanje: *da li postoji balkanska paradigma razvoja i da li se može govoriti o specifičnoj geokulturi razvoja Balkana, kako bi to definisao Immanuel Wallerstein*.²⁰

Nauka treba da vlastitim istraživanjima otkrije i objasni dejstvo različitih unutrašnjih i spoljnih sila u reprodukciji brojnih stereotipa o identitetu balkanskih naroda, ali i da ukaže na moguću pozitivnu i integrativnu ulogu kulture i drugih faktora u stvaranju pretpostavki za jačanje procesa saradnje, za povezivanje i integraciju balkanskih naroda i njihovu integraciju u evropske i svetske procese. U tom smislu rezultati naučnih istraživanja mogu odigrati značajnu ulogu u razvijanju *samosvesti* kod aktera o *regionalnom identitetu* i njihovoj odgovornosti za razvoj i napredak i mir na Balkanu.

Postsocijalistička društva Balkana - između modernizacije i retradicionalizacije

Većina balkanskih država je posle II svetskog rata živela u uslovima realsocijalističkih režima. U njima je u toku pedesetogodišnjeg trajanja i razvoja ostvaren napredak u znaku tzv. *socijalističke modernizacije*, oličene u procesima industrijalizacije, demokratizacije sistema

¹⁹ B.Babić, *Prelaz u tranziciji*, Prometej, Beograd, 1996, str. 199-200.

²⁰ Immanuel Wallerstein, *Geokultura razvoja, ili transformacija naše geokulture?*, Sociološki pregled, br. 3, 1995, str. 436.

obrazovanja, socijalne zaštite građana i drugim oblastima. Ti su se režimi, vremenom, zbog unutrašnje sistemske blokade, ali i geostrateških pritisaka spolja, urušili krajem 80-tih godina. U našoj savremenosti region Balkana čini većina ekonomski najsiromašnijih i politički najnestabilnijih zemalja u Evropi, u *sociološkom smislu* on predstavlja evropsku periferiju i *svetsku poluperiferiju*, integralni deo zavisnih društava evropskog i svetskog Juga. Većina zemalja ovog regiona, više od 10 godina nalazi se u procesu tranzicije. Neke su bile preokupirane etničkim konfliktima i političkim fragmentacijama, ratom ili međunarodnim sankcijama, a neke, budući da su u neposrednom okruženju, pogođene su njihovim posledicama. Jednom reči, Balkan se danas nalazi između procesa retraditionalizacije i modernizacije, više okrenut prošlosti nego budućnosti.

Implozija socijalizma i krah komunističke ideologije imali su za posledicu regresiju balkanskih naroda na kulturološke matrice prošlosti, ponovno otkrivanje religijskih osnova nacionalnih kultura i ksenofobiju i zatvaranje. U tom smislu većinu balkanskih naroda karakteriše snažno okretanje prošlosti, život u znaku "šoka prošlosti" i razrastanje fenomena svojevrsne osvete nacije i tradicije (*Alen Menk*).

Već su napisane prve studije o strategijama razvoja i akterima u postsocijalističkim društvima u tranziciji na Balkanu, o njihovom "*tranzitornom karakteru*", o širenju zone zavisnih poluperifernih društava koja nastaju na ovom prostoru.²¹ Naime, kod većine aktera u ovim društvima prihvaćena je neoliberalna strategija razvoja, ideologija tržišnog fundamentalizma i radikalnog kapitalizma (šok terapija, privatizacija i liberalizacija tržišta) čime je otvoren put konzervativnoj restauraciji i zavisnoj modernizaciji ovih društava. Takva *tranzicija bez socijalne odgovornosti* razorila je postojeću socijalnu strukturu (kroz intenzivno raslojavanje, širenje socijalnih nejednakosti i formiranje specifične i degenerisane socijalne piramide moći sa novim socijalnim likovima - mafijokratijom, lumpenburžoazijom i preduzetnicima na jednoj strani, i sa ogromnim brojem deklasiranog i osiromašenog naroda na drugoj strani). U jednom broju zemalja u realnim socijalnim procesima na delu je tzv. nomenklturni (politički) kapitalizam (kako bi to označio *Maks Veber*), koji služi kao model prelaska iz realsocijalizma u kapitalizam, i koji omogućava nomenklaturi da koristeći političku moć, preko procesa kontrolisane privatizacije i strategijskog kontinuiteta političke elite, izrasta u novu ekonomski vladajuću klasu. Socijalna cena ovog modela tranzicije je zastoj u procesu modernizacije, demokratizacije i reforme, a neki opisuju ovakvo stanje kao blokiranu tranziciju, sa svojevrsnom refeudalizacijom u društvenim procesima, sa naraslim socijalnim tenzijama, etničkim i religijskim sukobima.

Tabela 3 TIP TRANZICIJE, STRATEGIJE I DRUŠTVA (TIPOLOGIJA POSTSOCIJALISTIČKIH DRUŠTAVA PREMA SOCIJALNOM SMERU TRANZICIJE)

Tip tranzicije	Model strategije (sa ključnom koncepcijskom odrednicom)	Tip društva
1. Inverzivna, regresivna, predmoderna	Retradicionalizacija (etnofeudalizam, tribal society)	Tradicionalno, predgrađansko, protomoderno
2. Reverzibilna neoliberalna	Zavisna modernizacija (neoliberalizam)	Kapitalističko, periferno, zavisno
3. Reverzibilna neokonzervativna	Deformisana realsocijalistička modernizacija (neoetatizam)	Poluperiferno, politokratsko
4. Progresivna socijaldemokratska (tranzicija sa socijalnom odgovornošću)	Socijaldemokratska modernizacija (socijalno partnerstvo, socijalna država, "welfare state")	Moderno, razvijeno, pluralističko, socijaldemokratsko društvo; društvo demokratskog socijalizma

Izvor: *Lj. Mitrović, Savremeno društvo. Strategije razvoja i akteri. Institut za političke studije, Beograd, 1996, str. 167.*

²¹ O tome videti opširnije u studijama Miroslava Pečujlića, Zorana Vidojevića i autora.

Osvrt na desetogodišnje rezultate tranzicije ovih društava na Balkanu pruža poraznu sliku. Izuzev Slovenije, sva ostala društva, po brojnim razvojnim indikatorima, nalaze se ispod 1989. godine, tj. doživela su regresivne promene, inverzivnu tranziciju i recesiju. Za razliku od srednjoevropskih društava, koja su sledila jedan mešoviti koncept liberalno-demokratskog i socijaldemokratskog modela prelaza i reforme, odabrani modeli tranzicije u balkanskim zemljama više su na fonu retradicionalizacije i zavisne modernizacije, te se stoga o njima može govoriti kao o razorenim društvima ili društvima blokirane tranzicije, koja su više doživela socijalni udes nego razvoj.

Opređeljenje za *neoliberalnu ekonomsku alternativu - kroz šok terapiju i totalnu reprivatizaciju*, u jednom broju bivših socijalističkih zemalja, dovelo je do pada u pogledu socijalne zaštite radnika, ispod standarda savremenih zapadnih društava. U ovom slučaju se radi o inverzivnoj tranziciji regresivnog socijalnog karaktera.

Dosadašnja tranzicija u zemljama Istočne Evrope je bila teška operacija na pacijentu "bez anestezije". "Rezultati" te tranzicije ogledaju se u opštem i dubokom padu proizvodnje, visokoj stopi inflacije, prezaduženosti u odnosu na inostranstvo, padu zaposlenosti i ogromnom porastu nezaposlenosti, kao i padu životnog standarda i kvaliteta života. Tako npr. spoljni dug Mađarske je porastao sa 21,4 milijarde dolara u 1990. godini na 28,5 milijardi dolara u 1994, Rumuniji sa 1,2 na 5,0 milijardi dolara, češke sa 4,4 na 9,3 milijardi dolara. Samo je spoljni dug Poljske, zahvaljujući otpisu velikog dela duga, smanjen sa 48,5 na 41,9 milijardu dolara (ECE, 1995, str.138). Svi ovi indikatori govore da se ova društva sa neoliberalnim modelom tranzicije, umesto u razvoju nalaze u stranju "*tranzicione recesije*", te da će za većinu njih uzvišeni cilj tranzicije do 2002. godine biti da stignu gde su bila 1989. godine, tj. pre urušavanja starog režima.²²

Tabela 4 DUG ZEMALJA ISTOČNE EVROPE

Zemlja	Spoljni dug		Učešće duga u društvenom proizvodu zemlje (%)	
	1992.g.	1997.g.	1992.g.	1997.g.
Albanija	633	706	94	28
Bugarska	11.854	9.858	116	101
Češka	7.571	21.456	27	42
Hrvatska	-	6.842	-	35
Jugoslavija	16.483	15.107	-	-
Mađarska	22.018	24.373	61	55
Belorusija	189	1.162	1	5
Makedonija	-	1.543	-	71
Poljska	48.495	39.890	53	29
Rumunija	3.240	10.442	13	33
Rusija	78.356	125.645	19	26
Slovačka	2.746	9.989	23	52
Ukrajina	551	10.901	1	22

Izvor: Politika, 1.decembar 1999, str. 8.

Ekonomski i socijalni analitičari razvoja postsocijalističkih društava na Balkanu procenjuju da će ovim društvima biti potrebno 10 i više godina za oporavak od *tranzicionog šoka* da bi ta društva postigla rezultate iz 1989. godine. Naravno, najteži je položaj SR Jugoslavije, kojoj će za oporavak i dostizanje nivoa razvitka iz 1989. godine, prema prognozama ekonomista, biti potrebno možda i dve decenije. Ovakva situacija i neizvesna razvojna perspektiva SR Jugoslavije uslovljena je brojnim unutrašnjim i spoljnim faktorima: u njoj je pored implozije starog režima, uporedo došlo do dezintegracije stare države i krvavog

²² Oskar Kovač, *Reforma, tranzicija i privatizacija ili izgradnja otvorene mešovite (i socijalne) tržišne privrede*, Beograd, 1995, str. 2.

etničkog i građanskog rata, izazvanog ne samo etničkim partikularizmom, već i geostrateškim pritiscima velikih sila. Etnički i religijski koktel na Balkanu (Z.Bžežinski), na prostoru bivše Jugoslavije, iskorišćen je kao razorni dinamit za razbijanje njenog državnog suvereniteta i teritorijalnog integriteta i instrumentalizaciju ovog prostora od strane velikih sila, po cenu direktne intervencije, kakav je slučaj bio u Bosni i na Kosovu.

I najnovije, tragično iskustvo iz proleća 1999. godine, oličeno u agresiji NATO-alijanse na jednu suverenu zemlju, SR Jugoslaviju, govori o tome da je suverenitet nacionalnih i nezavisnih država na kraju XX veka na udaru dvostruko: s jedne strane spolja, procesima globalizacije i ekspanzijom snaga novog svetskog poretka, i s druge strane, etničkim i verskim partikularizmima i secesionističkim pokretima iznutra, koji se koriste i instrumentalizuju protiv suvereniteta malih i nezavisnih država. Ove tendencije zahtevaju od malih i nezavisnih država udruživanje i saradnju i preko regionalnih strategija i novih formula razvoja pacifikaciju ovih pritisaka i spolja i iznutra. U tom smislu *regionalizam* se ovde može javiti ne samo kao razvojni ključ već i kao bezbedonosni i kao put demokratizacije i građenja novih odnosa među narodima i državama u svetu ili pak unutar složenih državnih celina.

Posmatrajući globalne tendencije i odnose na kraju XX veka, suočeni smo sa činjenicom da kada se u visokorazvijenim zemljama transnacionalnog globalnog kapitalizma govori o skoku iz industrijskog u postindustrijsko informatičko društvo, da se u zemljama u tranziciji u Istočnoj i Jugoistočnoj Evropi govori o fragmentaciji i dezintegraciji. Na planu nauke i ideologije i kulture takođe imamo određene specifičnosti izražene u visokom razvitku prirodnih i tehničkih nauka analitičkog instrumentalnog uma i, s druge strane, iza dezideologizacije i sumraka progresivnih alternativa, imamo uspon novih ideologija nove desnice oličenih u neoliberalizmu, neonacionalizmu, posttotalitarizmu i novom svetskom poretku. Njihova suština je u promociji interesa snaga megakapitala u planetarnim razmerama, koje profit stavljaju iznad ljudi, a nacionalni suverenitet i državni interes podređuju procesima globalizacije, čije naučno-tehničke potencijale instrumentalizuju radi jačanja svoje premoći i nove preraspodele bogatstva u svetu. Otuda, *u savremenom svetu, umesto kretanja ka multipolarizmu na delu je širenje unipolarne geopolitičke logike na čelu sa SAD koja teži sve više planetarnoj hegemoniji*. Kao reakcija na ovakvu instrumentalizaciju i zloupotrebu procesa globalizacije, u svetu je sve više prisutna pojava galopirajuće retribalizacije sveta,²³ obnova nacionalizma, povratak na retrogradne ideologije krvi i tla iz XIX veka, ali i jačanje i širenje svetskog demokratskog fronta neoliberalnoj totalitarnoj hegemoniji. To pokazuju antiratne demonstracije u mnogim gradovima sveta povodom agresije na Jugoslaviju, kao i drugi primeri buđenja naroda u borbi za svoju nezavisnost, kao i jačanje antisistemskih i novih društvenih pokreta protiv radikalnog globalnog kapitalizma, koji bez obzira na moć snaga mega kapitala, posle uspona sedamdesetih, osamdesetih godina, sada ulazi u krizu o čemu piše, između ostalog i dojučerašnji njegov strasni apologeta, kao što je npr. Džordž Soroš u svojoj najnovijoj studiji *Kriza globalnog kapitalizma* (1998).²⁴

Implozijom socijalizma, i prostor Balkana našao se na raskršću u razvojnom i civilizacijskom smislu. U većini društava, komunistička ideologija je zamenjena neoliberalnom ili nacionalističkom, ostvaren je pad na tradicionalne kulturološke matrice, tj. povratak na osnovne vrednosti tradicionalnih religijskih kultura (pravoslavlja, katoličanstva i islama). Kao da se "u zavetrini" ovih religija potražio spas za izgubljenu dušu, za razoreno ideološko nebo i iščezlu grupnu solidarnost i jedinstvo. Čovek kao antropološko biće ima ne samo potrebu za saznanjem i delanjem, već i da se nada i veruje. Za razliku od drugih vrsta, on je "uznemireno biće" (R.Lukić), koje drži do svoje prošlosti do svoje ukorenjenosti, odnosno do prošlosti i budućnosti. Stoga i vera i ideologije imaju, pored partikularne uloge iskrivljene svesti, i svoju širu, socijalno-integrativnu, kao i antropološku, psihosociološku funkciju jer pomažu društvenim grupama u pogledu kolektivne identifikacije, tj. razvijanja svog kolektivnog identiteta i samosvesti. Poraz ideologija, makar i privremeno, koje su, sledeći princip nade i

²³ Francois Thual, *Les Conflits Identitaires*, Ellipses, Paris, 1995, str. 163-184.

²⁴ Džordž Soroš, *Kriza globalnog kapitalizma*, B2 92, Beograd, 1999.

utopijskog - otvarale kapije budućnosti, utro je put eskalaciji ideologija prošlosti, retrogradnom okretanju prošlosti, traganju za korenima, vraćanju veri, tlu, srodstvu, zajednici, da bi se uspostavila izgubljena ravnoteža. O tom procesu u nekim studijama se piše kao o svojevrsnom šoku prošlosti, o *procesu retraditionalizacije* koji je došao do izražaja na Balkanu, u nekim zemljama značajnije, a u drugim manje. On se posebno ispoljio u etnički i religijski mešovitim sredinama i društvima blokirane tranzicije gde postoje zastoji u procesu modernizacije, razvoja i reforme, i gde povratak na tradicionalizam izražava i svojevrsnu konzervativnu restauraciju i refeudalizaciju svesti, a ne samo demokratizaciju i liberalizaciju ljudskih prava i sloboda u oblasti ostvarivanja prava na veru i verske tolerancije. Kao da je na Balkanu, usled blokiranog bržeg razvoja i modernizacije, usled zastoja u ostvarivanju društava organske solidarnosti, kako bi to definisao *Dirkem, otvoren put razrastanju društava mehaničke solidarnosti* u kojima ponovo dominiraju kolektivni obrasci i predstave i politika kao sudbina nad ljudima i narodima.

Postsocijalističkim društvima u tranziciji na Balkanu, radi njihovog izlaska iz krize i iskoraka iz starih oblika društvenosti, neophodno je brže otvaranje prema procesima modernizacije, demokratizacije i reforme. Stoga su za njih modernizacija i reforma, doista pitanje života ili smrti u razvojnom i civilizacijskom smislu. U tom kontekstu izbora razvojnih projekata i alternativa i razvijanju moderne progresivne samosvesti novih aktera društvenih promena, velika je i nezamenljiva uloga nauke, obrazovanja, kulture i sredstava masovnog komuniciranja. Svojim istraživanjima i modernim demokratskim metodom delovanja ove delatnosti i institucije moraju dati svoj doprinos oblikovanju modernog lika Balkana i njegovog regionalnog identiteta, kao prostora dijaloga i saradnje, razumevanja različitosti kultura, mira i tolerancije i demokratske integracije.

Imajući u vidu prethodna razmatranja o odnosu modernizacije i retraditionalizacije, da se zaključiti, da i pored određenih razlika među balkanskim narodima postoje još veće sličnosti, te da se u tom smislu može govoriti i o *balkanskoj geokulturnoj paradigmi razvoja*, u čijoj osnovi leži teza o organskim zajednicama, ali i snažnom uticaju istorije, kulture i geopolitike na savremeni društveni razvoj ovog prostora. Ovde, na Balkanu, na kraju XX veka i na početku novog milenijuma kao da ponovo kruži "sablazan istorije" (N.Berđajev) i muči narode, te su oni više okrenuti prošlosti nego li izazovima savremenosti i budućnosti. Otuda je velika odgovornost nauke, da za razliku od političkih elita (koje, ukoliko su nemodernizovane i nedemokratizovane, mogu populistički manipulirati i povlađivati ovim tradicionalističkim orijentacijama, mogu se makijavelistički "poigravati" sa određenim slabostima iz mentalitetskog sklopa svojih naroda), da svojim nepristrasnim naučnim istraživanjima otvaraju put istine i osvetljavaju put napretka, nudeći alternativne projekte izlaska iz krize i daljeg razvoja svojih naroda. U tom kontekstu je danas značajna uloga nauke, obrazovanja i kulture na planu duhovnog preporoda, modernizacije i racionalizacije rada, i kulturnoj orijentaciji naroda. U tim procesima treba da prednjače kulturne elite. Značajna je uloga i odgovornost i savremenih mas-medija u procesu obrazovanja, informisanja i demokratizacije društvenih odnosa. Ali i demokratizovani politički sistemi i razvijena demokratska politička kultura, oslonjeni na institucije participativne demokratije, lokalne i regionalne samouprave, koje omogućuju učešće građana u kreiranju društva, u demokratskom upravljanju razvojem i promenama.

Neke osobenosti etničkih i kulturnih identiteta na Balkanu

Ako pod *identitetom* podrazumevamo razvijenu svest o sebi i drugima, onda on u sebi sadrži prerađeno lično i kolektivno iskustvo aktera, njihovu mapu sveta. U tom smislu ovaj pojam u sebi nosi sličnost sa pogledom na svet i habitusom (P. Burdije). Ovako polivalentan pojam identiteta diferencira se na personalni, grupni (kolektivni), kulturni, etnički, socijalni, jezički, klasni, politički, lokalni, regionalni, globalni. U tom smislu možemo govoriti o zatvorenom i otvorenom identitetu, o homogenom i pluralnom identitetu čoveka i društvenih grupa. Etnički, kulturni i personalni identiteti podložni su promenama.

Čovek je, po svojoj prirodi, biće slojevite strukture. Rađa se kao jedinka i izrasta kroz proces socijalizacije, akulturacije i individualizacije u društvu kao ličnost. Činom začeća i rađanja on nije *tabula rasa*, već je iskonski strukturirano biće, genotipom kulture, kumuliranim iskustvom vrste svog roda, etnosa, porodice, roditelja. U lancu, beočugu, razvoja ljudske vrste (u organskoj evoluciji) zapisani su kulturni kodovi vrste, etnosa, porodice, roditelja, koji se preko klona DNK dalje prenose. Savremeni antropolozi, genetičari, kulturolozi, psiholozi i sociolozi ostavili su svoje *interpretacije o tom složenom procesu razvitka ličnosti i formiranja identiteta*. Dok sociolozi govore o uticaju načina proizvodnje društvenog života (K. Marks) i društvenog karaktera (E. From) na razvoj ličnosti, dotle kulturolozi naglašavaju uticaj kulture u reprodukciji svesti i formiranju ličnosti, a psiholozi pišu o trostrukoj matrici delovanja nesvesnog, tj. psiholoških faktora. Dubinsko-psihološka analiza otkriva trodimenzionalnu prirodu nesvesnog: 1) individualno-nesvesnog (S. Frojd), 2) familijarno-nesvesnog (L. Sondi) i 3) kolektivno-nesvesnog (K. Jung).

U sociološkim istraživanjima pravi se *distinkcija između personalnog i kolektivnog identiteta*; takođe, postoje brojne definicije kulturnog i nacionalnog identiteta koji predstavljaju dva oblika kolektivnog identiteta. *Kulturni* identitet dr Zagorka Golubović definiše kao "obrazac zajedničkog načina života i mišljenja, zajedničkog iskustva na kojem se temelje oblici i sadržaji saznanja i kao vrednosni okvir koji ukazuje indicijama šta je poželjno, a šta nije sa stanovišta date kulture"²⁵. Takođe, dr Branimir Stojković pojam kulturnog identiteta definiše "kao kolektivne svesti/osećanja pripadnosti zasnovanog na spoznaji nekih zajedničkih odrednica (jezik, rasa, teritorija, religija...) koji u datoj situaciji predstavljaju osnov poistovećavanja (identifikacije).

Pod pojmom *nacionalni identitet* podrazumeva se osoben nacionalni karakter, osećanje pripadnosti i solidarnosti unutar etničkih grupa, kao i putevi njihovog nastajanja i odnosi sa drugima, susednim grupama i njihovim identitetom²⁶. Naravno, značajnu ulogu u definisanju nacionalnog identiteta ima kulturni identitet, ali se oni ne moraju poklapati. Istraživači, takođe, prave razliku između istorijskog identiteta (na nasleđu zasnovanog identiteta) i proklamovanog i proživljenog²⁷. Nacionalni i kulturni identitet su dinamičke kategorije i podložni su zakonima društvenih promena, iako su stabilnije strukture *kolektivne svesti* od ideološke političke svesti. U matricama kulturnog i nacionalnog identiteta, pored racionalne svesti, prisutni su brojni slojevi iracionalnog i tzv. "kolektivnog nesvesnog" (K. Jung) što u određenim kriznim i prelomnim trenucima po život grupe i zajednice ispliva na površinu društvene svesti i utiče na kolektivno ponašanje aktera.

Regionalni identitet ne počiva toliko na zajedničkim crtama i zajedničkom nasleđu, koliko na zajedničkim problemima sa kojima svi moramo da se suočimo. Ti problemi su posledice »procesa modernizacije koji je svim ljudima u ovoj oblasti dao poseban pečat".²⁸ U tom smislu, sličnosti kulturnog identiteta se mogu posmatrati ne samo kao deo zajedničkog nasleđa već i "kao slične strukturne reakcije na izazov sa kojim se agrarna društva suočavaju prilikom integrisanja u urbanizovanu i industrijalizovanu Evropu", ističe Marija Todorova.²⁹

Ako u ovom razmatranju apstrahujemo dejstvo individualno-psiholoških faktora, za razumevanje procesa formiranja i *tranzicije identiteta* u kulturi naše savremenosti, svakako je neophodno *istražiti uticaj faktora kolektivne svesti i kolektivnih predstava* (E. Dirkem), oblike emocionalne proizvodnje, posebno religije (M. Veber), uticaj kolektivnog pamćenja i arhetipova, tj. genokulture na razvoj pojedinaca i društva (K. Jung), ali i brojnih savremenih oblika simboličke komunikacije (jezik, moral, nauka, ideologija – koje su izučavali K.

²⁵ Zagorka Golubović, *Ja i Drugi – antropološka istraživanja individualnog i kolektivnog identiteta*, Republika, Beograd, 1999, str. 34.

²⁶ Branimir Stojković, *Evropski kulturni identitet*, Prosveta, Niš, 1993, str. 22.

²⁷ B. Stojković, isto, str. 23.

²⁸ Alexandru Dutu, *National and Regional Identity in Southeast Europe, Balkans: A Mirror of the New International Order*, p.78.

²⁹ M.Todorova, isto, str. 298.

Majnhajm, J. Habermas i dr.) i “industrije svesti” (mas-mediji - V. Pakard).

Treba podsetiti da je *uticaj kulture na razvoj ličnosti* i formiranje njenog identiteta različit u različitim istorijskim tipovima globalnih društava: otvorenim i zatvorenim, stagnantnim i dinamičnim, u društvima mehaničke i organske solidarnosti, tradicionalnim (predmodernim), modernim i postmodernim društvima. U zatvorenim tradicionalnim zajednicama dominantan je uticaj lokalne kulture i primarnih društvenih grupa (tradicije, porodice i sl.). U savremenim društvima, koja su otvorena i pod uticajem procesa modernizacije, sve je veći uticaj globalnog društva i planetarnih procesa globalizacije, regionalizacije i tranzicije, kao i njihovi različiti manifestni oblici, koji utiču ne samo na strukturu i dinamiku konkretno istorijskih društava, već i na personalni i kolektivni identitet pojedinaca i društvenih grupa.

Sa implozijom socijalizma, nastala je *kriza identiteta* nekadašnjih socijalističkih društava. Stoga nije slučajan njihov pad, tj. regresija na prvobitnu, iskonsku religioznu matricu i mehanizme mehaničke solidarnosti. Opijum komunističke ideologije zamenjen je etnonacionalizmom. Ova društva, kao i etničke grupe unutar njih, kroz stare kulturološke obrasce potražila su osnovu za obnavljanje svog identiteta, u uslovima krize i socijalne i moralne kataklizme. Nastala je instrumentalizacija religijskih obrazaca i retradicionalistička redukcija nacionalnog i kulturnog identiteta, umesto produktivnog odgovora na izazove savremenosti i modernizacije.

U periodu postsocijalističke tranzicije, u kulturi balkanskih zemalja, a posebno na prostoru bivše SFRJ, *došlo je do raskoraka između kulturnog i nacionalnog obrasca*.³⁰ Početno formiran građanski kulturni obrazac modernog društva zamenjen je nacionalnim obrascem (satkanim od mitova, mistifikacija i fetišizacije nacionalnog bića i nacionalne istorije).³¹ Ovakav redukcionizam otvorio je put ka novoj ideologiji i nacionalističkoj perspektivi sa brojnim negativnim implikacijama na međunacionalne odnose i sukobe na ovom prostoru. Umesto potrebe za prožimanjem etničkih i nacionalnih kultura i zasnivanja suvereniteta građana na demokratskom principu kao slobodnih i ravnopravnih ličnosti, otvoren je put isključivosti zasnovan na hipertrofiji nacionalnog suvereniteta i nacionalnih mitova. Tako je došlo do *etnicifikacije* ne samo *politike* i *oficijelne javnosti*, već i brojnih drugih sfera društvenosti (kulture, obrazovanja, medija), koji su bili instrumentalizovani i zloupotrebjeni u uskopragmatične, makijavelističke ciljeve vladajućih elita. *Nasuprot evropskim tendencijama stvaranja građanskog društva* i *deteritorijalizacije nacionalnih suvereniteta* (“Demokratija bez granica” – Ž. Atali), *na Balkanu je, pod uticajem procesa retribalizacije, otvoren proces reteritorijalizacije identiteta, povratka nacionalne države, a moć etničkog je stavljena iznad građanskog principa*, što je, u krajnjoj instanci, imalo za posledicu brojne sukobe (pa i identitarne) i rat, kao i njegov devastirajući uticaj na ovo područje, njegovu marginalizaciju, periferizaciju i protektoraciju.

Globalizacija i regionalizacija kao megatrendovi – novi talasi modernizacije i akulturacije identiteta

Sa nastankom kapitalizma ispoljena su *dva talasa modernizacije* u globalnom svetskom sistemu. Prvi je vezan za *industrijalizaciju*, a drugi za *globalizaciju*.

Bez obzira na političke oblike i karaktere vladajućih režima, ovi talasi-megatrendovi prožimaju ceo svet. Naravno, različitim tempom, oni zahvataju i osvajaju različite regije, tj. delove sveta (zemlje svetskog centra, poluperiferije i periferije). Ta istina je važila kako za proces industrijalizacije (koji se realizovao kroz tri industrijske revolucije i njihove implikacije na razvoj i društvene promene), tako i za procese globalizacije.

Globalizacija kao megatrend ispoljava se u formi nove regionalizacije i globalne integracije sveta. Osnovu tog procesa čine nove proizvodne snage naučno-tehnološke

³⁰ Golubović, Z., “Kulture u tranziciji u istočnoj Evropi i Jugoslaviji: raskorak između kulturnog i nacionalnog obrasca”, u: *Kulture u tranziciji*, Plato, Beograd, 1994, str. 35.

³¹ Trebješanin, Ž., “Gubitak ličnog identiteta”, *Politika*, 6.11.1993.

revolucije, tzv. paradigme informacionog razvoja, nov način proizvodnje vezan za dominantnu ulogu znanja i informacija i transnacionalnih globalnih korporacija. Sve to za posledicu ima stvaranje novog istorijskog tipa postindustrijskog, informacionog, postmodernog “mrežnog” (M. Kasteli) društva ili globalnog kapitalizma.

Sociološka istraživanja moraju u svojoj optici zahvatiti i problematizovati sledeće *dimenzije globalizacije*: promene u strukturi novih proizvodnih snaga i podele rada, nove oblike integracije, osobenosti načina proizvodnje, nove tipove korporacija, nove profile društvenih slojeva i klasa, nove aktere društvenih promena, regionalizaciju, tranziciju, globalno svetsko tržište, promena položaja nacionalnih država i redefinisavanje suvereniteta, promene u kulturi i društvenoj svesti.

Globalizacija, kao svetsko-istorijski proces, ima *Janusovo lice: emancipatorsko i porobljivačko*. U zavisnosti od karaktera sistema raspodele društvene moći u savremenom svetskom društvu, različito se instrumentalizuju njeni učinci među akterima u rasponu od Severa do Juga, od razvijenog svetskog centra do svetske periferije. Otuda, ovaj objektivno istorijski proces, vezan za logiku razvitka modernih proizvodnih snaga, nailazi ne samo na kontroverznu teorijsku interpretaciju, već i na različit politički odnos kod savremenih aktera, od nekritičke apologije do globalofobije i pojave antiglobalista kao predstavnika novog društvenog pokreta.

No, nezavisno od subjektivnog odnosa savremenih aktera prema globalizaciji, ona kao megatrend i *novi oblik modernizacije i akulturacije*, prožima i utiče na transformaciju skoro svih podistema svetskog društva: tehnološkog, ekonomskog, klasno-socijalnog, pravno-političkog, kulturnog, informacionog i drugih. Globalizacija ne samo da menja položaj i ulogu nacionalnih država, etničkih i kulturnih identiteta, već utiče na uspon i pad brojinih društvenih grupa i slojeva u strukturi savremenog društva, na njihov stil života, na formiranje nove kulture i filozofije života, na formiranje planetarne svesti i “nove planetarne politike” (E. Moren).

Na kraju drugog i početkom trećeg milenijuma, *suverenitet nacionalnih država našao se na dvostrukom udaru: spolja*, kroz proces globalizacije i *iznutra*, naraslim procesima retribalizacije i fragmentacije. Formiranjem regionalnog i svetskog tržišta i dominantnim delovanjem transnacionalnih, globalnih korporacija razvija se i širi teorija o ograničenom suverenitetu države i nacija. Ovaj proces uporedo je praćen jačanjem pokreta separacija i secesija unutar nacionalnih država, što dovodi ne samo do krize njihovog demokratskog legitimiteta, već i direktne političke dezintegracije i dekompozicije, kakav je slučaj na Balkanu. U odnosu na ovakav položaj nacionalnih država i njihovog suvereniteta u savremenosti, izražene su dve regresivne tendencije: s jedne strane, težnja ka retradicionalizaciji – povratak na koncept zatvorene nacionalne države sa obnovom ideologija “krvi i tla”; druga varijanta ovog regresivnog istorijskog pristupa je obnova neokonzervativnog etno-nacionalizma, preko hipercentralizovanog birokratskog sistema u liku novih levijatana koji zarobljavaju društvo i blokiraju njegove pluralističke i razvojne snage. I jedna i druga tendencija pogubne su sa stanovišta koncepcije modernog društvenog razvoja. Nasuprot njima, *treba izgrađivati moderan, demokratski koncept društva i države*, u kome se pored insistiranja na građanskim slobodama i pravima, građanskoj državi, obezbeđuje autonomija civilnog društva, socijalna prava i pravda sa razvijenim institucijama participativne i socijalne demokratije, lokalne i regionalne samouprave. Savremeni problemi – razvojni, ali i problemi ljudskih prava i sloboda – ne mogu se rešavati autoritarno-prislilnim integracijama u formi centralističkih, nacionalno-birokratskih sistema, već afirmacijom koncepta građanstva, utemeljenjem pravne, građanske države i demokratskom integracijom društvenih grupa unutar globalnog društvenog sistema.

U ovom kontekstu razmatranja razvojnih problema i položaja i transformacije etničkih i kulturnih identiteta, značajnu ulogu može odigrati *koncept regionalizacije*. Ukazujemo na neke njegove razvojne i integrativne funkcije na Balkanu.

Regionalizacija u prošlosti bila je izraz, pre svega, vojno-političke integracije, ideoloških i političkih projekata određenih političkih elita na Balkanu. U savremenosti, regionalne integracije izraz su procesa globalizacije tržišta i nove podele rada. Nosioci savremenog procesa regionalima su, pre svega, privredne i kulturne elite – nove preduzetničke

klase i frakcije menadžerske elite. Njihov interes je da se formira zajedničko tržište za razvoj njihovih korporacija i slobodnu cirkulaciju robe, rada i kapitala; da takvo tržište bude konkurentno u svetskoj podeli rada u odnosu na druge regije i, ujedno, komplementarno sa potrebama globalnog svetskog tržišta.

Polazeći od ovih razvojnih zahteva, na regionalizaciju gledamo kao na poželjni oblik globalizacije Balkana i štit protiv globalizma, kao neoimperijalne hegemonije zemalja svetskog centra. U tom smislu, *regionalizacija ima višestruku funkciju*: a) javlja se kao faktor unutrašnjeg nacionalnog i regionalnog razvoja, b) javlja se kao faktor demokratske integracije balkanskih zemalja (stvaranje zajedničkog tržišta, slobodne carinske unije, evropske standardizacije i integracije, stvaranje jedinstvenog kulturnog prostora, stvaranje novih oblika međuetničke saradnje i povezivanja); c) javlja se kao oblik unutrašnje demokratizacije nacionalnih država (kroz decentralizaciju sistema i jačanja kapaciteta participativne demokratije – lokalne i regionalne samouprave); d) javlja se kao oblik međuetničke i multikulturne integracije na prostoru politički nesavršenih granica “balkanskog etničkog koktela” (Z. Bžežinski); e) javlja se kao faktor kulturne integracije i formiranja regionalnog identiteta i samosvesti balkanskih građana i naroda (zajedničkog sistema vrednosti, interesa građana jednog prostora u odnosu na druge regije u Evropi i svetu) i f) javlja se kao štit i brana protiv globalizma, kao projekta novih nejednakosti u svetu i kao faktor borbe za nove, pravičnije međunarodne ekonomske, socijalne, političke i kulturne odnose u svetu (gde neće postojati velike disproporcije i segregacije, poput sadanjih, na relaciji Sever-Jug, tj. svetski centar-svetska periferija).

Ka otvorenom građanskom, kulturnom i nacionalnom identitetu i perspektivama i odgovornostima mlade generacije na Balkanu

Ako su poslednjih desetak godina na Balkanu bile u znaku poremećenih međuetničkih odnosa i sukoba, ili kako su to sociolozi pregnantno definisali, u znaku »šoka prošlosti« (N. Popov), u kojoj su glavni akteri nastupali sa devizom da je »budućnost prošlost koju prekravamo«, onda stvarna i moguća *budućnost mlade generacije balkanskih zemalja leži u izgradnji nove strategije razvoja organskog regionalnog i evropskog ujedinjavanja i integrisanja*. U tom smislu, zadatak je nauke da demistifikuje i razara sve stereotipe i nove »berlinske zidove« koji nastaju na Balkanu. Uz negovanje nacionalnih kulturnih identiteta na Balkanu, neophodno je da se širi *svest o zajedništvu i regionalnom identitetu* kao faktoru pozitivne razvojne identifikacije mlade generacije i njene evropske budućnosti. Krajnje je vreme da se shvati da savremeni čovek, pa i čovek Balkana, u demokratskim građanskim društvima ima pravo na *pluralni kulturni identitet* (E. Moren). On je pripadnik roda, zatim etnosa, porodice, regiona, Evrope, sveta (čovečanstva). U tom kontekstu se može reći da globalizacija treba da vodi afirmaciji multikulturalizma, saradnji i prožimanju različitih kultura i civilizacija, a ne kulturnoj unifikaciji i »mekdonaldizaciji« od strane dominantnih kultura.

Sadašnji Balkan umnogome nosi obrise zone perifernog kapitalizma, razapet između retraditionalizacije i modernizacije, između prošlosti i budućnosti. Krajnje je vreme da Balkan ne bude poligon sukoba domaćih i stranih elita, da izbegne sudbinu nove kolonije i perifernog zavisnog društva.

Za stvarnu transformaciju kulturnih i etničkih identiteta na Balkanu i dugoročnu konsolidaciju odnosa među balkanskim zemljama, suštinsko je pitanje odnos prema demokratiji, ljudskim pravima i slobodama, ali i aktivno uključivanje u proces globalizacije i regionalizacije savremenog sveta. Iluzija je da se jednim potezom mogu rešiti svi problemi, a posebno samo normativnim ili političkim sredstvima. Ovde na Balkanu, biće potrebna dugoročna strategija, s jedne strane, normativnih institucionalnih reformi u duhu evropske standardizacije i integracije, a, s druge strane, za izgradnju i oblikovanje nove moralne i kulturne svesti o zajedništvu i suživotu. Tu *obavezu kulturne i političke modernizacije Balkana i formiranje građanskog identiteta*, moraju preuzeti različiti akteri i institucije (škole, fakulteti, privreda, kultura, mediji), a ne samo politički faktori. Na ovom prostoru nam je potrebno *novo*

vaspitanje za demokratiju kako bi rekao *Monteskije*, i istinsko pregalaštvo za poštovanje prava na razliku, za polifoniju kultura i interkulturalizam. Na tom programu borbe za multikulturalizam i nov kvalitet u međuetničkim odnosima balkanskih zemalja treba se setiti *poruka Žaka Atalija* iz njegovog teksta »Demokratija bez granica« – o potrebi izgradnje »novih moralnih katedrala« oličenih u toleranciji i *pravu na razliku*, bez kojih nema istinske demokratije i građanstva, stvarnog humanizma i emancipacije među narodima i kulturama.

Zaključci i preporuke: O potrebi izgradnje regionalnog pristupa i nužnosti uključivanja balkanskih zemalja u globalizacijske integracione procese u regionu i Evropi

U skladu sa globalnim društvenim promenama u savremenom svetu, kao i razvojnim potrebama regiona, neophodna je dalja dogradnja i *reafirmacija regionalnog pristupa* kao razvojnog, ekonomskog, političkog i civilizacijskog faktora povezivanja, udruživanja i demokratske integracije čovečanstva. U tom smislu na regionalizam se mora gledati sa šireg kulturološkog i politikološkog stanovništa, kao na instrument demokratizacije odnosa i razrešavanja nesporazuma i sukoba mirnim sredstvima među društvenim grupama i državama. U vezi s tim neophodno je istaći da *regionalizacija Balkana treba da doprinese*:

1. bržem ekonomskom i socijalnom razvoju jugoistočne Evrope;
2. izgradnji zajedničke strategije naučno-tehnološkog socijalno-ekološkog održivog razvoja Balkana;
3. miru, stabilizaciji i demokratizaciji u regionu;
4. približavanje regiona Balkana punoj integraciji u strukture Evropske Unije;
5. pacifikaciji i razrešavanju etničkih i drugih sukoba demokratskim putem, nenasilnim sredstvima.

U ovom kontekstu treba posebno istaći *neophodnost izgradnje autonomne strategije regionalnog razvoja Balkana*. Proces tranzicije ovih društava i njihove integracije u evropske i svetske ekonomske i političke tokove zahteva da se uzmu u obzir specifičnosti uslova njihovog razvoja i da se obezbede mehanizmi socijalne zaštite najugroženijih kategorija stanovništva (preko državnih institucija i nevladinih organizacija) u cilju smanjenja negativnih posledica liberalizacije i razvoja slobodnog tržišta.³² U okviru izgradnje novog koncepta i strategije regionalnog razvoja Balkana, neophodno je posebnu pažnju posvetiti transnacionalnom prostornom i urbanom planiranju koje treba da promovise prostornu integraciju ovog regiona u okviru globalne strategije evropskog prostornog razvoja. Uz neophodnu unutrašnju demokratizaciju i reformu odnosa na Balkanu, neophodno je njegovo aktivno uključivanje u evropske integracione procese i tokove.

O ulozi kulture, nauke i univerziteta u afirmaciji multikulturalizma i procesa unutarbalkanske saradnje i integracije

Polazeći od geopolitičkog položaja Balkana i aktuelnih karakteristika i tendencija u njegovom razvitku, neophodno je kroz kritički angažman nauke i univerziteta, ali i odgovornu ulogu ostalih potencijala kulture, *izgraditi novu regionalnu strategiju njegovog razvoja, unutarbalkanske saradnje i integracije*. U tom smislu neophodno je kroz oblike bilateralne i multilateralne saradnje univerziteta i nauka, institucija kulture i obrazovanja, nevladinih i vladinih organizacija, utvrditi dugoročnu koncepciju i na njoj oblikovanu odgovarajuću strategiju:

1. unutarbalkanske saradnje u oblasti visokog obrazovanja i rada na naučnim projektima od regionalnog značaja;
2. rad na makroprojektu - odnos globalnog i regionalnog razvoja u savremenom svetu;

³² O negativnim posledicama odstranjivanja države iz ekonomskih procesa u uslovima kada još nisu razvijeni tržišni mehanizmi videti studiju Nikolai Genov, *Managing Transformations in Eastern Europe*, UNESCO-MOST, Regional and Global Development, Paris-Sofia, 1999.

3. rad na istraživanjima koja će doprineti definisanju nove autonomne koncepcije regionalnog razvoja na Balkanu i koja će polazeći od svetskih megatrendova, ali i od sličnosti i komparativnih prednosti balkanskih zemalja doprineti preciznijem definisanju razvojnih ciljeva u nacionalnom razvoju svake zemlje ponaosob i u regionalnom razvoju Balkana, odnosno koncepcije koja treba u isto vreme da podstakne modernizaciju i reformu, razvoj, saradnju i integraciju na Balkanu;
4. razvijanje delotvorne naučne kritike stereotipa, predrasuda i tradicionalizma o Balkanu, bilo kao dela kolonijalne svesti ili retrogradne istorijske svesti, ali i afirmisanje i razvijanje vrednosti modernog pluralnog građanskog identiteta balkanskih naroda i samosvesti o regionalnom identitetu;
5. razvijanje naučne kritike i šire kulturne akcije na afirmisanju vrednosti multikulturalizma i interkulturalizma, na ostvarivanju politike građanske i nacionalne ravnopravnosti, kulture mira i tolerancije na ovom prostoru;
6. istraživanje aktivne i odgovorne uloge mas-medija na afirmisanju principa dobrosusedstva, tolerancije, multikulture, multikonfesionalnosti, na podsticanju procesa modernizacije, demokratizacije, reforme, razvoja i napretka ovih društava.

Realizacija ovih i drugih naučno-istraživačkih ciljeva i zadataka praktične kulturne akcije brojnih aktera treba da omogući ne samo zasnivanje autonomnog koncepta regionalnog razvoja Balkana već i da kroz praktičnu ekonomsku i političku akciju obezbedi njegov razvoj, novo mesto u međunarodnoj podeli rada i njegovu stvarnu nezavisnost, umesto sadašnjeg statusa koji u mnogim aspektima podseća na protektorat i zonu poluperifernog zavisnog društva.

Uz poštovanje kulturnih razlika i pluralizma na Balkanu, treba razviti *samosvest o regionalnom identitetu* i podstaći interes za trajno povezivanje i saradnju - u cilju razvijanja svojevrsnog *partnerstva za razvoj*. U tome nauka i kultura, kao i prosvetene elite imaju svoju značajnu ulogu i odgovornost. *U formulisanju novog regionalnog balkanskog identiteta i autonomne strategije regionalnog razvoja*, u skladu sa evropskim mega-trendovima, značajnu i nezamenljivu misiju - *funkciju imaju intelektualci*, koji treba da kroz kritička istraživanja i angažman "javno postavljaju temeljne probleme kulture, građanstva i, naročito, etike"³³ kako bi mogli igrati istorijsku ulogu, ulogu katalizatora u oblikovanju nacionalne i regionalne svesti i u razvoju svojih društava. Možda je pravi problem, da parafraziramo *misli Edgara Morena*, da li su intelektualci sposobni da u ovoj eri snažne tehnokratske profesionalizacije naučnog rada i dominacije razmravljenog analitičkog uma, prepoznaju postojanje velikih problema, odnosno "da li su intelektualci danas spremni i sposobni da igraju tu ulogu?"³⁴

Umesto retradicionalizacije i rebalkanizacije narodima regiona Balkana na početku novog milenijuma neophodno je okretanje procesima modernizacije, reforme i razvoja. Ograničenja koja proizilaze iz geopolitičkog položaja ili iz istorijskog nasleđa balkanskih naroda mogu se produktivno prevazići samo u ključu razvoja i regionalnih integracija. U njima se može pronaći spas i od aktuelnih etničkih i drugih sukoba i umesto retribalizacije otvoriti put multietničkoj i multikulturalnoj saradnji i integraciji balkanskih naroda i država.

Naučna istraživanja regiona Balkana treba da pomognu razvijanju svesti o regionalnom identitetu njegovih naroda i izgrađivanju racionalne i demokratske regionalne akcione strategije za angažman brojnih aktera, koji će na platformi da je *saradnja balkanskih zemalja jedina alternativa njihovim sukobima*, omogućiti brži razvoj i integraciju ovog regiona u savremene evropske i svetske civilizacijske tokove.

³³ Edgar Moren, *Kako misliti Evropu*, Svetlost, Sarajevo, 1989, str. 144.

³⁴ Isto, str. 145.

BULGARIAN GENERATIONS BETWEEN EUROPEAN INTEGRATION AND THE BALKAN REALITIES

The generations look upon social time subjectively. The differences between them reflect the dynamism of the social life. In a period of intensive changes those differences emerge quite manifestly.

The Importance of the Problem

The special attention we are devoting to Youth, on an issue of national importance, has been determined by the circumstances as follows:

1) The young generation should be able to respond to new European criteria and requirements and give its decisive contribution to the European integration of Bulgaria. Tomorrow the ability of the country to get integrated shall be measured by the capabilities of the generation that is presently attending secondary schools and universities.

2) It is the young generation that to a great extent embodies the complexity and completeness of the process of integration.

3) The young people must be distinguished for their specific position with regard to different aspects of *the Bulgarian Road to Europe*.

All above said makes the topic discussed one of grand social importance and of heuristic scientific opportunities.

The Information Environment

The analysis we are drawing your attention to, has been based on a number of scientific research works. The most important of these is "Formation of European Consciousness Among the Young Generation of Bulgaria", which was carried out at a number of stages (1997 - 2001) by the International Centre for Minority Studies and Intercultural Relations, headed by Dr. A. Zhelyazkova). An attempt was also made for a broader international project to be carried out, with the participation of a number of Balkan countries. The work in this direction has been reflected in two brochures, published in the English language (P.-E. Mitev and J. Riordan (ed.) 1996. Europe. The Young. The Balkans. Sofia: IMIR; P.-E. Mitev (ed.) 1999. Bulgarian Youth Facing Europe. Sofia: IMIR).

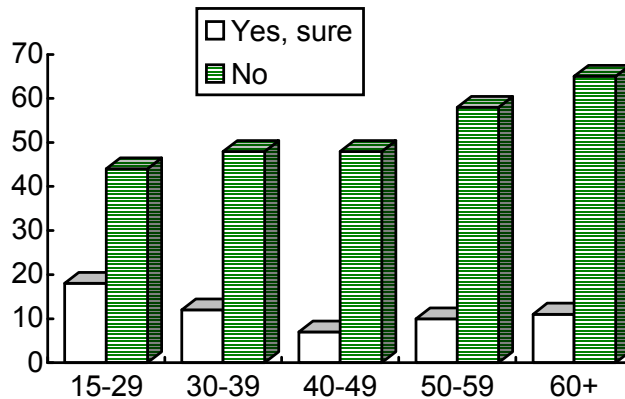
The Impact of Europeanisation and Globalisation

The Youth Consensus. There are serious differences in the attitudes of young people belonging to the basic ethnic and religious communities in the country – the Bulgarian Christians, the Ethnic Turks, the Bulgarian Muslims and the Roma Population. However, a characteristic European consensus arises among above said representatives in their attitudes towards Europe. The emigration ideas present a strong indicator. In spite of the strong influence of American Culture, young Bulgarians are staring at Europe before all. It was only until recently that the Republic of Turkey stood as priority amongst the Turkish Community in their orientation to emigrate. The matters are totally different today.

The young Turks' look is directed mainly to the EU countries. The elderly the people the more their attitudes are tending to Turkey. As regards the young Roma representatives, it is characteristic for them that they prefer studying English and not the Roma language.

European Self-confidence. The differences with regard to European self-confidence are also indicative.

Graph 1. Do you feel European?
Responses "Yes, sure" and "No"

The young Bulgarians' sense of affiliation with Europe is discernible even when measured by European criteria. (10)

Table 1. Sense of affiliation with Europe of Bulgarian and French university students

Affiliation with self country	Bulgaria	France	Affiliation with Europe	Bulgaria	France
Quite weak	6	3	Quite weak	14	10
Weak	16	24	Weak	44	55
Strong	44	56	Strong	34	33
Quite strong	33	16	Quite strong	8	2
Total	100	100	Total	100	100

Source: IMIR/YSF, 1997.

We certainly should not forget that one and the same quantitative values may stand for quantities of different character and quality. Young Bulgarians perceive the essence of European affiliation as an affiliation with cultural values. They regard Europe as a standard exceeding by far the local level. This is not the case with the young French. For them their national self-determination is European in itself, and any additional European accent may only have subordinate consequence. For us, however, important in this case is the psychological identification.

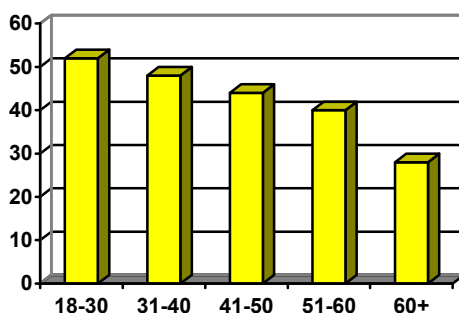
Foreign Policy Priority. The public opinion in the country that was formed in the 90-es is very distinct. The orientation that favours Europe is the leading orientation of all age groups. It is, however, more often the belief of the younger ones rather than of the elder ones. For example, about 60% of the voters at the age of up to 30 years give priority to Europe and about 15% - to Russia. Voters above 60 are not that much unified in their opinion – about 35% have stated their European priorities while 25 to 30% consider the relations with Russia as being most important (BBSS Gallup Int. Political & Economic Index.1997, 207 p.).

The Euro- Atlantic Idea. The attitude towards NATO is less unifying for the population of Bulgaria as related to the attitude towards Europe. There is, however, a certain parallel between the European and Euro-Atlantic ideas that is characteristic of the young ones; they have positive attitudes to both Bulgarian memberships in the EC and NATO.

In 1999 the war in Yugoslavia generated, aside from critical attitudes to the NATO bombings, some critical reassessment of pro-NATO aspirations, and of the support for

Bulgaria's NATO membership. Surveys displayed considerable age differentiation: the young remained the only age group where the majority of the respondents favored the country's membership of NATO. Pro-NATO attitudes declined in a steplike pattern with each age-group of elder respondents.

Graph 2. "For" or "Against" Bulgaria's membership of NATO
Positive responses

Source: BBSS Gallup International. June 1999.

Three years have passed since the time when the said survey was conducted. Today attitudes to NATO throughout the country are more homogeneous and more positive. However, the June 1999 data have preserved their significance, because it was the critical situation in Yugoslavia that played the role of a most challenging test for pro-NATO support. It must be noted also that young people did not display any discernible shift in their NATO-accession aspirations, but they were not uncritical of NATO strikes in Yugoslavia, either. Similarly to the other age groups, the young favored an immediate and unconditional termination of air-strikes. (9)

Lack of anxiety with regard to the negative sides of the integration processes and globalization. Young people stand out from *all others* with their lower anxiety, against a background of general expansion of such apprehensions, for the loss of Bulgarian traditions and culture, for the Americanization of public life, and for an imminent invasion of Islam. (6)

Table 2. Anxiety for total loss of Bulgarian traditions and culture, for Americanisation of public life, and for invasion of Islam
Responses "Strong alarm" and "Constant fear"

Age	Total loss of Bulgarian traditions and culture	Americanisation of public life	Invasion of Islam
18-25	27	18	25
26-40	40	30	36
41-55	40	32	35
55+	41	34	35

Source: BBSS Gallup International, March 2000.

Generational differences give utterance to the disparate perception of the new *socio-cultural context*, of the fact that the country has opened up to culture and information interchange, of the impact of globalization and the feeling of geopolitical stability.

Preferences to imported cultural products. All generations consume the imported, and especially the American cultural products. The attitude with regard to them, though, is different. One typical example: the response to the question “What kind of film would like to watch, if you don’t know but its nationality?”, three quarters of young people say “American”, and the Bulgarian film is placed fifth. Adult people place Bulgarian films first.

Table 3. Preferred films depending on the country of production

2000 Young 18-30		2000 Adult 60+		2000 Young Turks		2000 Young Roma		2000 Young Pomaks	
<i>Country</i>	%	<i>Country</i>	%	<i>Country</i>	%	Country	%	<i>Country</i>	%
USA	64	Bulgaria	40	USA	59	USA	48	USA	56
Britain	8	USA	13	Turkey	17	India	15	Bulgaria	11
India	8	Turkey	11	Bulgaria	8	Bulgaria	11	Italy	8
Bulgaria	7	Russia	10	India	6	Turkey	9	India	7
Italy	5	India	8	Italy	5	India	8	Britain	6
		France	7			France	7	France	5
								Russia	5

Note: Countries with 5 and more per cents are listed.

Source: IMIR/Youth Studies Foundation, 2000-2001.

The preference of young people to modern literature of other countries compared to the modern Bulgarian literature is typical, as well.

Table 4. Do you find exciting problems?

Positive responses

Art	Young 15-25	Adult 26+
Modern Bulgarian literature	26	23
Modern literature of other countries	36	19
Modern Bulgarian films	36	36
Modern films of other countries	63	40
Modern Bulgarian music	49	38
Modern foreign music	48	20

Source: IMIR/Centre for Marketing and Social Studies, 1997.

It should be underlined that the amusement genres do strongly dominate in cultural consumption, and that this affects young people in quite larger extent than adults. For instance 77% of young people watch often amusement films and 47% - serious films. The distance in the group of adults (26+) is quite smaller: 49% watch amusement films and 33% - serious films. As a matter of fact the majority of the amusement films come from the lowest quality production of the American film industry.

The Bulgarian National television observes a specific proportion in the presentation of American, European and Bulgarian films. That does not refer to private and cable televisions. The orientation of the generations to broadcast and TV stations are very characteristic. Young people prefer private broadcast stations instead of Bulgarian National Radio and watch quite

more private and cable TV than adults. There is one more characteristic feature: young people watch often Bulgarian National TV, and private and cable TV, as well.

The price of integration. An indicator, used by French researchers, measures the readiness of the respondents in parting with national signs in the name of the integration. For young Bulgarians that readiness is quite larger, in some respects – confusingly large. Each third of youngest people (each fifth of adults) is ready to bear even the loss of national identity. The lack of regret for the political system or national currency at all age groups is hardly worthy to comment. The differences between ages in the other aspects show the occurring process of denationalisation at the generations and the alienated attitude with regard to the nation-state.

Table 5. If Bulgaria integrates in Europe and is to lose any of its national signs, how much would you regret for?

Responses “Little” and “Not at all”

Attribute	Youth 18-30	RANDOM SAMPLE 18+	Young <i>Turks</i>	Young Roma	Young Pomaks
National anthem	48	33	61	65	50
National flag	48	29	54	60	42
Nationality	31	19	54	58	34
Political system	93	88	89	90	86
National currency	88	81	81	86	84

Source: IMIR/YSF, 2000-2001.

Those responses should not be considered as accidental. They express the profound crisis of the moral and values in Bulgarian society.

During the years of transition Bulgaria suffered a negative anti-soviet and anti-Russian campaign, as well. It is most significant that this had not changed the priorities of aged generations. It is rather surprising that Russia is indicated as the closest country, even before Macedonia.

Table 6. Which countries and their people, mentality, culture, climate etc. do you feel closest to you, countries you would feel most conveniently in?

18-30			60+			National random sample 18+		
No	Country	%	No	Country	%	No	Country	%
1.	Germany	26	1.	Russia	40	1.	Russia	31
2-3.	Greece	20	2.	Macedonia	30	2.	Macedonia	23
2-3	Yugoslavia	20	3.	Yugoslavia	20	3.	Yugoslavia	20
4.	Macedonia	19	4.	Greece	15	4.	Germany	19
5-6.	Russia	17	5.	Romania	13	5.	Greece	18
5-6.	Italy	17	6.	Germany	11	6.	Turkey	17
7.	Spain	16	7.	Czech Republic	10	7.	Italy	10
8.	Turkey	14						
9.	Britain	12						
10-11.	France	10						
10-11.	Switzerland	10						

Note: The indicator is limited to the countries in Europe. Only countries with 10 or more percents are listed in the table.

Source: IMIR/YSF, 2000.

Among the seven countries, indicated as closest by more than 10% of the respondents in the national extract, there are only two in the national sample that are neither Balkan, nor Slavonic ones. The first three are Slavonic, orthodox and ex-socialist and neither is member of the EU. This structure is even more significant at most aged people. There is only one exception there. The priorities of young people are arranged in a different way. 11 countries are indicated by ten or more percents – the actual idea of Europe has been enlarged; six countries are from Western Europe. Among the first three two are members of the EU. The very constant attitude towards Yugoslavia should be underlined.

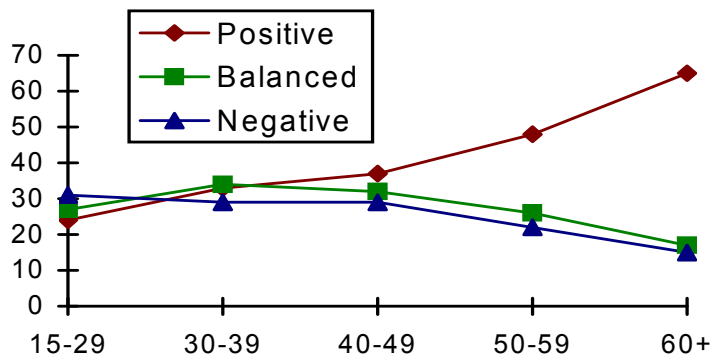
The attitude towards the individual countries makes the European ideas of young people, as well as the differentiation between generations more specific.

The very attitude of the different generations to the products of American culture also differs. A typical example are respondents' reactions when asked: "What motion picture would you prefer to watch, provided you only knew its country of origin?" Three fourths of all young respondents answered "American". Bulgarian movies were placed fifth in the youth's selection, while elders rated Bulgarian films as their best choice. (7)

The New Young

The new historic access. While in the late 1940s the then post-war youth became a generational subject of the country's geopolitical re-orientation toward the USSR and the "sister nations" of Eastern Europe, today's younger generations are the collective medium of *westernization*. The adoption of the western cultural patterns and behavioural models is a formidable generational fact which does not depend on gender, community size, ethnic identity (e.g. young Romanians prefer to study English instead of the Romany language!), and political affiliations. Making their way into the public life are the *first post-Komsomol levies, or age groups*. Public developments have taken the young at a new historic distance. This is quite obvious from their attitudes to the times of the so called "real socialism".

Graph 4. Attitudes to social developments over the period from September 9, 1944 to November 10, 1989

Source: Michigan State University/Centre for Marketing and Social Studies, 1997

The young are *the only* age group where negative assessments prevail over the positive ones.

Young people have been making a historic breakthrough to a new mentality even though they do not have enough supporting points in the social experience and the value system of the elders, by working their way through a conflicting social reality.

Such breakthrough tallies with the expressway of social development - civil society and European integration. Going along with it are such phenomena as bias, one-sidedness,

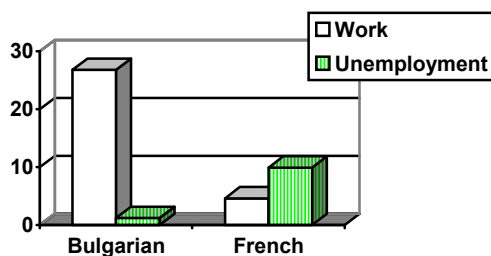
favoritism, exaggeration, illusions. Suffice it to point out the idealization of Europe, the dismissal of social values, mercantilism. (12) It is these concomitant phenomena that have shocked the elderly generation and have been causing generational tension. The elders also perceive the prospect of EU membership as a hope for the nation, but their appreciation of such hope is more reserved. After all, it is not just the integration into Europe that matters. The country's standing in the EU is of no less importance.

Generational inversion. Sociological surveys conducted in the 1990s have disclosed the scale and significance of an unusual phenomenon. Traditionally, the idealism of the young and the realism of the elders concur in opposition. The radical social change has reversed such interrelation. Characteristic of the young generation is their anticipative adaptation to the emerging circumstances of social development. What we have been witnessing now is *the realism of the young and the idealism of their elders* (what is more, the strongest, or “nostalgic”, idealism is in fact characteristic exactly of the most elderly). (13)

Young people have realized more fast and complete the basic meaning of the transformation, compared to adults: the centre of gravity in public life moves from the state to the civil society. This is part of the secret of young people's withdrawal from politics. Adults keep on preferring managerial and mostly *state* executive jobs, whilst young people orient themselves to the *private* sector. The intention to start private business is even more significant. Each third young man turns to be a candidate-private businessman (28%) or already a real private businessman (10%). The same percentage (38%) have not succumbed to the business temptation, and the rest (24%) are not yet oriented.

The Wishful Thinking. The euro-enthusiasm displayed by young Bulgarians involves a certain idealization of Europe. Answers provided by young respondents in Bulgaria to the question “What is the image that you visualize when the European Union is under discussion?” have been pronouncedly positive (the indicator is French). The difference in the attitude of Bulgarian and French young respondents is conspicuous: characteristic of the latter is their *contrasted* assessment of the European Union. The meaning of such responses is revealed by the synonyms visualized for the EU. For Bulgarian students the European Union means 20 times more “jobs” than “unemployment”, while for the French students it is twice more “unemployment” than “jobs”!

Graph 5. Labour and unemployment as synonyms for the EU according to Bulgarian and French students

Source: IMIR/Youth Studies Foundation, 1997

The young provide - by way of their aspirations and behaviour - a dual answer to the new challenges of today. One response has been the willingness to seize and employ the opportunities afforded in the country by the emerging civil society. The other possible reaction has been emigration, which some regard as a contingency reserve while others see to be their only choice for finding a way out.

The European Values. Guiding values for young Bulgarians have been such European values as *market economy* and *democracy*, which have been in circulation as key words in public life in the continuance of a full decade now. However, the saturation of public atmosphere with the rhetoric of transition is not the only factor influencing their orientation. Social values, such as *solidarity* and *tolerance*, have been placed categorically and unequivocally at the bottom of the list far behind such liberal values as *entrepreneurship* and *profit*. Liberal attitudes stand out conspicuously against the background of the French responses. *Solidarity* ranks second among values favoured by young French. Bulgarian respondents have also rated it second but in reverse order, i.e. last but one. Young French respondents value twice more *liberty* and *equality*, thrice more often *tolerance*, and three and a half times more *solidarity*. Bulgarians treasure *market* and *profit* twice more than the French.

Table 7. Significance of European values according to Bulgarian and French students

Value	Bulgarian students		French students	
	%	Row	%	Row
Equality	25	V	49	III
Market economy	48	I	25	VI
Tolerance	12	IX	36	V
Free enterprise	35	IV	21	VII
Solidarity	15	VIII	55	II
Democracy	41	II	38	IV
Competitiveness	16	VII	12	VIII
Liberty	36	III	56	I
Profit	15	VI	8	IX

Source: IMIR/Youth Studies Foundation, 1997.

The economic-oriented thinking is characteristic of the French young people, but their attitudes to traditional values *are not economized*. In a society of proto-market economy young Bulgarians seem to be “more Catholic than the Pope”. Their individualism seems to be an amalgam of various elements: the psychology of transition (“every man for himself”), eager negation of collectivist values that used to be dominant until recently, the mercantilism of primitive accumulation. What is of paramount significance, however, is that young people rely on such attitudes to elbow their way through the emerging civil society.

Generational crisis. The transition “has broken the link of time” and has at the same time put generational continuity to severe trials. In the mid-1970s youth researchers in Bulgaria coined the term “*juventization*” to signify youth impact on public life. At the same time a conclusion was made about the juvenitization deficit experienced by the Eastern bloc nations. The transition has brought about an abrupt change in the relation “*socialization - juvenitization*”. The radical demolition of administrative socialism has impacted also in a certain way the deeply buried foundations of social interactions. A socialization deficit has emerged. Most known mechanisms of socialization have been disabled and are no longer functioning efficiently. Parents in the family are not in a position anymore to suggest world-view orientations as illustrated in their own lives. Not only the social structures of the totalitarian state, but the adult generations themselves seem to have fallen into disrepute. Schools have repeatedly redesigned their curricula relating to world-view education. The newly established youth organizations find it difficult to muster strength. The Bulgarian Orthodox Church has been torn by internal conflicts and disunity and until recently was even divided in two adversary synods headed by two patriarchs.

The younger generation have been maturing more unrestrained and independent than ever but under the conditions of vacuum of values.

The Answer of the Generation. The hopes that may unify the nation with the gradual passing of the ideologized nostalgia, are of different generational worth. Europe will remain for the elderly a symbol of prospect and anticipation, and the path to Europe will be a reality full of hardships. For the young, contrariwise, Europe will have a dual meaning - as a realistic, even if more distant, prospect for the country, and as a realistic, even if somewhat difficultly realizable, opportunity for individual integration.

The changes were initiated by the elders back in 1989, but it will be today's young people who will bring them to an end. This has already found acceptance as an axiom. What still remains to be accepted and comprehended is the multifarious meaning of the thesis: *Bulgarian society has no other domestic resources more substantial than the innovational potential of its youth.*

If this refers also to the other Balkan ex-socialist countries, there is plenty of opportunities ahead of us for fruitful scientific cooperation.

TRADICIONALNI I MODERNI ELEMENTI SRPSKOG IDENTITETA

Srpski nacionalni identitet u raljama modernizma i tradicionalizma "novog svetskog poretka"

Etnički identitet je uvek složen i slojevit, a među elementima koji ga čine najvažniji su *kulturni obrasci, društvene ustanove i socijalni akteri* koji oblikuju grupno verovanje i osećanje, kao i društveno ponašanje i delovanje u ekonomskom i političkom životu neke etničke zajednice i njene "odnose sa drugima". Slično značenje ima i sintagma *nacionalna samosvest*, s tom razlikom što se ona ne odnosi samo na kulturno-istorijsku baštinu nekog naroda koja ga čini jednakim sa samim sobom i različitim od drugih, nego i na njeno kritičko samorazumevanje.

Pitanje modernog nacionalnog identiteta tiče se svega onog što jednom narodu omogućuje da u uslovima modernosti koju donosi sadašnje i buduće vreme očuva sebe i ostane svoj, bez obzira na sve što ga spolja i iznutra goni da se menja. To znači da u ponečemu svaki narod, dokle god realno postoji, uvek ostaje veran svojoj tradiciji ("jednak samom sebi"), ali i da se menja prema prilikama u kojima se nađe - bilo svojim sopstvenim delovanjem ili uticajima drugih. Tradicionalni identitet nalaže da se što više i što duže "ostane onakvim kakvim smo oduvek bili". Moderni identitet nalaže racionalno "očuvanje sebe", ali uz aktivno prilagodjavanje novonastalim okolnostima i stalno menjanje vlastitih svojstava - *osavremenjavanje na sebi svojstven način*.

Što se Srba tiče, traganje za modernim nacionalnim identitetom danas traži racionalan odgovor na egzistencijalne izazove jednog vremena u kojem je zatvoren ciklus zbivanja u srpskoj istorijskoj spirali XX veka koju su obeležili tragični verski, nacionalni i ideološki raskoli i krvavi sukobi sa najbližima - sa susedima i istorijski bliskim narodima. To je izazov kritičkog promišljanja vremena haotičnog sukobljavanja svakog sa svakim, u verskom, nacionalnom i građanskom ratu na jugoslovenskim prostorima, kad su porušene utopijske ideološke utvare, kad padaju jedni ideali-iluzije, a uzdižu se neki drugi o kojima toliko malo znamo da nismo sigurni da li su u pitanju stvarno nove ili su to stare (samo malo preobraćene i već videne) tvorevine. Međutim, ovako pomućena društvena samosvest nije samo posledica i pokazatelj proživljenog haosa, već je bila jedan od glavnih činilaca njegovog stvaranja. Stoga sociološko razmatranje nacionalnog identiteta u ovakvim (ne)prilikama nema samo saznajni karakter, već poprima svojstva veoma odgovornog javnog čina kojim se ili unosi racionalan smisao u društvenu stvarnost ili se u njoj produbljuje i produžava postojeći kaos.

Bez racionalno utemeljene istorijske samosvesti nije moguće objasniti, a pogotovo je nemoguće razumeti ono što nam se dešavalo pred očima, što nam na je prvi pogled izgledalo neobjašnjivo, iracionalno i besmisleno, ali je u toj meri bilo stvarno da se od takvog dešavanja skoro nije nazirala nikakva druga realnost. Sociološki i teorijski utemeljena istorijska samosvest omogućuje da se racionalnije i uspešnije potraže zametnuti ili pronađu novi odgovori na stara pitanja o tome ko smo (kao ljudi, kao narod, kao globalno društvo) kakvi smo stvarno, kuda stremimo, kakve su nam perspektive u datim strukturnim i istorijskim okvirima.

Sociološki pogled na etnički identitet, pored osećaja grupne pripadnosti široj nacionalnoj zajednici, uključuje još i uvide u strukturu i funkcionisanje nasleđenih kulturnih obrazaca i tradicionalno ustanovljenih socijalnih institucija u konkretnom društvu i njihove promene u sklopu složenih i protivrečnih globalizacijskih društvenih procesa.

Jedna od strateških srpskih nedoumica, ne samo danas, ali danas naročito, iskazuje se kroz pitanje da li naša istorijska i kulturna tradicija nama samima više smeta nego što nam pomaže da se održimo kao narod, da sačuvamo svoju državu i da se civilizacijski razvijamo kao moderno evropsko društvo. U nešto povoljnijim okolnostima od ovih današnjih u kojima su se Srbi našli, zadovoljavajući odgovor mogao bi se i tražiti i naći već u ravni načelnih konstatacija: kao i svaka

druga, i srpska tradicija u sebi sadrži elemente koji predstavljaju težak balast, ali i one koji su dragocena potpora - ne samo za opstanak naroda i države nego i za svaki (pa i za moderni) razvoj srpskog društva i kulture. Međutim, u teškim i nepovoljnim istorijskim okolnostima višestruko se zaoštrava i ovaj problem - kako pri postavljanju pitanja, tako još više prilikom traženja odgovora. Tada pogrešno postavljeno pitanje obično pojačava nedoumicu i ometa pravovremeno nalaženje odgovora, što lako odvlači na stranputicu one kojima su brzi i istiniti uvidi u nepovoljnu stvarnost od životne važnosti. One kojima se to desi, a to je uvek znak pomućene društvene i istorijske samosvesti, ništa dobro ne može se desiti, čak ni onda kada im nikakva opasnost spolja ne pretili. U suprotnom, oni skoro da ne mogu izbeći tragičnu sudbinu kojoj i sami idu na ruku.

Srpska istorijska tradicija, politička i kulturna, prepuna je suprotstavljenih realiteta i protivrečnih tumačenja i u tom pogledu Srbi se ne razlikuju mnogo od sebi bliskih i istorijski srodnih naroda. Razlika je samo u osobenom i izuzetno nepovoljnom sklopu aktuelnih geopolitičkih prilika koje se oko Srba pletu na način sličan današnjem skoro dva veka. Zato se savremeno zbivanje uvek mora sagledavati ne samo u ravni sinhronih struktura nego i kroz prizmu dijahronih istorijskih procesa sa svim njihovim dosadašnjim kontinuitetima i diskontinuitetima.

Ovde se, ipak, uz sve uvažavanje racionalnog i kritičkog znanja o istorijskim uslovima u kojima se oblikuje srpska politička, kulturna i ukupna društvena tradicija, posebno aktuelizuje problem njene nužne modernizacije. Modernizacija je, naime, globalni svetski proces koji nikog ne mimoilazi. To i Srbi moraju imati u vidu, kako onda kad čuvaju svoju tradiciju, tako još i više kad izgrađuju svoj moderni identitet. Kod tako postavljenog problema, sam po sebi se kao veoma relevantan nameće sociološki okvir za razmatranje odnosa zatečene srpske tradicije i modernog srpskog identiteta.

O uzrocima i posledica "globalizacije modernosti" (širenja modernog načina života) u savremenom svetu ovako govori *Entoni Gidens* (Anthony Giddens), jedan od vodećih savremenih sociologa: "S obzirom na institucionalno grupisanje, dva specifična organizacijska kompleksa imaju poseban značaj za razvoj modernosti: *nacionalna država* i *sistematska kapitalistička proizvodnja*. Koreni i jednog i drugog su u posebnim odlikama evropske istorije, i oni imaju malo paralela u prethodnim periodima, ili u drugim kulturnim okruženjima. To što su se, međusobno tesno povezani, u međuvremenu proširili po čitavom svetu, pre svega je posledica moći koju proizvode. Nijedan drugi, tradicionalniji, društveni oblik nije mogao da se suprotstavi toj moći, tako da održi potpunu autonomiju u odnosu na trendove globalnog razvoja. Da li je modernost specifično Zapadni projekat, u smislu načina života koji učvršćuju ova dva velika transformacijska aktera? Glasan odgovor na ovo pitanje mora da bude: 'da'.

Jedna od fundamentalnih posledica modernosti jeste globalizacija. Ona znači više od difuzije Zapadnih institucija širom sveta, koja slama druge kulture. Globalizacija - kao proces nejednakog razvoja, koji istovremeno fragmentiše i koordiniše - donosi nove oblike međuzavisnosti u svet u kojem ne postoje 'drugi'. Ti oblici stvaraju nove forme rizika i opasnosti, isto tako kao što unapređuju dalekosežne mogućnosti globalne sigurnosti. Ima li u modernosti nešto posebno zapadnjačko, sa stanovišta njenih globalizujućih tendencija? Nema. Ne može ni biti, pošto ovde govorimo o oblicima svetske međuzavisnosti i planetarne svesti koji tek nastaju."¹

Sudeći po ovakvom, besumnje kompetentnom, tumačenju smisla i posledica "modernosti" ona je u svakom slučaju spojiva sa srpskom tradicijom. Ako se pod "modernošću" podrazumeva "nacionalna država" u evropskom smislu, onda su Srbi u političkom pogledu jedan od najmodernijih balkanskih naroda budući da su ovaj "modernizacijski projekat" započeli još s početkom 19. veka. To što je stvaranje suverene srpske nacionalne države svim sredstvima spolja ometano u poslednja dva veka, samo svedoči o činjenici da je željena politička modernizacija i kod Srba kontrolisana i sebično dozirana od strane većih i zainteresovanih zapadnoevropskih država. Drugo je pitanje što i pored svih spoljnih ometanja Srbi sami nisu bolje i racionalnije uređivali

¹ Entoni Gidens, *Posledice modernosti*, "Filip Višnjić", Beograd, 1998, s. 165-166.

svoju državu, onoliko koliku su im drugi dozvolili i onda kada ih u tome nisu sprečavali? To je pitanje koje Srbi sebi danas moraju da postave i na koje sami sebi jedino mogu da odgovore.

Ako se pod "modernizmom" podrazumeva kapitalizam zasnovan na industrijalizaciji, onda se u srpskim zemljama koje su dugo bile pod Turcima i zaostale u industrijalizaciji, pre i brže probija trgovački, zelenaški i lihvarski kapital, nego onaj proizvodno-preduzetnički i bankarsko-investicioni. Ali zar to nije slučaj sa ranim kapitalizmom u svim razvijenim zapadnim privredama, a naročito sa onim kapitalizmom koji se "izvezio na periferiju", ranije u kolonije, a danas na politički i ekonomski posrnuli "postsocijalistički" Istok? Ovakvo istorijsko iskustvo ekonomske modernizacije, otvara čitav niz novih pitanja i razvojnih dilema. Među njima je najteža dilema da li se za kapital zaduživati kod bogatih u inostranstvu ili ga akumulirati unutar zemlje, daljim društvenim raslojavanjem i osiromašivanjem već siromašnih?

Prvo je besumnje "modernije", ali se plaća političkim suverenitetom dužnika. Drugo je tradicionalniji način akumulacije kapitala i organizovanja privrednog života koje ima za posledicu ekonomsko zaostajanje zemlje i relativno niži materijalni standard ljudi. Kod nas se naizmenično smenjuju ova dva modela usmeravanja protivrečnih procesa "ekonomske modernizacije". Jedne probleme za sobom povlači jedan, a druge drugi model, ali najveći nastaju onda kad se izgubi mera i pretera u spoljnjem zaduživanju ili u unutarnjem zatvaranju. Grdne nevolje ljudima i narodima stvara olako pozajmljeni i neracionalno utrošeni novac, a ništa lakše nije ni onima koji u novcu stalno oskudevaju a ne mogu ni od koga ni da ga pozajme.

Ako se pod "modernošću" podrazumeva specifičan sistem vrednosti i odgovarajući način života, onda je srpsku kulturnu tradiciju već na prelazu iz 19. u 20. vek bila zahvatila "zapadnjačka reka" koja naročito menja senzibilitet školovane srpske mladeži. Problemi koji pritom nastaju, više su posledica pomodarskog i lakomislenog prihvatanja zapadnjačkih novotarija, nego nekakvog tvrdokornog tradicionalizma. Drugo je pitanje, i stvarno veliki problem, to što mnogi srpski školarci olako odbacuju proverene tradicionane vrednosti, pre nego što usvoje one evropske koje bi ih dostojno mogle zameniti. To je, verovatno, posledica provincijskih kompleksa i skorojevičkog mentaliteta koji žuri da odbaci svoj seljački i(li) malovaroški prtljag, pre nego što dodje do boljeg, pa makar i ne došao ni do čega vrednog.

Ako je globalizacija, kao "fundamentalna posledica modernosti" nešto više od pukog nametanja zapadnih institucija i modela življenja ostalim delovima sveta, ako se "modernost" ne iscrpljuje samo u "slamanju drugih kultura" nego je savremeni oblik svetske međuzavisnosti koji počiva na razvijenoj komunikativnoj i svakoj drugoj tehnologiji, onda je srpsko društvo sasvim kompatibilno sa modernim globalnim "svetskim društvom".

Drugo je pitanje što je moderni proces globalizacije, sam po sebi veoma protivurečan. Mnogi današnji problemi u odnosima naroda i država proizlaze iz činjenice da se i dva elementa zapadne modernosti međusobno jedan drugom suprotstavljaju: globalizacija kapitalizma, sa multinacionalnim korporacijama kao glavnim akterima i nosiocima interesa svetskog kapitala, nalaže potiranje nacionalnih granica i ograničavanje, pa i ukidanje, suvereniteta nacionalnih država, pogotovo malih.² Tako jedan elemenat modernosti uveliko potire onaj drugi i zato je modernizacija u sebi protivurečan društveni proces. To se više-manje očituje u svim njegovim pojavnim oblicima, kako globalnim, tako i lokalnim.

U ovom kontekstu drugačije izgleda i doskorašnje neuklapanje Srba u tzv. *novi svetski poredak* koje je uzimano kao dokaz da se radi o njihovoj tradicionalističkoj tvrdokornosti. Tu se zaista radilo o pomanjkanju tradicionalnog (ili modernog?) vazalskog kapaciteta, o tradicionalnoj srpskoj težnji da se odbrani kakav-takav suverenitet svoje nacionalne države. Međutim, slična težnja, više ili manje izražena, uočava se i kod drugih južnoslovenskih, balkanskih i evropskih naroda. Tradicionalniji od ovog srpskog otpora bio je donedavni politički, ekonomski i vojni pritisak "velikih majstora novog sveskog poretka" u odnosu na Srbe u bivšoj Jugoslaviji i na današnju Srbiju, koji je bio i glavna prepreka njihovoj stvarnoj modernizaciji. Danas je evidentno da i "novi svetski poredak" i srpsko (ne)uklapanje u njega, iako je reč o aktuelnom problemu, suštinski ne sadrže ništa novo. Radilo se, dakle, o starim istorijskim pitanjima i novom "odnosu

² Uporediti: Rodni Etkinson, *Začarani krug, Korporativne elite i novi fašizam*, "Svetovi", Novi Sad, 1997.

snaga" među narodima i državama, problemu koji se postavlja i "rešava" na veoma tradicionalan način: silom, novcem i lukavstvom (manipulacijom).

U svemu tome "moderna" je samo sofisticirana propagandna tehnologija medijskih manipulacija. Njima se započinje prvo moderno "bombardovanje" protivnika koje, kao tradicionalna "artiljerijska priprema", prethodi svim kasnijim napadima i stvarnim bombama. S njima se modelira svest sukobljenih aktera pred sukob i u toku sukoba, a tako se sukobi i završavaju, "smiruju" i "zaboravljaju". Preko mas-medija se danas stvara nestvarno i destruiira stvarno, žrtve pretvaraju u zločince, a zločinci promovišu kao žrtve, briše istinita istorijska svest i zamenjuje lažnom ideološkom podsveću. Tu je danas na delu ono "modernističko" koje *Žan Bodrijar* označava kao "simulaciju simulakruma".³

Zato "novi svetski poredak", onakav kakav nastaje i kakvo lice i naličje već pokazuje, i nije toliko "nov" koliko se prikazuje da jeste. Njegove očite unutarnje protivrečnosti, a naročito njegove već ispoljene strukturne sličnosti sa nekim ne toliko "starim" koliko istorijski katastrofalnim političkim projektima sa svetskim pretenzijama - veoma su indikativne, da bi se preko njih već danas moglo olako i nekritički prelaziti.

Istorijsko iskustvo nas uči (a šta drugo i može da nam bude poučno?) da je za ceo svet opasno kad *jedna* velika sila umisli da je *jedina pozvana* i da "ima pravo" da sama vlada svima. Samo je u 20. veku bilo tri pokušaja ovladavanja svetom iz jednog centra i od jedne vodeće sile, uz koju su uvek nastupale i neke druge veće ili manje države-sateliti.

Prvi je bio *internacionalistički projekat svetskog komunizma* koji je SSSR pokušao da sprovede "izvozeći" iz Moskve boljševičku revoluciju po raznim krajevima sveta.

Drugi je bio *nacionalističko-rasistički i fašistički "novi svetski poredak"* koji je istorijski frustrirana Hitlerova Nemačka, zajedno sa Italijom i Japanom, bila projektovala i počela silom da ostvaruje - prvo u Evropi (pod parolom "Nove Evrope"), a potom i u svetu, kad počinje i Drugi svetski rat.

Ova dva projekta "novog svetskog poretka", nastala u prvoj polovini 20. veka, međusobno su se sudarila u Drugom svetskom ratu. U njihovom sukobu fašizam je vojnički pobjedjen, ali je njegova ideološka klica na Zapadu očuvana, a raznoraznim "pacovskim kanalima" očuvani su i njegovi najverniji strateški kadrovi.

Komunisti su tada bili među ratnim pobednicima, još su se nekako snalazili i u "hladnom ratu" ("ratu posle rata"), ali izgubili su posleratnu mirnodopsku ekonomsku i političku utakmicu sa kapitalističkim Zapadom. Oni koji su pobjedili u ratu, izgubili su u miru, da bi potom izgubili i sam mir i "dobili" rat u svojoj državi. Oni koji su hteli, ostvarujući komunističku utopiju, da promene i "usreće" ceo svet, nisu više bili u stanju da sačuvaju svoju državu od raspadanja i svoj narod od nesreće. Tako nešto se moglo i očekivati od onih koji su više bili usmereni na rušenje tuđeg (kapitalizma) nego na izgradnju svoga (socijalizma).

Treći "novi svetski poredak" pod kraj 20. veka stvaraju SAD.⁴ Ova država je naročito ojačala u odnosu na Evropu tokom ovog veka baš zato što se ni komunistički ni fašistički "novi svetski poredak" nije stvarao u Americi nego u Evropi, pa je Amerika bila pošteđena od ratnih i revolucionarnih razaranja, a Evropa nije. Međutim, i ovaj treći pokušaj počinje da se ostvaruje na evropskom prostoru. Ponovo se rađa "Nova Evropa" (u liku Evropske unije), ponovo se u takvoj Evropi uzdiže "iznad svih" ("ueber alles") velika i jaka Nemačka - koja i preko Balkana prodiere na Istok ("Drang nach Osten"). Ponovo se radi o projektu jednostranog ovladavanja svetom u ime nekih "neprikosnovenih prava" koja "opravdavaju" sva sredstva koja doprinose krajnjem cilju.

U komunističkom ideološkom projektu "neprikosnovena" su bila "prava radničke klase", u fašističkom, to su prava "više rase i nacije", a američki mondijalizam ("novi svetski poredak") nastupa sa zastavom "neprikosnovenih ljudskih prava". Ovaj treći projekat manipuliše sa liberalnom ideologijom, kao što su prva dva manipulisala sa klasnom i nacionalnom. Kao što je "oslobađanje svetskog proletarijata" bilo paravan za komunistički totalitarizam, a "oslobađanje

³ Uporediti: *Žan Bodrijar, Simulakrumi i simulacija, "Svetovi", Novi Sad, 1991.*

⁴ Uporediti: *Noam Čomski, Šta to (u stvari) hoće Amerika, Institut za političke studije, Beograd, 1995.*

više rase i nacije" barjak nacističkih genocida i totalitarizma, tako bi i "totalno oslobođenje profita" moglo završiti u novom "*liberalnom*" totalitarizmu.

Ono po čemu se razlikuje ovaj najnoviji totalitarizam od svih prethodnih jeste njegova liberalna frazeologija. Liberalna fraza ne obavezuje u moralnom smislu one koji od nje, kad god im ustreba, kuju svoje borbene slogane, ali ih upućuje na suptilnija i tehnički složenija sredstva manipulacije. Zato je "moderna" manipulacija efikasnija, sa odgođenim i dugoročno razornim dejstvima, koja imaju efekat podmuklo podmetnute "rasprskavajuće bombe". Daleko od toga da je komunistički ili fašistički totalitarizam bio manje opasan ili išta moralniji od najnovijeg liberalnog, ali su i jedan i drugi bili direktniji i transparentniji i u tom smislu "tradicionalniji" od ovog trećeg. Ovaj "moderni" totalitarizam je, dakle, podmukliji, ali je utoliko efikasniji - pogotovo što je đavolski promišljeno isplaniran, dugoročno projektovan i sistematski nametan.

Čitav globalni projekat "novog svetskog poretka", ipak, najviše demaskiraju veoma tradicionalna i poprilično primitivna sredstva kojima se prvenstveno služi: "štap" služi kao pretnja "tradicionalistima" (koji, navodno, znaju samo za jezik sile), a "šargarepa" je mamac za "moderniste" koji se, kao "kooperativniji", umesto "šargarepom", ponekad mogu zadovoljiti i "šarenom lažom". Međutim, iz taktičkih razloga, "štap i šargarepa" nisu uvek u prvom planu. Da bi se na ova tradicionalna sredstva ("batina je iz raja izašla" ili "slan dlan koji i žednog preko vode prevodi") navukle "liberalne" maske koristi se "moderna" simulacija koju je teže dešifrovati. No, i to je moguće ako se tačno dekodiraju neki od tipičnih simbola najnovijeg "liberalnog totalitarizma". Kada postanu prozirne njihove glavne "simulacije" i najvažniji "simulakrumi", tada se otkrivaju i mehanizmi i akteri "novog svetskog poretka" na makro i na mikro planu. To su danas oni koji za novac i po narudžbini "proizvode istinu", silu propagiraju kao "pravo", a istorijska prava naroda i pojedinaca proglašavaju za "relikt prošlosti", dok one druge koji se tome opiru, pa i čitave narode, optužuju za "nekooperativnost" i prete im uništenjem. Kao na dlanu se vidi kako se kod njih proklamovano čovekoljublje lako pretvara u visoko profitabilne "humanitarne aktivnosti" koje maskiraju naoružavanje jednih i "humanitarno bombardovanje" drugih.

Ovakvu "modernu" perverziju, koja je klasični zločin protiv čovečnosti, SAD i zemlje vojnog bloka NATO izvršile su u Republici Srpskoj i Srbiji upotrebom zabranjenih projektila sa radioaktivnim punjenjem. Skoro da je suviše napomenuti da izvršiocima ovih zločina niko neće suditi, iako je u Hagu oformljen *Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju* (a i njihovi zločini su izvršeni u "bivšoj Jugoslaviji"). Takvo pravo i sudovi su, po svojim dvojnim merilima bliži tradicionalnom tribalističko-plemenskom deljenju pravde nego temeljnim principima modernog međunarodnog prava i moralnim postulatima zapadne civilizacije.⁵ Takvo sudovanje Srbi su upoznali u vremenima turskog ropstva pod muslimanskim šerijatom, kad su za njega i skovali izreku: "kadija te tuži, kadija ti sudi". Toj ropskoj tradiciji Srbi su vekovima suprotstavljali svoj ljudski i hrišćanski, tradicionalni ali univerzalni, kategorički moralni i pravni imperativ o pravu koje nije "ni po babu ni po stričevima, već po pravdi Boga istinoga".

U traganju za modernim načelima univerzalnog morala (i prava) Srbi, dakle, ne moraju da odbacuju ni svoju tradiciju ni svoj identitet i da preuzimaju tuđe kulturne obrasce. Pre nego što posegnu za najnovijim iskustvima drugih, mogli bi (i morali) da osavremene sopstvenu pozitivnu državno-pravnu i duhovnu tradiciju koja bi mogla da bude dobra podloga i za moderne pravne norme.

Koliko su u modernom "svetskom poretku" stvarno zaštićena "neotuđiva ljudska prava", a koliko "neprikosnoveni interesi profita" najbolje se vidi onda kada se ljudska prava i profit nađu u raskoraku. Tada dileme nema: svako i svačije pravo biće prenebregnuto, istina prećutana u "slobodnim medijima", a kad ustreba, uslediće i oružana akcija za "pacifikovanje neposlušnih".

Današnji i budući "novi svetski poredak" je, dakle, razapet između dve mogućnosti - od kojih je jedna već realna tendencija, a druga samo željena alternativa boljeg, pravednijeg i

⁵ U tom pogledu je veoma indikativno protivljenje SAD osnivanju stalnog međunarodnog suda, a kad je on ipak osnovan učenjivački se zahteva da on ne bude nadležan da sudi američkim državljanima čak ni onda kad bi oni činili zločine protiv čovečnosti u drugim zemljama,

civilizovanijeg "modernog svetskog društva". Ovu strukturnu protivrečnost savremenih globalizacijskih procesa uočavaju svi ozbiljni analitičari. U tom smislu piše i *Kristofer Laš*: "Danas su, međutim, elite - one koje kontrolišu međunarodne tokove novca i informacija, predsedavaju međunarodnim fondacijama i institucijama višeg obrazovanja, rukovode instrumentima kulturne proizvodnje i time postavljaju uslove javne debate - one su te koje su izgubile veru u vrednost Zapada, ili, bolje reći, u ono što je od tih vrednosti ostalo. Za veliki broj ljudi, već sam izraz 'zapadna civilizacija' sada znači jedan organizovani sistem dominacije zamišljen da nametne prihvatanje buržoaskih vrednosti i da žrtve patrijarhalnog ugnjetavanja - žene, decu, homoseksualce i obojene ljude - drži u stanju permanentne podređenosti."⁶

Osnovna protivrečnost najnovijeg "svetskog poretka" kojeg danas svim sredstvima (ekonomskom, političkom i vojnom prinudom) stvaraju SAD, ogleda se u činjenici da se on legitimiše opštim interesima i jednakim pravima svih ljudi i naroda, a stvarno ponajviše služi najmoćnijim multinacionalnim kompanijama i njihovim prebogatim i skoro svemoćnim vlasnicima i menadžerskoj eliti sveta. Takva *elita svetske moći* svojim interesima podređuje sve druge interese. Za ovu elitu su demokratske institucije razvijenih država, kao i same te države, samo instrument za osvajanje svetskog tržišta, a svi drugi samo prepreka koju treba ovako ili onako savladati.

Sociološka je zakonitost da se neograničena društvena moć uvek manifestuje kao nepodnošljiva društvena neodgovornost njenih nosilaca. Sa nestajanjem "bipolarne ravnoteže snaga" naglo se pojačava represija (pa i arogancija) s kojom jedina preostala svetska "supersila" usmerava globalne svetske procese i odnose. Ranije obazriv i unekoliko demokratski, "meki" zapadni globalizam postaje ne samo odlučniji, već i grublji, nestrpljiviji i opasniji, ne samo po one koji mu se nađu na putu, nego, u krajnjem slučaju, i po sam svetski mir na koji se poziva.

Globalizacija je, preko svetskog tržišta i međunarodnih finansijskih institucija (Međunarodni monetarni fond, Svetska banka i dr.) najviše odmakla u ekonomiji. Ali baš u sferi ekonomije ostaju izrazite suprotnosti u interesima društveno razvijenih i nerazvijenih zemalja i privreda, između onih koji imaju kapital, znanje i tehnologiju i onih drugih koji u tome oskudevaju ali imaju strateške ekonomske potencijale (prirodne resurse, energiju, sirovine, vitalnu populaciju).

Bogati sve više i više sistemom kreditiranja sebi podređuju (i ekonomski i politički) siromašne i to tako što im preko kamata uzimaju i po nekoliko puta više novca nego što im daju za kredite ili što kod njih investiraju. Da ove izrazite suprotnosti ekonomskih interesa ne bi eksplodirale, ekonomska globalizacija mora da bude praćena paralelnim izgrađivanjem globalnih političkih ustanova i univerzalnih pravnih regulativnih mehanizama, što još uvek nije slučaj. činjenica je da multinacionalne korporacije prodiru "brže" i agresivnije u nacionalne ekonomije nego što to politička i pravna regulativa može da "svari".

U kulturi globalizaciju podstiče nova komunikativna tehnologija, ali kulturno "šarenilo" sveta je još veoma izraženo i mnogo veće nego ono u tehnološkoj, ekonomskoj i političko-pravnoj sferi. Potrošački mentalitet se širi i razara tradicionalne sisteme vrednosti, omladinska podkultura je sve sličnija (džins u oblačenju, rok-muzika, zabava, sport, film, hedonizam i kult slobodnog vremena, internet), ali razlike među velikim svetskim religijama i dalje čvrsto opstaju.

Kosmopolitski "kulturni pluralizam" je često maska za jedan tip potrošačke kulture koja potire nacionalni identitet. Međutim, i kosmopolitska i nacionalna identifikacija imaju različiti značaj i značenje za one koji imaju uređenu nacionalnu državu (i s njom mnogo šta drugo) i za one druge koji takvu državu nemaju (pa nemaju ni ostalo što im je važno). O relativnosti tih različitih identifikacija *Ralf Darendorf* kaže: "Tamo gde postoje razlike, a naročito kad su one duboke kao u svetskoj religiji, nikada se ne može tražiti jedna zajednica. Ona postaje ili isključivo apstraktna zajednica ili partija. Trebalo bi ograničiti formulisanje pravila za uklanjanje antiteze, elaboraciju mera za formalno regulisanje konflikata, principa i mehanizama. Nekome ovo može da izgleda malo, ali je u svakom slučaju konkretnije od svih onih lepih formula lišenih sadržaja... Kulturni

⁶ Kristofer Laš, *Pobuna elita i izdaja demokratije*, "Svetovi", Novi Sad, 1996, s. 29.

pluralizam ne predstavlja toliko velik prostor koliko jednu podmuklu močvaru. Konačno, oni koji su najsposobniji da je pređu netaknuti upravo su građani sveta sa pasošem u ruci - i to nacionalnim pasošem, podrazumeva se.⁷

Pojavljaju se i teze (*Ernest Gelner*) da novi nacionalizam nikako nije povratak prastarim emocijama i kad koristi retoriku tradicionalnog nacionalizma. Zahvaljujući mobilnosti i mogućnosti raznovrsne komunikacije razvija se kultura koja je zajednička grupama različitog društvenog statusa. Ali to stvara tipičnu modernu nesigurnost. "Da bi preživeli, ljudi moraju da postanu nacionalisti".⁸

Zato se, po pravilu i veoma često, kao reakcija na agresivnu modernizaciju i globalizaciju, javlja izvesna "postmoderna" retraditionalizacija, sa raznim varijantama lokalne kulture. Ono što je samo jedan specifičan (američki) izraz zapadne civilizacije, proglašava se za suštinu zapadne kulture u celini, koja je, inače, mnogo bogatija i raznovrsnija. Tako uprošćena predstava o "zapadnim vrednostima" potom se proglašava za "univerzalne ljudske vrednosti" i u ime "prava čoveka" - silom se nameće svim drugim narodima i kulturama. Problem je samo što su među tim drugim narodima i kulturama, mnogi veliki i stari narodi i kulture (poput Kineza, Indusa, muslimanskih država) - koje nije moguće bezbolno i lako neutralisati u velikom svetskom "mikseru". Arogantnom nametanju američkog sistema vrednosti, američkog načina života i američkog pogleda na svet - celom ostalom svetu - suprotstavljaju se i oni koji su s Amerikancima u istom kolu: Meksikanci (kao najbliži susedi), pa Francuzi (kao važni evropski saveznici), a na svoj način i Nemci i Japanci (koji su ratnim porazom pretvoreni u današnje američke saveznike).

Sve u svemu, "globalni kulturni monizam" više je utopija nego realnost i sasvim je izvesno da njegovo prebrzo nametanje svetu ne može doneti ništa dobro. Bilo bi to neko novo stanje surove i unekoliko antikulture jednoličnosti koja ne izgleda mnogo boljom ni od one sirove raznovrsnosti koju globalna modernost potire.

Tako se globalizacija, u kulturnoj sferi više nego u drugima (ali i u ekonomskoj, političkoj i pravnoj) danas pojavljuje u obliku alternativnih modela: kao *nametnuta monocentričnost* ili kao *koordinirana policentričnost*. Prvo vodi kulturnom monizmu koji potire nacionalni identitet i svaku drugu posebnost, a drugo omogućuje kulturni pluralizam kao oblik slobodne komunikacije različitih nacionalnih kultura. Nijedna nauka, pa ni sociologija, ne može precizno da prognozira kojim će putem ovaj naš svet poći (jer čoveku obično ostaju nepoznati "putevi Gospodnji") - i dokle će na tom putu stići. Ali nešto se, ipak, pouzdano može reći: prvo vodi svet u novi totalitarizam, a drugo u novu višu fazu svetske civilizacije.

Ukoliko nedavno proklamovano "partnerstvo za mir" ne preraste u stvarno i *ravnopravno partnerstvo sa drugim narodima i državama* i najnoviji "svetski poredak" mogao bi da se slomije kao i svi drugi slični projekti totalitarnog ovladavanja svetom - ljudima, narodima, kulturama i državama. Tragika takvih globalnih svetskih lomova, koje uvek uzrokuju velike sile, ogleda se naročito u činjenici da su u njima najveće žrtve najneviniji, a to su obično mali narodi i države. Upravo stoga strateški je interes svih južnoslovenskih i balkanskih naroda svestrana regionalna saradnja. Mali i siromašni, a narodi i države na Balkanu su uglavnom takvi, samo se zajedno mogu izboriti za povoljniji status u globalnijem evropskom i svetskom društvu.

Činjenica je da savremena komunikacijska tehnologija otvara realne mogućnosti i za uljudnije "svetsko društvo" od svakog dosadašnjeg "svetskog poretka". Međutim, takvo bolje "svetsko društvo" neće proizvesti samo nova tehnologija, "slobodno" svetsko tržište, ni "oslobođeni" profit multinacionalnih korporacija - nego pre svega proverene, *univerzalne i klasične liberalne evropske vrednosti o slobodi i ravnopravnosti svih ljudi, naroda i država*. Samo u ravnopravnim odnosima globalne međuzavisnosti mogu se trajnije predupređiti po svet razorni sukobi velikih sila. Tek u racionalno uravnoteženom, demokratski organizovanom i socijalno pravednijem "svetskom društvu" moglo bi da bude mesta i za male narode i njihove nacionalne države i kulture. "Održivi" društveni razvoj svetske zajednice moguć je samo kao proces pažljivog uravnotežavanja prirodnih okvira, ekonomskih interesa, istorijskih tradicija i kulturnih razlika -

⁷ Ralf Darendorf, *U močvari kulturnog pluralizma*, "Književnost", br.12, s. 1400-1401.

⁸ Isto, s. 1397.

velikih i malih naroda i država. To podrazumeva da se identitet naroda i suverenitet država stalno menja i prilagođava duhu vremena - ali da opstojava kao najuniverzalnije ljudsko pravo ne samo na fizičko nego i na političko i kulturno preživljavanje.

Socijalna fenomenologija srpske tradicije i moderne alternativa društvenog razvoja

U srpskoj političkoj, kulturnoj i ukupnoj istorijskoj tradiciji postoje elementi koji nas i danas povlače u ponore balkanskih atavizama, ali i oni s kojima se može rame uz rame stati s najcivilizovanim evropskim narodima. Nije toliko teško prepoznati šta je to što nas tako tragično povlači nazad, koliko je teško i danas odupreti se ili ovladati tim atavističkim silama. Izgleda da oko "pozitivne" srpske tradicije postoji više nedoumica, ali i u tom slučaju je lakše prepoznati ono što bi nas moglo učiniti boljim i jačima, nego pokrenuti stvarni boljitak, ozdravljenje i društveni preporod. Onima koji o ovome misle i pišu, dakle, mnogo je lakše nego onim drugima koji na tome još nešto rade i preduzimaju neke praktične korake. U prvom slučaju dovoljno je znati, a u drugom, treba još i moći i umeti, a obavezno i hteti.

Teorijsko-analitički gledano, problem odnosa srpske tradicije i modernog srpskog identiteta valjalo bi podvrgnuti strukturno-funkcionalnoj, istorijsko-dinamičkoj i fenomenološkoj analizi preovlađujućih obrazaca društvenog delovanja, kako na mikro (lokalnom), tako i na makro (globalnom) planu. U tom smislu težište kritičke analize etničkog identiteta pomera se sa socijalno-psihološke ravni na sociološku, strukturno-funkcionalnu i institucionalnu ravan.

Mikro-analiza bi identifikovala preovlađujuće obrasce delovanja, ponašanja, mišljenja i verovanja na "polju socijalne interakcije" koji svi zajedno konstituišu odgovarajući tip "socijalnog karaktera" kao svojevrsan "socijalno-psihološki kod". Strukturno-funkcionalni segmenti tako shvaćenog socijalnog karaktera svakako bi bili porodični, privredni, politički i verski mentalitet, a cilj njihove analize bio bi da se za svaki ponaosob jasno označe optimalni modernizacijski procesi i oblici individualne i grupne interakcije koji izbegavaju zamke ekstremnog tradicionalizma, ali i ekstremnog modernizma.

Makro-analiza bi, na "polju globalne istorijske akcije", na svojevrsnoj srpskoj istorijskoj "vertikali" (ili "spiralni") pratila genezu temeljnih društvenih ustanova: porodice, svojine, države i crkve. Kritička strukturno-istorijska analiza omogućila bi da se uoče okolnosti, činioci, oblici globalne akcije i akteri koji podstiču i nose strateške modernizacijske procese u postojećim prilikama našeg prostora i vremena. Takva analiza verovatno bi mogla da ponudi odgovore i na neka sudbinska pitanja srpske istorije kao što su ona o uzrocima stalne krize državne forme (fenomen "zidanja Skadra"), o činiocima plemenskog i regionalnog separatizma, o svodjenju nacionalnog na versko, o razlozima naizmeničnog okretanja prema Istoku ili prema Zapadu, o korenima političkog "strančarenja", ideološkog konvertitstva ili verske pometenosti.

FENOMENOLOGIJA DELOVANJA U SRPSKOM DRUŠTVU

(Pojmovno-hipotetička skica)

MIKRO-PLAN (lokalni nivo)

MAKRO-PLAN (globalni nivo)

Polje socijalne interakcije

Polje istorijske akcije

<i>Individualno društveno delovanje</i> -----	<i>Grupno društveno delovanje</i>
<i>Socijalno-psihološki kod</i> -----	<i>Kulturno-istorijski kod</i>
<i>"Socijalni karakter"</i> -----	<i>"Istorijska vertikala"</i>
<i>Kulturni obrasci (mikro-ustanove)</i> -----	<i>Društvene ustanove (makro-obrasce)</i>
<i>Porodični mentalitet</i> -----	<i>Porodica</i>
<i>Privredni mentalitet</i> -----	<i>Svojina</i>
<i>Politički mentalitet</i> -----	<i>Država (skupština, stranke)</i>
<i>Verski mentalitet</i> -----	<i>Crkva</i>

Strateške orijentacije socijalnih aktera

Tradicionalizam <i>Autarkičnost</i> <i>Autizam</i>	Osavremenjavanje <i>Otvorenost</i> <i>Aktivizam</i>	Modernizam <i>Iskorenjenost</i> <i>Imitativizam</i>
---	--	--

Fenomenološki gledano, uočljiva su dva osnovna obrasca društvenog zbivanja: obrazac *strukturnog klatna* i obrazac *istorijske spirale*. Prema obrascu "strukturnog klatna" društveno delovanje i ponašanje, a naročito društvene promene odvijaju se tako što se periodično ide iz jedne krajnosti u drugu, a potom vraća u stanje slično predašnjem. Pritom se obično neracionalno troši društvena i ljudska energija, gubi istorijsko vreme, relativno zaostaje za drugima i vremenom propada.

Obrascu "istorijske spirale" odgovara društveno delovanje i ponašanje kojim se pomeraju istorijske koordinate, po mogućstvu sa najmanjim utroškom vremena, ljudske prirodne i društvene energije i dobara. Umesto cik-cak vrludanja, od danas do sutra, u "istorijskoj spirali" je uočljiva organizovana usredsređenost ka dugoročnim ciljevima, posredstvom ostvarivanja onih etapnih, kratkoročnijih. Takvo delovanje i ponašanje, u načelu racionalnije, a stvarno savremenije, omogućuje željeni društveni i kulturni razvoj onome ko ga praktikuje.

Potrebno je veliko društveno umeće socijalnih aktera da bi se nužne strukturne napetosti i suprotnosti unutar nekog društva racionalno kontrolisale i prevodile u dinamičke procese koji obezbeđuju globalni istorijski razvoj. To istorijsko umeće je osnovni kriterijum za ocenu društvenog kvaliteta *strateških funkcionalnih elita* svakog naroda. U tom pogledu današnja srpska elita (politička, vojnička, privredna, pa ni intelektualna) nije bila na nivou istorijskog izazova pred kojim su se našli srpski narod i država u vreme raspada bivše Jugoslavije.

Mnogi srpski intelektualci bili su najpre naivni, a potom zbunjeni, a drugi, prvo pritvorni, pa zatim potkupljivi. Izuzetaka je, naravno, bilo u svakoj srpskoj funkcionalnoj eliti, ali tek toliko da bi "kao izuzeci potvrdili pravilo" i opštu ocenu da u celini nijedna srpska elita nije valjano obavila svoj osnovni društveni (i nacionalni) zadatak.⁹

Srpski političari oduvek su bili samovlasni i neodgovorni, u vreme titoizma još i "slepi" i "nemi", potom arogantni i neodgovorni, da bi "na kraju balade" postali "kooperativni" - samo da bi i dalje mogli da ostanu neodgovorno moćni i nepristojno bogati.

Srpska vojnička elita bila je ideološki inficirana i politički izmanipulisana, pa je zato tako lako i nacionalno i profesionalno degradirana i marginalizovana.

Srpska privredna elita lešinarski se polakomila na "odumiruću" tzv. društvenu svojinu. Razarajući društvenu privredu, u kriminalnim uslovima privređivanja, razorila je i samu sebe kao potencijalno stratešku i funkcionalno racionalnu elitu, od koje danas ostaju samo međusobno antagonizovane mafijaške skupine.

U izvesnom smislu pozitivan izuzetak, ali samo u odnosu na patriotsku pometenost drugih, predstavljalo je pravoslavno sveštenstvo. Međutim, njegova decenijska javna i svaka druga marginalizacija, kao i tradicionalna inertnost i neorganizovanost, itekako se osećaju kao smetnja osavremenjavanju ove tradicionalne srpske elite. Sasvim je jasno, da takva kakva je danas, a naročito ako se odlučno ne odupre novim "ovozemaljskim iskušenjima" haotične društvene svakodnevice - i ova elita bi ubrzo mogla da se po lošem izjednači sa drugima.

Upravo zbog tako niskog kvaliteta srpskih elita, kako u komparaciji sa drugim južnoslovenskim narodima tako još i više sa elitama zapadnih zemalja, Srbi su pri raspadu

⁹ Srpski intelektualci, kao ni drugi, nisu jedinstvena skupina. Većina je malogradanskog ili seljačkog porekla, malo ih je iz starih građanskih slojeva, a tradicionalnu (aristokratsku) elitu nismo ni mogli da imamo. Često školovani na strani ili pod jakim stranim uticajima, retko su uspevali da nađu pravu meru u bitnim stvarima za svoj narod i državu. Teško je proceniti šta je tome više štetilo: idealistički zanos i mitologizovanje svega i svačega, kod jednih, ili sebično kalkulisanje oko svega i svačega, kod drugih. I zato su oni koji su bili pozvani da u srpskom društvu i kulturi "proizvode smisao" često stvarali "dodatnu zbrku".

Jugoslavije prošli tako kako su prošli. Sve ono što je mogao i trebao da učini običan srpski narod (više seljački, nego radnički, a najmanje građanski) da bi sačuvao i odbranio svoju državu, on je, kao i više puta kroz istoriju, to i učinio, najbolje kako je znao i umeo. Samo što to ovoga puta nije bilo dovoljno, jer je danas uloga širokih narodnih masa u istoriji (i ratovima) znatno opala, a značaj elita u savremenim društvima silno porastao.

Uz problematičnost strateških funkcionalnih elita, najveći unutarnji problem srpskog društva ogleda se u *disfunkcionalnosti njegovih temeljnih ustanova*. Ne osporavajući dijalektiku spoljnih i unutarnjih činilaca i činjenicu da nije moguće organizovati racionalno i demokratsko društvo u uslovima rata i međunarodne blokade, ostaje obaveza onih koji imaju vlast i onih koji imaju političku priliku da na vlast utiču, da više učine na funkcionalnoj integraciji globalnih ustanova srpskog društva od onog što su dosad učinili. A pogotovo, da sami oni spoljnim blokadama, pritiscima, ucenama, lažima i obmanama - ne dodaju nove, još pogubnije, unutarnje i samouništavajuće blokade, pritiske i obmane.

Kako god se problematizovalo pitanje srpskog nacionalnog identiteta, uloga nacionalne i na pravu zasnovane *države* ostaje i dalje ključna i nezamenljiva. Uz sve savremene modernizacijske procese, a naročito zbog njihovih protivrečnih posledica, *nacionalna država je glavni temelj postojanosti jednog naroda*. Stabilna država pravno jednakih građana u Evropi je postala civilizacijski najprimereniji globalni institucionalni okvir za organizovano i prosperitetno društvo i relativno solidarnu zajednicu, pa nema nikakvih razoga da to ne bude slučaj i sa srpskom državom, društvom i narodom.

Ako nam velike sile i danas (kao i ranije) presudno određuju državne granice, unutar datih granica sami bismo mogli mnogo bolje urediti svoje porodične, ekonomske i političke odnose, imati kvalitetniji privatni, ali i javni kulturni i duhovni život. Iznutra osnaženi, bili bismo otporniji i na spoljne pritiske. Tada bismo upornije i uspešnije branili (i verovatno odbranili) sve svoje istorijske i državne interese.

Teorijski i istorijski je potvrđeno da se kulturni identitet i socijalni mentalitet ne mogu menjati, a da se ne promeni institucionalni okvir društvenog života. Zato je za novi porodični, privredni, politički, kulturni i verski mentalitet i savremeni identitet srpskog naroda neophodno racionalno rekonstruisanje i savremeno organizovanje porodice i lokalne zajednice, svojine i preduzeća, države i svih njenih funkcija (zakonodavnih, upravnih i sudskih), društvenih službi (zdravstva, obrazovanja i kulture) strateških nacionalnih ustanova (škola, univerziteta, crkve) i osavremenjavanje duhovnog života celokupne zajednice.

To znači da Srbima danas predstoji *strukturno i funkcionalno osavremenjavanje globalnih društvenih ustanova*, umesto vajkanja na "nezgodan" srpski mentalitet, na "zlu kob" istorije, na "nepravde" novog svetskog poretka i slično - čak i onda kad ove sintagme sa sobom nose deo istine. To bi bila *produktivna i moderna nacionalna orijentacija* koja ne poziva da se odrekemo sebe i svoje tradicije, da na "bunjištu istorije" ostavimo svoj nacionalni i socijalni mentalitet i da "grlom u jagode", pođemo za drugima, "kao guske u maglu". Ona bi samo najbolje otklanjala obmane kojima se danas zavaravamo kad verujemo da za svoju sudbinu sami nismo ni zaslužni ni odgovorni, da su nam za sve "drugi krivi". Drugi su uvek "drugi", čak i onda ako su "naš problem". Besmisleno je nastojanje i zaludno očekivanje, da će uspeti da "promene druge" oni koji nisu u stanju ni sebe da menjaju. Zato se uvek mora "poći od sebe" i (obično preko "drugog") "vratiti sebi", da bi se smisleno postavilo pitanje o svom identitetu i njegovom racionalnom oblikovanju.

Kritičko sociološko-istorijsko preispitivanje srpske tradicije i protivurečnosti u oblikovanju modernog srpskog identiteta imalo bi višestruki značaj. U tom kontekstu ovde se ističe jedan poseban problem za koji je autor ovog oglada posebno zainteresovan, i lično i profesionalno. čini se da bi danas posebno bilo važno da se što pre pristupi *osavremenjavanju nastave u svim srpskim školama* iz istorije, sociologije (poznavanja društva), srpskog jezika i književnosti, umetnosti i svih drugih nastavnih predmeta koji sistematski i neposredno utiču na društveno-istorijsku samosvest i nacionalni identitet. U školama se sistematski obrazuje nacionalna elita koja je jedina kadra da rekonstruiše društvene ustanove na savremeni način. Zato je važno da se u školskom sistemu uravnoteži *nacionalno vaspitanje i tehničko obrazovanje* kako bi stručnjaci koji se školuju, pored stručnog znanja u školi sticali i znanja o svom narodu i državi i tako racionalno

izgrađivali svoj identitet i razvijali modernu patriotsku samosvest. Možda bi takvi stručnjaci manje čeznuli za inostranstvom od mnogih današnjih koji se sa nipodaštavanjem odnose prema svemu nacionalnom. To bi bio savremeni pristup razvijanju patriotske svesti, bitno različit od današnjih neubedljivih apela poput onog tradicionalnog "ostajte ovde".

Sa druge strane, u teškim vremenima i na uznemirenim prostorima, i za narode je najopasnije ideološko "ispiranje pameti". Najpogubnije je ako se, kroz školsku nastavu, perfidno i sistematski manipuliše sa mladima koji danas uče da misle, da bi sutra mogli umno da povedu sebe, svoj narod i celo društvo u budućnost koja dolazi i ko zna šta sve sa sobom donosi. Sad kad je, pod prinudom aktuelnog zbivanja, srpska društvena misao oslobođena od starog dogmatizma, izuzetno bi bilo važno da se i srpske škole otvore za nastavne sadržaje koji u obrazovno-vaspitni proces unose životno relevantne sociološke i istorijske istine - koje su jedina prepreka sve agresivnijem novom ("modernističkom") dogmatizmu.

Savremena škola bi morala da bude zaštićena od svake ideologije, pa i od one "modernističke" i pseudoliberalne koja složenu ljudsku stvarnost svodi samo na jednu dimenziju – na onu koja odgovara interesima onih koji imaju monopol da je tumače. Samo kritička modernizacija tradicije dovodi do one modernosti koja nam je danas i ubuduće neophodna – u životu, pa i u školi. Bez tako modernizovane škole i savremene školske nastave koja bi u svim bitnim elementima uvažavala, pored svetske kulturne baštine, i srpsku nacionalnu tradiciju i uz nju razvijala kritičku društvenu samosvest i moderni kulturni identitet, breme istorijskog zaostajanja nužno bi postajalo sve teže, a budućnost srpskog društva sve neizvesnija. Istorija surovo kažnjava one koji u školi ne nauče (ili u nemuštom vremenu zaborave) ko su i odakle dolaze, te ne vide ni kuda idu ni šta im je cilj. Takve i Bog kažnjava jer sami ne koriste razum kojim su obdareni – što je svojevrsno bogohuljenje.

Stoga se danas u srpskim školama što pre mora naći mesta za autentičnu srpsku istoriju i tradiciju: podjednako za srpsku veru kao i za modernu nauku - u interesu istine i morala, ali i zbog željenog društvenog razvoja. Da nas drugi (i dalje) ne bi obmanjivali, a mi sami sebe zavaravali i dodatno ometali. Da bi nam budućnost bila bolja od prošlosti. Treba znati da bolju budućnost zaslužuju samo oni koji svoju prošlost, i kad je najteža (baš zato što je takva) nikad ne zaboravljaju. Istorijska samosvest i nije ništa drugo nego racionalno i sistematsko pamćenje bitnog. Zato je tako i važna - pogotovo za narode kojima je stvarno stalo do svog kulturnog identiteta, državnog integriteta i društvenog prosperi

PRILOG RAZMATRANJU TRANSFORMACIJE ZNAČENJA NACIONALNE DRŽAVE U PROCESIMA “GLOBALIZACIJE”

Uvod

Aktuelne diskusije o globalizaciji, u sklopu današnjih društvenih nauka, neminovno zadiru u problematiku nacionalne države. Jer, kao što se tvrdi, nacionalna država je do nedavno tretirana kao neupitna jedinica političkog/ekonomskog/kulturnog života i kao neupitnost u međunarodnom okružju. No, intenziviranje određenih tendencija globalizacije koje predstavljaju predmet razmatranja već više decenija je umnogome promenilo uslove nastupa nacionalne države, štaviše, možemo izvestiti o konsenzusu da tokovi globalizacije u značajnoj meri kondicioniraju kompetencije i funkcije nacionalne države. Postoje značajne razlike u tumačenju dometa uticaja globalizacije na nacionalne države, shodno tome, pri ovom momentu otvaraju se razmimoilaženja između analiza. Ambicija ovog izlaganja nije u tome da makar i u kratkim okvirima sažima najrelevantnije tendencije iste debate, dakle, ne želi se izvestiti o debati u njenoj mnogostrukosti. Takva rasprava bi zahtevala mnogo kompleksniji nivo analize. Međutim to ne znači da se ovde neće izneti ocena o odnosima globalizacije i nacionalne države, naprotiv, insistiraćemo na našem stavu koje ćemo izneti i pokušati uobličiti.

Redosled izlaganja je sledeći. Prvo ćemo markirati najbitnije strukturalne karakteristike nacionalne države, zatim ćemo fiksirati dimenzije globalizacije koje su relevantne za našu raspravu. Posle toga ćemo, razlikovaćemo dva tipa moći koje su u dispoziciji u slučaju raspravljanja problematike relacije globalizacije i nacionalne države. Time se, donekle, bar moramo upustiti i u mnogo puta raspravljenu problematiku autonomije države. Napokon, naša namera je da naznačimo elemente promišljanja ovde tretirane problematike u odnosu na balkanske zemlje, to jest, nameravamo, da proniknemo u aplikativnu problematiku. To znači, da na početku hipotetički prihvatamo da se može govoriti o homogenoj nacionalnoj državi, ne razlikujući moguće diferencije, da bismo na kraju progovorili o nekim razlikama. Na kraju, ostaje da se reflektuje povodom zaključaka i da se procene mogućnosti daljih analiza.

Nacionalna država kao promotor kolektivnog identiteta

Nacionalna država koja nastaje od XVI veka u Evropi može se smatrati nosiocem modernizacijskih tendencija.¹ Bilo bi pogrešno projicirati, kako to inače mnogobrojni teoretičari implicitno pretpostavljaju, pravolinijsku dinamiku koja je nezaustavljivo vodila ka osnaženju i stabilizaciji nacionalne države. Valja, zapravo, pretpostaviti dinamiku koja je bila opterećena mnogobrojnim zastojećima, koja je proizvela mnogobrojne napetosti, u svakom slučaju treba govoriti više o procesima nastajanja, no o nekom razvoju sa predodređenim ciljem. Istorijska istraživanja na koje se možemo oslanjati (Braudel napr.), precizno dočaravaju ovu dinamiku ispresecanu prekidima i napetostima.

Konstelacija je bitno određena mogućnošću nacionalne države da uživa *nedeljivu suverenost* i prema spoljnom kontekstu i prema unutrašnjem okružju. Iza nedeljive suverenosti je stajala monopol na fizičko nasilje, jer je jedino nacionalna država imala legitimnu mogućnost korišćenja *nasilja* (Kao što je poznato, merodavni teoretičari, napr. ekonomist-sociolog M. Weber upravo su u ovom momentu videli konstitutivnu ulogu moderne države). Na osnovu monopola na fizičko nasilje nacionalna država može donositi autoritativne odluke i

¹ Najeksplicitnije podržavaju ovu tezu pristalice teorijskog pravca tzv. „modernizacije moderne”, po njima, valja govoriti o prvoj i drugoj moderni, a pri tome, nacionalna država je osnovna institucija prve moderne, E. Grande: *Globalisierung und die Zukunft des Nationalstaats*, in: *Die Modernisierung der Moderne*, (Hrsg. U. Beck und W. Bonß) Frankfurt/M, 2001, 261-276

pravila koja su obavezna za sve stanovnike dotične teritorije. Neophodno je da svaka društvena grupa na teritoriji nacionalne države podređena državi i da njene aktivnosti budu prožete autoritetom nacionalne države, inače se ne bi moglo govoriti o objedinjenom regulativnom prostoru. Ne može se drugačije zamisliti egzistencija države, no da ona poseduje određenu *autonomiju* spram postojećih društvenih grupa, a to se osnažuje pravom.

Ovom domenu pripada, dakle, i institucionalna mogućnost države da podupire *pravnu kodifikaciju* obavezujućih pravnih normi. To znači da u nacionalnoj državi intersubjektivne relacije su posredovane pravom kao apstraktnim medijumom. Pored toga, nemojmo smetnuti s uma činjenicu na koju mnogi teoretičari upozoravaju i koja može da igra značajnu ulogu i u današnjim razmatranjima. Naime, nacionalna država uvek odražava i militarne aspekte, preciznije posredstvom države se mogu mobilizovati značajni *militarni resursi*, što, dakako, ima odgovarajuće političke i ekonomske konsekvence.

Nacionalna država nastupa kao *kolektivno-institucionalni akter rešavanja određenih problema*. Ona se postavlja kao nosilac rešavanja kolektivnih problema u modernim društvima kada mikronivou porodice i drugih privremenih i stalnih zajednica više nisu dovoljni za soluciju istih. To, dakako, pretpostavlja da nacionalna država može razvijati takve kapacitete, kompetencije pomoću kojih može izaći na kraj sa naraslim problemima, naročito sa situacijama kada se umnožavaju kolektivni i individualni rizici.

Nacionalna država se može nadovezati na *ideološke kodove*, naime, na nacionalizam kao ideološkom matricom koja pokriva celokupnu teritoriju sa ciljem da se stanovništvo dotične teritorije homogenizuje iz perspektive *visoke kulture*. Naravno, institucionalni nastup nacionalne država pretpostavlja kompleksnu mrežu različitih postupaka koje razvijaju individualne i kolektivne *obrasce za članove grupe*, počev od sistema obrazovanja do konfiguracije javnog prostora odgovarajućim simbolima, do praznika, odnosno upriličavanja mesta kolektivnog sećanja. Upravo to su kanali pomoću kojih nacionalna država distribuirala mogućnosti sticanja pismenosti, omogućava prisvajanje sadržaja visoke kulture. Ona kondenzuje moć i kapacitete u cilju omogućavanja kulturne reprodukcije. Nacionalna država traži lojalnost od podanika i distribucioni kanali koje smo fiksirali služe osiguravanju normi u kontekstu lojalnosti. U tom smislu nacionalna država nije neutralna, ona je *strukturalno* povezana sa jednim partikularnim kulturnim obrascem, jer se ona stara o reprodukciji, razvijanju istih kulturnih obrazaca. Preciznije rečeno, nacionalna država će upregnuti svoje kapacitete da potvrdi vitalnost kulturnih paradigmi date nacije u javnom prostoru. Ona i zasniva svoju moć na zajedničkoj javnoj kulturi koja je oblikuje i podstiče.

Valja se ovde pozivati i na istorijska istraživanja koja pokazuju da su pored uticaja države na "nacionalnu stvarnost" bitne:

- a) interpretacije, "projekti" različitih slojeva intelektualaca, žurnalista, publicista koji nastupaju u javnoj sferi i utiču na nacionalizovanje "stvarnosti,
- b) komunikativne tehnologije koje omogućavaju širenje dimenzija visoke kulture i objedinjavanje širokih slojeva stanovništva posredstvom određenih normi ponašanja kao i posredstvom javnih simbola.

No time smo samo dopunili naše izvodenje, na kratko napominjući značaj ostalih momenata, ne nameravamo da pratimo problematiku koja izrasta iz komunikativnih tehnologija i interpretativnih učinaka. Od izvanrednog značaja je za nas *teritorijalnost* nacionalne države. Jer, nacionalna država se potvrđuje teritorijalno. Naime, nacionalna država zaokružuje "nacionalnu konstelaciju" upravo na određenoj teritoriji koja je definisana. To pretpostavlja da će se nacionalna država granicama odvajati od drugih nacionalnih država i ukoliko je potrebno mobilizovati militarne i druge resurse u cilju osnaženja i reprodukcije teritorijalne konfiguracije.

Od značaja je za našu raspravu i *ekonomska određenost* nacionalne države koja mnogo puta je ignorisana od strane različitih analitičara. Naime, nacionalna država sprovodi mnogobrojne institucionalne postupke koje pokazuju stanovitu ekonomsku relevantnost. Mi ovde čak i polazimo od toga da nacionalna država reprodukuje političko-ekonomsko društvo.

Dakle, nastup nacionalne države je određen ekonomskog logikom u najmanju ruku u sledećim oblastima:

1. redistribucija značajnih, a istovremeno retkih resursa na datoj teritoriji,
2. regulacija trgovinskih odnosa sa međunarodnom komponentom,
3. održavanje komunikativne infrastrukture počev od regulacije tržišta do distribucije poruka,
4. staranje nad tokovim homogenizovanog novca, kao ispoljavanja kvantifikovane vrednosti, podrazumevajući odgovarajuće politike upravljanja, tako pod starateljstvom nacionalne države se izvode različite politike upravljanja novcem.

Ovde ćemo apstrahovati od različitih modaliteta nacionalnih država, odnosno, od onih dimenzija koje karakterišu različite tipove nacionalnih država. Zadovoljićemo se dosadašnjim naznakama, na osnovu kojih proizilazi da nacionalnu državu karakteriše određena:

1. ideološka,
2. ekonomska,
3. vojna moć.

Ukoliko propitujemo uticaj različitih procesa, tada moramo imati na umu upravo ove konsekvence.

Upitnost nacionalne države?

Ukoliko pokušavamo sagledavati današnje tendencije, prepoznaje se dinamika koja modifikuje nedeljivu suverenost, isključivu pravnu moć nacionalne države. Radi se o akterima ispod i iznad države koji unose značajne promene u konstelaciji nacionalne države, utičući na njene kompetencije i funkcije. *Prvo*, registrujemo mrežu moći koja se rasprostire preko granica nacionalne države, koja prekraja društvene institucije i preinačava manevarski prostor nacionalne države. Susrećemo se sa opisima koji tematizuju smanjenje moći nacionalne države i smanjenje njenih kompetencija. Prevashodno, radi se o kapacitetima nacionalne države da kontroliše *ekonomska kretanja* ili da prevazilazi rizike koji rezultuju iz ekonomskih pomeranja. Pojedinci više nisu u stanju da sagledavaju tržišta u teritorijalnim okvirima date nacije, jer konfiguracija tržišta u velikoj meri zavisi od prekograničnih parametara. Mobilnost transnacionalnih firmi, dinamika tržišta rada, difuzija modernih tehnologija, ne u poslednjem redu ireverzibilne promene u prirodnom okolišu, to su, ukratko rečeno, tendencije koje neprestano razvijaju pritisak na poziciju nacionalne države. Iste tendencije su ponukale pojedine teoretičare da dinamiku demokratije ne analiziraju na nivou nacionalne države, nego na nivou „svetskog društva”, svedočivši o tome da se jedinica analize definitivno promenila. Jer, shodno nastupu transnacionalnih subjekata prepoznaju se homogenizovane finansijske i druge infrastrukture što podrazumeva i nužnost pomaka u političkim strukturama.

Drugo, i na unutrašnjoj teritoriji koja se zaokružuje je delokrug nacionalne države izložen promenama. Naime, na sceni se pojavljuju kolektivni akteri „ispod” države koji fleksibilnije i efikasnije mogu reagovati na određene probleme koji se pojavljuju. Ovde spadaju civilne, regionalne ili čak i crkvene organizacije koje su posredstvom reprezentacije specifičnih vrednosti učlanjuju u pragmatiku modernih društava. Po opšte poznatim tendencijama u XX. veku su se sve više proširivali društveni prostori koji su se podređivali birokratskom ansamblu države i uloga države se sistematično ispoljavala u tome da se ona pojavljivala kao arbitar u društvenim konfliktima. Međutim, sada različite kritičke interpretacije odmeravaju razgradnju moći nacionalne države i pozivaju se i na *ekonomske* i na *političke* argumente, ili na argumentaciju koja se oslanja na nužnost revitalizacije istorijski podređenih regiona. Među ovim naznakama ćemo pronaći tvrdnju koja progovara o „stalnoj krizi teritorijalnosti”, ili tvrdnju koja se zauzima za „minimalističku regionalnu državu”.²

² Ch. Maier, *Consigning the Twentieth Century to History, Alternative Narratives for the Modern Era*, American Historical Review, 2000, June, 807-831, K. Ohmae: *Der neue Weltmarkt. Das Ende des Nationalstaates und der Aufstieg regionaler Wirtschaftszonen*, Hamburg, 1996.

Uprkos razlikama, ove naznake konvergiraju oceni da je krug delovanja nacionalne države upitan, te se primećuje i dijagnoza koja nagoveštava neminovni kraj nacionalne države.

No, ne možemo gubiti iz vida ni promišljanja koja uprkos spomenutim ekonomskim i političkim procesima, štaviše, uprkos uznapredovalim procesima evropske unifikacije, ističu aktuelnost i vitalnost nacionalne države čak i u kontekstu duboko promenjenih okolnosti. Po tome, nacionalna država je možda modifikovala okvire njenog nastupa, ali su se održali njeni kapaciteti koji omogućavaju njenu ponovnu stabilizaciju. Mora se priznati, da su se *multiplikovali* nivoi koji imaju imperativnu snagu u međunarodnom sistemu i koji realizuju različite funkcije. A to rezultuje time da elementi suverenih nadležnosti prelaze na ove nivoe. Međutim, kazuju ove analize, ne bismo smeli potceniti unutrašnje sposobnosti prilagođavanja nacionalne države, zapravo, mogućnosti preusmeravanja njenog nastupanja iz perspektive moći na druga područja. Dakle, po ovim razmatranjima nastanak nacionalne države stvara ireverzibilne tendencije koje se eventualno mogu transformisati u određenim fazama, međutim, samo biće nacionalne države nepovratno se upisala u svet moderne. Prema tome, nastavlja se argumentacija, ni u jednom trenutku nas ne sme začuditi, da su se zemlje Srednje i Istočne Evrope uputile u pravcu građenja nacionalne države. To znači, da su po ovim ocenama posmrtnice pisane o nacionalnoj državi kao i sumorne dijagnoze o njenom sutonu preuranjene, jer nacionalna država i nadalje ostaje delatan subjekat međunarodnog poretka.³

Prema našim ocenama, ne može se poreći da nacionalna država gubi *monopol* u razrešavanju kolektivnih problema, odnosno, čini se izvesnim da teritorijalno fiksirana nacionalna država ne ostaje jedini okvir za soluciju *kolektivnih problema*.⁴ Ova spoznaja nas opominje na činjenicu da je obrazac nacionalne države koji se nekad smatrao idealnim, podređen i to ne samo privremenim promenama. Transformacije su, jednom rečju, duboke. Isto tako se može prihvatiti da je upravljanje razrešavanjem kolektivnih problema postalo multidimenzionalno i sa više priključaka, da se to upravljanje odvija na nivoima koji se preklapaju. A pri tome se misli i na kolektivne aktere „ispod države” kao i „iznad države”, i na odgovarajuće institucionalne aktere evropske unifikacije.

Na ovom mestu problem analiziramo samo u svetlu izabrane teme. Naime, pri ocenjivanju promena valja uvažavati određene istorijske, zatim strukturalne momente. *Prvo*, od početka postojanja nacionalne države se može prepoznati situacija da nacionalna država igra ključnu ulogu u formiranju kolektivnog identiteta, istovremeno različiti subjekti društva kao i van-državni akteri razvijaju protudejstvo u odnosu na nacionalnu državu. Prema tome, bez obzira na geografsku ukorenjenost nacionalne države, ona se može tematizovati u dinamičkoj konstelaciji, što pretpostavlja ponovno definisanje kompetencija, funkcija i kapaciteta nacionalne države. Time želimo da signaliziramo da je nacionalna država od njenog nastanka izložena dinamici koja dolazi iz drugih sfera. *Drugo*, zaista možemo pretpostaviti, pa i iskustveno detektovati proširenje intervencionističkog raspoloženja u različitim situacijama. No, ekspanzija intervencionističke prakse nacionalnu državu upućuje na kooperaciju sa različitim društvenim slojevima ili na kooperaciju sa već spomenutim kolektivnim akterima. Teoretičari koji su se posvetili tematizaciji nacionalne države potvrdili su da u cilju osnaženja moći intervencije država mora uvežbavati kooperativne sklonosti, što mora odgovarati interesima određenih slojeva. Štaviše, ukoliko država nastupa intervencionistički, tada je prinuđena na višak legitimisanja u odnosu na intenzivirane zahteve društvenih aktera.⁵ *Treće*,

³ M. Mann: *The Autonomous Power of the State*, *Archives Européennes de Sociologie*, 1983, 187-213, uő. *Hat die Globalisierung den Siegeszug des Nationalstaats beendet?*, Prokla 1997, 113-141. F. W. Sharpf: *Regieren in Europa. Effektiv und demokratisch?*, Frankfurt/M, 1999.

⁴ W. Kymlicka, Straehle, Chr.: *Cosmopolitanism, nation-states, and minority nationalism: a critical review of recent literature*, *European Journal of Philosophy*, 1999, March, 1, 65. Umesto toga da citiram ogromnu literaturu o odnosu između globalizacije i nacionalne države, spomenuću samo jedno delo koje je ovde nitno: E. Grande: *Globalisierung und die Zukunft des Nationalstaats*, in: *Die Modernisierung der Moderne*, Frankfurt/M, 2001, 261-276.

⁵ Starije delo: C. Offe: *Die Staatstheorie auf der Suche nach ihrem Gegenstand. Beobachtungen zur aktuellen Diskussion*, in: T. Ellwein et al. Eds, *Jahrbuch zur Staats- und Verwaltungswissenschaft*, Band

van-državni procesi, kao napr. tokovi globalizacije isto tako se ne mogu tretirati kao jednolinijski proces koji krči put prema predodređenom cilju. Dovoljno će biti ovde ako ukazujemo na mnogo puta primećenu tendenciju da se globalizacijski momenti užlebljuju u lokalitete, da lokalitetni obrasci determiniraju forme globalizacije i da paralelno sa procesima globalizacije nastaju i lokalne mreže. To je, uostalom, i ponukalo neke teoretičare da umesto prilično apstraktnog, nediferenciranog pojma globalizacije koriste pojam „glokalizacije”, ukazujući na značajne dimenzije istih procesa.⁶ No i ovde valja spoznati potencijale konflikta, jer globalni akteri upravo imaju intenciju da razvijaju strukture u kojima lokalni uslovi ne ograničavaju njihov nastup. Pri svemu tome, ostaje pitanje oko koje mnogobrojne analize kruže, bez uspeha u davanju adekvatnog odgovora: kakvi su institucionalni uslovi za globalno upravljanje procesa koji se konfiguriraju preko granica? Jer, uprkos nekim snažno prezentovanim projekcijama niti je došlo do nestanka države sa lica zemlje niti se rodila globalna federacija država.

Poslednje ocene nas upozoravaju da povlačenje države iz određenih sfera automatski još ne znači oslabljenje njene moći. Istovremeno, ovde prepoznajemo zahtev po kojem odnose između države i drugih aktera *ne treba dihotomno* analizirati, tačnije, pomoću krutih i binarnih relacija. Štaviše, iskustvena analiza nas vodi prema zaključku koji kazuje o situacijama da država zapravo razvija moć u slučaju kada se odriče od nastojanja na nedeljivu suverenost i kada pokazuje sklonost da deli moć sa drugim kolektivnim akterima. Time već dobijamo jednu bogatiju sliku koja, doduše, involvira mnogo veću neizvesnost u pogledu praćenja i iznošenja krajnje ocene o problematici nacionalne države. Bitno je, dakle, da u relacijama između nacionalne države i u snagama koje razvijaju pritisak na nju ne vidimo tendencije koje se potiru, nego *interakcije* koje su ispresecane protivrečnostima. Ne želimo umrtviti, dakle, valovitu-cikličnu dinamiku ofanzive-defenzive nacionalne države. Stoga, naše razmišljanje ide u pravcu toga da pritisci koji proizilaze iz međunarodnih ekonomskih kretanja, nastajanja supranacionalnih nivoa nisu „prirodni, neumitni događaji”, niti se mogu knjižiti kao skup prirodnih datosti koje *automatski* sužavaju manevarski prostor nacionalne države. Nacionalna država deluje i kao filter koji propušta različite uticaje shodno strateškim odlukama političko-ekonomskih i državnih elita. To znači da krajnji ishodi uvek zavise od velikog broja parametara koji se *ex ante* ne mogu odrediti. U ovom smislu uopšte se ne može isključiti mogućnost da nacionalna država upravo povezujući se sa supranacionalnim nivoima uspeva proširiti okvire svog nastupa. Ili je moguće da će državne elite praktikovati svoju moć sa određenim privatnim institucijama. Drugačije rečeno, osnaženje naddržavnih instanci kao i prelazak kompetencija ne mora značiti da se time redukuju potencijali države.

In summa: nacionalna država i procesi izvan nje stoje u kompleksnom međudejstvu, dakle, uprkos tome što je naša polazišna tačka bila da nacionalna država nije jedini okvir razrešavanja kolektivnih problema, mi krajnje mogućnosti ocenjivanja delokruga nacionalne države promatramo u biti kao *empirijsko* pitanje, odnosno, kao ishode što treba istraživati.⁷ To znači da ne želimo davati prognoze o sudbini nacionalne države, nego samo fiksirati *strukturne* okvire u kojima se odvija neizvesna dinamika nacionalne države. Time omožemo objasniti i jednostavnu činjenicu koja se empirijski može prepoznavati: različite države, shodno svojim kapacitetima, užlebljenosti u međunarodne političke i ekonomske okvire, shodno svojim strateškim opredeljenjima davaju odgovore na izazove koji pristižu iz ominoznih kanala „globalizacije”.

Kakva je moć nacionalne države?

Možemo nabrajati opšte poznate situacije koje traže analitičko razmatranje. Napr. neka međunarodna organizacija uspeva potvrditi svoje interese konkurirajući sa državom, ili

1, Baden-Bade, 1987, 309-320. Vidi: B. Jessop: *State Theory. Putting the Capitalist State in its Place*, Oxford, 1990, 362, J. A. Hall and J. G. Ikenberry: *The State*, Milton Keynes, 1989.

⁶ R. Robertson: *Glokalisierung, Homogenität und Heterogenität in Raum und Zeit*, in: U. Beck (Hrsg.), *Perspektiven der Weltgesellschaft*, Frankfurt/M, 1998, 191-220.

⁷ Jedan ovakav empirijski model se može naći kod: Grande, ibidem, 267.

čak i protiv nje. Po sada već klasičnoj definiciji Webera moć se zasniva ili na konstelaciji interesa (tada se radi o moći koja se zasniva na ugovoru), ili je reč o moći koja se oslanja na autoritetu. Noviji pokušaji⁸ čak i proširuju pojam moći, progovarajući o „relacionoj moći” koja se očituje u različitim intencijama, ishodima i postupcima. Jer, raspolaganje sa polugama moći pretpostavlja mogućnost da se nekim subjektima daje zaštita, pruža kredit, kontroliše mogućnosti sticanja određenih informacija, određuje kada i na koji način se mogu proizvoditi određeni proizvodi.

Ukoliko se progovara o moći nacionalne države u svetlu evropske unifikacije, pojave drugih kolektivnih aktera u unutrašnjem i međunarodnom poretku, valja ići dalje od puke oznake i specifikovati raslojavanje moći. Prihvatamo razmišljanje po kojem je celishodno govoriti i istorijski i strukturalno o *despotskoj* i *infrastrukturalnoj* moći države.⁹ Tek ukoliko se posvetimo diferenciranju koje baca svetlo na ova dva tipa moći, možemo ići dalje u eksplikaciji naše teme.

Despotska moć države podrazumeva skup onih delatnosti koje država (ili njene elite) može sprovesti bez saradnje, dogovaranja, konsenzusa sa merodavnim kolektivnim akterima društva. Prakticovanje despotske moći znači nezavisnost, *autonomiju državnog ansambla* u odnosu na aktere društva. Veoma često govor o moći države se i izjednačava sa ovim tipom moći, dakako, ne razlikujući različite tipove moći. Naravno, u istoriji postoji široki dijapazon despotske moći i to u zavisnosti od dinamike širih društvenih uslova. Dragoceno je primetiti da u premodernim društvima nedostaju tehnološki kapaciteti da nosioci vlasti proširuju svoje kompetencije na široke slojeve stanovništva, jer u nedostatku komunikacionih i drugih tehnologija odgovarajući slojevi stanovništva su nedostupni, što znači da reprezentanti vlasti moraju obezbeđivati nastojanja na drugačiji način.

Infrastrukturalna moć se ne očituje u autonomiji prema kompetencijama društva, nego u mogućnosti da država *prožima* različite segmente društva i da implementira obavezne političke odluke na celoj teritoriji. Valja sagledati da moderna država neprestano proširuje infrastrukturalnu moć i razvija mogućnosti prožimanja segmenata društva. Primeri koji odražavaju infrastrukturalnu moć države: prepoznavanje izvora oporezivanja, kao i, dakako, sam akt oporezivanja, akumulacija ogromnih količina informacija koje se mogu iskoristiti u relevantnim situacijama, direktni i indirektni uticaji na uslove ekonomisanja itd. Očigledno je da se razvijanjem tehnoloških sistema paralelno mogu razvijati i kanali infrastrukturalne moći pomoću kojih država pokriva celokupnu teritoriju i stvara kontrolne instance. Nacionalna država pomoću infrastrukturalne moći stabilizuje granice, kao i konture društvenih odnosa. Teritorijalna kompetencija nacionalne države, očvršćivanje njene teritorijalnosti u svakom slučaju, nemoguće je bez ekspanzije njene infrastrukturalne moći.

Treba sagledati *strukturalne mogućnosti* koje se pojavljuju diferencijacijom ovih tipova moći. Sa modernizacijom se očigledno smanjuje despotska moć države, jer akteri javnosti propituju aktivnosti države nastupajući sa zahtevima legitimacije. Međutim, ponovo nije reč o automatskom ostvarivanju i o pravolinijskim procesima koji neumitno vode do nekog cilja. Pre se mora projektovati proces koji je cikličan, opterećen sa uzlaznim i silaznim linijama. Pored toga, prepoznajemo kombinacije, odnosno, razmenska kretanja između despotske i infrastrukturalne moći. Sasvim je moguće da se povodom iste države pojavljuju u različitim periodima različite kombinacije despotske i infrastrukturalne moći, to jest, valja računati sa dinamičkom konstelacijom moći države. Moguće je zamisliti države koje su imaju slabu i despotsku i infrastrukturalnu moć. Moguće je zatim prepoznati državu koja svoju slabu infrastrukturalnu moć kompenzira pojačavanjem despotske moći. Paradigmatični tip današnje države tendira ka slaboj despotskoj, ali istovremeno snažnoj infrastrukturalnoj moći. Razložno se može očekivati da će u zemljama gde su akteri civilnog društva slabi država razvijati

⁸ S. Strange: *The Retreat of the State, The Diffusion of the Power in the World Economy*, Cambridge Studies in International relations, Cambridge, 1996.

⁹ Za ovu podelu zaslužan je: M. Mann: *The Autonomous Power of the State: its Origins, Mechanisms and Results*, Oxford and Cambridge, 1988.

despotsku moć. Anticipirajući neke tendencije u srednjoj i Istočnoj Evropi, da se naglasiti da apatija, strah od slobode, receptivnost na demogošku retoriku elita pojačava despotske potencijale države. Zatim, ukoliko uzmemo za nas očigledno relevantan primer, transnacionalne firme kao i međunarodne finansijske institucije nameću slične okvire i slična pravila kao i pre jednog veka i to uprkos proširivanju infrastrukturne moći države. Državne elite, shodno naraslim tehnološkim mogućnostima potvrđuju infrastrukturnu moć, međutim, to ne podrazumeva i njihovu širu autonomiju spram međunarodnih ekonomskih aktera. Smatramo da procenjivanje mogućnosti nacionalne države valja realizovati upravo uzimajući u obzir dinamičke relacije ova dva tipa moći. A to se odnosi i na države Srednje i Istočne Evrope, što znači da se možemo posvetiti sledećoj temi .

Postkomunistički kontekst

Društveno-naučna evidencija je da su se različite forme komunizma urušile i bile pogođene postepenim oslabljenjem kapaciteta. Naprosto, države komunističkog poretka nisu se mogle razračunavati sa naraslom kompleksnošću, jer su sve više gubile institucionalne i druge kapacitete koji su neophodni za kompleksne probleme. Nije ovde nužno da se detaljno pozabavimo sa problematikom urušenja, nama je sasvim dovoljna naznaka koja objašnjava činjenicu niskih i slabih državnih kapaciteta postkomunističkih država.

Naime, teškoće sa kojima se sučeljavaju iste države u implementiranju maksima pravne države, u sprovođenju privatizacije, u opsežnoj transformaciji različitih struktura, u uvođenju opšte obavezujućih pravila, uvek upućuje natrag na deficite kapaciteta. Pogrešno je tvrditi da su se iste države previše ojačale i da su prezentovale prekomerni državni autoritet u toku tzv. tranzicijskih procesa. Ovakvi apstraktni opisi o višku moći države uopšte ne pogađaju suštinu procesa u devedesetim godinama. Jer, inače ne bismo mogli objasniti stanovitu konfuziju koja se pojavljuje povodom koordinacionih problema, slabosti u odgovaranju na iskrse globalizacijske probleme. Opšte mesto današnjih opisa je da korupcijski mehanizmi s vremena na vreme potresaju postkomunističke države pokazujući njene stanovite slabosti. Nemogućnost da se oporezuju odgovarajući subjekti kao i raširena praksa poreske evazije isto tako ukazuje na nedostatak kapaciteta poreskog monitoringa. Napokon, upravo slabosti postkomunističkih država objašnjavaju tendenciju da određeni akteri društva mogu instrumentalizovati državni ansambl, "savijati" državne kapacitete prema svojim interesima i kondenzovati moć nad prošlošću i budućnosti, delegitimisati suparničke subjekte. Svedoci smo slabosti infrastrukturnih kapaciteta države postkomunističkog sveta koja se ponekad pokušava prikrivati *izlivima despotske moći*. U svakom slučaju infrastrukturna moć postkomunističkih država, uprkos poznatim različitostima između različitih zemalja, svugde je suženija u odnosu na države zapadnih zemalja. Još uvek smo u procesu traženja onih staza koje odgovaraju zamišljenom maksimumu infrastrukturne moći države u Srednjoj i Istočnoj Evropi. Ove države još nisu ili su u slaboj meri naučile iskustvo da se moć efektivnije može koristiti u slučaju kada postoje konsenzualne osnove, to jest, kad se može računati na konsenzualnu legitimaciju modaliteta moći. Isto tako, pred ovim zemljama da se prisvoji iskustvo da je umesto mnogo puta zamorne diskusije o veličini državnog ansambla mnogo bitnija odvažnost stvaranja efikasnih državnih institucija.

Ova ocena dobija na značaju kada se uzme u obzir *kumulacija problema, ali i zadataka* pred kojima se nalaze postkomunističke države. Sve zemlje ovog regiona su iskazale nameru da se učlanjuju u supranacionalne organizacije, jer članstvo u istima donosi značajne političke i ekonomske prednosti. No zemlje Srednje i Istočne Evrope moraju dokazivati *verodostojnost* njihovih intencija i *odvažnost* da će konsekvntno nastaviti nastojanja u cilju institucionalnih promena i prekrajanja stvarnosti. Uostalom radi se o zahtevima koje se upućuju svima, jer svaka zemlja, vlada koja ne želi da bude istrgnuta iz međunarodne zajednice, sistematično i kontinuirano mora ispunjavati određene uslove. Iste zemlje su najavile nameru da postanu punopravni članovi institucionalnog poretka evropske unifikacije, održavanje institucionalnih veza sa Evropskom Unijom, realizacije projekata. Postoje intencije regionalnog

povezivanja između ovih zemalja, što stvara nove kompleksne probleme pripremanja i razvijanja kapaciteta.

U svakom slučaju i balkanske (ili ako tako hoćemo: zemlje jugoistočne Evrope) zemlje su ukotvljene u naznačene procese koji, kako smo videli, podrazumevaju dezagregiranje nacionalnih država, to jest, stvaranje određenih lokacija i mreže moći na međunarodnom nivou, privatizaciju određenih klasičnih funkcija države, ali i transformaciju i održavanje okvira nacionalne države. Naznačene slabosti, dakako pojavljuju se kod ovih zemalja, ali sa *dodatnim elementima rizika*. Lista je poznata i duga: nedostatak efikasnog državnog aparata, nepostojanje organizovanog civilnog društva, nepostojanje značajne srednje klase itd.

Ukoliko prihvatamo gore iznete ocene, tada ćemo lako prepoznati intenciju građenja nacionalne države u ovim područjima, gde se shodno istorijskoj dinamici može govoriti o “nedovršenoj nacionalnoj državi”. No, *rasulo* nacionalnih strategija, *razgradnja* društva kao i *razaranje* društvene kohezije, kao i dezorijentacija političkog i ekonomskog života, netolerantnost prema manjinama u daleko većoj meri su bili prisutni. Tome se mogu dodati i naglašeno negativni pokazatelji ekonomske dinamike, kao napr. visoka stopa nezaposlenosti, spoljno i unutrašnje zaduženje, usporavanje privatizacijskih procesa, dezindustrializacija svakako su doprineli depresivnim ekonomskim tendencijama. Držeći se naše terminologije lako se može registrovati *negativni balans despotske i infrastrukturne moći*. Ne treba zaboraviti ratna i poluratna stanja kao i troškove povodom produžavanja stanja stvorenih ekonomskim sankcijama. Uobličavanje novih projekata modernizacije posle kolapsa starih je bio u senci militarnih intencija koje su na kraju devedesetih potvrdili nameru pacifikacije regiona u cilju realizacije bezbednosno-političkih principa, međutim, time nisu i sva žarišta krize anulirana.

Time se ne iscrpljuju svi parametri koji igraju ulogu u kreiranju okvira u kojima se reflektuje nastup nacionalnih država u ovom regionu. Jer, ukoliko je reč o inostranim impetusima morali bismo dodati i naglašenu zainteresovanost evropskih institucija u pospešavanju reformskih procesa, kao i na intenciju da se isti procesi nadziru i da se razvija indirektno ili čak i direktno upravljanje nad njima. To pokazuju procesi koji kulminiraju u Paktu za stabilnost koji je predviđen se pomoću njega vrši koordinacija tranzicije i da se finansijski podupiru reformski programi. Za ovaj region pokazuju interese i međunarodne organizacije koje izrađuju različite programe rekonstrukcije Balkana, predvode tzv. “proaktivni pristup” i predlažu otvaranje vrata evropskih zemalja pred odgovarajućim proizvodima i ističu značaj finansijskih transfera u okvirima Evropske Unije u korist balkanskih zemalja.¹⁰ Primećujemo i na Balkanu intencije regionalnog povezivanja, što će u budućnosti pospešivati zajedničke programe u mnogobrojnim oblastima kao napr. u domenu infrastrukture. Istovremeno, globalizacijski procesi koji se odvijaju preko finansijskih i kapitalskih tržišta, posredstvom globalizacije potrošačkih obrazaca kao i posredstvom već spomenute mreže moći razvijaju kompleksne podsticaje i izazove.

Različite elite koje su prinuđene da daju odgovore na ove izazove, još su na početku formulisanja strateških odluka i proces uobličavanja istih je posredovan raslojavanjima između elita. U Srbiji se pred nama odigrava proces ranije odgođene tranzicije sa recidivima prošlosti. Po našoj oceni, bila koja predskazivanja u vezi mogu biti trošna, jer je situacija još uvek u značajnoj meri *nestruktuirana*. Međutim, to ne znači da se teorija ne mora odvažiti u tome da registruje dimenzije strukture u kojem se odvija transformacija nacionalne države.

Zaključna razmatranja

Na početku smo naznačili šta smatramo suštinskim za strukturu nacionalne države. Umesto iskrcavanja kod ocena koja na teleološki način predviđaju kraj nacionalne države, naša intencija je bila u prepoznavanju onih momenata koji očituju pomeranje značenja nacionalne

¹⁰ V. Gligorov/M. Kaldor/L. Tsoukalis: *Balkan Reconstruction and European Integration*, The Vienna Institute for International Economic Studies, WIIW, 1999, october.

države, ali u okvirima empirijski senzibilnog otvorenog modela. Shodno tome, naš stav je da nacionalna država nije više jedini reprezentant razrešavanja kolektivnih problema, niti je jedini promotor kolektivnog identiteta, međutim, empirijski je izvedivo pitanje u kakvim koordinatama se očituje ova tendencija. Radi toga da se baci svetlo na staze na kojima se kreće nacionalna država, enophofno je razlikovati despotsku i infrastrukturnu moć. Čini se da su ove naznake relevantne i za države Srednje i Istočne Evrope, dakako, uzimajući u obzir njihovu tranzitornu konstelaciju kao i istorijsku činjenicu “nedovršene nacionalne države”. Od značaja je da se istraže balans despotske i institucionalne moći “dinamičke” nacionalne države u spomenutim regionima.

NORMATIVNO-PРАВNA ЗАШТИТА ИДЕНТИТЕТА*

I

Etnički konflikti i tenzije, grube povrede ljudskih prava manjinskog stanovništva u zemljama Centralne i Istočne Evrope kao i na Balkanu nametnule su obavezu država da pravno urede položaj manjina. Tako je zaštita prava i sloboda nacionalnih manjina postalo jedno od najvažnijih često i bezbednosnih – pitanja savremene Evrope. Na samom kraju XX veka postaje vrlo uočljiv trend kontinuiranog i upornog širenja i zaštite manjinskih prava što se sada osigurava ne samo aktima međunarodnih institucija, koje se staraju o njihovom izvršavanju, već i donošenjem posebnih zakona o nacionalnim manjinama u pozitivnim sistemima pojedinih zemalja.

Donošenje posebnih zakona čiji je predmet regulisanja zaštita ljudskih prava manjina, posledica je i činjenice da se u vrlo složenoj proceduri prijema novih država u članstvo Saveta Evrope posebno ispituje i ocenjuje odnos države prema manjinama tj. stepen zaštite njihovih prava u toj državi. Uočljiva je, takođe, tendencija da tek od početka devedesetih godina zaštita manjina postaje standardna materija posebnog, jedinstvenog zakona. Novi zakoni koji obuhvataju pitanja zaštite manjinskih prava- uključujući i pravo na identitet – uređuju to u vrlo tesnoj vezi sa rešenjima prihvaćenim u međunarodnim aktima- pre svega Saveta Evrope i OEBS-a. Orijentacija većine zemalja u regionu uključujući tu i SRJ, je da se što pre približe Evropi odnosno da budu primljeni u punopravno članstvo Saveta Evrope, a dugoročno posmatrano i Evropske Unije. Radi plodne ekonomske, trgovinske i političke, i druge saradnje, ove države moraju niz elemenata svog pravnog sistema prilagoditi i uskladiti sa međunarodnim standardima.

Kao dobar primer, može se spomenuti SRJ, koja je učinila značajan pomak u ovom pravcu, usvojivši *Savezni Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina* (februar 2002. godine). Pristupanjem *Okvirnoj Konvenciji za zaštitu nacionalnih manjina* i pokretanjem postupka za pristupanje *Evropskoj povelji o regionalnim ili manjinskim jezicima* te usvajanjem drugih dokumenata evropskog partikularnog prava posvećenog nacionalnim manjinama kao što su preporuke OEBS-a zaokružuje se sistem normativnog uobličavanja zaštite manjinskih prava.

Hrvatska je, takođe predložila značajne izmene i dopune svog Ustavnog Zakona o ljudskim pravima i slobodama. U Bosni i Hercegovini završen je predlog nacrta zakona o manjinama. Države Centralne i Istočne Evrope, koje su se našle na putu tranzicije, takođe se ohrabruju od strane međunarodne zajednice da svoje obaveze ne tumače restriktivno, već da idu dalje i šire u pogledu garantovanja prava manjina od minimalnih standarda. Od vitalnog je značaja i aktivno uključivanje manjina u društveno ekonomski i politički život zemlje. Pri tom jedan od osnovnih ciljeva je da se manjinama omogući održavanje i unapređivanje svog identiteta, osobenosti uz mogućnost svestrane integracije. Naime, manjine se moraju uključiti u proces odlučivanja- naročito u stvarima koje se njih tiču. Ovo može zahtevati uvođenje posebnog sistema predstavljanja odnosno izborni sistem, koji garantuje zastupljenost manjina, ili pak formiranje posebnih savetodavnih, konsultativnih tela koja omogućavaju manjinama da učestvuju u strukturama i procesima odlučivanja. Sve ovo, takođe zahteva posebne oblike decentralizacije i samouprave.

Ove mere, međutim, ne bi trebalo preduzimati samo zato da bi države »udovoljile« zahtevima međunarodne zajednice, ili »ispunile« međunarodne standarde. Aktivnosti usmerene

* Rad sa projekta *Etnički i kulturni odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo za nauku, tehnologije i razvoj Republike Srbije.

ka integraciji u društvene tokove, zaštiti identiteta, itd. potrebno je preduzeti i normativno regulisati jer se mir, stabilnost i prosperitet najbolje mogu obezbediti ako se pripadnicima manjina omogući da efikasno uživaju svoja prava i slobode, da ostvare, očuvaju svoj identitet. Ove slobode, međutim ne bi smele ugrožavati druge, ići na štetu ostalih, odn. predstavljati pretnju suverenitetu države, već obrnuto, treba da čine izvor bogatstva i prosperiteta.

II

Aktuelizacija multikulturne i multietničke Evrope, uključujući tu i Balkan, kao i ideja o netolerantnosti u sukobu sa idejom moderne demokratije dovodi do nužnosti redefinisavanja mnogih elemenata ljudskih i manjinskih prava. U ovom nastojanju ni pravo na identitet ne može činiti izuzetak. To pre svega znači suočavanje sa teškim zadatkom pokušaja definisanja pojma i elemenata identiteta, zatim i njegovom normativno pravnom zaštitom kako na međunarodnom tako i na unutrašnjem planu.

Pravo na identitet je osnovno ljudsko pravo. Njegovo ispoljavanje i prihvatanje je, s jedne strane individualno pravo- pri čemu se ne može isključiti ni pravo na prirodnu asimilaciju. Nacionalne, etničke, jezičke itd. zajednice – odn. kolektivi s druge strane, takođe imaju pravo na ispoljavanje identiteta i na samoodređenje.

Osnova manjinskog bitka je i potreba za postojanjem (ali, takođe i normativno pravnim garantovanjem) prava na *kulturno-etnički identitet*, kao i svest o ovome. Radi se o samoodređenju koje »dolazi i iznutra« ali koji se napaja iz različitih izvora (kao npr. svesti o poreklu grupe, svesti o srodničkoj povezanosti sa matičnom etničkom grupom- a od koje je manjina odvojena) kao i iskustvu kao posledici života u multietničkoj zajednici. Osnovu formiranja identiteta- u ovom slučaju daje lokalna i regionalna samosvest. Afirmacija ovog, identiteta danas se nameće kao važan faktor kako u životu naroda, tako i u međunarodnim odnosima. U ime ljudskih prava, u borbi protiv rasne, etničke, jezičke ili kulturne diskriminacije, uvek se poziva na pravo na vlastitu kulturu.

Geografsko-ekonomski identitet formira se u životnim odnosima koji nastaju kao posledica trajnog življenja na regionalno dobro omeđenim prostorima. U ovom slučaju sadržina identiteta obuhvata i iskustvo u vezi date sredine odn. regije, kao egzistencijalni okvir i tradiciju.

Da bi ostala vitalna, društva moraju imati na raspolaganju energiju i lojalnost koja proističe iz procesa sazrevanja ličnosti: pošto je pozitivni identitet potvrđen- obezbeđen je i proces regeneracije društva. Tamo gde ovaj proces izneveri kriza identiteta postaje neizbežna. Ovaj *psihosocijalni identitet* stremi ideološkom jedinstvu pri čemu je determinisan prošlošću i potencijalnom budućnošću. Formiranje identiteta s toga može povlačiti za sobom kontinuirani konflikt sa snažnim negativnim konatacijama, koja u vreme krize povećava mržnju prema »drugima«, odn. različitim.

Stav prema matičnoj državi kao i prema većinskom stanovništvu formira kod individue tzv. *istorijsko-politički identitet*. Ovde politički element ostaje konstantni faktor svakodnevice i može uticati na politiku zemlje kao i na odnos prema matici svojih manjina. Traganje za *kulturnim identitetom* nije nostalgično i isprazno vezivanje za prošlost, već se i identitet vezuje za tradiciju preko iskustva, što ga je neka zajednica stekla tokom istorije. Njegova uloga je u tome da od prošlosti učini plodno tle za budućnost. Ostvarivanje kulturnog identiteta ne dovodi dakle do povlačenja i izolovanosti. Naprotiv, ostanu li verni sebi, kulture se mogu skladno razvijati i održavati čvrste veze s drugim kulturama. Na taj način čuvanje kulturne baštine istovremeno znači i jačanje kulturnog identiteta. Na dinamiku kvaliteta identiteta utiču i unutrašnji socio-kulturni, politički i ekonomski odnosi u multietničkim zajednicama. Takođe se mora uzeti u obzir stepen samoorganizovanja etničkih grupa, kulturni nivo kao i ekonomska snaga i razvijenost. Ova dinamika može se kretati u rasponu između separatizacije-getoizacije do gubljenja identiteta tj. asimilacije. Od spoljašnjih faktora značajna su većinsko okruženje, zatim aktuelna (manjinska) politika (spoljašnja i unutrašnja) države u kojoj manjina živi i stav matične države prema toj politici.

Ako se težnja ka očuvanju i ispoljavanju identiteta prihvati kao osnovna karakteristika multikulturalnog i multietničkog društva, postavlja se i pitanje (zakonskih) garancija prava na identitet. S ovim problemom suočavaju se svi: političari, zakonodavci-normotvorci, pripadnici većine (tj. državotvorna nacija), kao i manjine, ali i međunarodna zajednica. S toga očuvanje, razvijanje, normativno pravna regulacija i ostvarivanje prava na identitet može biti od životnog značaja za opstanak zajednice, ali i za stabilnost regiona.

To, sa svoje strane predpostavlja pozitivnu političku akciju koja uključuje i normativnopravni aspekt regulisanja prava manjina na ostvarivanje identiteta. Tvorcima novih zakona o zaštiti nacionalnih manjina (uglavnom u regionu Centralne i Istočne Evrope- a koje su bremenite međuetničkim animozitetom), suočili su se sa nimalo lakim zadatkom (re)definisivanja identiteta kao i regulisanjem načina njegovog ostvarivanja i zaštite. Odredbe o značaju očuvanja, razvijanja identiteta manjina sadrže brojni međunarodni dokumenti. Među njima, značajno mesto pripada *Okvirnoj konvenciji za zaštitu nacionalnih manjina* Saveta Evrope. (Konvencija je otvorena za potpisivanje 1995. a stupila na snagu 1998. god – do sada pristupilo 46 zemalja). U preambuli gde se obrazlažu razlozi izrade konvencije formulisani su principi koje treba smatrati vodičem za tumačenje konvencije. U ovom delu iznosi se stav, da »pluralistički i istinski demokratsko društvo ne treba samo da poštuje etnički, kulturni, jezički i verski identitet svakog pripadnika nacionalne manjine« već treba i da stvara odgovarajuće uslove koji im omogućavaju i da izraze, očuvaju i razvijaju taj identitet. Od države ugovornice se prema tome zahteva da preduzme akcije.

U pogledu identiteta poseban naglasak se daje čl. 5 (koji inače spada u odeljak II, koji inače predstavlja glavni i operativni deo teksta konvencije). Države ugovornice su dužne da primenjuju ove odredbe, bilo kroz svoje zakonodavstvo i odgovarajuću politiku ili gde god je to moguće kroz bilateralne i multilateralne sporazume. U navedenom članu, države članice se obavezuju da unapređuju uslove potrebne manjinama radi održavanja i razvijanja njihove kulture i njihovog očuvanja identiteta. Jugoslavija je 11. 05. 2001. godine ratifikovala konvenciju koja je 01. 09. 2001. godine stupila na snagu. Takođe je donet *Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina*, koji sadrži i odredbe o identitetu. U čl. 2 gde određuje nacionalna manjina – manjina se definiše kao grupa čiji se predstavnici odlikuju brigom da zajedno održavaju svoj zajednički identitet uključujući kulturu, tradiciju, jezik, religiju. Po ovoj odredbi identitet se dakle navodi kao subjektivni faktor odn. element definicije.

U čl. 6 navodi se da pripadnici nacionalnih manjina imaju pravo da slobodno zasnivaju i održavaju miroljubive odnose unutar SRJ i van njenih granica, i licima koja zakonito borave u drugim državama a posebno , zakonima sa kojima imaju zajednički etnički, kulturni, jezički, verski identitet. *Hrvatska* (koja je pristupila Okvirnoj konvenciji 1995. god. a ratifikovala 1998. god.) u *Ustavnom zakonu o ljudskim pravima i slobodama i o pravima etničkih i nacionalnih zajednica ili manjina* (donet 1991. god, izmenjen 1992. i 2000. god.) i čl. 6 st. c propisuje da se država obavezuje da će pripadnicima manjina osigurati pravo na identitet, kulturu, veroispovest... Takođe po čl. 11 pripadnici mogu slobodno osnivati kulturna i druga društva, radi očuvanja nacionalnog i kulturnog identiteta.

Litvanija (pristupila Konvenciji 1995, ratifikovala 1998. god) u preambuli *Zakona o etničkim manjinama* (1991) priznaje etnički identitet svojim građanima.

Češka Republika (pristupila konvenciji 1995. - ratifikovala 1998) donela je *Zakon o pravima pripadnika nacionalnih manjina* (2001) koji je u uvodnom delu identitet određuje kao sastavni deo ljudskih prava, i država poštuje identitet pripadnika manjina kao pojedinaca i grupa koji se pre svega izražava kroz vlastitu kulturu, tradiciju i jezik.

Mnogi zakoni čiji je predmet regulacija zaštite manjina ne upotrebljavaju različito termin identitet, već govore o samosvojnosti (jeziku, duhovnoj i materijalnoj kulturi, istorijskoj tradiciji). Tako npr. Mađarski *Zakon o pravima nacionalnih i etničkih manjina* (1993) u delu kolektivnim pravima (čl. 15) propisuje da je neotuđivo kolektivno pravo manjinske zaštite, nega i jačanje manjinske samosvojnosti.

Ali se samosvojnost tretira i kao individualno pravo. U preambuli ovog Zakona navodi se, da jezik, tradicija, kultura odn. druge specifičnosti koje su vezane za manjinski život, deo su pojedinačne i kolektivne samosvojnosti manjina.

III

U delu rada koji sledi daće se komparativna analiza zakonskih rešenja koja su usmerena na ostvarivanje, razvijanje i prenošenja identiteta manjina. Zbog sličnosti problematike i mogućnosti komparacije ograničili smo se na one zemlje koje su donele posebne zakone o nacionalnim manjinama. Pored zemalja iz neposrednog susedstva (Hrvatska i Mađarska) analiziraju se i odredbe zakona iz Češke, Litvanije, Moldavije, Rusije i Ukrajine.

Po pravilu svi navedeni zakoni – mada u različitoj meri ili obimu sadrže odredbe o pravu nacionalnih manjina na ostvarivanje i razvijanje identiteta (etničkog, kulturnog, jezičkog) bilo kao individualno bilo u zajednici s drugim pripadnicima manjina, odn. kao kolektivno pravo. Većina ovih prava ostvaruje se kroz redovne institucije sistema koje su odgovorne za određena područja društvenog života, čime se, s jedne strane ostvaruje princip što potpunije integracije manjine u društvo, a sa druge strane omogućava očuvanje njihovog kulturnog, nacionalnog identiteta. Samo se deo etničkih prava u pogledu identiteta može osigurati delovanjem različitih udruženja i ustanova manjina, što dodatno može usporiti proces asimilacije.

U cilju što bolje preglednosti sledimo sistematiku kataloga prava na identitet koji sadrži jugoslovenski *Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina* iz 2002. godine (Službeni list SRJ, broj 11/2002).

Izbor i upotreba ličnog imena

Ukoliko se ustavnim normama ne jamči pravo na izbor i upotrebu ličnog imena, države to pravo propisuju zakonima kojima se reguliše materija manjinskih prava. U pogledu međunarodnopravne regulative *Okvirna konvencija za zaštitu nacionalnih manjina* Saveta Evrope u čl. 11 st. 1. propisuje obavezu ugovornih strana da »priznaju pravo svakog pripadnika nacionalne manjine da koristi svoje ime i prezime na manjinskom jeziku i pravo na njihovo zvanično priznavanje po modalitetima utvrđenim u njihovom pravnom sistemu.«

Savezni Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina SRJ u III delu, u čl. 9 propisuje da pripadnici nacionalnih manjina imaju pravo na slobodan izbor i korišćenje ličnog imena i imena svoje dece, kao i na upisivanje ovih ličnih imena u sve javne isprave, službene evidencije i zbirke ličnih podataka prema jeziku i pravopisu pripadnika nacionalne manjine.

Izloženo rešenje normira obavezu (koja proističe i iz Okvirne konvencije) da se na zahtev pripadnika manjine njegovo ime u javnim ispravama, osim na srpskom jeziku navede i na maternjem jeziku i pravopisu.

Ovo pravo nije neograničeno, jer zbog javnopravnog značaja ličnog imena, ono je istovremeno i obaveza. S druge strane službeni upis normiran je na poseban način. Takav upis ima službeni karakter- jer se unosi u javne isprave, službene evidencije i zbirke ličnih podataka.

Mađarski Zakon o pravima nacionalnih i etničkih manjina (1993) u čl. 12, a u okviru drugog poglavlja koje se odnosi na individualna prava manjina propisuje da pripadnici manjine imaju pravo da slobodno odluče o svom imenu i imenu svoje dece, i imaju pravo upisa u matične knjige i zvanična dokumenta po pravilima svog maternjeg jezika. U slučaju da se to upisivanje ne vrši latinicom, obavezna je istovremena primena latinice i fonetske transkripcije.

Zakon Moldavije o pravima pripadnika nacionalnih manjina i pravnom statusu njihovih organizacija (2001) u čl. 16 druge glave, koja se odnosi na prava pripadnika nacionalnih manjina, normira pravo na korišćenje svog prezimena, imena i imena po ocu (ukoliko se ona koriste u njihovom maternjem jeziku). U st. 2 se precizira, da ukoliko jezik manjine ne koristi latinično pismo, prilikom prenošenja prezimena i imena na moldavski jezik, njihovo pisanje se određuje pravilima moldavskog jezika o transkripciji stranih imena.

Ukrajinski Zakon o nacionalnim manjinama (1992) takođe reguliše pravo na nacionalno prezime, ime i očevo ime građana koji u nacionalnoj tradiciji nemaju običaj beleženja »očevog imena« imaju pravo da u pasoš upisuju samo ime i prezime, a u izvodu iz knjige rođenih- ime oca i majke (čl. 12).

Po Zakonu o pravima pripadnika nacionalnih manjina i o izmenama nekih zakona Češke Republike (2001) (čl. 7) pripadnici nacionalnih manjina imaju pravo na korišćenje svog imena i prezimena na jeziku nacionalnih manjina, pod uslovima određenim posebnim propisima (Zakon o matičnim knjigama, imenu i prezimenu iz 2000.godine).

Zakon o manjinama iz Litvanije, Rusije i Hrvatske ne sadrže odredbe o korišćenju imena i prezimena pripadnika manjine.

Pravo na upotrebu maternjeg jezika

Uporedno pravna rešenja u pogledu upotrebe manjinskih jezika pred organima s javnim ovlašćenjem i u pogledu službene upotrebe manjinskih jezika su različita. Razlike postoje u pogledu vrste upotrebe jezika, organa pred kojim je dopuštena upotreba manjinskih jezika, kao i u pogledu kriterijuma na osnovu kojih se jezik manjine uvodi u službenu upotrebu na nekom području.

Okvirna konvencija u čl. 10 st. 1. konstatuje da se države obavezuju da priznaju pravo svakog pripadnika nacionalnih manjina na korišćenje slobodno bez ometanja, svog manjinskog jezika, privatno i javno, usmeno ili pismeno. Sličnu odredbu sadrži i naš zakon o manjinama (čl. 10).

Mađarski Zakon o manjinama u poglavlju VII koji se odnosi na upotrebu jezika, garantuje slobodnu upotrebu maternjeg jezika- svakome, na svakom mestu i u svako vreme (čl. 51).

Zakon *Moldavije* normira (čl. 7) pravo manjina na nesmetano korišćenje maternjeg jezika kako u pismenoj tako i u usmenoj formi.

Ukrajinski zakon u okviru čl. 6 garantuje pravo svim nacionalnim manjinama na nacionalno-kulturnu autonomiju u koju spada i pravo na korišćenje i izučavanje maternjeg jezika.

Takođe u okviru odeljka o kulturnoj autonomiji *Ustavni zakon* o ljudskim pravima i slobodama i pravima etničkih i nacionalnih zajednica ili manjinama u Republici Hrvatskoj omogućava pripadnicima svih etničkih ili nacionalnih manjina slobodnu upotrebu svog jezika i pisma u privatnom i javnom životu (čl. 7 st. 1.).

Službena upotreba jezika i pisma

Okvirna konvencija (čl. 10 st. 2.) propisuje da će države potpisnice nastojati da obezbede, koliko je to moguće, uslove koji bi omogućili da se manjinski jezik koristi u odnosima između pripadnika nacionalnih manjina i organa uprave i to u oblastima koje su »tradicionalno ili u znatnom broju naseljene pripadnicima nacionalnih manjina, ukoliko ti pripadnici to zatraže, i kada taj zahtev odgovara stvarnoj potrebi«. Može se konstatovati, da izložena odredba ne utvrđuje čvrste kriterijume za uvođenje manjinskog jezika u službenu upotrebu. Ona je posvećena samo korišćenju manjinskog jezika u odnosima između organa uprave, pripadnika manjina (dakle ne i sudskih organa). Tako izložena odredba ostavlja i širok prostor diskrecionoj oceni država.

Jugoslovenski Zakon o manjinama ovu materiju reguliše u čl. 11. U st. 2. se normira obavezno uvođenje manjinskog jezika u službenu upotrebu ustanovljavajući kriterijum po kome procenat manjine treba da dostigne 15% na teritoriji jedinice lokalne samouprave. Stavovi 4., 5. i 6. normiraju oblike službene upotrebe jezika i pisma.

Federalni zakon o garantovanju prava starosedelačkih malobrojnih naroda Ruske federacije (1999) propisuje u čl. 10 da u cilju očuvanja i razvoja svoje samobitne kulture imaju pravo da neguju i razvijaju maternji jezik. St. 7. i 8. uređuje pravo pripadnika nacionalnih

manjina čiji broj u ukupnom stanovništvu dostiže najmanje 2%. Oni se mogu obratiti saveznim organima na svom jeziku i pravo da dobiju odgovor na tom jeziku.

Mađarska je pitanje upotrebe jezika uredila tako da se mogućnost upotrebe manjinskog jezika u građanskom, krivičnom i upravnom postupku obezbeđuje posebnim zakonom. Jedinice lokalne samouprave su prema odredbama ovog zakona dužne, da na zahtev mesne manjinske samouprave koja deluje na njenoj teritoriji obezbede da se opštinske uredbe i saopštenja objave i na manjinskom jeziku, da obrasci koji se koriste u upravnom postupku budu dostupni i na maternjem jeziku, da imena mesta, ulica, table sa nazivima javnih službi budu istaknute i na maternjem jeziku manjina.

Takođe se predviđa pravo poslanika (koji je pripadnik manjine) da u Parlamentu može upotrebljavati svoj jezik (čl. 52 st. 1.)

U čl. 54 je propisano da u naseljima u kojima živi manjinsko stanovništvo, tokom popunjavanja slobodnih radnih mesta za službenike i činovnike mora se obezbediti zapošljavanje osobe koja govori i maternjim jezikom te manjine.

Litvanski zakon o etničkim manjinama (1989, izmenjen 1991. god.) sadrži kratku odredbu o mogućnosti upotrebe jezika manjina- svodeći je samo na kancelarije i organizacije smeštene u oblastima naseljenim značajnim brojem pripadnika manjine s različitim jezikom (čl. 4). Oznake na ovim područjima pored litvanskog moraju biti i na jeziku manjine (čl. 5).

Zakon Moldavije sadrži brojne odredbe u pogledu službene upotrebe jezika manjina- ali samo na područjima koja imaju specijalni status autonomije odn. tamo gde manjine čine značajan deo stanovništva (čl. 8, 10, 11, 12.). Normativna akta od lokalnog značaja, druga zvanična saopštenja, pored moldavskog i ruskog objavljuju se i na drugim zvaničnim jezicima. Ovo se odnosi i na nazive naseljenih mesta, ulica, javnih ustanova.

Jezik komunikacije sa organima javne vlasti - na teritoriji koji ima specijalni status autonomije - može biti bilo koji od zvaničnih jezika, utvrđenih odgovarajućim zakonom.

Hrvatski zakon u čl. 7 sadrži odredbu po kojoj pripadnici manjina u opštinama u kojima čine većinu u ukupnom broju stanovništva u službenoj upotrebi uz hrvatski jezik i latinično pismo biće jezik i pismo te etničke i nacionalne zajednice ili manjine. Istovremeno, u službenoj upotrebi mogu biti dva ili više jezika i pisma (čl. 8).

Zakon o pravima pripadnika manjina Češke republike (2001) čl. 8 garantuje pripadnicima nacionalnih manjina pravo na višejezične nazive i oznake- pod uslovima predviđenim posebnim propisom. Takođe se posebnim propisima uređuju prava pripadnika manjina u službenim kontaktima pred sudovima (čl. 9) i u izbornom procesu (čl. 10).

Pravo na negovanje kulture i tradicije

Činjenica je, da se privrženost pojedinca svojoj etnokulturnoj grupi ne može ni ukinuti ni prevazići, te je razložno pronaći mehanizme, uključujući i pravnu regulativu za očuvanje, razvijanje pluralnih identiteta u multikulturnim državama.

Okvirna konvencija – u tom duhu, propisuje (čl. 5 st. 2.) da su ugovornice obavezne da unapređuju uslove potrebne za održavanje i razvijanje kulture pripadnika nacionalnih manjina i očuvanje neophodnih elemenata njihovog identiteta.

Čl. 12 st. 2. *jugoslovenskog zakona* o manjinama polazi od Ustavom zajamčenog prava na očuvanje, razvoj i izražavanje posebnosti nacionalnih manjina, ističući da se ovo pravo realizuje kroz izražavanje, čuvanje, negovanje, razvijanje, prenošenje i javno ispoljavanje posebnosti, odn. kroz ove aktivnosti vezane za nacionalnu, etničku, kulturnu, versku i jezičku posebnost. Zakon stoji na stanovištu da je posebnost i deo tradicije.

Po st. 5. nacionalni saveti imaju pravo da učestvuju i odlučuju o načinu na koji će se predstaviti kulturno-istorijsko nasleđe manjine.

Litvanski Zakon u čl. 6 propisuje da će se istorijski i kulturni spomenici manjina smatrati delom kulturnog nasleđa zemlje. U delu koji govori o individualnim pravima, *Mađarski Zakon* čl. 13 propisuje da pripadnik manjine ima pravo na upoznavanje, negovanje, unapređivanje svoje kulture, istorije, tradicije, njegovo prenošenje na potomstvo. U delu

zakona koji govori o kolektivnim pravima (poglavlje III), u čl. 16 garantuje se pravo manjina da razvijaju svoju tradiciju i štite i unapređuju svoju materijalnu i duhovnu kulturu.

Ruski federalni zakon u čl. 10 propisuje da pripadnici malobrojnog naroda imaju pravo na očuvanje svoje samobitne kulture, a st.5. da poštuju svoju tradiciju i verske odredbe koji nisu u suprotnosti sa zakonima.

Po *Češkom Zakonu* (čl. 12) pripadnici manjina imaju pravo na očuvanje i razvijanje svog jezika, kulture, tradicije i na njihovo poštovanje.

Republika Hrvatska štiti spomeničko blago i celokupnu kulturnu baštinu etničkih i nacionalnih manjina (čl. 12). *Moldavija* se obavezuje da će doprineti stvaranju potrebnih uslova za očuvanje, razvoj i istraživanje etničke, kulturne, jezičke i verske samobitnosti pripadnika nacionalnih manjina (čl. 5 st. 1.).

Većina zakonskih odredaba, uključujući tu i Okvirnu konvenciju, tretira pravo na očuvanje kulture i tradicije kao individualno pravo.

Zakon o manjinama Mađarske ovo pitanje tako bitno po identitet vezuje kako za individualna tako i za kolektivna prava, dok se na osnovu normativnog tumačenja tekstova jugoslovenskog i hrvatskog zakona može zaključiti da ovo pravo ima kolektivni karakter.

Pravo na informisanje na maternjem jeziku

U pogledu oba prava, rešenja u uporednom pravu su veoma različita - ali svih 7 analiziranih zakona sadrže ova izuzetno značajna pitanja. Zbog svoje složenosti i značaja ova prava zaslužuju da budu predmet razmatranja posebnog rada.

Upotreba nacionalnih simbola

Katalog prava koji obuhvata prava na očuvanje identiteta završava se pravom izbora i upotrebe nacionalnih simbola i znamenja (čl. 16 Zakona o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina SRJ), uz napomenu da oni ne mogu biti identični sa simbolima druge države. Ova znamenja kao i praznike nacionalne manjine predlažu nacionalni Saveti nacionalnih manjina, a potvrđuje ih Savezni Savet (st. 3.). Ovi simboli mogu se službeno isticati na zgradama i prostorijama lokalnih organa sa javnim ovlašćenjima na područjima na kojima je jezik manjine u službenoj upotrebi.

Zanimljivo je napomenuti da Zakon o lokalnoj samoupravi (Službeni glasnik RS, broj: 9/2002) u članu 118. st. 2. određuje da se u službenim prostorijama organa jedinicama lokalne samouprave ističu samo državni simboli i simboli jedinice lokalne samouprave.

Na osnovu navedenih odredaba Zakona o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina i Zakona o lokalnoj samoupravi, može se konstatovati da odredbe zakona o lokalnoj samoupravi sužavaju prava nacionalnih manjina na upotrebu nacionalnih simbola time što dopuštaju da se nacionalni simboli nacionalnih manjina tokom državnih praznika i praznika nacionalnih manjina ističu i u prostorijama lokalnih organa i organizacija sa javnim ovlašćenjima na područjima na kojima je jezik nacionalne manjine u službenoj upotrebi.

Mađarski Zakon u okviru poglavlja o kolektivnim pravima u čl.18 st.4. propisuje, da Republika Mađarska štiti prava manjinskih zajednica- u okviru odredaba Zakona – koja se tiču upotrebe njihovih simbola. Po čl. 37 državna samouprava, u okvirima odredaba zakona samostalno odlučuje o svom imenu i simbolima.

Zakon *Moldavije* u čl. 15 garantuje pravo pripadnicima manjina da koriste svoje nacionalne simbole u privatne svrhe.

Ukrajinski Zakon o nacionalnim manjinama u čl. 6 u okviru nacionalno-kulturne autonomije država garantuje »korišćenje nacionalne simbolike«.

Nešto detaljniju odredbu sadrži *Hrvatski zakon*, koji u čl. 9 propisuje da je slobodan posed i upotreba znamenja i simbola, etničkih i nacionalnih zajednica ili manjina. Pri njihovoj službenoj upotrebi, obavezno se uz njih ističu odgovarajuća znamenja i simboli Republike Hrvatske.

Statutom jedinice lokalne samouprave može se propisati način korišćenja nacionalne zastave i simbole etničkih i nacionalnih zajednica.

Zanimljivo je napomenuti da u aktima međunarodnog prava uključujući tu i Okvirnu konvenciju o zaštiti nacionalnih manjina nema odredbi koje bi pripadnicima manjina garantovale pravo upotrebe i izbora nacionalnih simbola i znamenja, odnosno koje bi državama nametale takvu obavezu. Zakon Litvanije, Češke, Rusije ne sadrže ovakve odredbe dok Moldavija upotrebu simbola dozvoljava samo u privatne svrhe. Inače i one malobrojne odredbe u vezi ovog prave su, generalno govoreći, uopštene i koriste brižljivo odabrane izraze.

IV

Uticaj konflikata (koji su u svojoj pozadini imali nerešene nacionalne odnosno etničke tenzije) na zbivanja u protekloj deceniji kao i na stabilnost zemalja i regiona, umnogome određuju neophodnost normativnog regulisanja tzv. manjinskog pitanja.

Zemlje Centralne i Istočne Evrope koje su se našle na putu tranzicije nastoje da prilagode svoje političke, administrativne i naročito pravne sisteme standardima ustanovljenim u Evropi. U tim propisima (koji su doneti ili početkom devedesetih godina ili na samom prelazu u treći milenijum) da bi se sprečio proces dalje dezintegracije Evrope, pored garantovanja individualnih prava, uključujući i ona u pogledu ostvarivanja i očuvanja identiteta (kulturnog, etničkog, jezičkog, verskog itd.) propisuju se i prava koja se odnose na zaštitu kolektivnih identiteta. U zakonima zemalja Centralne i Istočne Evrope koji se odnose na manjinsku zaštitu, a koja čine predmet analize ovog rada, garantovana je čitava serija prava i standarda vezana za identitet. Tu spadaju, pre svega pravo na upotrebu maternjeg jezika, pravo na službeni upotrebu jezika manjina, uključujući i odredbu o toponimima, pravo na obrazovanje na jeziku manjina od predškolskog do univerzitetskog uz isticanje značaja obrazovnih planova i programa- koji bi sadržali i gradivo o ljudskim i manjinskim pravima i razvijali sistem mirovnog obrazovanja, zatim od izuzetnog značaja za očuvanje identiteta ali i za afirmaciju tolerancije prema drugim je i pravo na informisanje na svom jeziku kako u pisanim, tako i u elektronskim medijima.

Rešavanje pitanja identiteta (kolektivnog i individualnog) zahteva napore, stručnost domaćih stručnjaka, pripadnika većine i manjine, ali i podršku međunarodne zajednice.

Nadajmo se, da će države uključujući i one koje su donele posebne zakone o manjinama, uspeti da prevaziđu nasleđene nacionalizme i obezbede pojedincima i njihovim zajednicama mogućnost slobodnog izbora identiteta i jednake šanse za razvoj njihovih kolektiva te otvorile put afirmaciji tradicionalno Evropskog stava, koji ne znači samo toleranciju prema različitim ispoljavanjima kulture već i njihovo prihvatanje i ugrađivanje u zajedničku riznicu Evropske kulture.

**SEKCIJA A:
DRUŠTVENO-EKONOMSKI ASPEKTI
GLOBALIZACIJE I REGIONALIZACIJE BALKANA**

PROCES GLOBALIZACIJE I RAZVOJ INSTITUCIONALNE INFRASTRUKTURE U BALKANSKIM ZEMLJAMA U TRANZICIJI*

Uvod

Poslednje dve decenije dvadesetog veka obeležili su globalni socijalni procesi čiju osnovu čine tehnološko-ekonomska i komunikaciono-informaciona povezanost. Globalizacija po svojoj prirodi predstavlja višedimenzionalan proces. U političkoj sferi ona podrazumeva razvoj demokratskog sistema i ustanova, širenje demokratske prakse, odsustvo diskriminacije, prihvatanje pravnih i regulativnih standarda u skladu sa principom vladavine prava. U ekonomskoj sferi globalizacija podrazumeva rušenje svih barijera u kretanju kapitala, povećanje međunarodnog udela u trgovini robom, ekspanziju transnacionalnih kompanija, porast stranih direktnih investicija, uvećanje do neslučenih razmera brzine i obima finansijskih transakcija. Pored toga, globalizacija dovodi do krupnih promena u sredstvima komunikacije, nauci i tehnologiji ali i do promena u kulturno-ideološkoj sferi koje se manifestuju stvaranjem svojevrsnog globalnog sistema vrednosti i morala. Sa globalizacijom neodvojivo je povezan i proces transformacije bivših socijalističkih zemalja. Sva tri aspekta tranzicije tj. liberalizacija sa stabilizacijom, izgradnja institucija i strukturne promene u privredi ovih zemalja neraskidivo su povezane sa procesom integrisanja privreda pojedinih zemalja u globalni ekonomski sistem. U radu se analizira uticaj procesa globalizacije na razvoj institucionalne infrastrukture u balkanskim zemljama u tranziciji. U prvom delu rada određuje se pojam i značaj institucija i institucionalne infrastrukture. Drugi deo posvećen je analizi uticaja globalizacije na koncept promene formalnih institucija u ovim zemljama, a u trećem delu razmatra se karakter neformalnih institucija i njihova uloga u izgradnji institucionalnog poretka primerenog tržišnoj privredi.

Pojam i značaj institucionalne infrastrukture

Proces transformacije bivših socijalističkih zemalja podrazumeva sveobuhvatnu promenu institucionalnog ambijenta. Pod institucijama se podrazumevaju raznorodni psihološki, pravni, moralno-etički fenomeni i njima određene različite društvene, socijalne i ekonomske kategorije¹. One se tiču društvenih odnosa i mogu se definisati kao pravila igre u društvu, odnosno kao skup ograničenja koja strukturišu političku, ekonomsku i socijalnu interakciju. Institucionalni poredak u društvu obuhvata formalne i neformalne institucije čiji je glavni zadatak da olakšaju odvijanje društvenog života. U formalna pravila ubrajaju se ustavi, statuti, običajno pravo, zakonski i drugi propisi. Formalne institucije određuju politički sistem (strukturu vlasti, građanska prava, upravljačku strukturu), ekonomsku strukturu (svojinska prava, ugovore), mehanizam i sistem prinude, odnosno institucije koje obezbeđuju njihovo poštovanje (sudstvo, policija). Kad su u pitanju neformalne institucije one obuhvataju skup društvenih normi poput tradicije, običaja, moralnih vrednosti, religijskih verovanja, kao i sve druge norme ponašanja usvojene tokom vremena. Neformalne institucije proističu iz iskustva, tradicionalnih vrednosti i drugih faktora koji utiču na subjektivnu percepciju pojedinaca o svetu u kome žive. Ukoliko su formalna pravila usklađena sa neformalnim, ona će međusobno

* Rad sa projekta *Etnički i kulturni odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo za nauku, tehnologije i razvoj Republike Srbije.

¹ G. Rikalović, *Institucionalna infrastruktura, tranzicija ka tržišnoj privredi i privatizacija*, "Institucionalna infrastruktura u tranziciji ka tržišnoj ekonomiji", Institut društvenih nauka – Centar za ekonomska istraživanja, red. D. Šuković, Beograd, 1994, str. 63.

pozitivno uticati i jačati, a transakcioni troškovi će biti niži.

Institucije su, dakle, okvir unutar koga se odvijaju ustaljene interakcije između ljudi. Njihova osnovna uloga je da smanje neizvesnost i omoguće predvidivost odluka privrednih aktera uspostavljanjem stabilne (mada ne nužno i efikasnije) strukture ljudskih interakcija. Kao ukupnost pravila ponašanja u društvu, institucije obuhvataju: a) pravila koja određuju ko je ovlašćen da donosi odluke u određenoj oblasti; b) koje su akcije dopuštene, a koje nisu; c) postupak koji mora biti ispoštovan; d) informacionu strukturu koja određuje količinu, trošak i kvalitet informacija na osnovu kojih učesnici donose odluke e) motivacionu strukturu, odnosno korist (nagradu) koja će pripasti akterima zavisno od njihovih akcija². Institucionalna pravila ograničavaju izbor tako što neke aktivnosti izričito zabranjuju, neke obeshrabruju a na neke podsticajno deluju. Ova pravila određuju strukturu podsticaja u ekonomskom životu. Od institucionalnih rešenja zavisi visina transakcionih troškova, odnosno koje će aktivnosti biti profitabilne, koje će organizacione i upravljačke forme u društvu prevladati, na koji način se vrši koordinacija ekonomske aktivnosti i sl.

Iako institucije nisu jedina komponenta sadržine privrednog sistema, privredni sistem se često definiše kao institucionalni okvir u kome se odvijaju privredni procesi, odnosno kao skup institucija čije postojanje obezbeđuje normalno odvijanje ekonomskih tokova. Da bi bila funkcionalna, institucionalna infrastruktura mora biti koncipirana tako da predstavlja celinu, pri čemu se međusobni odnosi odvijaju unutar stabilnog mehanizma, čime se obezbeđuje stabilnost privrednog sistema. Kao najvažnije institucije privrednog sistema obično se navode tržište i svojina, bankarski sistem, država kao nosilac ekonomske politike, i dr. Ukoliko se poče od uloge institucija u društvenom i ekonomskom razvoju moguće je i njihovo infrastrukturno poimanje. Institucionalna infrastruktura obuhvata pravila ponašanja nastala iz odluka trajnog karaktera, vrednosnih i drugih opredeljenja koja na trajan, stabilan i predvidiv način mobilišu i alociraju resurse, koordiniraju odluke privrednih subjekata, te usmeravaju privredni razvoj i stabilizuju tekuću ekonomsku aktivnost.

Globalizacija i promena formalnih institucija

Promene u formalnim institucijama mogu biti izazvane dejstvom endogenih i egzogenih faktora. U prvom slučaju, promena formalnog institucionalnog poretka ima za cilj sankcionisanje promena koja su se već pojavile ustaljenom interakcijom ljudi i koje su položile ispit vremena.³ Kada su u pitanju ovakve promene formalnih pravila, koje nastaju u sistemu, može se pretpostaviti da su one usklađene sa važećim neformalnim institucijama u društvu. Postojanje sklada između formalnih i neformalnih promena jača stabilnost u društvu. Reč je o endogeno izazvanim promenama formalnih pravila kojima se stvaraju nove ili se postojeće institucije prilagođavaju novonastalim odnosima⁴. Evolutivna promena institucija jača interakciju formalnih i neformalnih pravila u društvu i redukuje transakcione troškove. Ove izmene nastaju usled tehnoloških promena i endogenih poremećaja koji menjaju relativnu cenu ekonomskih i političkih promena i, istovremeno, jačaju uverenje ekonomskih aktera da mogu uvećati svoje blagostanje čineći stvari drugačijim.

² Navedeno prema: B. Steunenbergh, H. J. Blommestein, *Government and Markets: An introduction, "Government and Markets: Establishing a Democratic Constitutional Order and Market Economy in Former Socialist Countries"* ed. B. Steunenbergh, H. J. Blommestein, Kluwer Academic Publishers, 1994, str. 3.

³ S. Pejović, *op.cit.*, str. 621.

⁴ F. A. Hayek spontanu promenu "ustanova" objašnjava na sledeći način: "Svaka promena uslova učiniće neophodnim neke promene u korišćenju sredstva, u pravcu i vrsti ljudskih aktivnosti, u navikama i postupcima. I svaka promena u postupanjima onih prvih na koje je promena uslova uticala, iziskivaće dalja prilagođavanja, koja će se postepeno širiti kroz celo društvo. Tako svaka promena, u izvesnom smislu, stvara "problem" za društvo, mada je nijedan pojedinac ne poima kao takvu, i postepeno se "rešava" uspostavljanjem novog sveopšteg prilagođavanja. Navedeno prema: F. A. Hayek, *Poredak slobode*, Novi Sad, 1998, str. 33.

Promene u formalnim institucijama mogu biti izazvane i dejstvom faktora egzogene prirode. Tada do promene formalnih pravila dolazi na inicijativu interesnih ili ideoloških grupa (npr. antimonopolsko zakonodavstvo, radnopravno zakonodavstvo i sl.). Egzogeno nametnute institucionalne promene mogu ali i ne moraju biti u suprotnosti sa važećim neformalnim pravilima. Otežavajuću okolnost predstavlja činjenica da se u ovom slučaju ne može na adekvatan način proceniti uticaj odozgo nametnutih promena formalnih pravila igre na transakcione troškove. Izbor institucija u uslovima prisilnih institucionalnih promena uslovljen je očekivanjem nosioca promena da će novi institucionalni poredak biti efikasniji u ostvarivanju određenih ciljeva. Institucije ne nastaju kao rezultat ustaljenih interakcija ljudi, već kao rezultat svojevrsnog socijalnog inženjeringa. Pretpostavka ovakvih promena je posedovanje znanja na osnovu kojeg će se *ex ante* odrediti koje su institucije najpogodnije za društvo. Uspešnost ovih promena zavisi od odnosa formalnih i neformalnih pravila koji, ukoliko su skladni, redukuju troškove očuvanja i sprovođenja pravila igre.

Po D. North-u, razumevanje institucionalnih promena podrazumeva prethodno poznavanje:⁵

a) Karaktera institucija i njihovih osnovnih funkcija. Osnovna funkcija institucionalnog poretka je da obezbedi stabilnost i kontinuitet, čime se omogućava predvidivost u ponašanju ekonomskih aktera. Ključna pretpostavka efikasnog tržišta je prihvatanje određenih pravila igre koja omogućavaju postizanje verodostojnih sporazuma. Institucionalni aranžmani koordiniraju i regulišu, a u nekim elementima i usmeravaju ekonomske procese.

b) Izvora promena. Promene institucionalnog poretka inicirane su izmenama u percepciji ekonomskih aktera, koje može biti izazvana promenama u relativnim cenama i/ili promenama u preferencijama.

c) Subjekta promena. Nosioci promena su subjekti koji zaključe da njihova korist od aktivnosti koja zahteva institucionalnu promenu prevazilazi troškove savladavanja otpora ovim promenama.

d) Pravca promena i zavisnosti puta (*path dependence*). Pravac i brzina sveobuhvatnog institucionalnog preobražaja (kakav je u toku u tranzicionim zemljama) uveliko je određena inicijalnim stanjem. Brojni elementi ovog stanja determinišu put institucionalnih promena i krajnji rezultat. Kako neformalne promene daju stvarni legitimitet promenama formalnih pravila, to ukupne promene nikada nisu onoliko revolucionarne koliko se očekuje, niti je krajnji rezultat onaj kakav je planiran u vreme iniciranja promena. I mada je veliki broj zemalja u tranziciji gotovo u potpunosti prihvatio (uz zanemarljive promene) zapadnoevropske zakone o svojini, poreskom sistemu, centralnoj banci, finansijskom tržištu, ostvareni rezultati su znatno ispod očekivanih, a naročito ukoliko se uporede sa iskustvom zemalja u kojima su izvorno nastali. Glavna prepreka institucionalnom prestrukturiranju je sistem verovanja, nastao kao rezultat kumulativnog iskustva, koji nije osposobio članove zajednice da se suočavaju sa novim problemima i uspešno ih rešavaju.

Uticaj globalizacije na proces tranzicije u inicijalnoj fazi manifestovao se uvidu dominacije strategije reformi poznate pod nazivom Vašingtonski konsenzus. Eksponenti ovog shvatanja polaze od toga da je svet zakoračio u doba "naučno-tehničke" civilizacije u kojoj tehnička i ekonomska efikasnost predstavljaju univerzalni društveni sadržaj pa je onda na toj osnovi moguća i jedinstvena institucionalna infrastruktura. Problem tranzicije bivših socijalističkih zemalja može se rešiti racionalnim oblikovanjem političkih i ekonomskih institucija po unapred utvrđenom modelu. Ovaj koncept favorizovan od strane međunarodnih finansijskih institucija i preporučivan kao univerzalan recept za izgradnju tržišne privrede, kada je u pitanju razvoj novih institucija zasniva se na jakoj veri u socijalni inženjering. Sistem centralnog planiranja zasnovan na dominantnoj državnoj svojini se pokazao neefikasnim i treba

⁵ Navedeno prema: D. C. North, *The Contribution of the New Institutional Economics to an Understanding of the Transition Problem*, UNU/WIDER 1997 Annual Lecture, str. 10.

ga zameniti sistemom koji se pokazao uspešnim. Ovakav pristup D. Stark⁶ objašnjava na sledeći način: "zavedeni, očigledno, superiornijom efikasnošću i rezultatima kapitalističkih institucija, ovi predlozi kreću od pogrešnog zaključka da kapitalističke institucije mogu biti preslikane putem instrukcija, dok dublja i podesnija komparativna analiza ukazuje da je krah socijalizma i nastao upravo kao posledica pokušaja da se svi ekonomski procesi organizuju prema unapred utvrđenom planu tj. instrukcijama". Uticaj globalizacije vidljiv je i u pogledu izbora tipa institucija koje treba preslikati. Dominantan položaj SAD, kao jedine globalne sile, uticao je da se uglavnom propagira sistem razvijen u ovoj zemlji a koji se zasniva na otvorenom tržištu, deregulaciji i minimalnoj intervenciji države u privredi.⁷ Uticaj ovog modela je još izraženiji ako se ima u vidu dominantna uloga SAD u najznačajnijim međunarodnim institucijama, koje ne retko odobravanje finansijskih aranžmana uslovljavaju primenom univerzalnih recepata. Nasledene formalne institucije treba u potpunosti razgraditi a umesto njih preslikati institucionalna rešenja koja su se pokazala uspešnim. U skladu sa tim, Vašingtonski konsenzus naglašava potrebu izmene formalnih pravila donošenjem novih zakona, posebno onih koji definišu i obezbeđuju zaštitu svojinskih prava, ustanovljavaju pravila za njihovu razmenu, određuju pravila za ulazak i napuštanje ekonomskih aktivnosti i koji podstiču konkurenciju. Uporedo sa tim, Vašingtonski konsenzus naglašava potrebu sužavanja uloge države i deregulacije ekonomskog života, čime će se stvoriti prostor za razmah tržišnih snaga. Na taj način, izmenom formalnih institucija, nezavisno od kulturnih razlika i različitog istorijskog nasleđa, stvorio bi se društveni i privredni ambijent koji će s jedne strane omogućiti podizanje ekonomske efikasnosti a s druge ubrzati proces političke demokratizacije. Ovako shvaćena promena formalnih pravila neraskidivo je povezana sa procesom globalizacije, posebno kada su u pitanju institucionalni aranžmani koji, u isto vreme, predstavljaju deo međunarodnog, odnosno globalnog institucionalnog poretka.

Uloga neformalnih institucija

Nakon desetogodišnjeg iskustva očigledno je da uspešnost transformacije bivših socijalističkih zemalja u najvećoj meri zavisi od razvijenosti institucionalnog poretka. Svi pokušaji liberalizacije, stabilizacije ili privatizacije koji, istovremeno, nisu podržani odgovarajućim institucionalnim aranžmanima završili su se neuspešno. S druge strane, pristup koji podrazumeva preslikavanje formalnih političkih i ekonomskih institucija iz razvijenih tržišnih privreda nije se pokazao uspešnim. Ovaj fenomen, da isti formalni institucionalni aranžmani daju različite ekonomske rezultate, objasnio je D. North na sledeći način: "Mnoge zemlje Latinske Amerike u 19. veku usvojile su, uz određene promene, Ustav SAD-a, dok su od skora mnoge zemlje Trećeg sveta prihvatile zapadnoevropske zakone o svojini. Rezultati, međutim, nisu istovetni onima u SAD, niti u uspešnim zapadnoevropskim zemljama. Iako su pravila jednaka, razlikuju se sistemi sprovođenja i prinude, način ponašanja i odnosi učesnika".⁸ J. Stiglitz ističe da u razvoju tržišne privrede norme, institucije, poverenje i društveni kapital imaju presudan značaj.⁹ Reč je o svojevrsnom društvenom ugovoru koji se ne može jednostavno propisati zakonom ili dekretom, niti se može nametnuti od strane reformatora. Najteži deo transformacije je zamena starog "društvenog ugovora" novim. Ukoliko reformatori, u nastojanju da obezbede što je moguće brži prelazak u novi sistem,

⁶ D. Stark, *Zavisnost puta i strategije privatizacije u Istočnoj i Centralnoj Evropi*, Ekonomska misao, Zagreb, br.25/3, 1992. str. 305.

⁷ Američki zvaničnici ali i pojedini ekonomisti uspeh američke privrede tokom devedesetih godina pripisuju superiornosti njihovog sistema. Po njima, izvanredan uspeh američke privrede je rezultat činjenice da je tokom 80-tih u SAD kreirana "Nova ekonomska paradigma", koju ukoliko žele da ostvare uspeh moraju preslikati i ostale zemlje. Vidi opširnije: R. Gilpin, *Global Political Economy - Understanding the International Economic Order*, Princeton University Press, 2001, str. 176-177.

⁸ Vidi opširnije: D. North, *Institutions, Institutional Changes and Economic Performance*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990, str. 101.

⁹ J. E. Stiglitz, *Kuda idu reforme – Deset godina tranzicije*, "Financing", br. 11-12/1999, str. 88-89.

razgrade u potpunosti stari institucionalni poredak, bez ostavljanja prostora za dugotrajan proces izgradnje novih pravila, moguće je da nove zakonom uvedene institucije ne zažive ili se suoče sa znatnim otporom u njihovom sprovođenju. Za razliku od formalnih pravila, društveni i organizacijski kapital koji daje stvarni legitimitet formalnim promenama ne može se propisati zakonom ili dekretom ili nekim drugim oblikom nametanja odozgo.

Brzo i nekritičko preuzimanje rešenja iz razvijenih privreda donosi više štete nego koristi, sa vrlo nepovoljnim implikacijama na dugoročni privredni i društveni razvoj. Na primer, programi brze privatizacije, koji su na početku tranzicionog procesa zagovarali zapadni savetodavci, nisu doveli do stvaranja vlasničke strukture koja će obezbediti efikasno upravljanje preduzećima. Korporativno upravljanje tj. uspostavljanje takvog oblika odnosa na relaciji vlasnik - menadžer je u potpunosti moguća u pravnim sistemima zemalja anglosaksonske tradicije koji kreiraju otvoreni tržišni institucionalni sistem podsticaja (nagrada) i sankcija (troškova) određenog načina ponašanja menadžera, kao i efikasno finansijsko tržište korporacijske kontrole.¹⁰ Glavni nedostatak Vašingtonskog konsenzusa ogleda se u tome što ignoriše socijalne i političke efekte pojedinih institucionalnih aranžmana, kao i međuzavisnost ekonomske i političke sfere, odnosno činjenicu da ekonomske institucije nastaju kao rezultat interakcije socijalnih i političkih institucija. Legitimitet promeni formalnih pravila daju promene u neformalnim institucijama koje nastaju spontano kao rezultat tradicije, sistema vrednosti, navika, običaja i drugih faktora koji utiču na subjektivnu percepciju pojedinaca o svetu u kome žive. One predstavljaju deo nasleđa koji je prošao test vremena i koje izmena formalnih pravila ne može da stavi van snage.

Radikalna promena formalnih pravila, po pravilu, nikada ne dovodi do potpuno novog institucionalnog poretka. *Natura non facit saltum*. Nova formalna pravila suočavaju se sa neformalnim institucijama koje su rezultat starih vrednosti i navika i odraz prošlosti. Kao što D. North primećuje, čak i uslovima radikalnih promena u društvu (revolucija), nova institucionalna infrastruktura upravo zbog istrajnosti neformalnih pravila nikada ne predstavlja diskontinuitet u odnosu na prethodna rešenja.¹¹ Norme ponašanja koje su se formirale kroz jedan dug vremenski period stvorile su specifičnu kulturu ponašanja koja je otporna na brze i nagle promene.

Na razvoj neformalnih institucija veliki uticaj imaju običaji, religija, kulturno nasleđe, poslovni običaji i sl. Upravo ova njihova duboka ukorenjenost objašnjava pojavu da neka neformalna pravila i dalje opstaju mada su davno izgubila svoju originalnu funkciju. Neformalna pravila u zemljama u tranziciji nisu homogena. Mada je nesporno da postoje neki zajednički elementi, očigledno je da postoje značajne razlike u neformalnim institucijama koje važe na području Centralne Evrope u odnosu na institucije koje važe na Balkanu. U ovim zemljama individualizam i liberalizam nisu duboko ukorenjeni i umesto toga postoje jake sklonosti ka kolektivizmu i egalitarizmu. Ove razlike su istorijski uslovljene. Vekovno prisustvo Otomanske imperije na Balkanskom poluostrvu imalo je veliki uticaj na razvoj sistema vrednosti u ovim društvima. Moć i ekonomski uspeh nisu predstavljali rezultat individualnog napora i zalaganja već su više predstavljali rezultat statusa i ranga u društvu. E. Rosenbaum navodi da se ovo negativno nasleđe nije promenilo ni do kraja 19 veka i početka industrijalizacije; u ovim zemljama i dalje su opstali autoritarni režimi, religijska i politička moć bila je usko povezana, a u ekonomskoj sferi bio je prisutan jako izraženi državni intervencionizam.¹² Nakon socijalističkih revolucija i sprovedene nacionalizacije vera u paternalističku državu još više je pojačana. Ovom nasleđu može se pripisati pojava da je i nakon sloma socijalističkog sistema visoko vrednovan koncept socijalne države i jako prisutne intervencije države. U isto vreme izrazito je prisutan i oportunizam i nepoverenje u institucije. Pojedini autori navode da ni oportunizam ni nepoverenje u institucije nisu toliko rezultat

¹⁰ Vidi opširnije: S. Pejovich, *Property Rights, Corporative Firm and Modern Institutional Economies*, Okrugli sto, www.ekonomijamoderna.inet.hr

¹¹ D. C. North, *op. cit.* str. 40.

¹² E.F. Rosenbaum, *Culture, Cognitive Models and the Performance of Institutions in Transformation Countries*, Frankfurt Institut for Transformation Studies - Discussion Papers, No. 1/99, str. 10.

istorijskog nasleđa koliko predstavljaju odgovor na privrednu i društvenu situaciju u kojoj je primetna nepravda i raširenost korupcije¹³. Ove pojave su karakteristične za gotovo sve balkanske zemlje u tranziciji. Usled toga, građani nemaju poverenje u stabilnost i pouzdanost sistema, pa kod donošenja investicionih odluka umesto dugoročnih preferiraju kratkoročna ulaganja sa višom stopom prinosa ali i manjim uticajima na dugoročni rast.

Pojavu da ista institucionalna rešenja daju potpuno različite ekonomske efekte G. Roland¹⁴ između ostalog objašnjava geopolitičkim faktorom. Po njemu tranzicija, između ostalog, sa sobom nosi i veoma važne geopolitičke promene gde zemlje dojučerašnje članice Varšavskog pakta postaju zemlje koje se nalaze na putu punopravnog članstva u Evropskoj uniji. U zemljama koje su bliže punopravnom članstvu postoji raspoloženje i spremnost da se podrže institucionalne promene i podnesu troškovi tranzicije. S druge strane, u balkanskim zemljama u tranziciji čiji se priključenje EU ne može očekivati u bliskoj budućnosti (sa izuzetkom Slovenije), ovakvo raspoloženje ne postoji, što period prilagođavanja dodatno usporava.

Kod izmene institucionalnih pravila treba imati u vidu da država ne može da odredi kako će rešenja nastala, i tokom vremena potvrđena u razvijenim zemljama, delovati u okruženju sa drugačijim istorijskim nasleđem. To znači da prilikom donošenja odluke o promeni institucionalnih pravila mora da se vodi računa o što je mogućem manjem raskoraku sa neformalnim institucijama. Razvoj institucija tržišne privrede u ovim zemljama može da se ostvari pre kao posledica strukturnih inovacija, koje će prouzrokovati dinamičke transformacije, nego trenutnom zamenom postojećih institucija nekim isplaniranim novim institucijama. Za razvoj efikasnog institucionalnog poretka od izuzetne važnosti je i poštovanje načela vladavine prava. Ovo načela podrazumeva da je svaka vlast, pa i ona najviša, podvrgnuta nekim pravilima ustavno-pravne prirode ili čvrsto ukorenjenim i poštovanim načelima civilizovanog društva. Oživotvorenjem elementata pravne države (pravni subjektivitet pojedinaca u odnosu na javu vlast, sudska zaštita individualnih sloboda, pravna jednakost, sudstvo odvojeno od uticaja političkih struktura, vezivanje izvršne vlasti za zakon, poštovanje principa zabrane retroaktivnog dejstva zakona i najзад, zakonitost u radu državnih organa) u društvu se jača sigurnost i izvesnost i, istovremeno povećava poverenje građana u sistem. Poštovanje ovog načela u ekonomskoj sferi znači, između ostalog, upućivanje jasnog signala ekonomskim akterima da će se na primeni novouspostavljenih formalnih pravila istrajati. Na taj način, stvaraju se uslovi za smanjivanje jaza između formalnih i neformalnih institucija i izgradnju takvog institucionalnog poretka koji će odgovarati potrebama tržišne privrede. Razvijanjem institucija koje podstiču inicijativu i preduzetništvo stvaraju se ulovi za racionalno korišćenje raspoloživih resursa i, istovremeno, jača sposobnost sistema za brzo prilagođavanje ekonomskim, tehnološkim i ostalim promenama koje sa sobom nosi proces globalizacije.

Zaključak

U oblasti instucionalnih promena globalizacija podrazumeva postojanje univerzalnih pravila igre, čija je delotvornost potvrđena u razvijenim tržišnim privredama, koja treba bez ikakvog prilagođavanja primeniti u svim zemljama koje izgrađuju tržišnu privredu. U zemljama u tranziciji to znači što je moguće brže napuštanje starih institucionalnih rešenja i umesto njih, izmenom formalnih pravila preslikavanje institucionalnog poretka, uz očekivanje da će proizvesti iste efekte koje imaju u sredinama u kojima su razvijeni. Iskustvo balkanskih zemalja u tranziciji jasno pokazuje sve nedostatke ovog pristupa. Mada je nesporna potreba razvoja tržišnih institucija, prilikom koncipiranja institucionalnih promena i promene formalnih pravila moraju se uvažavati neformalne institucije čiju sadržinu određuju običaji, tradicija,

¹³ Vidi opširnije: P. Bejaković, *Značenje usklađenosti formalnih i neformalnih institucija kao čimbenika gospodarskog razvoja*, www.ijf.hr

¹⁴ G.Roland, Ten Years After... Transition and Economics, IMF Staff Papers, Vol. 48, Special Issue, 2001, str. 42-43.

istorijsko nasleđe i sl. Evolutivna priroda institucionalnih promena nameće potrebu uvažavanja specifičnosti sredine u kojoj se one odvijaju. Ovo naročito važi za balkanske zemlje za koje je dugi niz godina bilo svojstveno odsustvo demokratskih tradicija i institucija, i jaka ukorenjenost autoritarnog političkog ponašanja. Razvoj institucija tržišne privrede u ovim zemljama može da se ostvari pre kao posledica strukturnih inovacija, koje će prouzrokovati dinamičke transformacije, nego trenutnom zamenom postojećih institucija nekim isplaniranim novim institucijama. Konzistentan pristup promeni institucija predupređuje pojavu institucionalne inercije i smanjuje visinu transakcionih troškova koji nužno prate institucionalne promene.

Dana Gavreliuc
Daniela Reisz
Alin Gavreliuc
Robert D. Reisz
The West University
Timisoara (Romania)

CROSS-BORDER COOPERATION AND REGIONAL IDENTITIES IN THE BALKANS

Introduction

The present paper is the result of a comprehensive study realised with the support of the „Third Europe” Foundation in Timișoara and represents the factual basis for the Observatory for Regional and Euroregional Policies and Practices DKMT. The project, that was financed with the generous support of America’s Development Foundation in the framework of the Regional Partnership for Democracy, as well as the United States Agency for International Development, gathered an interdisciplinary group of experts to follow the regional and euroregional public policies in the DKMT euroregion. The activities of the Observatory have been finalized by the publication of a report that proposed to present the reality of the euroregion, as well as the creation of an information and research center on problems of euroregional cooperation and the conducting of a public information campaign on the opportunities of cross-border cooperation. As a result of the activity of the Observatory the protocol that represents the basis for the functioning of the DKMT euroregion has been renegotiated and modified.

The DKMT Euroregion was created through a cooperation protocol signed in 1992 between the Timiș county in Romania and the Csongrad county in Hungary. This protocol was later widened to include at the current date four counties in Romania (Timiș, Caraș-Severin, Hunedoara and Arad), four counties in Hungary (Bacs-Kiskun, Bekes, Csongrad and Jasz-Kiskun-Szolnok) and the Voivodina region in Yugoslavia. The basis protocol that represents the framework for the current functioning of the euroregion was signed on the 21st of November, 1997. Due to particularities and interest areas of the funders, the present research had to be limited to the collection and analysis of information from the Romanian and Yugoslavian part of the euroregion.

The research methodology that had to create the data necessary for the functioning of the Observatory included three steps: an opinion poll, results of which will be presented in the current paper, a series of semi-structured interviews with decision makers in areas related to administration, economy, infrastructure, environment, education, sport, culture and research in the euroregion and a series of expert reports by the members of the Observatory. The interviews could be conducted in all three countries, while the members of the Observatory also originated from all three countries.

The sociological research that was motivated by the Observatory surpassed in scope and goals the documentation usual for policy papers of this type. Practically it was for the first time that a research of such scope, studying the relationships between Romanians and Serbs from both parts of the border was conducted. The research has as such created the basis for quality information on comparative elements of public interest. The present paper tries to introduce the main results and to analyse on a general level the trends encountered in the population. The main goal of the research is its comparative aspect. The two regions in discussion are most evidently a very close pair from a cultural, economical and social point of view. This leads to an increased interest in the possible differences that we could diagnose, differences that will have to be taken into consideration by future projects of cooperation or research. Such comparisons are generally called „most similar case comparisons” and are justified by the explanation of discrepancies. If in the case of culturally, and sometimes even

geographically remote countries or regions, there are the similarities that attract the interest of the comparatist, in the case of similar regions or countries, the differences are those that deserve to be studied (Dogan, Pellasy, 1997). In the following sections we will realise that certain differences could be found, sometimes subtle, not easily accessible differences, and that we have tried to relation these in the search for explicative constellations. The conclusions that we have noted at the end of our research have to be understood as possible premises for future research and not as definitive rulings.

The reason for the existance of the Observatory was the analysis of cross-border cooperation in the existing structures of the DKMT protocol. Most evidently, the first set of questions were related to the desirability and visibility of the cooperation. Do the citizens wish to cooperate? Are they aware of the steps that have been made by the local authorities? How are these steps evaluated? Which are the domains where cooperation should be intensified?

A second group of questions was centered of economical cooperation, considered as being the primary component of cross-border cooperation by the members of the Observatory and, as the survey results have proven, by the citizens as well. In this thematic area information have been collected on the interest of the population for the import/export commerce in the euroregion, as well as related to the consumer behavior of the citizens of the euroregion. We also studied the way potential professional scenarios in the neighbouring country are viewed.

Travels between Romania and Yugoslavia, as means of direct contact between the populations of the bordering regions have been investigated. Our interest centered on the evaluation of the frequency of trips, their reasons, the level of information on opportunities and possibilities of traveling between the countries as well as the problems that have been encountered by travelers.

The domain of cultural and educational cooperation have represented a separate line of investigation, the core of which was the evaluation of the cultural consumption of products that originate from the neighbouring country.

An important part of the study focused on the problems of symbolic marginality and regional identity. The marginality that is perceived within the country in both regions that have been studied is a hypothesis that has been confirmed by our study. Another confirmed hypothesis is the primordality of the regional factor as opposed to the ethnical factor as identity formers in the region.

Sampling and selection.

The opinion poll was operated in the four Romanian counties of the euroregion in June – July 2001, on a sample of 1057 subjects constituted by cvasi-random multistadial sampling with selection by itinerary, controlling by county, type of locality and gender. The interviews were conducted at the homes of the subjects by students from the Faculty of Sociology and Psychology of the West University in Timișoara. The same methodology was applied in the Voivodina region of Yugoslavia on a sample of 1018 subjects in August 2001 by collaborators of the Panonja Foundation in Novi Sad.

The selection of the interviewed was tested by independent variables that have not been controlled as ethnicity, confession and education and reproduces with fidelity the known distributions in the overall population.

Regional cooperation. Level of information and desirability

Probably the most important result of the study is the high degree of desirability of cooperation between the bordering regions of Romania and Yugoslavia within the population. Over 88% of the Romanian population of the euroregion consider the cooperation as necessary or very necessary. It is also important to underline that concerns regarding the cooperation appear at a very modest proportion of the population. Those that consider such a cooperation as dangerous are less than 1%, while it is considered as useless by less than 3%.

Do you consider that a cooperation between the bordering regions of Romania and Yugoslavia would be necessary? (Romanian sample)

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Very necessary	388	36.7	36.8	36.8
	Necessary	544	51.5	51.6	88.4
	Not very necessary	84	7.9	8.0	96.4
	Useless	29	2.7	2.8	99.1
	Dangerous	9	.9	.9	100.0
	Total	1054	99.7	100.0	
Missing	System	3	.3		
Total		1057	100.0		

We tried to determine the profile of those who evaluate the cooperation in a negative way. The results present a focalisation of this group at a residence in small towns or villages and a lower educational level. The results are statistically not very significant, due to the small number of cases. It should nevertheless be mentioned that the negative evaluation of the necessity of cooperation is present in 34 of the 38 cases in rural areas. For the Romanian sample, 8.4% of those from rural areas reject cooperation, while only 2.1% of the urban part of the sample have such an opinion. 100% of those that consider the cooperation as dangerous and 97% of those that consider it useless have an educational level lower or equivalent with highschool graduation. All highly educated subjects and 98% of those with post-secondary diplomas evaluate cooperation in a positive manner. We also studied the consumer behavior related to the evaluation of cooperation. The enemies of cooperation choose products according to their price, not taking the quality of goods in consideration. Even more, a significant correlation between the importance of quality in the choice of purchased goods and the support of cooperation exists, even if the coefficient is not very high. It should be noted that the coefficient is not reduced by controlling the level of education and the residence. Consumer choice proves itself to be an independent predictor of the support of cross-border cooperation.

Gender and age have no impact on the evaluation of the need to cooperate with the neighbouring region.

We ought to mention that the support of cross-border cooperation greatly surpasses the proportion of those that have any kind of contacts with the Yugoslav area, be it by cultural consumption, travel experience, etc.

The following table presents the results for the same question in the sample from Voivodina. We also find a very good support of cooperation, even if in a somewhat lower degree. Almost 70% of the sample find cooperation „very necessary” or „necessary”. Those that consider such a cooperation as dangerous are 2.5%, while it is considered as useless by 9%.

As in the Romanian case, the cooperation is considered dangerous exclusively by those that live in small towns and villages. Only two cases of rejection of cooperation have been found in the large and medium urban areas. Gender and age did not influence the answers. In what education is regarded, a better support of cooperation could be sensed in the group of the highly educated, only a single person from this group considered the cooperation useless and one person dangerous. The correlation between educational level and the support of cooperation was nevertheless, lower than in the case of the Romanian sample.

Do you consider that a cooperation between the bordering regions of Romania and Yugoslavia would be necessary? (Yugoslavian sample)

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Very necessary	191	18.8	19.8	19.8
	Necessary	479	47.1	49.5	69.3
	Not very necessary	186	18.3	19.2	88.5
	Useless	87	8.6	9.0	97.5
	Dangerous	24	2.4	2.5	100.0
	Total	967	95.1	100.0	
Missing	System	50	4.9		
Total		1017	100.0		

Almost 30% of the Romanians interviewed consider that they know of the existence of such a kind of cooperation, only 6% being able to name it at least approximately. A first immediate conclusion is that, even if the cross-border cooperation can be sensed or at least suspected by almost one third of the sample, its concrete form is not known. In the Yugoslavian sample the percentages are similar, nevertheless somewhat more consider to know of a form of cooperation (36.5%).

Predictably, the majority of the Romanians that could name the form of cooperation more or less correctly are residents of the large urban area (9.5% of these could give the correct name, as compared to 5.9% of the total). The number of those that know the name of the euroregion increases constantly with the increase in educational level, an important leap appearing as we reach the group of those highly educated: 18% of these could name the euroregion, compared to 2% of those with less than 8 grades, 3% of those with primary education, 4% of those with secondary education and 6% of those with some form of post-highschool education other than higher education. Men seem to be better informed than women; but twice as many men name the form of cooperation wrongly than women (effect known as the „male answer syndrome”). Age is no predictor of the answer.

In the Yugoslavian case the information on the actual form of cooperation are even less, the number of those that could name the euroregion being so low that no more detailed analysis of socio-demographic background could be undertaken (under 2%). It can be mentioned that all that could name the DKMT euroregion have less than 50 years of age, and are at least high school graduates. In the case of the Yugoslavian sample, as in the case of the Romanian sample the highly educated are better informed (12.5% of these could name the euroregion as compared to 2% of the total).

The awareness of the efforts of the local authorities for the development of euroregional co-operation finds an almost uniform distribution between the values “important”, “moderate” and “modest”, with 30% each within those that answered from the Romanian sample. We appreciate that there exists no well defined perception of the efforts in this domain. This is sustained also by the high percentage of those who refused to answer to the question, over half of the sample, considering that they do not have the necessary information to answer. It is highly possible that the answers that were given were a result of the general perception of local administration efforts by those interviewed rather than the particular case of euroregional co-operation.

How do you appreciate the efforts of the local authorities for the development of euroregional cooperation? (Romanian sample)

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Importante	160	15.1	31.3	31.3
	Moderate	143	13.5	28.0	59.3
	Modest	158	14.9	30.9	90.2
	Inexistent	50	4.7	9.8	100.0
	Total	511	48.3	100.0	
Missing	System	546	51.7		
Total		1057	100.0		

In Yugoslavia the situation is different. Even if the activity of the local administration is not well known by most of those questioned, leading as such to large percentage of non-response, those that do answer consider this activity mostly as “modest”. Twice as many subject of the Yugoslavian sample than of the Romanian sample, consider these activities as “inexistent”. Only 5% of the sample consider that activities of the Yugoslavian local authorities as important regarding the cooperation in the euroregion, compared to 15% of the overall Romanian sample. In this case as in the Romanian one, results to this specific question are most probably contaminated by the general mistrust towards authorities that can also be sensed from a series of other questions.

In the following we will be able to trace this generalised mistrust towards all kinds of authorities, as well as an avoidance of bureaucratic solutions and disregard for the possible solution of problems on bureaucratic-administrative ways, that results from the same basic mistrust. This effect has to be related with the Milosevici government. It is nevertheless interesting to be noted that it appears even in the conditions of the relative recent elections in Serbia, as post-election periods are known to be characterised by an increase in administrative optimism, related to a trust that day to day problems can find their solution in formal procedures. This trust is given by the relation between elected power structures and voters and paradoxically also appears among some of the voters of the opposition parties, as different polls have shown. This effect, that has been tested in Romania after all post 1990 elections, as well as in other democratic countries seems not to appear in the Voivodinian data. It is possible that the symbolic marginality of the province to bear in this case an explicative power as well.

How do you appreciate the efforts of the local authorities for the development of euroregional cooperation? (Yugoslavian sample)

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Important	54	5.3	16.1	16.1
	Moderate	103	10.1	30.7	46.9
	Modest	110	10.8	32.8	79.7
	Inexistent	68	6.7	20.3	100.0
	Total	335	32.9	100.0	
Missing	System	682	67.1		
Total		1017	100.0		

Symbolic marginality and social expectations

The question related to the degree of encouragement of euroregional cooperation from part of the central authorities starts a series of questions that illustrate the symbolic marginality of inhabitants of the Western region of Romania towards the “center” in Bucharest as well as of the inhabitants of Voivodina towards Belgrade.

A significant strata of 48% of the Romanian subjects of the sample appreciate the activities of the central authorities as disengaging towards euroregional issues. Only 12%, consider the actions of the central authorities as basically encouraging co-operation.

În what degree do central authorities (President, Government, Parliament) encourage the regional co-operation between Romania and Yugoslavia? (Romanian sample)

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	In a high degree	130	12.3	12.7	12.7
	In a moderate degree	388	36.7	37.8	50.5
	In small degree	392	37.1	38.2	88.7
	Not at all	116	11.0	11.3	100.0
	Total	1026	97.1	100.0	
Missing	System	31	2.9		
Total		1057	100.0		

The results from the Yugoslavian sample are similar, being more radical. 63% of those interviewed consider that the regional cooperation between Romania and Yugoslavia is encouraged by the central authorities in “a small degree” or “not at all”. Only 5% evaluate the activities of the “center” as encouraging in this respect.

În what degree do central authorities (President, Government, Parliament) encourage the regional co-operation between Romania and Yugoslavia? (Yugoslavian sample)

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	In a high degree	43	4.2	4.6	4.6
	In a moderate degree	307	30.2	32.5	37.1
	In small degree	386	38.0	40.9	78.0
	Not at all	208	20.5	22.0	100.0
	Total	944	92.8	100.0	
Missing	System	73	7.2		
Total		1017	100.0		

The deficiencies in the political, economical and social involvement of central authorities are sanctioned even more drastically, by almost 60% of the subjects, in regard of problems that are directly related with the everyday life of the Romanian counties. Only 8% of those that did answer the questions consider that the government treats the problems of Romania’s Western counties with an active involvement. In the case of Yugoslavia, the discontent towards the central government is even more accentuated, 74% considering the government as “indifferent” to the problems of Voivodina. 5% find the Yugoslavian government as “actively involved in regional problems”.

How do you appreciate that the government treats the problems of your county? (Romanian sample)

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	With indifference	608	57.5	58.3	58.3
	With preoccupation	354	33.5	34.0	92.3
	With active involvement	80	7.6	7.7	100.0
	Total	1042	98.6	100.0	
Missing	System	15	1.4		
Total		1057	100.0		

How do you appreciate that the government treats the problems of Voivodina? (Yugoslavian sample)

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	With indifference	702	69.0	74.1	74.1
	With preoccupation	199	19.6	21.0	95.1
	With active involvement	46	4.5	4.9	100.0
	Total	947	93.1	100.0	
Missing	System	70	6.9		
Total		1017	100.0		

The discontent towards activities of the center can be traced back to the attitudes towards central political authorities. In the counties we investigated in Romania, 42% of the subjects are discontented with the activities of the President, while 31% are contended. The activity of the government dissatisfies 45%, and that of the Parliament 60% of the sample.

In Voivodina 53% of the sample are not satisfied by the activity of the President, while 47% are satisfied. A relatively good support of the activity of the President results from these data, the positive attitude being almost balanced by the negative one. In the case of other central authorities the situation is more negative than in Romania. The activity of the Government dissatisfies 70%, that of the Parliament 78% of the sample.

In Romania, in the set of social attitudes characterised by rejection and suspicion towards authorities, the attitude towards mayors is singular. Political actor directly elected by the voters, it is positively appreciated by 50% of the sample, while 25% are not satisfied by its activity. This reconfirms the model of personalised authority in the positive attribution of political actors, statement confirmed by the position of the President as well, most positively appreciated among all central authorities.

We realise the constitution of two poles of attitude consistency. On the one hand, a very strong correlation between the degree of satisfaction towards central authorities (Government, President, Parliament – Pearson's r ranks at 0.7), and a similarly strong correlation between the degree of satisfaction towards local authorities (mayor, local council) exist. The correlation link between these two poles is low (under 0.3). Eliminating the influence of the populational strata that shows a strong support towards any kind of authorities, Pearson's r falls to 0.12, a value that shows that there is practically no relation between these variables.

Eliminating as such, the group of those with an unconditional positive regard towards authorities, the level of satisfaction towards the central executive powers, represented by the Government and the local powers, represented rather symbolically by the mayor are in no way related. The trust in authorities is polarised clearly between the local – central categories. Values from the sample survey lead us to conclude that those satisfied by the mayors activity (49% satisfies and very satisfied) are definitely more than those satisfied by the activity of the Government (27% satisfied and very satisfied). The percentage of those satisfied by the activity of all authorities is somewhat less than 17% and largely corresponds to the strata of those satisfied by the activity of the Parliament.

The situation in Yugoslavian Voivodina is not similar at all. Here the dissatisfaction towards authorities can also be found towards the local decision making level. Mayors as well as local councils are viewed with mistrust.

Decisions that are taken in Bucharest are regarded by over one third of the Romanian sample as being “most often against the interests of the region”, only 13% considering that decisions from Bucharest are “most often in the benefit of the region”.

The subjects of the sample feel a symbolic marginality of their location, in a social environment in which access to resources, exchange, investments and power is limited by a discretionary action of central institutions and where the solution is viewed to be localised in the granting of more extended freedom of action to locally elected institutions, with which the subjects have non-mitigated social and symbolic contact.

Decisions that are taken in Bucharest are: (Romanian sample)

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Most often in the benefit of our region	142	13.4	13.6	13.6
	Sometimes in the benefit, sometimed against the interests of our region	536	50.7	51.5	65.1
	Most often against the interests of our region	363	34.3	34.9	100.0
	Total	1041	98.5	100.0	
Missing	System	16	1.5		
Total		1057	100.0		

In this case as in the previous ones, the mistrust of the members of the Yugoslavian sample towards authorities is larger than that of the Romanian sample. Here only 7% consider decisions taken in Belgrade as being in the benefit of Voivodina. 48% consider that most often these decisions are against the interests of the region. We have to mention that in this case the mistrust in central authorities is sadly not doubled by a relative level of trust in local authorities, as in the Romanian case.

Decisions that are taken in Belgrade are: (Yugoslavian sample)

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Most often in the benefit of our region	71	7.0	7.4	7.4
	Sometimes in the benefit, sometimed against the interests of our region	426	41.9	44.3	51.7
	Most often against the interests of our region	464	45.6	48.3	100.0
	Total	961	94.5	100.0	
Missing	System	56	5.5		
Total		1017	100.0		

Representation of social identities

The instrument that we have used is the Bogardus scale of social distance, that evaluates the quality of interpersonal contacts of subjects with different social, and most often ethnical, identities. The Quality of Social Contacts Index (QSCI) has values between -2 and 25. The minimum value signifies the radical rejection of the other ethnical or social group, the acceptance of its expulsion from the country. The maximum value (25) represents the most favourable social attitude towards alterity, the basic acceptance of creation of a family with a representative of the out-group.

QSCI (Romanian sample)

	N	<i>Minimum</i>	Maximum	Mean	Std. Deviation
ROMANIAN	1050	3.00	25.00	24.4819	2.4897
BANATIAN	1043	-2.00	25.00	23.9588	3.4070
TRANSYLVANIAN	1025	-2.00	25.00	22.9561	5.0301
GERMAN	1015	-2.00	25.00	21.1468	6.1691
SERB	985	-2.00	25.00	20.9391	6.3475
SERB FROM YU	942	-2.00	25.00	20.2962	6.7335
MUNTENIAN	952	-2.00	25.00	19.6555	7.4695
HUNGARIAN	964	-2.00	25.00	18.8434	8.1263
OLTENIAN	958	-2.00	25.00	18.7390	7.9985
JEW	913	-2.00	25.00	18.0854	8.0086
BULGARIAN	922	-2.00	25.00	18.0401	7.7452
MOLDAVIAN	961	-2.00	25.00	17.6816	8.6951
GIPSY	926	-2.00	25.00	10.0378	10.1069
Valid N (listwise)	815				

In the following table we sorted the QSCI in a descending order for the subsample of subjects of Romanian nationality from the Romanian sample. The list includes reactions towards ethnical as well as regional groups. The category "Serb from Yugoslavia" has been added given the scope of the research. Predictably, the highest scores have been granted to the

general ethnical category of the in-group (Romanian), respectively the regional category that represents the majority of the sampled population. In the QSCI hierarchy the quality of Romanian ethnical identity does nevertheless not guarantee a better positioning than non-Romanian ethnical identities. The “German” and the “Serb”, from Romania or Yugoslavia receive a higher score than all Romanian identities from other regions than the sampling area. The “Moldavian” is the most stigmatised Romanian regional identity resulted from the operationalisation of this research instrument. The group of regional or ethnical identities other than the researched in-group, receive, with one exception, close scores, representing a relatively homogenous median group. This leads us to affirm that, except the mentioned case, we are in a social environment of identity relations where discriminations are not determined primarily by ethnical criteria.

QSCI (Romanian nationals
from Romania)

	N	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
ROMANIAN	861	3.00	25.00	24.6632	2.0461
BANATIAN	854	-2.00	25.00	24.0386	3.2489
TRANSYLVANIAN	844	-2.00	25.00	23.1979	4.7816
GERMAN	830	-2.00	25.00	21.0241	6.2790
SERB	809	-2.00	25.00	20.8430	6.3856
SERB FROM YU	769	-2.00	25.00	20.1378	6.7972
MUNTENIAN	778	-2.00	25.00	19.9589	7.4409
OLTENIAN	789	-2.00	25.00	19.0672	7.9161
HUNGARIAN	786	-2.00	25.00	18.3791	8.1936
JEW	747	-2.00	25.00	18.0964	7.8755
MOLDAVIAN	789	-2.00	25.00	18.0735	8.5699
BULGARIAN	753	-2.00	25.00	18.0465	7.6377
GIPSY	759	-2.00	25.00	10.0066	10.0959
Valid N (listwise)	667				

The mentioned exception is that of the “Gipsy”, strongly rejected by those questioned. In the attitude towards the “Gipsy” no relevant correlations could be found to age, gender, residence or level of education of those interviewed. As such, the rejection of the “Gipsy” is not mainly localised in a socio-demographical category, but spreads homogenously on the entire population. The level of rejection of the “Gipsy” differs to a certain degree according to ethnicity. No clear difference exists between the major ethnical groups, Romanian, Hungarians and Germans (between 10.52 and 10.00). A higher intolerance was recorded at the Romanian Serbs (9.00) and especially Romanian Croats (3.22). Other ethnical groups are represented in the sample in a too small number any such consideration being impossible to be made. An analysis of the QSCI towards “Gipsies” on age groups leads to a greater intolerance at those over 66 years (8.25), but also of those under 35 years (9.84). The rural population (10.89) and the population of small urban areas (12.04) are more tolerant than those from the large urban areas (8.98) and medium urban areas (8.30). Higher education proves not to be a predictor of greater tolerance towards gypsies, the QSCI being lower than for all other levels of education (9.22). The highest score was reached by those with post-secondary non-higher education (12.80). Surprisingly, women are less tolerant towards gypsies than men (9.03 versus 10.99). Still, we should mention that the results obtained by our study are more favorable than results

reached on a national sample in Romania where the rejection of the gipsies was even more categorical QSCI = 7.32 (Chelcea, 1994a, p. 238).

Compared to national values, the Banat proves itself to be, according to the QSCI an area of fruitful interethnic communication, all values being higher than national averages, where except the Germans, also slightly underscoring at 18.46, all other ethnic groups range between 15.6 and 13.0.

For Yugoslavia, as for the Romanian sample, the projection of the in-group is a favorable one. As such, the “Voivodinian” – the regional identity in-group – and tge Serb – the ethnic identity in-group – reach the highest QSCI scores. All other ethnic groups appear in a more critical view, but in limits of high values of the QSCI, which generally represents a high level of acceptance of alterity. In spite of the war and numerous ethnic and interconfessional conflicts, the categories of the Kosovar and the Croat, even if more rejected than other categories, are in the limits of an appreciative register. What surprises in this “top of closeness” to others is the position of the “Romanian from Romania” on a next to last position in the vicinity of the Gipsy, which gets the lowest score. The difference between the “Romanian from Yugoslavia”, with which contacts are non-mitigated and a positive relationship history exists and the “Romanian from Romania”, which is only deficiently known (a small part of the sample has travelled to Romania) and which is understood in a stereotyped framework, modelled mainly by the mass media, suggests the existence of a cultural communication barrier that has to be overcome. It is, on the other hand, possible that there exists a certain identification of the “Romanian from Romania” with the persons involved in small cross-border traffic, persons that are generally perceived negatively. The effect of the official support that Romania gave to NATO troops during the bombing of Yugoslavia should not be neglected. This support could and probably did produce frustration in the Yugoslavian population.

QSCI (Yugoslavian sample)

	N	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
VOJVODINIAN	907	-1.00	25.00	24.7023	1.7547
SERB	908	-2.00	25.00	23.4218	5.1900
OTHER REGIONS SERBIA	878	-2.00	25.00	21.9339	6.9211
HUNGARIAN	895	-2.00	25.00	20.7151	7.4890
MONTENEGRIAN	861	-2.00	25.00	19.0685	9.4428
ROMANIAN FROM YU	864	-2.00	25.00	18.6574	8.4998
GERMAN	882	-2.00	25.00	18.2415	9.3132
JEW	839	-2.00	25.00	17.9201	9.0650
CROAT	847	-2.00	25.00	16.5750	10.9078
BULGARIAN	834	-2.00	25.00	16.3345	9.7167
KOSOVAR	831	-2.00	25.00	15.5981	10.8560
ROMANIAN FROM RO	832	-2.00	25.00	15.5853	10.3370
TIGAN	832	-2.00	25.00	13.9195	10.3816
Valid N (listwise)	722				

Starting from one of the main premises of our study, that the existence of regional identities constitutes a major social and symbolical resource for a future co-operation in the euroregion, we were concerned in the way ethnic and regional identities reach an expression and support a dialog capable of promoting or hindering co-operation.

The idea of a regional cultural identity is supported by an extremely consistent strata, that includes more than 78% of subjects questioned in Romania and over 77% of those

questioned in Yugoslavia. We appreciate that such a percentage represents a solid basis for future projects.

Do you consider that there exists “something that binds us”, the inhabitants of neighboring regions of Romania and Yugoslavia? (Romanian sample)

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Yes	809	76.5	77.6	77.6
	No	233	22.0	22.4	100.0
	Total	1042	98.6	100.0	
Missing	System	15	1.4		
Total		1057	100.0		

Do you consider that there exists “something that binds us”, the inhabitants of neighboring regions of Romania and Yugoslavia? (Yugoslavian sample)

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Yes	721	70.9	76.7	76.7
	No	219	21.5	23.3	100.0
	Total	940	92.4	100.0	
Missing	System	77	7.6		
Total		1017	100.0		

Asked to find a particular identity link, Romanian subjects favor answers that come from the semantic area of mentalities (a geographical area – 39%, a mental and attitudinal pattern of the area – 28%). The frequencies of the answers (it was a multiple response question) entitle us to state that the regressive view is not overwhelming, subjects that find the link to other country not only in the past (common history – 34%), also projecting it in the future (a common future – 23%). The present remains the median reference (29%) suggesting a continuity of stressless relationship to history and region.

The geographical position is prominent as a link in the Yugoslavian sample as well (47%). Nevertheless, Yugoslavian subjects favor overwhelmingly the problems of the present (63%). The past is for the Yugoslavians less important than for the Romanians (29%). Those that find the link in the future are also more than in the Romanian case (28%). It should be noted that the answers collected in the Yugoslavian sample are more in average than in the case of the Romanian sample. Romanians named in average of 1.5 identity links, while the Yugoslavians named 1.9 identity links.

We continued our investigation in the interregional identity references using a projective scenario – the voting behavior towards a potential nominee for mayor– that does or does not belong to the in-group. Both ethnical and regional groups have been included in this instrument as well. As predicted, the in-group attracts most of the potential votes.

In Romania, the Banatian would attract three quarters of votes even if it originates from another county of the region. Transylvania is positioned symbolically in a similar appreciative register (66%). Other regional identities appear to be viewed mostly negative. The low end of the spectrum is reached by the “Moldavian”, that would be voted by only 32% of those questioned. Other regional identities are close, the Oltenian nominee getting 34% and the Muntenian 37%

Would you vote for a mayor nominee that originates from:		
	Yes	No
Another county from Banat	72.9%	27.0%
Transylvania	67.0%	33.0%
Muntenia	37.5%	62.5%
Oltenia	34.6%	65.4%
Moldova	32.0%	68.0%

The same scenario was presented to the subjects from Voivodina, the regional “other” being localised in this case in regions of actual as well as former Yugoslavia. If in the Romanian Banat a favored other, the Transylvanian, exists, in the Yugoslavian case no similar appreciative relationship can be sensed. The in-group is, as natural positively viewed but all other groups, are even more radically rejected than in the Romanian case. Even a nominee from another region of Serbia reaches a potential vote of only 50%. Regions most radically rejected are Kosovo (28%) and Croatia (28%).

Would you vote for a mayor nominee that originates from:		
	Yes	No
Another part of Voivodina	76.2%	23.8%
Another region of Serbia	50.0%	50.0%
Montenegro	32.6%	67.4%
Kosovo	27.8%	72.2%
Croatia	28.1%	71.2%

It is very significant that, as other studies have also shown, the Banatian identity image is constructed not according to ethnical criteria, as ethnocentrist principles would presume, but according to regional criteria. In the same projective scenario of voting behavior, the attitudes towards the “German” (66%), the Serb (60%) and the Hungarian (51%) are much more favorable than towards Romanians that originate from Moldova, Oltenia or Muntenia. Even the potential Jewish (49%) or Bulgarian nominee (42%) get better chances to be voted in the Banat than Romanians from other parts of the country. Only the “Gipsy” nominee is drastically rejected (26%) a fact that suggests a need to review ethnocentric-sustantialist visions on social identities.

The fact that the ethnical/regional differences appear in the projective scenario in a more drastical fashion than with the Bogardus QSCI can be explained in the fact that it studies a particular type of social behavior, related to the political world. This should be understood as a part of a more complex attitude configuration and a relationship to the center and to other Romanian historical provinces as well, that is perceived in the context of symbolic marginality. Banatian view their region as underprivileged in political decision making not only as compared to the center, but also as compared to other regions. The mostly negative appreciation of Romanian nationals from other regions is partly also determined by a frustrating social perception, caused by a distribution considered inequitable. Inhabitants of the Banat generally consider to be “offering more to the country than they receive”. Such an opinion is sustained in the set of social attitudes from the section on symbolic marginality and social expectations. The rejection of a potential nominee to a political administrative position of local interest, originating from another region of the country is not equivalent with the rejection of the regional “other”. It should be also noted that the results have not a very strong, direct impact on practical voting behavior, as generally nominees are not characterised by their regional origin.

Would you vote for a mayor nominee that originates your county and is a:		
	Yes	No
Romanian	94.7%	5.3%
Hungarian	52.4%	47.6%
Serb	61.1%	38.9%
German	65.7%	34.3%
Jew	49.3%	50.7%
Bulgarian	42.1%	55.9%
Gipsy	26.4%	73.6%

The very generous score reached by the Serb nominee should attract our attention as well and shows once again the high potential for co-operation in the euroregion.

Candidates to mayoralship of other ethnicities are evaluated positively in Voivodina as well. Here most of the ethnic groups (with the less radical exception of Gypsies – 45% and Bulgarians – 49%) are credited with more chances to be voted than originators from Montenegro, Kosovo, Croatia and even other regions of Serbia.

In the case of the inhabitants of Voivodina the regional binding is stronger than the ethnic, in an even greater degree than in the case of the Romanian Banat. Voivodians prove to be more tolerant to other ethnic groups than Banatians. Even a Gipsy nominated for mayor could reach almost half of the votes, while in the Romanian Banat only a quarter of the population would cast its vote for him.

The favorite nominee for a mayor, of other ethnicity than the Serb, is the Hungarian (74%), followed by the Jew (58%) and the Romanian (58%).

Would you vote for a mayor nominee that originates your county and is a:		
	Yes	No
Serb	92.2%	7.8%
Hungarian	74.9%	25.1%
Romanian	58.4%	41.6%
German	57.1%	42.9%
Jew	58.3%	41.7%
Bulgarian	48.5%	51.5%
Gipsy	45.1%	54.9%

Final remarks

This final section intends to sum up in a series of simple statements the main results of the undertaken research.

According to our data cooperation is necessary for almost the entire population of the region, about one third notices that “something is going on”, but very few know about the institutionalization of the Euroregion.

Most part of the subjects decided that the central authorities are non-committed to the Euroregional issue.

The defective political, economical and social commitment of the central authorities is sanctioned even more radically, by two-third of the Romanian sample, and three quarters of the Yugoslavian sample.

The idea of regional identity is sustained by more than three-third of both samples. Imagining a projective scenario – the electoral behavior towards a candidate from a different region of the same country – one can notice that the identity of the in-group is promoted by most of the subjects.

The Banatian and the Voivodinean vision of identity is built not according to ethnical criteria – in accordance with the ethnocentric principles –, but after the regional criterion.

The generous score in the evaluation of the “the Serb” draws our attention upon a potential of collaboration that is worth using.

The national – regional polarity in level of satisfaction towards authorities in Romania is an important result as well as the relativisation of the myth of the “Banatian tolerance” that proves to be different in relation to ethnical and regional others

Bibliography:

- Chelcea, S. (1994a). Atitudinile etnice ale românilor. In S. Chelcea, *Personalitate și societate în tranziție*, București: Editura Societății Știință & Tehnică S.A., p. 227-240.
- Chelcea, S. (1994b). Reprezentarea socială a identității naționale a românilor. In S. Chelcea, *Personalitate și societate în tranziție*, București: Editura Societății Știință & Tehnică S.A, p. 241-258
- Chelcea, S. (1999). *Un secol de psihosociologie*, București: INI.
- Chelcea, L., Lățea, P. (2000). *România profundă în comunism*, București: Nemira.
- Chircev, A. (1941). *Psihologia atitudinilor sociale cu privire specială la români*, Sibiu: Editura Universității.
- Mihăilescu, V. (1999). *Fascinația diferenței*, București: Paideea.
- Sandu, D. (1995). Regionalizări identitare. In *Sfera Politicii*, nr. 34.
- Sandu, D. (1996). *Sociologia tranziției*, București: Staff.
- Sandu, D. (2000). *Spațiul social al tranziției*, Iași: Polirom.
- Vasilescu, I. P. (1997). *Românii despre ei înșiși. Studiu de teren în M. Zlate* (ed.) – *Psihologia vieții cotidiene*, Iași: Polirom.

REGIONALIZACIJA I EKONOMSKI RAZVOJ BALKANA*

Uvod

Gotovo da nema geografskog područja u svetu u kome su međusobno isprepletani kulturni, istorijski, politički, ekonomski i drugi tokovi, kao što je to slučaj na Balkanu. Zato istraživanje nacionalnih i etničkih identiteta u uslovima regionalizacije i globalizacije na tom prostoru, ima i svoju ekonomsku dimenziju. Ekonomija, kao materijalna osnova društva, trpi uticaje iz sfere kulture ali, isto tako, stvara osnovu za kulturni prosperitet shvaćen kao napredak i razvoj opštih uslova života i rada ljudi i njihovih zajednica.

Globalizacija i regionalizacija su svetski procesi na kraju XX i početkom XXI veka. Oni su postali svetski megatrendovi. Balkan njima pristupa kao neophodnom uslovu svog ekonomskog i svakog drugog razvoja, samostalno ili pod pritiskom savremenih političkih moćnika. No bez obzira na te razloge i načine pristupanja, regionalizacija Balkana treba da doprinese ubrzanju rešavanja brojnih ekonomskih i drugih problema sa kojima se ovo područje Evrope i sveta susreće. U tom kontekstu su i problemi nacionalnih kultura i etničkih identiteta, koji svoj oslonac i osnovu traže u ekonomskom razvoju. Ekonomijom se može najbrže u regionalizaciju i u njoj su problemi identiteta najmanje sporni.¹

U radu se istražuju mogućnosti i problemi regionalizacije Balkana, pri čemu se regionalizacija posmatra kao deo procesa globalizacije i kao način da se brže prevazilaze njegovi razvojni i drugi problemi. Ona podrazumeva promenu odnosa na Balkanu kao i promenu njegovog odnosa sa evropskih i svetskim okruženjem.

Globalizacija i regionalizacija

Globalizacija predstavlja fenomen savremenog doba i kao takva obeležava savremenu epohu civilizacije. U njenoj osnovi je stvaranje jedinstvenog ekonomskog i političkog prostora u svetskih razmerama. Regionalizacija čini njen sastavni deo i kao takva predstavlja regionalno povezivanje i integraciju grupe geografski susednih zemalja. Pritom se odnosi u procesu regionalizacije grade na principima i u funkciji globalizacije, uvažavajući neke specifičnosti zemlja koje pristupaju međusobnom regionalnom povezivanju i saradnji.

Globalizacija i regionalizacija imaju višedimenzionalni sadržaj i karakter: politički, ekonomski, kulturni, ekološki, sociološki i dr.² One podrazumevaju definisanje velikog broja standarda u tim oblastima i njihovu primenu u praksi. Naravno da ti standardi najčešće izražavaju interese velikih i ekonomski moćnih zemalja iz čega proizilaze protivurečnosti u njihovoj primeni kao «pravila razvoja svetskog društva». Tu se javljaju problemi identiteta nacija, država i regiona, posebno u oblasti kulture.

Ekonomski sadržaji globalizacije i regionalizacije podrazumevaju stvaranje «globalne ekonomije « u svetu. Globalizacija se shvata kao «povezivanje nacionalnih privreda u svetsku

* Rad sa projekta *Etnički i kulturni odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo za nauku, tehnologije i razvoj Republike Srbije.

¹ Na ekonomsku globalizaciju i regionalizaciju danas snažan pritisak vrše razvoj savremene tehnike i tehnologije, razvoj informatičkih tehnologija, multinacionalne kompanije, svetka pokretljivost kapitala, formiranje svetskog tržišta roba i dr. Izolovanje od tih procesa bilo koje zemlje u svetu praktično za sobom povlači njeno zostajanje u razvoju i osudjenost na siromaštvo materijalne osnove njene kulture.

² Vidi: Dr Danilo Ž. Marković, *Kontroverze o globalizaciji*, u Zborniku *Novi svetski poredak i Balkan*, Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta, Niš, 1999., str. 33-55.

privredu».³ One podrazumevaju visok stepen liberalizacije međunarodnih ekonomskih odnosa, postojanje određenih ekonomskih standarda (u privrednom i pravnom sistemu), i naglašeni značaj i ulogu međunarodnih organizacija i institucija u obezbeđenju nesmetanog funkcionisanja novog koncepta svestke ekonomije. Težište globalizacije jeste na principima i pravilima funkcionisanja koji se primenjuju u svetu a koji dobijaju karakter univerzalnosti. Liberalizacija u sveskim razmerama kratkoročno stavlja u teži položaj one koju su ekonomski manje razvijeni jer nisu osposobljeni za ekonomsku utakmicu sa onima koji su ekonomski razvijeni i koji imaju izgrađene institucije i sisteme koje zahteva globalizacija. Podređenost manje razvijenih nije samo u njihovom ekonomskom siromaštvu već i u tome što moraju stalno da se prilagodjavu tim zahtevima, da idu brže u razvoj neophodnih institucija – da prihvataju nova pravila igre. Oni moraju da trče za razliku od razvijenih kojima je dovoljan i lagani hod.

Postavlja se pitanje gde je mesto i kakav odnos treba da bude malih i nerazvijenih zemalja i regiona u svetu u toj i takvoj globalizaciji? Odgovor na to, ni malo jednostavno pitanje, zahteva mnogo prostora i vremena, pa i čitavu studiju na tu temu. Ono što je nesporno jeste da se te zemlje i regioni ne mogu izolovati i ograditi od takve globalne ekonomije. Mada im često njena pravila i politika ne idu u prilog, oni moraju ići u susret toj ekonomiji. To je jedini put i način da se dodje do savremenih tehnologija, oskudnog kapitala, tržišta i znanja, neophodnih njihovom ekonomskom razvoju. Za uzvrat se mora nešto i dati, najčešće lokalno tržište i lokani razvojni resursi, ali i deo ekonomskog suvereniteta.⁴

Ekonomski nerazvijene zemlje i regioni moraju ići u susret globalizaciji – imati aktivan odnos prema njoj. Na taj način je moguće artikulirati svoje ekonomske i druge interese u međunarodnim ekonomskim odnosima i omogućiti njihovo ostvarivanje. U suprotnom, globalizacija može biti nametnuta spolja, kao nešto što je objektivno dato i postoji u svetu. Ali u tom slučaju lokalni interesi o ciljevi dolaze na marginu procesa ostvarivanja interesa svetskog kapitala.

Regionalizacija kao deo procesa globalizacije može se posmatrati i kao proces i aktivnost na objedinjavanju interesa grupe zemalja sa istog geografskog prostora u cilju lakšeg pristupanja globalizaciji i ostvarivanju svojih interesa u tom procesu. Radi se dakle o saradnji i ekonomskom i drugom povezivanju zemalja na određenom geografskom prostoru. Oblici te saradnje i povezivanja mogu biti različiti počev od liberalizacije međusobnih trgovinskih odnosa, razvoja zajedničke privredne infrastrukture, industrijske kooperacije, zajedničkog nastupa na treća tržišta i dr. Pritom se njihovi međusobni odnosi grade na principima globalizacije u malom. Regionalnom intergacijom i saradnjom olakšava se rešavanje ekonomskih problema na određenom prostoru i ubrzava njegov ekonomski razvoj.

Regionalne integracije i saradnja kao univerzalni proces

Istorija međunarodnih ekonomskih odnosa u svetu zadnjih decenija beleži regionalno ekonomsko povezivanje i ekonomsku saradnju između zemalja. Oni su često uslovljeni političkim odnosima na određenom geografskom prostoru ili je pak, rezultat određenih njihovih kulturnih, nacionalnih, geografskih i sličnih osobenosti. Svejedno, regionalna saradnja i integracija postaju deo opštih trendova razvoja savremenog sveta i način ostvarivanja ekonomskih i drugih ciljeva i interesa zemalja i regiona. Na njima sve više insistiraju međunarodne organizacije i institucije jer u njima vide put i način ostvarivanja globalnih ali i regionalnih ciljeva.

³ Takav pristup definisanju globalizacije imamo u Svetskoj trgovinskoj organizaciji. Njen stav o tome u prvi plan ističe povećanje razmene roba i usluga u svetaskim razmerama, svetski promet kapitala i tehnologije i migracije stanovništva. Vidi: Dr Blagoje Babić, *Ekonomski osnov "novog svetskog varvarstva"*, Smisao br. 7/99., Beograd, str. 151.

⁴ U procesu globalizacije dolazi do toga da deo svog ekonomskog suvereniteta države prenose na međunarodne ekonomske organizacije i institucije. One se sve više javljaju kao kreatori "svetskog privrednog sistema" i subjekti "svetske ekonomske politike". Dakle subjekti koji kreiraju i globalno upravljaju svetskom ekonomijom.

U drugoj polovini dvadesetog veka regionalna ekonomska saradnja i integracija dobiju na značaju. Gotovo da nema geografskog područja sveta u kome nije došlo do uspostavljanja i razvoja određenih oblika ekonomske saradnje između zemalja. Saradnja se ostvarivala u različitim ekonomskim i sličnim oblastima, često prerastajući u određene oblike ekonomske, pa i političke, integracije.⁵ Danas se na regionalnu saradnju i integraciju gleda kao na deo univerzalnog procesa globalizacije. One su postale karakteristike savremene svetske ekonomije.

Kada je reč o ekonomskoj saradnji i integraciji one se ostvaruju u različitim oblastima. Najčešće se polazilo od ukidanja prepreka koje su stajale na putu trgovini robama i uslugama, kretanju kapitala, migracijama ljudi odnosno radne snage i sl. Ukidanje ili smanjenje carina, kvantitativnih i administrativnih ograničenja u međusobnoj trgovinskoj razmeni bili su predmet međusobnih dogovora i sporazuma država i njihovih vlada. Na to su se često nadovezivali sporazumi o transportu roba i putnika, sporazumi o osiguranju robe i putnika, sporazumi o plaćanju itd. Kada je reč o proizvodnji, suština te saradnje i integracije odnosila se na korišćenje zajedničkih razvojnih i drugih resursa, industrijsku i sličnu kooperaciju u proizvodnji, zajednički nastup sopstvenim proizvodima na treća tržišta, razvoj regionalne infrastrukture i sl.

Regionalnom saradnjom i integracijom doprinosi se liberalizaciji međunarodne trgovine i međunarodnih ekonomskih odnosa uopšte. Zato na regionalizaciji insistiraju i međunarodne institucije, posebno Svetska trgovinska organizacija. Njeni principi i pravila najčešće se ugrađuju u odnose između zemalja u toj saradnji i integraciji. To je još jedna činjenica koja upućuje na to da se radi o segmentu procesa globalizacije koji ima veliku ekonomsku važnost. Izostajanje iz tog procesa pojedinih delova ili regiona u svetu nanaosi četu njima samima koja se najčešće ogleda u usporavanju njihovog ekonomskog razvoja, ekonomskoj nestabilnosti i niskom standardu stanovništva.

Ekonomska saradnja i integracija na Balkanu

Balkan je specifično područje kada se posmatra sa aspekta procesa regionalne saradnje i integracije. Upravo on predstavlja jedno od tih područja u svetu u kome ti procesi nemaju dugu tradiciju i duboke korene. Danas je to u velikoj meri nepovezano i ekonomski dezintegrirano područje.⁶ Balkan je više poznat kao region sukoba i podele koji su nastali kao rezultat unutrašnjih političkih, verskih, ideoloških i drugih razlika, ali i uplitanja velikih sila - ostvarivanja njihovih interesa na ovom prostoru. Nije zato slučajno da postoji poseban termin «balkanizacija», kojim se izražavaju podele, sukobi i odsustvo međudržavne i međunarodne saradnje.⁷ Nizak nivo ekonomske i druge saradnje među balkanskim državama i narodima, za posledicu ima političku nestabilnost i ekonomsku nerazvijenost. U savremenim uslovima ona se manifestuje u sporom prevazilaženju ekonomskih problema i sporom ekonomskom razvoju. Velikim delom ona je i uzrok nedovoljne integrisanosti i povezanosti ovog područja sa evropskim institucijama i organizacijama.

Stvarna veličina i ekonomska razvijenost balkanskih zemalja može se ilustrovati sledećim podacima.

⁵ Tipičan primer začetka regionalne saradnje i njenog prerastanja u regionalnu integraciju predstavlja formiranje i razvoj Evropske unije. Kao što je poznato, prvobitna suština Rimskog ugovora iz 1957. godine - koji se uzima kao začetak razvoja EEZ, kasnije EU, jeste liberalizacija međusobne trgovine između šest zemalja potpisnica toga ugovora.

⁶ O istorijskim i savremenim aspektima balkanske saradnje, vidi: dr Duško Lopandić, Regionalne inicijative u Jugoistočnoj Evropi, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2001.

⁷ Vidi: Dr Dragutin Leković, *Debalkanizacija Balkana*, Međunarodna politika, br. 1066, Beograd, mart 1998., str. 19 - 24.

Tabela br. 1

*Neki indikatori o veličini i ekonomskom razvoju balkanskih zemalja
- u 1999. godini*

Zemlja	Broj stanovnika (u milionima)	Površina (U 000 km ²)	GDP (U USA dolarima)
Albanija	3,4	28750	1.122
Bosna i Hercegov.	3,7	51202	1.140
Bugarska	8,2	110212	5.218
Hrvatska	4,5	56538	4.430
Grčka	10,7	131900	8.125
Makedonija	2,0	25713	1.801
Rumunija	22,7	238391	3.692
Slovenija	2,0	20256	10.958
Turska	63,0	774815	6.326
Jugoslavija	10,6	102173	1.699

Izvor podataka: Investment Guide for Southeast Europe, Bulgaria Economic Forum, Sofia, 2000.

Kao što podaci pokazuju Balkan predstavlja relativno veliko geografsko područje koje moraju respektovati svi integracioni procesi i ekonomske asocijacije u Evropi. Ono učestvuje sa oko 15% u ukupnoj površini Evrope i sa oko 19% u njenom stanovništvu. Sa stanovišta ekonomske razvijenosti i ekonomskih problema, Balkan je vrlo heterogeno područje. To je jedan od objektivnih razloga njegove spore ekonomske integracije i sporog povezivanja sa Evropom, pa je to dodatni razlog da se pomogne najmanje razvijenim zemljama Balkana da ubrzaju svoj ekonomski razvoj. Ako se to ne učini, razlike u ekonomskoj razvijenosti između balkanskih zemalja predstavljaju ozbiljnu smetnju njegovoj brzjoj regionalizaciji.

Ekonomski razvoj Balkana zadnjih desetak godina nosi sa sobom niz protivrečnosti i različito usmerenih procesa. U tome je Grčka učvrstila svoju poziciju članice Evropske unije, pa se njen ekonomski položaj – samim tim i razvoj, bitno razlikuje od drugih država na prostoru Balkana. Turska, kao najveća zemlja regiona sa naglačenim pretenzijama da bude lider ne samo na Balkanu, nego i šire; nastoji da se ekonomski ubrzano razvija privlačenjem stranog kapitala i strukturiranjem privrede shodno svojoj poziciji regionalnog lidera. Očigledno da su njena nastojanja da se približi Evropskoj uniji, pa i da postane njena članica. Takva pozicija bi joj obezbedila pristup širokom evropskom tržištu, ali i kapitalu i savremenim tehnologijama u kojima ona oskudeva.

Poseban problem predstavljaju balkanske zemlje u tranziciji, koje su najbrojnije i koje svojim političkim i ekonomskim problemima u znatnoj meri utiču na stanje u regionu, pa i šire. Proces tranzicije u njima odvija se sporo, što se najbolje vidi po rezultatima ekonomskog razvoja i standardu stanovništva. Osim Slovenije, sve ostale zemlje iz ove grupe, su još uvek daleko od nivoa ekonomske razvijenosti koju su imale pre desetak godina. U njima je na sceni deindustrijalizacija koja se ogleda u masovnom gašenju brojnih industrijskih kapaciteta pa i čitavih industrijskih grana. Mnogi od njih nisu mogli da se uklope u «nove tržišne uslove privredjivanja», neki su izgubili široko domaće ili regionalno tržište koje su imali, ali ne mali broj je ugašen ili je smanjio obim poslova zbog prodaje domaćeg tržišta multinacionalnim kompanijama u procesu privatizacije. Umesto restrukturiranja proizvodnje i njenog prilagodjavanja novim uslovima, često je na sceni zatvaranje fabrika i gašenje proizvodnje.⁸ Očigledno da to ima uticaja na makroekonomsko kretanje proizvodnje, zaposlenost radne snage i standard stanovništva.

⁸ U strukturi industrijske proizvodnje balkanskih zemalja nekada je značajno mesto imala proizvodnja automobila, kamiona i autobusa; televizora, aparata za domaćinstvo, baznih hemijskih proizvoda, lekova i dr. Danas neki od tih proizvoda se ne proizvode a kod drugih je proizvodnja desetkovana. Slična situacija je u tekstilnoj industriji, mašinogradnji, pa i nekim granama poljoprivrede i prehrambene industrije.

Kao rezultat političkih sukoba i krize, procesa tranzicije i ekonomskog zaostajanja u razvoju i ekonomske nestabilnosti, u balkanskim zemljama u tranziciji posebne probleme predstavljaju razvoj sive ekonomije, nefunkcionisanje pravnog sistema i rasprostranjenost korupcije. To su pojave koje imaju političku, socijalnu i kulturnu dimenziju. Sa ekonomskog aspekta one otežavaju uspostavljanje ekonomske stabilnosti koče ekonomski razvoj. Imajući u vidu zahteve i suštinu procesa regionalizacije Balkana, prioritet vlada i političkih struktura ovih zemalja treba da budu aktivnosti na smanjenju obima sive ekonomije, uspostavljanju i funkcionisanju pravnog sistema i suzbijanju korupcije. Ta aktivnost može biti efikasnija ako se ostvari viši nivo saradnje i povezanosti između samih balkanskih zemalja na tim zadacima. Mora se imati u vidu i to da bez legalnog i pravno utemeljenog ambijenta za obavljanje ekonomske aktivnosti u ovim zemljama, efekti stvaranja zone slobodne trgovine na Balkanu će izostati, izostaće obimniji priliv stranog kapitala a proces približavanja Evropskoj uniji postaće duži i neizvesniji.

Skoro sve aktuelne inicijative o međusobnoj saradnji balkanskih zemalja došle su spolja od međunarodnih organizacija, regionalnih asocijacija ili pojedinih zemalja.⁹ One često prevazilaze geografske okvire Balkana i u taj proces uključuju i druge zemlje iz njegovog susedstva. To su prostori ili grupe zemalja poput Jugoistočne Evrope, Centralne Evrope, regiona Crnog Mora, Mediterana, Podunavlja i sl. Ta činjenica može se tumačiti na više načina: prvo, da su zemlje iz čireg okruženja Balkana aktivnije i zainteresovanije za multilateralnu saradnju na ovom prostoru; i drugo, da SAD, Evropska unija i neke međunarodne institucije žele da političke i druge probleme na ovom prostoru rešavaju širim « regionalnim pristupom ». U osnovi toga može biti i želja za prevazilaženjem sindroma «balkanizacije» koji predstavlja ozbiljnu prepreku multilateralnoj saradnji na prostoru Balkana. Realno, još nismo u situaciji da same balkanske države, vodjene sopstvenim, pre svega, ekonomskim interesima budu aktivnije u međusobnoj multilateralnoj saradnji i povezivanju. Takvo stanje treba brže prevazilaziti u interesu samih tih država.¹⁰ Uostalom, i pristupi evropskim integracijama u mnogome će zavisiti od tog oblika saradnje na Balkanu.

Balkan – zona slobodne trgovine

Savremena regionalizacija Balkana u ekonomiji predstavlja relativno dug i postupan (doduše i spor) proces u kome učestvuju brojni subjekti, pre svega, vlade balkanskih država. Ona podrazumeva liberalizaciju međunarodnih ekonomskih odnosa na ovom prostoru, kao prvi korak i pretpostavku njegovoj ekonomskoj integraciji u budućnosti. U tom kontekstu stvaranje zone slobodne trgovine na prostoru Balkana treba shvatiti kao vrlo važan čin na putu procesa njegove regionalizacije.

Inicijativa za stvaranje takve zone došla je od Pakta za stabilnost Jugoistočne Evrope. Naime, Memorandumom o razumevanju, koji je potpisan 27. juna 2001. godine, sedam zemalja ovoga područja: Albanija, Bugarska, Bosna i Hercegovina, Hrvatska, Makedonija, Rumunija i Jugoslavija, obavezale su se da do kraja 2002. godine međusobno potpišu sporazume o

⁹ Kao najpoznatije inicijative za multilateralnu saradnju na Balkanu i širem prostoru, možemo pomenuti: Pakt za stabilnost u Jugoistočnoj Evropi (1999. – deo sistema OEBS-a); Inicijativu za saradnju u Jugoistočnoj Evropi (1996. – pokretač SAD); Proces stabilnosti i dobrosusedstva u Jugoistočnoj Evropi (Rajomonska inicijativa 1995., pokretač EU); Konferencija o stabilnosti, bezbednosti i saradnji zemalja Jugoistočne Evrope (nastaje 80-tih godina kao Ministarska konferencija balkanskih zemalja) i dr. Sa stanovište ekonomske saradnje poseban značaj imaju: Centralnoevropska inicijativa (CEI), Centralnoevropska zona slobodne trgovine (CEFTA), Crnomorska ekonomska saradnja, Dunavska komisija, Radna zajednica podunavskih zemalja i sl.

¹⁰ Odnos prema multilateralnoj saradnji na Balkanu u velikoj meri zavisi od procesa demokratizacije balkanskih društava. Ekstremno leve ili desne političke snage sa ovog prostora svoje političke i ekonomske saveze najčešće su gradile (i grade), sa velikim svetskih silama, zanemarujući odnose sa susedima i širim okruženjem. Uzroke tome treba tražiti u političkim podelama, negativnom istorijskom nasledju, međunacionalnim sukobima, nepostojanju verske tolerancije i sl.

slobodnoj trgovini. Time bi se u vrlo velikoj meri liberalizovala trgovina na ovom prostoru što je prvi korak ka njegovoj sadržajnijoj ekonomskoj saradnji i povezivanju.¹¹

Važnost i ekonomski značaj balkanske zone slobodne trgovine dolaze do izražaja na više načina i mogu se posmatrati sa više aspekata.

- Prvo, stvarju se uslovi za povećanje i obogaćivanje trgovine između zemalja u regionu.
- Drugo, stvaraju se uslovi za bolje korišćenje razvojnih resursa ovog područja, posebno komplementarnosti privreda – naročito zemalja koje su nastale raspadom SFRJ, u procesu ekonomskog razvoja Balkana.
- Treće, liberalizacijom međusobne trgovine obogaćuje se ponuda i tražnja na tržištima zone i smanjuju se troškovi prometa i transporta roba.
- Četvrto, stvaranje zone slobodne trgovine predstavlja važan korak Balkana ka evropskim integracijama. Nije slučajno da poseban interes za stvaranje takve zone pokazuju Evropska unija, OEBS, Svetska trgovinska organizacija i dr.

Zona slobodne trgovine na prostoru Balkana umanjuje limitiranost unutrašnjeg tržišta kao razvojnog faktora kod svih zemalja koje učestvuju u njegovom formiranju. Umesto malih i zatvorenih tržišta, već na početku 2003. godine imaćemo tržište sa oko 70 miliona stanovnika.¹² Na njemu će se odvijati slobodan promet roba i usluga oslobođen carinskih, kvantitativnih i administrativnih ograničenja.¹³

Važnost stvaranja ove zone jeste i u tome što same balkanske države, doduše uz aktivnu pomoć regionalnih i evropskih institucija, uređuju međusobne ekonomske odnose. One time postaju važni subjekti regionalizacije na Balkanu. S druge strane, u sporazume o slobodnoj trgovini između balkanskih zemalja, ugrađuju se principi i pravila Svetske trgovinske organizacije čime se ovaj region približava toj svetskoj ekonomskoj asocijaciji, odnosno države regiona postaju aktivni njeni članovi ili, time ispunjavaju uslove za članstvo, ako to nisu.

Balkan i Evropska unija

Politički događaji na prostoru Balkana u zadnjoj deceniji, posmatrani u kontekstu globalnih političkih i drugih promena do kojih je došlo u svetu, dovode do drugačijih odnosa između tog dela Evrope i Evropske unije. Pre svega, razvijena Evropa – čiji je institucionalni reprezent EU, iskazuje interes da se postigne neophodan nivo političke stabilnosti u «uvek trusnom području Evrope koje se zove Balkan». Ona to čini radi sopstvene stabilnosti i interesa jer balkanska nestabilnost može da zahvati šira područja.¹⁴ S druge strane, na Balkanu se evropski interesi prepliću sa interesima najmanje još dva svetska moćnika SAD i Rusije. Tako da borba za političke interese i uticaje na ovom području dobija svetske dimenzije.

¹¹ Mada formalno nisu potpisnice pomenutog Memoranduma, Mađarska - koja ne pripada zemljama Balkana, i Slovenija - koja tu pripadnost često nevažava, vodjene svojim ekonomskim interesima, aktivno učestvuju u tim procesima. One su se priključile inicijativi sedmorice i sa njim aktivno rade na zaključivanju bilateralnih sporazuma o slobodnoj trgovini.

¹² Iako ne učestvuju u toj aktivnosti zbog svog specifičnog političkog i ekonomskog položaja u Evropi, Grčka i Turska iskazuju poseban interes za liberalizaciju ekonomskih odnosa na Balkanu. Zona slobodne trgovine omogućuje im olakšavanje i sadržajno obogaćivanje trgovine sa zemljama koje čine zonu pojedinačno i sa zonom u celini. Moguće je da sledeći korak u razvoju zone bude potpisivanje multilateralnog sporazuma o slobodnoj trgovini između zemalja zone i Grčke i Turske, čime bi se zona proširila na ceo prostor Balkana.

¹³ Već zaključenim sporazumima o slobodnoj trgovini u okviru zone, postoji određeni prelazni period koji može trajati najduže šest godina. U njemu će zemlje moći selektivno i ograničeno da primenjuju carinsku zaštitu za neke proizvode. Lista tih proizvoda i vreme izuzeća od opšteg carinskog oslobodjenja sastavni su deo međudržavnog sporazuma o slobodnoj trgovini.

¹⁴ Istorijски posmatrano, ne sme se zaboraviti da su događajima na Balkanu počinjali sukobi širih razmera (Prvi svetski rat, na primer). Drugo, da je Balkan “kuća na drumu” jer se na njemu ukrštaju značajni evropski putevi. Treće, da na njegovom prostoru egzistiraju najmanje tri svetske religije. Itd.

Posmatrano sa ekonomskog aspekta, Evropska unija iskazuje svoj interes za područje Balkana višestruko:

- 1) Tržište balkanskih zemalja, zbog njegove geografske blizine i veličine (blizu 140 miliona stanovnika), vrlo je značajno za održavanje trendova rasta proizvodnje i ekonomske ekspanzije Unije.
- 2) Ekonomski resursi kojima raspolaže Balkan (radna snaga – relativno jeftina i kvalifikovana), i prirodna bogatstva su od značaja za ekonomiju EU i njen prosperitet.
- 3) Saobračajni koridori koji povezuju EU sa Azijom i Mediteranom prolaze preko Balkana i u funkciji su njene ekonomije.

To su dovoljni razlozi da EU iskaže svoj strateški interes za saradnju i povezivanje sa ovim područjem. Ona to iskazuje i političkom željom da celo ovo područje postane njen deo. Na putu ka tome iskazuje se njena zainteresovanost za političku stabilnost, ekonomske reforme i ekonomski razvoj ovog područja, kao osnovnih pretpostavki za ostvarivanje toga cilja.

Važnu ulogu u odnosima između Balkana i Evropske unije, posebno u oblasti ekonomije, imaju aktivnosti u okviru Pakta za stabilnost Jugoistočne Evrope. Očigledno je da su i međunarodni subjekti shvatili da je politička stabilnost na ovom prostoru tesno povezana sa ekonomskim razvojem i ekonomskom stabilnošću. Na to je ukazao i kordinator Pakta Erhard Buseka marta meseca. On kaže: «Mi sada ulazimo u novu adolescentnu fazu koja zahteva preusmeravanje i refokusiranje akacija. Da budem precizan, naša namera je da usmerimo delovanje prema ekonomskom razvoju i stvaranju samoodrživog mirovnog okruženja, sigurnosti i demokratičnosti širom Regiona».¹⁵ Kao ekonomske prioritete u narednom periodu, Pakt je definisao:

- 1) Razvoj trgovine i povećanje investicija (posebno potpisivanje i sprovođenje međusobnih ugovora o slobodnoj trgovini i poboljšanje investicione klime) i
- 2) Razvoj infrastrukture (uključujući i energetiku).

S obzirom na geografski položaj regiona posebna aktivnost biće usmerena na razvoj i modernizaciju saobraćajnih koridora i energetske sistema. U tome velika pomoć, posebno u vidu dugoročnih kredita, očekuje se od Evropske unije – njenih fondova, banaka i finansijskih institucija.¹⁶

Interes za ekonomsku saradnju i integraciju sa Evropskom unijom iskazuju sve balkanske zemlje pojedinačno. U tome vide put i način ubrzanja svog privrednog razvoja i podizanja opšteg nivoa svoje ekonomske razvijenosti. Ona je već sada njihov najveći spoljnotrgovinski partner.

¹⁵ Govor održan 7. marta 2002. godine u Institutu G-17 u Beogradu. Vidi Bilten Instituta iz marta 2002. godine.

¹⁶ Razlog više za tu vrstu interesovanja i pomoći u razvoju balkanske (posebno saobraćajne) infrastrukture jeste održavanje Olimpijskih igara 2004. godine u Grčkoj. Njen uspeh zavisiće, između ostalog, i od funkcionisanja balkanskog saobraćajnog sistema, posebno onog dela koji povezuje Grčku i razvijenu Evropu.

Tabela br. 2

*Izvoz i uvoz balkanskih zemalja u Evropsku uniju u 1998. godini
- % ukupnog izvoza, odnosno uvoza zemlje*

Zemlja	I z v o z	U v o z
Albanija	89,7	75,4
Bosna i Hercegovina	51,6	41,8
Bugarska	49,7	45,0
Hrvatska	47,6	59,4
Grčka	52,6	63,0
Makedonija	47,6	55,5
Rumunija	64,5	57,7
Slovenija	65,5	69,4
Turska	49,9	47,4
Jugoslavija	35,0	40,0

Izvor podataka: IMF, Direction of Trade Statistics.

Ovako visok udeo spoljnotrgovinske razmene sa EU svake balkanske zemlje pojedinačno, rezultat je činjenice da se radi o geografski blizom tržištu koje ima veliku proizvodnju i veliku tražnju za proizvodima i uslugama. Perspektivno gledano, obim i značaj izvoza i uvoza sa EU za balkanske zemlje mogli bi biti još veći. Uslov tome jeste brži ekonomski razvoj Balkana, posebno onog njegovog dela u tranziciji. Takav njegov razvoj omogućio bi veće količine i vrednosti roba sa ovog područja namenjene tržištu EU, kao i veće mogućnosti prihvatanja (u vidu uvoza) roba i usluga proizvedenih u EU.

Zaključak

1. Regionalizacija, shvaćena kao proces ekonomske i svake druge saradnje i povezivanja između zemalja sa određenog geografskog područja, predstavlja jednu od značajnih karakteristika savremenog sveta. Kao takva ona je do procesa globalizacije. Sa ekonomskog aspekta regionalizacijom se ostvaruje artikulacija lokalnih i regionalnih interesa i ciljeva, koji u procesu globalizacije ne bi mogli biti ostvareni ako regionalizacija ne bi bila deo savremene ekonomsko političke prakse. Regionalizacijom se pospešuje regionalna saradnja i povezivanje između zemalja čime se ostvaruje bolje korišćenje razvojnih resursa i lakše rešavaju ekonomski i drugi problemi. Njome se olakšava pristup zemalja određenog geografskog područja širim regionalnim i svetskim integracijama i asocijacijama pod uslovom da se odnosi unutar nje grade na principima i načelima tih institucija i asocijacija.

2. Balkanske države su opterećene brojnim političkim, socijalnim i ekonomskim problemima. Osnovni put i način prevazilaženja tih problema jeste ekonomski razvoj i ekonomska stabilnost. U vezi s tim osnovni zadaci njihovih vlada, političkih i ekonomskih subjekata jesu ubrzanje razvojnih procesa, bolje korišćenje razvojnih resursa, obezbeđenje svežeg kapitala, novih tehnologija i znanja i sl. Uspeh u njihovom ostvarivanju u većini zemalja zavisi od tokova reformi privrednog sistema i ekonomske politike, odnosno od dinamike i kvaliteta tranzicije u njima.

3. Sa privrednim i socijalnim reformama balkanske države grade i novu poziciju u međunarodnim političkim i ekonomskim odnosima i, u vezi s tim, i novu poziciju svog međunarodnog položaja. Svodni izraz za to jeste regionalizacija. Njome se izražava neophodnost razvoja međusobne saradnje i ekonomske integracije zemalja na području Balkana, odnosno prevazilaženje balkanizacije kao nasledja prošlosti u međusobnim odnosima. Stvaranje zone slobodne trgovine na Balkanu predstavlja prvi ozbiljan korak ka podizanju međusobnih ekonomskih odnosa na viši nivo i korak ka ekonomskom povezivanju zemalja ovoga područja.

4. Regionalizacija Balkana jeste uslov i put ka njegovoj ekonomskoj i drugoj integraciji sa Evropom. Postojeća isparcelisanost ekonomskog i državnog prostora Balkana granicama, nameće brojna ograničenja njegovim ekonomijama i otežava njegov pristup evropskim integracijama. To za posledicu ima i usporavanje rešavanja njegovih tekućih i razvojnih problema. Dugoročno posmatrano ključni problem u tim odnosima jeste kako Balkan približiti i integrisati u Evropsku uniju. Kada je reč o Balkanu i njegovim interesima za to, najlakši i najefikasniji put u tu asocijaciju jeste proces njegove regionalizacije. Efekti tog procesa su raznovrsni i kao najvažniji mogu se izdvojiti: širenje tržišta, bolje korišćenje razvojnih resursa, rast proizvodnje i njeno prilagodjavanje savremenim ekonomskim i tehnološkim zahtevima, lakši priliv stranog kapitala i tehnologija, razvoj privredne infrastrukture na Balkanu, stvaranje medjusobnog poverenja medju državama kao osnove za političku stabilnost na Balkanu itd.

Literatura

1. Vladimir Gligorov, Mary Kaldar and Loukalis Tsoukalis, *Balkan Reconstruction and European Integration*, The Vienna Institute for International Economic Studies (WIIW), 1999.
2. Duško Lopandić, *Regionalne inicijative u Jugoistočnoj Evropi*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2001.
3. Miranda Vickers and James Pettifer, *Albania: from Anarchy to a Balkan Identity*, Horst Company, London 1997.
4. Nikolai Genov, *Managing Transformations in Eastern Europe*, UNESCO-MOST, Paris, Regional and Global Development, Sofia, 1999.
5. Ljubiša Mitrović, *Globalization and the Balkans (Sociological and Geopolitical Considerations)*, Center for Balkan Studies – Niš i Stručna knjiga – Beograd, 2002.
6. Зборник радова са Научне конференције *Социално-икономически проблеми на евроинтеграцијата на Балгарија – регионални аспект*, Југозападен универзитет Неофиг Рилски, Благоевград, 2001.
7. Zbornik radova, *Novi svetski poredak i Balkan*, Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta, Niš, 1999.
8. UNCTAD, *World Investment Report 1998: Trend and Determinants*, Geneva, 1998.

Srđan Šljukić
Filozofski fakultet
Novi Sad

MULTIKULTURNO I PREDINDUSTRIJSKO DRUŠTVO: SOMBOR, GRAD U SEVEROZAPADNOJ SRBIJI

Postoje termini koji se koriste u nauci ali kod kojih je, istovremeno, politički prizvuk prosto neizbežan čim se spomenu. Jedan od tih pojmova jest svakako i “multikulturalizam”. On je toliko “politički podoban” da je dogurao ni manje ni više nego do najvišeg mogućeg političkog nivoa, Organizacije ujedinjenih nacija (OUN), tačnije do UNESKO-a, specijalizovane agencije OUN za obrazovanje, nauku i kulturu (UNESCO – United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization). U radu koji je potpisan od strane Sekretarijata programa MOST konstatuje se da multikulturalizam “(...)odgovara idealima kulture mira, zasnovane na poštovanju raznolikosti kao i na univerzalno prihvaćenim vrednostima i normama”.¹ Sama reč “multikulturalizam” bila je prvi put predložena 1965. godine u Izveštaju kanadske kraljevske komisije za dvojezičnost i dvokulturalnost.

Tri su različita značenja termina “multikulturalizam” i prideva “multikulturalan”. *Demografsko-deskriptivno* značenje prosto ukazuje na postojanje jezičkih, etničkih i kulturnih razlika među stanovništvom jedne države, razlika i na percepciju tih razlika kao društveno važnih. *Ideološko-normativna* upotreba jeste neka vrsta slogana i osnove za političku akciju, razlikujući multikulturalizam od asimilacionizma i difencijalizma. Kao alternativa ovih dvaju pristupa, multikulturalizam naglašava da priznavanje etničke raznolikosti i obezbeđivanje prava pojedincima da zadrže svoju kulturu treba da ide uporedo sa participacijom manjina u zajedničkim vrednostima društva. Treće, *programsko-političko* značenje upućuje na specifičnu politiku primenjenu radi upravljanja etničkom raznolikošću. Multikulturalizam kao politiku prve su usvojile Kanada i Australija.

Urbano, ruralno i multikulturalnost

Mi želimo da podržimo tezu prema kojoj je urbana kultura, u kojoj je centralna ličnost *građanin*, dobra osnova održive multikulturalnosti, ali i da tu tezu u izvesnom smislu pojasnimo. To ćemo učiniti osporavajući jednu drugu tezu, onu koja kaže da je multikulturalnost nespojiva sa značajnim prisustvom predindustrijskih, agrarnih struktura (koje su bez seljaštva prosto nezamislive). Ovakav, po nama iz temelja pogrešan stav, zastupa K. Malešević. Pišući o “duhu palanke” on naglašava da ovaj svojim opiranjem promenama i zatvorenošću “(...) pokazuje svoju agrarnu, predindustrijsku prirodu, odnosno svu opsjednutost teritorijem i krvnom vezom. A to, opet, naravno, duboko odudara od industrijskog i postindustrijskog mentaliteta i multikulturizma koji snažno obilježava kraj dvadesetog i početak dvadesetprvog vijeka.”²

Kao prvo, urbane kulture kao empirijskog entiteta nema bez izvesnih naslaga onog ruralnog. U realnosti, grad i selo su toliko tesno povezani da se jedno bez drugog čak teško mogu i definisati. Američki antropolozi A. Kreber i R. Redfield nisu slučajno seljaštvo odredili kao *delimična (nepotpuna) društva sa delimičnom (nepotpunom) kulturom* (part-societies with part-cultures). Tako Kreber uočava da su seljaci “definitivno ruralni”, premda žive u svezi sa gradom i tržištem. Njima nedostaje izolacija, samodovoljnost i politička autonomija plemenskih zajednica, ali njihova naselja zadržavaju mnogo od njihovog starog identiteta,

¹ The UNESCO’s MOST (Management of Social Transformation) Programme Secretariat: *Multiculturalism: A Policy Response to Diversity*; (www.unesco.org), rad pripremljen za Konferenciju o globalnoj i kulturnoj raznolikosti; Sidney, Australia, April 1995.

² K. Малешевич: “Паланачки дух, квази-плурализам и раг”; у Б. Јакшић (ур.): *Интеркултуралност у мултиетничким друштвима*; Хобиспорт и Заложба Драва, Београд 1995. стр. 396.

integracije i vezanosti za tlo i kultove.³ Tvrđnje (koje se inače vrlo često mogu čuti i pročitati) kako su “prva ljudska naselja bila sela” prosto su nedovoljno precizne, jer se *selo (i seljaštvo) definišu tek u odnosu prema gradu (i obrnuto)*. Dok nema grada i njegovih stanovnika, nema ni sela ni seljaštva – sve van tog okvira možemo nazvati samo uopšteno: ljudska naselja.

Da se ne radi samo o pretpostavljenoj teorijskoj vezi sela i grada nego i o višestrukoj međusobnoj zavisnosti potvrđuju P. Sorokin i K. Cimerman.⁴ “Ruralni svet” i “urbani svet” trebaju jedan drugog i prisutnost “onog drugog” za njih znači dobitak, a ne gubitak: ova dva sveta uzajamno se dopunjuju. To važi kako za odnose između sela i grada u okviru jedne iste zemlje, tako i za odnose između visoko urbanizovanih i pretežno poljoprivrednih država.

Međusobna zavisnost podrazumeva kulturne uticaje u oba smera, od grada prema selu i od sela prema gradu. O uticajima gradske kulture na seosku, kao i o modernizacijskim procesima na selu uopšte mnogo je pisano, kako kod nas tako i u svetu. Međutim, mi ovde želimo da naglasimo onaj drugi smer uticaja, smer u kome se utvrđuje uticaj sela na grad. Premda je taj uticaj evidentno slabiji od onog već pomenutog, on svakako postoji, mada često na pomalo skriven način. Skoro da nema nijednog značajnijeg autoriteta u ovoj oblasti sociologije koji taj uticaj ne spominje. Sam L. Virt pisao je da pošto je “(...) grad postao pre izvesnim razvojem nego trenutno, treba očekivati da uticaji koje on vrši na način života ne bi trebalo da mogu u potpunosti da izbrišu dominantne načine ljudskog udruživanja koja su prethodno postojala. Stoga naš društveni život, u većoj ili manjoj meri, nosi obeležje karakterističnog tipa naselja iz jednog ranijeg društva, koga su sačinjavali farma, plemićko imanje i selo. Istorijski uticaj još više pojačava okolnost da stanovništvo samog grada u velikoj meri potiče sa sela u kome još uvek postoje ostaci nekadašnjeg načina života.”⁵ Dakle, ruralni uticaji u gradu potiču iz dva izvora: prvo, iz samog načina postanka grada i drugo, iz činjenice da su stanovnici grada u priličnom broju bivši seljaci.

Možemo da zaključimo da nema urbane kulture (kao empirijskog entiteta) bez izvesnih crta, jače ili slabije izraženih, ruralnog (seljačkog) načina života. Naslage ruralnog postoje u svakom gradu, bilo da se radi o proizvodnji za sopstvenu potrošnju, spremanju zimnice, izraženim susedskim i rođaćkim vezama, osobenostima sistema vrednosti ili nečem drugom.

Drugo, predindustrijski grad, koji po prirodi stvari u sebi ima mnogo ruralnog (seljačkog) je grad, a ne selo. Industrijalizacija se ne može izjednačiti sa modernošću, pogotovo kada se radi o gradovima. Sama modernost svoje klice ima u *gradskim opštinama Zapada*, kako nam to objašnjava M. Veber: “Gradsku opštinu, u punom smislu te reči, kao masovnu pojavu, upoznao je (...) samo Zapad. Pored njega, za nju je znao i jedan deo Bliskog istoka (Sirija i Fenikija, možda i Mesopotamija), ali i on samo povremeno i, inače, samo začetke te pojave. Jer, uz to, naselja su morala imati bar relativno snažan zanatsko-trgovački karakter i sledeće obeležja: 1) utvrđenje; 2) tržište; 3) sopstveni sud i, bar delimično, sopstveno pravo; 4) karakter organizovane grupe i, u vezi sa tim, 5) bar delimičnu autonomiju i autokefalnost, znači i upravu pomoću organa vlasti u čijem su postavljenju na bilo koji način učestvovali i građani. U prošlosti, takva prava su se obično uvek zaogrtała u oblik *staleških privilegija*. Poseban *stalež* građana kao njihov nosilac bio je, stoga, specifičnost grada u političkom smislu (...) Tako je grad na Zapadu još u antičko doba, a i u Rusiji, bio *mesto u kome je bi moguć pomoću novčanog sticanja, uspon iz neslobode u slobodu*. U suštini u još većoj meri isto važi za srednjovekovni grad, osobito za grad u kontinentalnim oblastima (...) ovim razlikama se sada kao presudan činilac pridružuje kvalitet grada (kako antičkog tako i tipičnog srednjovekovnog grada) kao *institucionalno organizovane grupe* “građana” koja ima

³ A. L. Kroeber: *Anthropology*; Harcourt, Brace and Company, New York 1948 pp. 284. Vidi takode: R.Redfield: *Peasant Society and Culture*; The University of Chicago Press, 1961, pp. 17-21 and 41.

⁴ P. Sorokin and C. Zimmerman: *Principles of Rural-Urban Sociology*; Henry Holt and Company, New York 1931 pp. 608-609.

⁵ Л.Вирт: “Урбанизам као начин живота”; у С.Вујовић (прир.): *Социологија града*; Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1988. стр. 159.

posebne i karakteristične organe; ti “građani” su kao takvi podređeni *zajedničkom pravu* koje je samo njima dostupno – oni su, dakle, staleška grupa “pravno jednakih ljudi”.⁶

Treće, ako multikulturalizam kao politika i jeste pojava novijeg datuma, održiva multikulturalnost to zasigurno nije, osim u glavama onih koji misle da sa današnjim zapadnim zemljama čitav svet i civilizacija počinju, ali i završavaju. Uvođenjem “u modu” termina kao što su “multikulturalnost” i npr. “etničko čišćenje” obično se pokriva sadržaj koji je već odavno poznat. Vezivati multikulturalnost isključivo uz “industrijski i postindustrijski mentalitet” znači tvrditi nešto što je u frapantnoj nesaglasnosti sa činjenicama. Po tome izlazi da što u jednom gradu ima više primesa agrarnog, seljačkog, to smo dalje od multikulturalizma i, konačno, da se problemi održive multikulturalnosti mogu jednostavno rešiti ekonomskim razvojem.

Multikulturalnost kao tradicija

Sombor, grad srednje veličine u Bačkoj, u severnoj srpskoj pokrajini Vojvodini, poslužiće nam za ilustraciju gore navedenih tvrdnji. U pitanju je, van svake sumnje, grad. Dalje, on u sebi nosi toliko ruralnog (seljačkog) da je to primetno čak i na prvi pogled: proizvodnja hrane za sopstvene potrebe, snažne rođake i susedske veze, tradicionalistički tip religioznosti i sl. Najzad, radi se o multikulturalnoj sredini koja, uprkos mnogobrojnim iskušenjima, opstaje već tri stotine godina. Primer Sombora pokazuje nam da urbana kultura koja je u velikoj meri prožeta ruralnim elementima i održiva multikulturalnost nisu nespojivi.

Sombor se razvio iz nekadašnjeg Senthmihalja, a kada je naselje postalo vlasništvo plemićke porodice Cobor (Czobor), oni su mu dodali svoje ime. Prvi put grad se spominje 1360. godine, kada su se Cobori potpisali kao »de Zentmyhaly«. Sa manjim prekidima, Cobori su bili vlasnici naselja sve do pada pod tursku vlast, što se verovatno odigralo 1541. godine. Sa dolaskom Turaka staro ime biva potiskivano i sve se više koristi ime Sombor, nesumnjivo nastalo od imena nekadašnjih vlastelina. Turci su se iz Sombora povukli bez borbe 1687. godine.⁷

Nakon treće (i poslednje) opsade Beča i odlaska Turaka ove, do tada vrlo slabo nastanjene krajeve Bačke, počinju naseljavati najpre Dalmatinci (1687),⁸ a zatim i Srbi (1690). Godine 1702. Sombor ulazi u sastav Potiske vojne granice. Nakon pomeranja austrijsko-turske granice prema jugu (Požarevački mir 1718. i Beogradski mir 1739.) mađarsko plemstvo sve glasnije zahteva ukidanje Vojne granice. Marija Terezija, koja stupa na presto u vrlo teškim prilikama po Carstvo, na to konačno pristaje i Vojna granica, u koju je ulazio i Sombor, biva postepeno razvojačena u periodu od 1741. do 1745. godine.⁹

Stanovnici Sombora našli su se pred neugodnim izborom: ili da se odsele u druge delove Habzburškog carstva koji su još uvek imali status vojne granice, ili da postanu zavisni seljaci, u stvari kmetovi mađarskih plemića. U Subotici, na primer, koja je bila u gotovo istom položaju, mnogi su se odlučili na iseljavanje, pa je veliki broj Srba prešao u banatski deo Vojne granice. Ipak, postojalo je i treće rešenje, Sombor postane slobodan kraljevski grad, čime bi se našao izvan domašaja mađarskog plemstva. Uz pomoć podmićivanja carskih činovnika u samom Beču i njihovih veza, te vrlo skupo plaćenog otkupa (150 000 forinti, dobrim delom pozajmljenih), zahtevi Somboraca rešeni su povoljno. Godine 1747. Marija Terezija je donela odluku o podizanju Sombora u rang slobodnih kraljevskih gradova, dok je povelja dodeljena dve godine kasnije, 17. februara 1749.¹⁰ Tako je Sombor postao tipična *gradska opština*

⁶ М. Вебер: “Појам и категорија града”; у С. Вујовић (прир.), наведено дело, стр. 202 и 204-205.

⁷ С. Бачић: *Из прошлости градског права Новог Сада, Сомбора и Суботице*; Суботица 1998. стр. 17.

⁸ Austrijski izvori toga vremena najčešće ih nazivaju “katoličkim Racima”, dok se kasnije, u službenim gradskim dokumentima, zovu uglavnom Dalmatincima, a ponekad Ilirima i rimokatolicima. Naziv “Bunjevac” postaje dominantan od šezdesetih godina devetnaestog veka (Isto, str. 19).

⁹ Д. Поповић: *Срби у Војводини*, књига друга; Матица српска, Нови Сад 1963. стр. 117-119; Д. Живојиновић: *Успон Европе*; Матица српска, Нови Сад 1989. стр. 478-480.

¹⁰ С. Бачић, наведено дело, стр. 18-19.

Zapada (Veber).

Ne može biti nikakvog spora da se radilo o predindustrijskom gradu. Uostalom, nijedan grad u Evropi krajem osamnaestog veka (osim donekle Mančestera i Liježa) nije imao veliki broj industrijskih radnika.¹¹ Glavnu reč u gradovima vode trgovci, tu su još i zanatlije, bankari, činovnici. Bez obzira na razvoj sekundarno i tercijarnog sektora, posebno posle Drugog svetskog rata, Sombor je i danas grad u kojem su agrarne strukture i te kako prisutne. Prema Popisu 1991. grad Sombor (sa salašima) je imao 3 641 domaćinstvo sa poljoprivrednim gazdinstvom, od ukupno 17 276 domaćinstava. Ako uzmemo da svako domaćinstvo na salašima ima poljoprivredno gazdinstvo, a njih je, prema proceni Odseka za plan i statistiku Opštine Sombor 2 110, onda izlazi da se u samom gradu nalazi oko 10% domaćinstava sa poljoprivrednim gazdinstvom (1 531 domaćinstvo sa poljoprivrednim gazdinstvom od 15 166 domaćinstava u gradu bez salaša), što je zaista veliki procenat, pogotovo kada se tome dodaju i ona domaćinstva koja imaju bašte sa povrćem i gaje nešto živine i svinju ili dve, a ne zadovoljavaju kriterijume postojanja poljoprivrednog gazdinstva.

Od kako je Sombor postao značajnije naselje, on je bio multietnički po svome karakteru. Od kraja XVII veka do dobijanja statusa slobodnog kraljevskog grada strukturu stanovnika Sombora činilo je dve trećine »Raca« (Srba) i jedna trećina »Dalmatinaca« (katoličkih »Raca«). Godine 1857. u Somboru je živelo 1% Jevreja, 12,4% Nemaca, 1,7% Mađara, 50,5% Srba i 35,4% Hrvata. Na prelomu vekova, 1900. godine, u Somboru je bilo 9,9% Nemaca, 30,7% Mađara, 40,3% Srba i 19,1% Bunjevaca. 1948. Nemaca je 1,8%, Mađara 21,7%, Srba 47,9% i Hrvata 24,3%. Popis iz 1991. zabeležio je 26 017 (53,32%) Srba, 4 035 (8,27%) Hrvata, 2 296 (4,70%) Bunjevaca, 4 710 (9,65%) Mađara, 8 740 (17,91%) Jugoslovena, 249 (0,51%) Šokaca, 909 (1,86%) Crnogoraca, 67 (0,14%) Roma i 67 »ostalnih«.¹² Srbi su u Somboru uvek bili većinski narod; nekad je to bila relativna većina, nekad apsolutna.

Jedan od gradova, uz Novi Sad i Suboticu, uključenih u istraživanje »Urbana kultura kao osnova održive multikulturalnosti« bio je i Sombor.¹³ Prikupljanje podataka izvršeno je putem upitnika na uzorku od 300 ispitanika. Sam uzorak bio je stratifikovan prema polu, starosti, nacionalnoj/etničkoj pripadnosti i mestu stalnog boravka (mesnoj zajednici). U ovom radu iznećemo samo neke od rezultata do kojih se u istraživanju došlo, a koje smatramo relevantnim za našu temu.

Tip religioznosti koji u Somboru preovlađuje, podjednako među pravoslavnim i među rimokatolicima, jeste tradicionalistički (40% ispitanika); inače, to je tip religioznosti koji dominira u ruralnim društvima. Međutim, dominacija ovog tipa religioznosti nije umanjila sklonost ka društvenom povezivanju: čak 81% ispitanika bilo je u hramu neke druge veroispovesti (49,67% kao gost prijatelja/poznanika).

Tabela 1. – *Da li ste nekada bili u crkvi/hramu neke druge veroispovesti osim vaše? (prema veroispovesti ispitanika)*

	Ne i ne želim	Ne, jer nije bilo prilike	Da, kao gost prijatelja/poznanika	Da, kao turista	Ne idem u crkvu/hram	Ukupno
Svega	8	23	149	94	25	299
Pravoslavna	8 (4,32%)	19 (10,27%)	85 (45,95%)	65 (35,14%)	8 (4,32%)	185
Katolička	0	2 (2,63%)	54 (71,05%)	17 (22,37%)	3 (3,95%)	76
Neka druga	0	0	5 (83,33%)	1 (16,67%)	0	6
Nijedna	0	2 (6,25%)	5 (15,63%)	11 (34,38%)	14 (43,75%)	32

¹¹ Д. Живојиновић, navedeno delo, str. 376.

¹² Група аутора: *Општина Сомбор*; Природно-математички факултет у Новом саду, Институт за географију, Нови Сад – Сомбор 1996.

¹³ Истраживање је обављено у последњој четвртини 2000. и првој четвртини 2001. године, под покровитељством Центра за мултикултуралност из Новог Сада. Руковилац истраживања био је проф. др Љубинко Пушић.

U celini uzev, sklonost ka društvenom povezivanju je kod svih grupa izuzetno visoka, ali je očigledno da je ona kod pravoslavnih ipak nešto manja nego kod katolika. Mišljenja smo da objašnjenje treba tražiti u životnom iskustvu ispitanika i u karakteru globalnog društva. Ispitanici pravoslavne veroispovesti su maltene isključivo Srbi, a među njima ima i jedan broj onih koji su imali, blago rečeno, veoma neprijatna iskustva sa pripadnicima katoličke (i muslimanske) veroispovesti. Reč je, jasno, o izbeglicama iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Kolektivna i individualna nesreća nije mogla a da ne ostavi traga na njihove stavove prema »onim drugima«. Takođe valja istaći i da su na »domaće« srpsko stanovništvo sigurno vrlo jak utisak ostavili ratni porazi i nacionalna poniženja preživljena u poslednjoj deceniji dvadesetog veka. S vremenom, ovi razlozi mogu u dobroj meri nestati, što bi dovelo i do promene slike kakvu sada imamo. Drugo, nikada ne treba održivu multikulturalnost izjednačavati sa poznatom floskulom o »bratstvu-jedinstvu«. To znači da izvesna netrpeljivost i podozrivost ipak uvek postoji, samo su njene količine toliko male da ne izbijaju na površinu u vidu sukoba i incidenata i ničim ne ometaju su-život, čak i međusobno mešanje pripadnika različitih kultura. Sad je pitanje ko sme da tu podozrivost uopšte i izrazi na bilo koji način. Svakako da će to pre učiniti oni koji se osećaju sigurniji jer su većina, a to su u našem slučaju pravoslavni. Drugo, već smo naglasili da je Sombor deo srpskog globalnog društva – tom činjenicom se još više potkrepljuje gornji zaključak. Obrnuto, oni koji su manjina i koji globalno društvo u kojem žive u manjoj meri osećaju kao »svoje«, biće manje skloni da tu malu dozu netrpeljivosti otvoreno iskažu – ovo ovde važi za katolike.

Dalje, utvrdili smo da je socijalna distanca u Somboru između različitih etničkih i verskih grupa zaista minimalna. Tri četvrtine ispitanika (227 anketiranih, ili 75,67%) u potpunosti odobrava sklapanje braka između lica različite nacionalnosti i različite religijske pripadnosti; narednih 9,67% (29 ispitanika) odobrava ga samo u retkim slučajevima; jasan stav nema 10% (30 ispitanika); ne odobrava ga svega 4% (12 anketiranih). Za neodobranje »mešovite brakove« navode se mnogobrojni razlozi: »zbog konflikata«, »pre ili kasnije dođe do problema«, »posle dođe do svega«, »zbog trenutne situacije u državi«, »razlike se ispolje kad-tad«, »obično komplikuje život«, »negativno lično iskustvo«, »najbolje je svako svom« itd. Iz Tabele 2. saznajemo da sve tri najveće etničke grupe (Srbi, Hrvati i Mađari) daju dvotrećinsku većinu grupi onih koji u potpunosti odobravaju »mešovite brakove«, ali ipak su u tome odobranju Hrvati i Mađari daleko ispred Srba; dalje, oni koji ne odobravaju takve brakove isključivo su Srbi. Srbi dominiraju i u grupi onih koji o tom pitanju nemaju jasan stav. I ovde smo skloni da ovakvu distribuciju odgovora objašnjavamo upravo istim onim uzrocima koje smo već dali uz Tabelu 1.

Tabela 2. – *Da li odobravate »mešovite brakove«? (prema nacionalnoj pripadnosti)*

	U potpunosti ga odobravam	Odobravam ga samo u retkim slučajevima	Ne odobravam ga, zašto	Nemam jasan stav o tome	Ukupno
Svega	227	29	12	30	298
1. crnogorska	3 (50%)	3 (50%)	0	0	6
2. hrvatska	29 (90,63%)	3 (9,38%)	0	0	32
3. mađarska	28 (96,55%)	1 (3,45%)	0	0	29
4. romska	3 (100%)	0	0	0	3
5. srpska	115 (65,71%)	20 (11,43%)	12 (6,86%)	28 (16%)	175
6. ostalo	31 (93,94%)	2 (6,06%)	0	0	33
7. neopredeljeni	15 (93,75%)	0	0	1 (6,25%)	16

Ni orijentacija na intenzivnije multikulturne odnose nije umanjena ruralnošću grada. Svega 7% ispitanika nema bliske prijatelje među pripadnicima drugih etničkih/nacionalnih grupa, dok ih još 1,33% ima tek odnedavno, što daje ogromnu većinu onih koji spomenute prijatelje imaju (od detinjstva ili duže vreme). Najmanje »hoće da se druže« sa drugima Crnogorci, ali ovaj podatak, premda ga ne treba smatrati suviše važnim zbog malog broja Crnogoraca u uzorku (svega 2%), otkriva još nešto: ispitanici crnogorske nacionalnosti, sasvim očigledno, sebe smatraju ne samo Crnogorcima, nego istovremeno i Srbima, jer bi im zaista bilo teško da se druže samo sa drugim licima crnogorske nacionalnosti. Na ovom mestu je vrlo plastično ispoljena njihova »dvostrukost«. Hrvata uopšte nema među onima koji nemaju bliske prijatelje – pripadnike drugih etničkih/nacionalnih grupa, Mađara i Srba ima, sa time da je (opet) ovih drugih nešto više.

Evo i jednog nalaza koji kao da protivreči ranijima. 178 ispitanika (59,33%) ne misli da bi ulice u gradu trebalo, pored srpskog, obeležavati i pismom nacionalnih manjina, jer »svi treba da znaju srpski jezik«; 19,67% (59 anketiranih) kaže da se to treba učiniti, ali samo kod onih ulica koje nose naziv po ličnostima koje potiču iz nacionalnih manjina; da sve ulice treba obeležavati i pismom nacionalnih manjina misli 36 ispitanika (12%); »ne zna« 19 anketiranih (6,33%). Osam ispitanika (2,67%) ima svoje predloge: »obeležavati na engleskom«, »obeležavati ćirilicom i latinicom, na srpskom jeziku«, »treba ih obeležavati cifrom« itd.

Tabela 3. – Stav o obeležavanju ulica pismom nacionalnih manjina (prema nacionalnoj pripadnosti ispitanika)

	Ne, jer svi treba da znaju srpski jezik	Samo one ulice koje nose naziv po ličnostima koje potiču iz nacionalnih manjina	Da, sve ulice	Nešto drugo	Ne znam	Ukupno
Svega	178	59	36	8	19	300
1. crnogorska	6 (100%)	0	0	0	0	6
2. hrvatska	16 (50%)	9 (28,13%)	6 (18,75%)	0	1 (3,13%)	32
3. mađarska	11 (37,93%)	4 (13,79%)	9 (31,03%)	3 (10,34%)	2 (6,90%)	29
4. romska	2 (66,67%)	1 (33,33%)	0	0	0	3
5. srpska	119 (67,23%)	33 (18,64%)	8 (4,52%)	4 (2,26%)	13 (7,34%)	177
6. ostalo	15 (44,45%)	6 (18,18%)	8 (24,24%)	1 (3,03%)	3 (9,09%)	33
7. neopredeljeni	7 (43,75%)	5 (31,25%)	4 (25%)	0	0	16

Onaj ko bi požurio da zaključi kako je sasvim jasno reč o netoleranciji i da pretpostavi da su se listom Srbi izjasnili za prvi modalitet, pogrešio bi. Iz Tabele 3. saznajemo da Mađari više od svih drugih etničkih grupa smatraju da sve ulice treba obeležavati pismom nacionalnih manjina, dok to Srbi misle manje od svih drugih, ali i da relativna većina Mađara (37,93%) bira prvi odgovor, tj. drži da svi treba da znaju srpski jezik i da ulice treba obeležavati isključivo na srpskom! Isto čini i 50% Hrvata. Zaključujemo da je srpski jezik u Somboru opšteprihvaćen i da ga nijedna etnička grupa ne smatra nametnutim, već, na ovaj ili onaj način, svojim jezikom.

Nekoliko pitanja u upitniku bilo je usmereno na proveru znanja ispitanika kada se radi o sopstvenom, ali i tuđem kulturnom nasleđu ("Da li vam je poznato ko je Petefi Šandor?"; "Da li vam je poznato ko je Jovan Cvijić?"; "Da li možete da navedete barem jedne dnevne novine koje se štampaju u našoj zemlji i koje se čitaju u vašem gradu na jeziku koji nije vaš maternji?"; "Da li možete da navedete bar jedno obeležje u gradskom prostoru koje ne pripada vašoj nacionalnoj kulturi (natpis, spomenik i/ili arhitektonsko rešenje)?" Rezultati su, manje-više veoma slabi, što nas upućuje na zaključak da održiva multikulturalnost u Somboru ne

funkcioniše toliko na poznavanju kulture, kako svoje tako i “onih drugih”, nego na nečem što je u svojoj suštini iracionalno, na emocijama i tradiciji.

U kom smeru bi se trebala kretati dalja istraživanja odnosa urbanog, ruralnog i održive multikulturalnosti? Sorokin i Cimerman tvrde da nije jasno zbog čega bi “seljačko” moralo biti suprotstavljeno multikulturalnosti jer “(...) nema valjanog razloga da se smatra da su ljudi sa sela manje tolerantni od ljudi iz grada. Još niko nije dokazao da su razne religijske progone započele poljoprivredne, ali ne i urbane klase; isto tako, još niko nije demonstrirao da su religijski i drugi progoni bili žešći i brojniji u poljoprivrednim nego u industrijskim zemljama.”¹⁴ Zato bi, prema našem mišljenju, trebalo utvrditi da li i kako funkcionišu *multikulturalna sela* na ovom području. Jedno takvo istraživanje bi, eventualno, moglo da do kraja razobliči stereotip o odnosu ruralnog i održive multikulturalnosti.

Literatura

Бачић, Славен: *Из прошлости градског права Новог Сада, Сомбора и Суботице*; Суботица 1998.

Вујовић, Сретен (прир.): *Социологија града*; Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1988.

Група аутора: *Општина Сомбор*; Природно-математички факултет, Институт за географију, Нови Сад – Сомбор, 1996.

Живојиновић, Драгољуб: *Успон Европе*; Матица српска, Нови Сад 1989.

Малешевић, Крстан: “Паланачки дух, квази-плурализам и рат”; у Јакшић, Божидар (ур.): *Интеркултуралност у мултиетничким друштвима*; Хобиспорт и Заложба ДРАВА, Београд 1995.

Поповић, Душан: *Срби у Војводини*; Матица српска, Београд 1963.

Kroeber, A.L.: *Anthropology*; Harcourt, Brace and Company, New York 1948.

Redfield, R.: *Peasant Society and Culture*; The University of Chicago Press, 1961.

Sorokin, P. and Zimmerman, C.: *Principles of Rural-Urban Sociology*; Henry Holt and Company, New York 1931.

The UNESCO’s MOST Programme Secretariat: *Multiculturalism: A Policy Response to Diversity*; Sidney, Australia 1995 (www.unesco.org).

¹⁴ P. Sorokin i C. Zimmerman, navedeno delo, str. 486.

NOVI SVETSKI POREDAK, GLOBALIZACIJA I REGION BALKANA

Balkan kao geostrateški značajno evropsko područje na njenom jugu predstavlja kolevku Evrope u njenom kulturno-istorijskom i civilizacijskom razvoju. U geografskom i geostrateškom pogledu, Balkan predstavlja "geopolitički krst", i "geopolitičko čvorište" Istoka i Zapada,¹ velika vrata prema istoku i zapadu, severu i jugu Evrope, "verige sveta", kako bi se izrazili neki naši poznati geografičari².

Takodje, Balkan se smatra za "prostor jugositočne Evrope" između Crnog, Mramornog, Egejskog, Jonskog i Jadranskog mora, što znači da njegovu severnu granicu čini linija povučena od Tršćanskog zaliva do Crnog Mora, tj. od Trsta do Odese."³

Balkan, takodje, kao prag i vrata Evrope, predstavlja značajnu tačku susretanja i sukoba različitih civilizacija (prvenstveno pravoslavne, katoličke i muslimanske) u istoriji, ali i danas. U etničkom smislu Balkan je područje "etničkog koktela" (Z. Bžežinski); most susretanja, ali i kolizije mnogih naroda, velikih seoba naroda, migracija, deoba, secesija, jakih nacionalnih i nacionalističkih strasti, koje su zasnovane na, tako reći, "višku istorije" balkanskih naroda.⁴

Upravo zbog ovakvog geopolitičkog i geostrateškog značaja Balkana "kreatori" NSP-a imaju posebnu strategiju na Balkanu, koja podrazumeva nekoliko bitnih činilaca:

- a) Umesto bipolarnog ili multipolarnog međunarodnog poretka jačaju tendencije unipolarnog poretka sa dominacijom SAD, takodje jačanje i NATO saveza i Evropske unije u cilju neutralizacije Rusije, kao nekadašnje moćne imperije, koja bi mogla u budućnosti da se revitalizuje i osnaži.⁵
- b) Čvrsto i dominantno stacioniranje SR Nemačke u Evropi i Evropskoj uniji i njena kontrola i uravnoteženje sa evropskim saveznicima: Francuskom i Velikom

¹ Jovan Ilić: "Balkanski geopolitički čvor i srpski etnički prostor", Zbornik "Geopolitička stvarnost Srba", Institut za geopolitičke studije, Beograd, 1997, str. 413

² Branislav Matić: "Geopolitički ključ za sudbinu "veriga sveta" "tajna Balkana", SKC, Beograd, 1995, str. 8

³ Enciklopedija Jugoslavije, I tom, Jugoslovenski leksigorafski zavod, Zagreb, 1985, str. 361

⁴ Vidi, Ljubiša Mitrović: "Novi svetski poredak i Balkan", SKC, Niš, 1999, str. 30

⁵ Povodom pitanja položaja Rusije u novom svetskom poretku u međunarodnim odnosima postoji široka lepeza razmišljanja i opservacija, kako domaćih, ruskih tako i inostranih eksperata za geostrategiju i međunarodne odnose. Jedno od njih, mišljenje Džona Lojda - autora knjige: "Preporod jedne nacije: anatomija Rusije", inače, urednika časopisa "The New Statesmen" i bivšeg dopisnika "Financial Times"-a iz Moskve ćemo opservirati u kratkim crtama jer je ono značajno i za geostrateški položaj Srbije - SR Jugoslavije i problema Kosova u interakciji ključnih međunarodnih država i super-sila. Naime, Lojd smatra da uticaj Rusije konstantno opada i da će u budućnosti i dalje opadati. Uticaj koji je Rusija imala na zemlje Afrike, Latinske Amerike, jugoistočne Azije za vreme komunističke vlasti je opao, tako da ni bivši saveznici Vijetnam i Kuba ne mogu računati na podršku Rusije. Države bivšeg sovjetskog bloka - Poljska, Češka, Mađarska, pa i sovjetske države: Letonija, Estonija, Litvanija priklanjaju se Zapadu i vrlo su blizu ulasku u NATO savez i Evropsku uniju. Države koje su ostale u ZND su vrlo labavo povezane sa Rusijom, izuzev Belorusije, dok se najveća država Ukrajina nalazi u nezavidnom položaju - između Istoka i Zapada, te zavisi od monetarne pomoći međunarodne zajednice.

Pored toga, opadajući uticaj Rusije se sagledava i na drugim poljima: ekonomskom, vojnom, diplomatskom. Poraz ruske armije u Čečeniji govori da Rusija nije tako jaka ni na vojnom polju, kao ranije, te je prate problemi nedostatka novca, korupcije i konfuzije u vojnom sektoru. Takodje i u drugim oblastima nekadašnja moć Rusije pokazuje probleme, na primer, problem sa svemirskom stanicom "Mir", te samoubistvo upravnika nuklearne centrale "Čeljobisk" koji dugo nije mogao da isplati zarade zaposlenima. Pored svega ovoga, Rusija je u susedstvu sa najnestabilnijim svetskim područjima u Centralnoj Aziji i na Kavkazu gde su granice vrlo slabe i gde ih čuvaju nedisciplinovane i slabo plaćene snage.

Medjutim, sa druge strane postoje i faktori koji niveliraju donekle te slabosti u smislu boljeg položaja Rusije u međunarodnoj zajednici. Rusija nema neprijatelja, dok su odnosi sa najvećim i najbogatijim državama - SAD, Kinom i Japanom dosta dobri i stabilni, kao i sa većinom zapadnoevropskih zemalja.

Britanijom.

- c) Time se i onemogućava pojavljivanje eventualno nove dominirajuće države na Balkanu i u Evropi.
- d) Transformacija Balkana u područje stalnih latentnih konflikata i opasnosti, umesto zajednice saradnje i integracije i na osnovu toga i postojanje "svetskog policajca" koji te konflikte rešava.⁶
- e) Revitalizacija uloge i funkcije NATO saveza, otvaranje perspektiva i smisla njegove egzistencije, kao i eventualne akcije.
- f) Širenje NATO saveza na Istok (a time i američkog uticaja), okruženje i izolacija Rusije i presecanje pravoslavne transferzale ka Jugu - Sredozemlju i Bliskom istoku.
- g) Interesi SAD i Nemačke prema Balkanu se opserviraju kroz "balkanizaciju Balkana", stvaranje malih patuljastih zavisnih polukolonijanih državica, koje su permanentno podložne uticaju velikih.⁷
- h) Zajednički interesi SAD i Nemačke opserviraju se kroz redukciju nacionalizma, a time i državnih struktura i minimalizaciju posebnih nacionalnih interesa, a time i država u različitim ciljevima.⁸
- i) Infiltracija islamskog fundamentalizma na Balkan i Evropu sa konačnom intencijom latentnog političkog i kulturološkog slabljenja hrišćanske Evrope, pri čemu Bosna i Kosovo treba da odigraju ulogu "Trojanskog konja" Amerike.
- j) Na balkanskim prostorima ovaj proces predstavlja simbiozu katolicizma i islama u funkciji neutralizacije i slabljenja pravoslavlja na Balkanu.⁹ (Sukob civilizacija)

Kao preduslov u ostvarivanju ovog prethodnog primarnog geostrateškog i ekonomskog cilja aktera NSP - prodora na Istok i ovladavanje prostora Evroazije - pojavljuje se problem prethodnog ovladavanja, osvajanja i kontrole Balkana, a posebno njenog centralnog dela - Srbije, kao značajnog geostrateškog područja, koje se nalazi na razmeđu dva najvažnija, najbogatija i najmnogoljudnija kontinenta - Evrope i Azije, povezujući ih glavnim i najkraćim kopnenim, pomorsko-rečnim i vazдушnim putevima. Ovi putevi i koridori povezuju severnu

⁶ Francuski publicista Mišel Kolon u svojoj knjizi "Poker lažova" se bavi geostrateškim problemima na Balkanu. Pošto je Balkan strateški region istočnog Sredozemlja zbog naftnih puteva i saobraćajnica, Nemačka i SAD se konfrontiraju u cilju kontrole Balkana te je Balkan za velike sile stalno polje konkurencije i nadmetanja, dok su nacije, države i narodi Balkana samo pijuni u toj šahovskoj partiji. Pošto se Srbija nije uključila u tu "veliku šahovsku partiju" posle pada Berlinskog zida, a pošto se dominacija nad ovim prostorom ne može ostvariti bez Srbije, Srbija se onda mora poraziti, disciplinovati i kontrolisati da bi se onda kontrolisao i ovaj značajan geostrateški pojas. Tako Srbi i Srbija postaju tzv. "remetilački faktor" za vodeće zemlje sveta, za super sile i novi svetski poredak uopšte.

⁷ Svojim morskim i kopnenim prisustvom Amerikanci su u mogućnosti da zabiju klin između Evrope i Afrike, presecajući vekovne veze između njih. Zato, Amerika, geopolitički posmatrano, ima jak interes da oslabi severnu obalu Mediterana (Španiju, Francusku, Italiju i Grčku), podržavajući Nemačku u njenom poduhvatu parcelisanja Evrope... Mrvljenje severnog priobalja Sredozemnog mora bi doprinisao tom velikom planu: kontroli izvora energije i nalazišta strateških sirovina u Africi". - P. M. Galua: "Strategija na balkanskom tlu", "Smisao", avgust 1997. godine, br. 1, Beograd, str. 49.

⁸ "Druga tačka susretanja između Amerikanaca i Nemaca: optuživanje, a zatim i uklanjanje nacionalizma i njima odgovarajućih državnih struktura, tj. država-nacija formiranih tokom vekova... On (nacionalizam - D.T.) predstavlja prepreku širenju svetskog poretka - opšteg izvora dobrobiti, a Amerika veruje da joj je religiozna dužnost da omogućiti čovečanstvu da u njoj uživaju... Nemačka zna da će u Evropi ona moći da potpuno izbrise ostatke Versaja i sećanje na pretrpljene poraze u dva svetska rata koje je započela, jedino ako joj podje za rukom da ukine države-nacije koje je okružuju, podelivši ih na oblasti buduće velike Evrope nad kojom će onda lako preuzeti upravu". - Isto, str. 48.

⁹ "Evropa već stolicima uništava na svom tlu ili izgoni sa svog tla dve civilizacije, a favorizuje i prima treću: uništava jevrejsku civilizaciju istočnog hrišćanstva, a naporedo s tim sve više se islamizuje... Ali, već stolicima situacija u Evropi je obrnuta. Islam dolazi u Evropu i uništava evropsku civilizaciju istočnog hrišćanstva, a Evropa mu u tome pomaže". - M. Pavić: prilog u francuskom časopisu "Le Debat", Paris, 1990. god.

Evropu sa Sredozemljem, zapadnu Evropu sa Bliskim istokom i Afrikom.¹⁰

Proces okupacije i kontrole Balkana prethodno podrazumeva proces pretvaranja Balkana u stalno konfliktno područje malih balkanskih država, aktiviranjem procesa separatizma i nacionalizma (stvaranjem pogrešnih stereotipa o pojedinim balkanskim narodima, a na osnovu toga i njihovu satanizaciju), istovremeno se svrstavajući na jednu od sukobljenih strana i tako izazivajući, još veće unapred pripremljene konflikte u vekovnoj politici velikih sila (sada SAD) "devide et impera".¹¹ Politika destabilizacije ovog važnog evropskog regiona služi potom da se legitimiše prisustvo i opstojanje najvećeg vojnog saveza na svetu - NATO pakta - u regionu, čime se praktično opravdava njegova egzistencija, ali i dalje širenje. Krajnji rezultat predstavlja kontrola evropskih država i evropskih granica od strane jednog vojnog saveza, subordinacija Evropske unije jednom rigidnom i opasnom Levijatenu, iza koga, naravno, stoje interesi globalnog Hegemona - SAD, koji imaju primarnu ulogu u odlučivanju u ovom vojnom savezu.

Osnovni globalni rezultat destabilizacije balkanskog područja u procesu "balkanizacije" regiona¹² predstavlja nastajanje malih zavisnih, satelitskih i kontrolisanih

¹⁰ Postoje različita tumačenja uticaja i značaja geografskih faktora za egzistenciju i razvoj države. Pojedini autori geografskom faktoru pridaju odlučujući uticaj na život i razvoj jedne zemlje, jer ovaj geografski faktor utiče na značaj određene države u međunarodnim odnosima i zbog toga određuju i njegovo ponašanje, ali, što je još važnije, i ponašanje drugih država prema njoj; dok drugi autori negiraju veliki značaj ovog geografskog faktora, zbog razvoja tehnike i informatike, saobraćaja, saobraćajnih sredstava i drugog. Da su, izgleda, prvi autori u pravu pokazuje i primer balkanskih država, a posebno Srbije, koje su oduvek morale podnositi razne žrtve, neke manje a neke veće, zbog tog geostrategijskog značajnog koridora, pogotovu, ako nisu spremne da se odreknu svoje slobode i nezavisnosti, kao što je to bio slučaj sa Srbijom, koja je svoj geostrateški položaj "kuće na sred druma", platila visokom cenom - vekovnim pokušajem osvajanja, razaranja države i genocidom. (Za razliku od nekih drugih Balkanskih naroda, koji su se u svojoj politici držali poslovice "poniznu glavu, sablja ne seče".)

Usled svoje poslovne nesloge i stalnog međusobnog sukobljavanja, balkanske države su, umesto da stvore čvrste međusobne veze i odbrambeno-vojne saveze, često ulazile u savezništvo sa velikim silama, i to plaćale sopstvenim žrtvama, dozvoljavajući da to koriste velike sile, sprovodeći poznatu politiku "zavadi pa vladaj", a da se one, ni dan danas, nisu otргle od ove sudbinske antipolitike, što pokazuje i ponašanje nekih Balkanskih država prilikom agresije na SRJ.

Značaj ovog područja, sa aspekta, "arheološkog vremena", izvanredno je eksplicirao preminuli akademik Dragoslav Srećević 1995. godine u jednom tekstu, koji je, inače, objavljen tek u 1999. godini u "Književnim novinama" br. 3-4, koji nosi naziv "Arheološko i istorijsko vreme": "U igri je jedna moćna sila, geografska determinanta. Prostor centralnog Balkana je povezan sa Panonijom u jedan blok, koji je u zagrljaju Karpata, na istoku, i Alpa, na zapadu... Narodi koji žive na centralnom Balkanu i u Panoniji zato ne mogu nikada biti oni srećnici koji u miru i za dugo vreme mogu da grade svoje države, da ostvaruju svoje nacionalne ambicije. Na arheološkoj karti tog prostora sagledava se brzo menjanje kultura i populacija, živa kretanja i bujanje života, tj. pozitivna i veoma značajna strujanja. S druge strane, arheološka karta teritorija koje nas okružuju otkriva da se na njima događaji odvijaju mirnije, tiše, ali i da su daleko nezanimljiviji i u kreativnom smislu manje značajni. Aheologija nam otkriva da prostor centralnog Balkana i Panonije daje u izvesnim trenucima civilizacijske vrhove, a u izvesnim postoje pakleni prostori velikih nesporazuma, deoba i ratnih užasa".

¹¹ O (pogrešnoj) politici Zapada prema Balkanu, nedavno je, tačnije 2. marta 2000. godine govorio ugledni novinar lista "Njujork tajmsa" Dejvid Bajnder, koji, inače, važi za najboljeg poznavaooca događaja na prostoru Istočne i Južne Evrope. D. Bajnder je, u predavanju u Vašingtonskom centru "Vudro Vilson" rekao: "Balkansko poluostrvo je dugo bilo privlačni zabavni park za strane sile, ali su ga one obično razaranjem i krvoprolićem pretvarale u pustoš... Balkanske sile su, deleći balkanske narode na vazale i zaklete neprijatelje, sprečavale narode Balkana da razvijaju normalne međusobne odnose... Greška leži u pogrešnom stavu da će uspeti u nečemu u čemu su drugi toliko puta u istoriji prošli, u uverenju da treba da se svrstaju u jednu od strana u nečemu što se neizbežno pretvorilo u niz građanskih ratova... SAD i njegovi evropski saveznici su od početka grešili držeći se uverenja da su, s jedne strane bile nevine žrtve, a s druge strane potpuno, "genocidni" agresori."

¹² Treba nešto reći o terminu "balkanizam" i "balkanizacija". O ovim terminima i problemu snažnih negativnih stereotipa na Zapadu o Balkanu izuzetno dobro je eksplicirala bugarska naučnica Marija Todorova u svojoj knjizi "Imaginarni Balkan", ali i Darko Tanasković u jednom članku, posvećenom ovom značajnom izdanju, kada kaže: "Geografski neodvojiv od Evrope, ali balkanistički konstruisan kao "unutrašnja (kulturna) drugost" nižega reda, Balkan je "zgodno poslužio da apsorbuje mnoštvo eksternalizovanih političkih, ideoloških i kulturnih frustracija koje potiču iz tenzija i protivrečnosti svojstvenim regionima i društvima izvan Balkana". Tako je balkanizam vremenom, a naročito u novije doba, postao sjajna i isplativa zamera za "emocionalno

državica, koje treba da bezuslovno prihvate vrednosti "zapadne demokratije", te da ih usaglase, podređujući sopstvene institucije njima; dominaciju uticaja SAD i Nemačke, ali i sve jače prisustvo turskog¹³, islamskog faktora artikulisanog kroz jačanje albanskog činioca na Kosovu i u Makedoniji, i albanske države na Balkanu, kao isključivo kontrolisane satelitske države.

Tako je na Balkanu, za poslednjih deset godina uplitanja stranog faktora u jugoslovensku krizu, stvoreno nekoliko novih zavisnih državica, koje su, uprkos deklarativnom zalaganju Zapada za multietničko društvo, većinom etnički čiste države. Stvorena je etnički čista hrvatska država, očišćena od srpskog naroda, koji je na njenom tlu stolicima egzistirao, genocidnom politikom protagonisa NSP-a i hrvatske države. Stvorena je "fantomska" i veštačka Bosna, koja je u svojim entitetima, takodje, skoro etnički čista i čiji entiteti skoro i da ne komuniciraju jer se izražava prevaga muslimanske politike i muslimanskog faktora i na nivou federalne vlasti. Takodje, stvoreno je "novo Kosovo" posle agresije NATO na kome se ubrzano vrši etničko čišćenje i genocid srpskog i drugog nealbanskog stanovništva izvan institucionalnih zakona i vlasti Republike, zločinom i terorom na koji "demokratski zapadni svet" sada zatvara oči. Stvorena je podeljena i konfliktna Makedonija, takodje, i anarhična, teroristička i kriminalizovana Albanija.

Ove, ali i ostale balkanske države se danas nalaze u polukolonijalnom statusu u odnosu na SAD i Evropsku uniju. Da je reč o novom kolonijalizmu Evropske unije, potvrđuju i činjenice iz tajnog dokumenta na osnovu kojeg je sačinjen tajni plan EU o kolonizaciji Balkana, o čemu je krajem februara 2000. godine pisao i vodeći švedski dnevnik "Aftonbladet", otkrivajući ovaj tajni plan. Naime, ovaj list je došao do tajnog dokumenta, koji su sačinili lideri Evropske unije 28. aprila 1999. godine na sastanku u Briselu, pod nazivom "Sistem za posleratnu Jugoistočnu Evropu" u kome se dokumentuju namere Evropske unije o kolonizaciji Jugoslavije, Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Makedonije i Albanije. Ovaj dokument je pripremio Centar za evropske političke studije. Suštinu dokumenta čini stav da će pomenutim zemljama "Evropska unija pružiti pomoć, ukoliko se odreknu svoje nezavisnosti", što i u kranjoj liniji znači porobljavanje i rekolonizaciju Istočne Evrope i Balkana, gubitak slobode, nacionalnog digniteta, državnog suvereniteta i teritorijalnog integriteta država na ovom prostoru¹⁴.

pražnjenje koje je ranije pružio orijentalizam", jer je Zapad oslobadjaoptužbi "i samooptužbi" za "rasizam, kolonijalizam, evropocentrizam i netrpeljivost prema islamu". Balkanizam nudi pokriće za licemerno umirenje savesti." - Vidi, Politika, 04.03.2000. godine

¹³ "Američki koncept je više geostrateški i vojno-politički. On sledi logiku američke neoliberalne strategije i novog svetskog poretka. U tom smislu, za SAD, klasični Balkan kao regija ne postoji, već se zagovara širi koncept regionalizacije Istočne Evrope koji uključuje preko 120 miliona stanovnika (Slovenija, Hrvatska, BiH, Jugoslavija, Albanija, Makedonija, Bugarska, Grčka, Turska, Rumunija, Moldavija, Madjarska). Ovako prekomponovan Balkan faktički je reduciran na subregion, dok bi novi subregion Jugoistočne Evrope sa dominacijom Turske, kao regionalne sile, predstavljao zonu poluperifernih zavisnih društava, pod američkim protektoratom i strateško predvorje SAD u njenom nastupu prema evroazijskom prostoru." - Ljubiša Mitrović: "Balkan u svetlu savremenih procesa globalizacije", "Srpska politička misao" 3-4/97, Institut za političke studije, Beograd, 1997, str. 86

¹⁴ Tako "Aftonbladet" piše da je glavni finansijer skupa bio poznati američki milijarder madjarskog porekla i poznati srbohrvac Džordž Soroš, gde je u Briselu okupio dvadesetak američkih i evropskih političara, među kojima su bili i nemački ambasador u NATO Jaokim Biterlih. Švedski list ističe, posebno ključnu rečenicu iz tog dokumenta: "Posle rata biće stvorena sasvim nova situacija u kojoj će mnoga radikalna rešenja za integraciju regiona u modernu Evropu (Evropsku uniju) postati politički moguća." "Ta radikalna rešenja nisu ništa drugo već kolonizacija prethodne Jugoslavije" - ističe se u komentaru ovog lista.

Takodje, švedski list otkriva da bi Evropska unija izgradila sve saobraćajnice, mostove, hidroelektrane i industrijske komplekse, porušene u ratovima na prostoru prethodne Jugoslavije i tokom NATO agresije na SRJ u kojima je Unija imala jednu od ključnih uloga, a koji bi potom postali "vlasništvo Evropske unije". "Demokratska Evropa "bi, tako preuzela kontrolu nad lukama i graničnim prelazima. Posebno je istaknut značaj preuzimanja potpune kontrole nad lukom Bar "posebno važnom za Evropsku uniju".

Takodje, u planu ekonomskog porobljavanja Balkana stoji da bi nacionalne valute pet zemalja bile zamenjene evropskim evrom. Ali, pet država - Albanija, BiH, Hrvatska, Makedonija i Jugoslavija ne bi imale nikakav politički uticaj u Evropskoj uniji, pošto ona ne želi njih kao punopravne članove. Cilj je, kako proističe iz dokumenta da se balkanske države pretvore u tzv. "virtualne" ili "pseudočlanice" Evropske unije, nešto što liči

Okupacija, ovladavanje i kontrola Balkana, podrazumeva:

1. Proces prethodnog ideološkog karakterisanja bivših socijalističkih država na Balkanu, kao "primitivnih društava", koja se nalaze u predindustrijskom - feudalnom dobu, te zbog toga, moraju da se promene, kako bi bili sposobni da prihvate Zapadnu demokratiju i razvijenu kapitalističku ekonomiju.
2. To podrazumeva i proces da se te države moraju transformisati iz socijalističkog političkog sistema u vladajući kapitalistički sistem.
3. Da prihvate zapadnu liberalnu (kvazi)demokratiju.
4. Da se stvore takvi privredni i društveni uslovi i ambijent (stvaranje novog zakonskog sistema u oblasti bankarstva, poreske politike, stranih ulaganja itd.), koji će omogućiti slobodno delovanje i efikasno funkcionisanje zapadnih korporacija prvenstveno u oblasti kontrole i eksploatacije privrednih resursa i ulazak stranog kapitala.
5. Izgradnja tržišne kapitalističke ekonomije, koja će biti zavisna od Zapadnih zemalja.
6. Stvaranje i dovodjenje na vlast tzv. kontrolnih i poslušnih vlada, koje će donositi odluke i zakone u koordinaciji i pod uticajem zapadnog faktora.
7. Stvaranje, u suštini, neke vrste "latentnog protektorata", koji se fenomenološki i deklarativno nesagledava¹⁵.
8. Korišćenje prostora za određene kriminalne "prljave" poslove, tj. "kriminalizacija regiona" ili određene države ponaosob.
9. Pretvaranje Balkana u večitog dužnika.

Izazivanjem i eksploatacijom krize na Balkanu, tj. na Kosovu i Metohiji, stratezi NSP, pokušavaju da učvrste svoje strateške pozicije na ovom delu sveta i pretvore područje Balkana u svoj dominion ili koloniju, lukavim instrumentima pretvaranjem Balkana u večitog dužnika¹⁶, koji će, zbog toga, morati izvršavati njihove interese, kao što se već dogodilo u istoriji posle Drugog svetskog rata, kada je Zapadna Evropa došla pod politički kišobran "svoga brata" sa druge strane Atlantika, a koji funkcioniše i dan danas. Naime, posle izazivanja krize na Kosmetu, destabilizacije celog regiona uzrokovanim NATO agresijom na SRJ, sada SAD i Evropa žele da stabilizuju region ulažući svoj kapital u obnovi porušenih objekata, kroz tzv. "novi Maršalov plan" za Jugoistočnu Evropu (Balkan), koji treba da pretvori celu jugoistočnu Evropu i Balkan u večitog

na pravo članstvo, a u stvari to nije. To znači da nikada ne bi dobili puno pravo glasa u Ministarskom savetu Evropske unije gde se o svemu odlučuje, već im se ostavlja mogućnost izjašnjavanja o pojedinim problemima na organima EU i neizvesna budućnost da jednom učestvuju u Evropskom parlamentu.

¹⁵ "Bez obzira na ispoljene razlike u odabranim strategijama razvoja u ovim zemljama Srednje i Istočne Evrope, izvesno je da je u većini tih zemalja prihvaćena neoliberalna logika kapitalističkog načina proizvodnje i strategije zavisne modernizacije, a time i njihovo uključivanje u lanac nejednake razmene rada i logiku dominacije snaga krupnog kapitala koja postoji u međunarodnim odnosima. Zato se na prostoru ovih zemalja u raznim formama sve više proširuje uticaj svetskog centra, pa ova društva postaju, po mnogim obeležjima strukture i dinamike, zavisna društva nove svetske poluperiferije. Procesom globalizacije i logikom delovanja novog svetskog poretka i novom svetskom podelom rada, njima se nameće zavistan odnos i zbog toga se različitim mehanizmima lomi suverenitet nacionalnih država i one se uvode u neke oblike protektorata." - Ljubiša Mitrović: "Balkan u svetlu savremenih procesa globalizacije", str. 88, 89

¹⁶ "Izvesno je da zemlje koje su finansijski prezadužene i koje se nalaze u svojevrsnom dužničkom i tehnološkom ropstvu nisu samostalne u izboru strategije razvoja. One po pravilu slede model zavisne imitativne modernizacije, jer su izgubile ekonomsku i političku samostalnost. Silom prilika, a ne samo zbog političkih i ekonomskih razloga, one su prinudjene da ulaze u razne neprincipijelne alijanse sa novim gospodarima svetske moći; da svoj razvoj vezuju prevashodno za MMF, koji je postao poluga Svetskog centra... Snage novog svetskog poretka sve više nameću svoju globalnu strategiju razvoja nerazvijenim zemljama..." - Isto, str. 88

dužnika Zapada, iz kojeg se duga, naravno, nikada neće izvući, kao što je to već bio slučaj prilikom realizacije "Maršalovog plana" 1947. godine, kada je američki šef diplomatije Dž. Maršal, predložio program pomoći zapadnoevropskim državama, uz obavezu da one ostvaruju nužnu ekonomsku saradnju sa SAD, što je omogućilo Vašingtonu da još tada kontroliše i dominira tim državama (primer Nemačke), oslanjajući se u političkom smislu na tzv. "Trumanovu doktrinu", koja je podrazumevala da se pod izgovorom borbe protiv komunizma zapadna Evropa podredi interesima Amerike.\

10. Korišćenje područja Balkana za skladištenje nuklearnog, hemijskog i drugog otpada, otpada "prljave" tehnologije, kao jednog od rezultata pogubnog ekonomsko-tehnološkog razvoja Zapada.

Mnoge Balkanske države koje su pripadale Istočnom bloku smatrale su da će prihvatanjem zapadnog modela i pod dominantnim zapadnim uticajem, kroz proces prijema u zapadne strukture - vojne i druge evropske asocijacije, preći na put demokratije i rešiti mnoge ključne probleme privrednog razvoja i povećanja standarda stanovnika, a bez regionalnog - balkanskog povezivanja, postati moderne i bogate demokratske države. Međutim, desilo se suprotno. One su retrogradno prešle u primitivni oblik "divljeg" kapitalizma koji je bremenit mnogim problemima od kriminaliteta, preko raslojavanja, do potpune destrukcije socijalne strukture društva, ili bolje rečeno, prešli su u jednu formu feudalnog sistema, koji je zavistan od zapadnog faktora, postali su protektorat MMF, Svetske banke i SAD, za koje obezbeđuju jeftine prirodne resurse i radnu snagu i proširuju tržište gotovih proizvoda, što u krajnjoj distanci, znači i dalje osiromašenje tih država. Primeri Makedonije, Albanije, Rumunije, Bosne i Bugarske to dobro pokazuju.¹⁷

¹⁷ Stanje Bugarske države posle ovih započetih procesa, dobro opisuje bugarski sociolog Jona Dončeva u pismu upućenom opozicionim partijama u SRJ. Ona kaže da je za Bugarsku usvojena demokratija američkog tipa od 1979. godine potpuni promašaj i predstavlja deset najužasnijih godina. Međunarodni monetarni fond i Svetska banka su progutali Bugarsku industriju, uništili socijalno tkivo i otvorili nacionalne granice. To je učinjeno privatizacijom, a potom likvidacijom bugarskih postrojenja, tj. direktnom likvidacijom i rasprodajom u bescenje stranim moćnim korporacijama (kao što je npr. prodat Bakarno-metalurški kombinat kod Pirdopa koji proizvodi zlato, platinu i bakar za elektrolizu). Ukratko, bugarska industrija je temeljno uništena i to bez bombi za manje od 10 godina. Godine 1989. penzije su iznosile 105 leva, a sada su pale na 46 leva. Smrtnost se generalno povećala, te je izuzetno visoka kod novorodjenčadi i starijih ljudi, dok bivši direktori škola i njihove porodice kopaju po kontejnerima u potrazi za hranom. Bugarska više nema beneficije socijalne države. Prema novom "USA demokratskom zakonu" neće uopšte biti penzionisanih s obzirom da posla za ljude sa 35 do 40 i sa dugim stažom nezaposlenosti - nema.

**SEKCIJA B:
TEORIJSKE KONTROVERZE ODNOSA KULTURNIH I
ETNIČKIH IDENTITETA U PROCESU
GLOBALIZACIJE I REGIONALIZACIJE BALKANA**

ORIJENTACIJE U RAZVOJU ETNIČKOG IDENTITETA

Kao što je poznato, tokom celog života odvijaju se izvesne promene u osećaju identiteta tj. u nečijem mišljenju o svojim karakteristikama, samopoštovanju (više ili manje pozitivna, odnosno negativna osećanja o sebi) kao i osećaju o tome ko je i šta je, čemu teži i sl. (up. Steinberg, 1996). Usled velikih bioloških, kognitivnih i socijalnih izmena u adolescenciji, u ovoj fazi života dolazi do značajnih promena u tom osećaju. Štaviše, Erik Erikson (1968/1976) je smatrao da je uspostavljanje koherentnog osećaja identiteta centralna "psihosocijalna kriza" u adolescenata. Osećaj identiteta ili lični identitet je složena, višedimenzionalna pojava čije oblikovanje, tokom adolescencije, polazeći od dotle prilično nepovezanih i nedovoljno artikulisanih elemenata, iziskuje znatne mentalne napore od strane pojedinca i često se odvija na veoma dramatičan način. Naravno, to oblikovanje se odvija u određenom društvenom kontekstu u kom adolescent živi i taj kontekst, odnosno pojedinci koji na adolescenta vrše veliki uticaj, imaju značajnu ulogu u tome. "Optimalni osjećaj identiteta se [...] doživljava prosto kao osjećanje psihodruštvenog blagostanja. Najočiglednije prateće okolnosti ovog osjećanja su osjećanje da ste kao kod kuće u sopstvenom tjelu, osjećanje da 'znate kuda idete', i unutarnje uvjerenje anticipiranog priznanja od strane onih do kojih vam je stalo" (Erikson, 1968/1976: 139). Kod nekih adolescenata nastaju, po Eriksonu, izvesni problemi u razvoju identiteta: konfuzija tj. difuzija identiteta (ogleda se u različitom stepenu nepovezanog, nepotpunog osećanja sebe), preuranjeni (ili: preuzeti) identitet (*identity foreclosure*; prerano uspostavljanje određenog identiteta, bez prethodnog ispitivanja i razmatranja raznih raspoloživih mogućnosti tokom psihosocijalnog moratorijuma) i negativni identitet (opredeljenje za identitet koji je očigledno nepoželjan za roditelje i sredinu u kojoj živi; npr. sin uspešnih i uglednih roditelja koji odbija da studira ili dete iz religiozne porodice koje postaje ubedeni ateista). Do problema u razvoju identiteta dolazi ako adolescent nije uspešno razrešio prethodne psihosocijalne krize ili ako mu sredina postavlja prepreke u tome: tako sin uspešnih i uglednih roditelja je možda dobar đak, ali ne i dovoljno dobar da bi mogao da udovolji njihovim visokim standardima. Usled toga on ima osećanje da nije ispunio njihova očekivanja, napušta školu i počinje npr. da radi u kafiću, da se bavi uličnom preprodajom ili druži sa kriminalcima. Tome se, naravno, njegovi roditelji žestoko opiru, ali "mnoga će mlada osoba u bolesti ili očajanju suočena sa trajnim konfliktom prije pristati da bude niko ili neko ko je totalno rđav, ili čak mrtav – i to po slobodnom izboru – nego da bude ne-baš-sasvim-neko" (Erikson, 1968/1976: 148).

Provera Eriksonovih teorijskih razmatranja uglavnom je izvršena polazeći od pristupa koji je razvio Džejms Marsija (Marcia, 1966). Naime, na osnovu odgovora dobijenih prilikom intervjua ili na jednom upitniku, pojedinci se svrstavaju u jednu od četiri kategorija ili statusa identita u zavisnosti od prisustva ili odsustva eksploracije i privrženosti u vezi sa zanimanjem, ideologijom i interpersonalnim odnosima: (1) ostvareni identitet (*identity achievement*; nakon izvesnog perioda krize i eksperimentisanja, pojedinac je postao privržen određenim stvarima tj. kod njega je došlo do formiranja koherentnog osećaja identiteta); (2) moratrijum (kod takve osobe je u toku period krize i eksperimentisanja); (3) preuranjeni identitet (*identity foreclosure*; do privrženosti je došlo bez prethodnog perioda krize i eksperimentisanja); (4) difuzija identiteta (nema čvrstih privrženosti niti pokušaja da se do takvih dođe). Prema očekivanju, ispitivanja pokazuju da pojedinci sa ostvarenim identitetom dobijaju najviše skorove na nizu mera pozitivnog mentalnog zdravlja, dok oni koji su u moratorijumu manifestuju najveći stepen anksioznosti, konflikata u vezi sa autoritetom kao i najmanji stepen rigidnosti i autoritarnosti. Osobe sa preuranjenim identitetom su najautoritarnije, najviše imaju potrebu za odobravanjem od strane drugih, najmanje su autonomne i najbliskije su sa svojim roditeljima. Konačno, pojedinci za koje je karakteristična difuzija identiteta pokazuju najviše problema: oni

su najpovučeniji i najmanje bliski sa svojim vršnjacima (up. Steinberg, 1996). Ujedno, navedimo i to da, po Eriksonu, od uspešnosti razrešavanja krize identiteta karakteristične za adolescenciju zavisi uspešnost razrešavanja daljih razvojnih kriza i time razvoj ličnosti u ranoj odrasloj dobi i nakon toga.

* * *

Promene u strukturi stanovništva izazvane različitim stopama rađanja, velikim brojem imigranata i izbeglica u mnogim zemljama sveta, kao i delovanje raznih pokreta za prava rasnih i etničkih manjina, pre svega u Sjedinjenim Državama tokom šezdesetih godina prošlog veka, doveli su do povećanog interesovanja za "psihološku povezanost (*psychological relationship*) članova etničkih i rasnih manjinskih grupa sa svojom sopstvenom grupom" (Phinney, 1990: 499). Ta povezanost je, tokom poslednjih nekoliko decenija, predmet brojnih teorijskih razmatranja i empirijskih ispitivanja pod nazivom etnički identitet. Međutim, ispostavilo se da je etnički identitet značajan aspekt ličnog identiteta svih ljudi, a ne samo manjinskih grupa, naročito u višetničkim i višekulturnim zajednicama. Za pripadnike većinske grupe, etnički identitet postaje posebno važan u okruženjima u kojima su oni u manjini. U tom smislu, primera radi, Džin Fini (Phinney, 1992) dobija statistički značajnu pozitivnu korelaciju ($r = 0,67$; $p < 0,05$) između mera etničkog identiteta i samopoštovanja za 12 belaca u uzorku od 417 učenika jedne srednje škole u južnoj Kaliforniji – srazmera koja odražava rasnu pripadnost učenika u toj školi u kojoj većinu čine đaci obojene kože ili iz rasno mešoviti brakova. Ovaj nalaz je utoliko zanimljiviji ukoliko je on karakterističan za pripadnike manjinskih, ali ne i većinskih grupa. Komentarišući ovaj nalaz Finijeve piše: "kada su belci u manjini, oni pokazuju crte slične etničkim manjinama u društvu. Ovaj nalaz ima važne implikacije u prisustvu promenljivih demografskih karakteristika koje će belce dovesti do toga da budu manjina u mnogim situacijama" (str. 170).

U proučavanju etničkog identiteta pojedini autori su polazili od različitih teorijskih stanovišta, isticali ili se usredsređivali na pojedinim njegovima aspektima i povezivali ga sa raznim antecedentnim ili konsekventnim varijablama, odnosno korelatima. Sve se to odrazilo i u pokušajima određenja etničkog identiteta, s tim što u mnogim slučajevima nije učinjen nikakav pokušaj određenja tog konstrukta. Tako, prema jednom autoritativnom preglednom članku (Phinney, 1990), u oko dve trećine pregledanih radova objavljenih u periodu 1972-1990 nema eksplicitnog određenja etničkog identiteta. Mnogi autori su pak prihvatili određenje H. Tajfela po kome je etnički identitet "onaj deo self-koncepta pojedinca koji potiče od njegovog znanja o svom članstvu u jednoj društvenoj grupi (ili grupama) zajedno sa vrednošću i emocionalnim značajem koji se pridaju tom članstvu" (Tajfel, 1981; navedno prema Phinney, 1990: 500). Drugi autori ističu identifikaciju sa određenom grupom ili osećanje pripadnosti i privrženosti, stavove prema svojoj etničkoj grupi ili kulturne aspekte etničkog identiteta kao što su jezik, ponašanje, vrednosti i poznavanje istorije svoje etničke grupe. Nadalje, izvestan broj autora ističe aktivnu ulogu pojedinca u sticanju etničkog identiteta koji nije naprosto dat već se mora sticati (up. Phinney, 1990). Konačno, navedimo i definiciju Roterama i Finijeve (Rotheram & Phinney, 1987; prema Guanipa-Ho & Guanipa, 1998) prema kojima je etnički identitet "osećanje pripadanja jednoj etničkoj grupi, i deo nečijeg mišljenja, opažanja, osećanja i ponašanja koji proizilazi iz članstva u etničkoj grupi".

Polazeći od Levinovog (Kurt Lewin, 1890-1947) mišljenja da je za održavanje osećanja blagostanja pojedinca važno postojanje snažne identifikacije sa svojom grupom, Tajfel i Turner (J. Turner) su krajem sedamdesetih godina prošlog veka razvili teoriju o socijalnom identitetu prema kojoj jednostavno pripadanje nekoj grupi stvara, kod pojedinaca, osećanje pripadnosti koje doprinosi pozitivnom self-konceptu ovih. Ako većinska grupa u nekom društvu omalovažava karakteristike neke etničke grupe, kod članova te grupe može doći do niskog samopoštovanja tj. kod njih postoji velika verovatnoća formiranja negativnog socijalnog identiteta. Znatan broj istraživanja iz ove perspektive je posvećen upravo ovom problemu, ali su rezultati nekonkluzivni, iako su korišćene različite mere kako etničkog

identiteta kao stanja, tako i samopoštovanja, self-koncepta ili prilagođavanja (up. Phinney, 1990).

U želji da poboljšaju svoj status – ističu ovi teoretičari – pripadnici manjina niskog statusa teže da se udalje od svoje etničke grupe time što će se "izdavati" za pripadnike većinske grupe (mada to može imati ozbiljnih psiholoških posledica i očigledno nije moguće u slučaju pripadnika rasnih manjina) ili pak time što će postajati ponosni na svoju grupu, reinterpretirati karakteristike koje većinska grupa smatra "inferiornim" tako da ove više ne izgledaju tako i isticati osobenost svoje grupe. Teoretičari socijalnog identiteta su tako ukazivali na pitanje "da li pojedinci moraju da biraju između dva konfliktna identiteta ili mogu uspostaviti bikulturalni etnički identitet i, ako je tako, da li je to adaptivno" (Phinney, 1990: 501).

Polazeći od konceptualnog okvira označenog kao "akulturacija i kulturni konflikt" karakterističnog za mnoge socijalne psihologe, sociologe i antropologe, etnički identitet se može shvatiti kao aspekt akulturacije koji se odnosi na povezanost pojedinaca sa svojom etničkom grupom kao podgrupe u okviru šireg društva (up. Phinney, 1990). U tu svrhu razvijena su dva konkurentna modela: (1) linearni (bipolarni) model i (2) dvodimenzionalni model. U okviru prvog modela, etnički identitet se shvata kao položaj na jednodimenzionalnom kontinuumu čiji su ekstremi jaka povezanost sa svojom etničkom grupom, odnosno jaka povezanost sa ostatkom društva. Osnovna pretpostavka ovog modela bi pak bila da ukoliko neko ima jači etnički identitet, utoliko će on biti manje uključen u glavne društvene tokove tj. povezan sa ostatkom društva i time manje podložan procesu akulturacije i obrnuto, da akulturacija nužno dovodi do slabljenja etničkog identiteta.

Prema drugom (dvodimenzionalnom) modelu, proces akulturacije je znatno složeniji i kanadski psiholog Beri (J. Berry, 1990; prema Phinney & Devich-Navarro, 1997) smatra da se situacija etničkih manjina najbolje može opisati kao položaj na dvema nezavisnim dimenzijama: zadržavanje svojih kulturnih tradicija, odnosno uspostavljanje i održavanje odnosa sa širim društvom. Kada se položaji na tim dimenzijama dihotomizuju i označe kao visoki i niski, dobijaju se četiri moguća ishoda akulturacije, odnosno četiri orijentacije u razvoju etničkog identiteta. Tako oni koji zadržavaju tradicije i vrednosti svoje kulture, ali uspostavljaju čvrste veze i identifikuju se i sa širim društvom jesu *integrisani*. Alternativni izrazi koje koriste pojedini autori u svojim radovi su *akulturacija* ili *bikulturalnost* (up. Phinney, 1990). Druga je visok stepen zadržavanja svojih kulturnih tradicija uz istovremeno nizak stepen odnosa sa širim društvom koji on označava kao *separaciju* (alternativni izrazi koji se susreću kod drugih autora su *disocijacija*, *etnička ukotvljenost*, *etnička identifikacija* (up. Phinney, 1990). U slučaju visokog stepena poistovećivanja sa širim društvom uz istovremeno nizak stepen zadržavanja svojih kulturnih tradicija radi se o *asimilaciji*, dok se kod onih koji su veoma malo zadržali svoje kulturne tradicije, ali se nisu identifikovali sa širim društvom govori o *marginalizaciji*.

Empirijske provere ovih modela u nekim slučajevima ukazuju na to da su etnički identitet i identifikacija sa širim društvom nezavisne dimenzije, dok u nekima ta dva aspekta ili dimenzije su međusobno povezana. Tako su u istraživanju D. Elizura (1984; prema Phinney, 1990) na Izraelcima koji su živeli u Sjedinjenim Državama, izraelski i američki identitet težili da budu u negativnoj vezi, dok je u jednom drugom istraživanju na ispitanicima istog etničkog porekla pronađeno da ukoliko neko pokazuje više tipično američko ponašanje, utoliko će manifestovati manje tipično izraelskog ponašanja (up. Phinney, 1990). Pa ipak, čini se da izvesnu prednost treba dati dvodimenzionalnom modelu koji se pokazao korisnijim pre svega u istraživanju povezanosti etničkog identiteta sa nekim drugim pojavama kao što je npr. akademsko postignuće. Međutim, ta istraživanja su takođe ukazala na potrebu za daljom elaboracijom tog modela. Tako su Fini i Devič-Navaro (Phinney & Devich-Navarro, 1997) razlikovale dva tipa bikulturalnosti s obzirom na položaj pojedinca u odnosu na etničku i dominantnu kulturu: *pomešana bikulturalnost* (blended biculturalism) koja bi bila svojstvena osobama čiji identitet predstavlja kombinaciju obeju kultura; i *naizmenična bikulturalnost* (alternating biculturalism) koja se javlja kod onih koji se podjednako lagodno osećaju i u

jednoj i u drugoj kulturi (npr. u školi su se osećali više kao Amerikanci, a kod kuće i sa prijateljima više kao pripadnici svoje etničke grupe). Istraživanje na uzorku od 98 američkih učenika srednje škole (46 meksikanskog i 52 crnačkog porekla) pokazalo je da je ova diferencijacija opravdana: 54% Američkih crnaca i 35% Amerikanaca meksikanskog porekla bili su pomešani bikulturalci; 25 % Američkih crnaca i 63% onih meksikanskog porekla bili su naizmenični bikulturalci; i 17 % Američkih crnaca i 2 % Amerikanaca meksikanskog porekla bili su separirani. Naime, ovi poslednji su se opredelili samo za svoju etničku grupu, dok su se od šireg društva distancirali. Ilustracije radi, navešćemo deo iskaza jednog takvog adolescenta: "Ja sam samo crnac. ... Ja ne smatram sebe Amerikancem" (Phinney & Devich-Navarro, 1997: 16). U okruženju južne Klifornije u kom je obavljeno ovo istraživanje njegovi autori nisu naišli na asimilovane i marginalizovane. U drugim okruženjima i na drugim uzrastima, procenat osoba sa određenim orijetacijama može biti znatno drugačiji tako da se to nameće kao zadatak budućih istraživanja.

Uprkos brojnim neslaganjima, teško da ćemo naći istraživača na ovom području koji neće smatrati da je etnički identitet dinamička pojava koja se menja tokom vremena i u zavisnosti od okruženja. Međutim, kao što je uočila Džin Fini (Phinney, 1990), za radove zasnovane na teoriji socijalnog identiteta i akulturaciji i kulturnom konfliktu se ne može reći da su razmotrili razvoj etničkog identiteta. Pomenuta teorija o ego identitetu Erika Eriksona i njena operacionalizacija koju je izvršio Džejsms Marsija svakako da predstavljaju dobar razvojnopsihološki okvir za takva razmatranja.

Nakon analize nekoliko modela razvoja etničkog identiteta, Finijeva (Phinney, 1989) je iznela model po kome se razvoj etničkog identiteta odvija u tri stupnja. Na prvom stupnju se nalaze pojedinci u ranoj adolescenciji, a možda i odrasle osobe koje ne interesuju pitanja vezana za etnički identitet i veoma malo razmišljaju o tome. Kod nekih od njih ima indikacija za preuranjeni, lično nepromišljeni etnički identitet i po svojoj prilici da su oni svoje mišljenje o tome preuzeli od drugih. Više od polovine ispitanih pripadnika rasnih i etničkih manjina starih od 15 do 17 godina bili su na ovom stupnju razvoja. Za drugi stupanj, koji je sličan statusu moratorijuma o kome je govorio Marsija, karakteristična je povećana svest o važnosti ovog pitanja i potreba da se ono razume. Stoga na ovom stupnju pojedinci često se veoma mnogo bave svojom kulturom (čitaju ili razgovaraju sa drugima o tome, odlaze u etničke muzeje, aktivno učestvuju u kulturnim događajima itd.), a za neke to uključuje čak i odbacivanje vrednosti vladajuće kulture (up. Phinney, 1990). U pomenutom istraživanju, oko jedna četvrtina ispitanih bila je na ovom stupnju razvoja etničkog identiteta. Kao rezultat zbivanja na prethodnom stupnju, na kraju dolazi do "jasnog, sigurnog razumevanja i prihvatanja svoje sopstvene etničke pripadnosti" (Phinney, 1989: 38). Približno jedna četvrtina ispitanika je u tom istraživanju dospela do ovog stupnja u razvoju etničkog identiteta koji Finijeva označava kao *postignuti etnički identitet* (achieved ethnic identity). Naravno, u značenju postignutog etničkog identiteta postoje velike individualne razlike, a ima nagoveštaja da se, kao i u slučaju ličnog identiteta kao takvog, "proces nužno ne završava postizanjem etničkog identiteta, već se on može nastaviti u ciklusima koji uključuju dalju eksploraciju ili ponovno razmatranje uloge ili značenja nečije etničke pripadnosti" (Phinney, 1990: 503).

Značaj vođenja računa o stupnju razvoja nečijeg etničkog identiteta biće jasniji ako ukažemo na sledeće: ispitivanja pokazuju da, opšte uzev, između pripadnika pojedinih manjina i većinskog stanovništva (u Americi belaca), nema značajnih razlika u samopoštovanju i prilagođenosti. Naprotiv, do značajnih razlika unutar manjinskih grupa u tom pogledu dolazi nakon uzimanja u obzir stupnja u razvoju etničkog identiteta: oni koji se nalaze na trećem stupnju razvoja etničkog identiteta (postignuti etnički identitet) dobijaju značajno više skorove na korišćenim merama samopoštovanja i društvene prilagođenosti od onih koji su na prvom stupnju razvoja tog identiteta. Naravno, istraživanja ovog pitanja su još uvek u početnoj fazi i svakako da sve ove nalaze, odnosno modele od kojih se pošlo prilikom njihovog dobijanja i tumačenja treba dalje proveravati, a pre svega u komparativnim istraživanjima u više zemalja sa različitom strukturom stanovništva i kulturnim tradicijama.

Međutim, valja primetiti da Finijeva ne dovodi u vezu orijentacije i stupnjeve u razvoju identiteta i stoga ostaje otvoreno pitanje koja orijentacija ili orijentacije bi bile kompatibilne sa postignutim etničkim identitetom (pomešana bikulturalnost, naizмениčna bikulturalnost, separacija ili možda čak asimilacija) – pitanje koje je, priznaćete, svuda od izuzetne važnosti za društvenu akciju.

* * *

Što se nas tiče svakako da bi, kao prvo, bilo poželjno da se takva istraživanja obavljaju i u našoj sredini. Preliminarna ispitivanja autora ovih redova, vezana za adaptaciju jednog široko korišćenog upitnika za procenu etničkog identiteta (The Multigroup Ethnic Identity Measure, skr. MEIM čiji je autor Džin Fini; v. Phinney, 1992), ukazuju, prema očekivanju, na nejednaku ali i nešto drugačiju zastupljenost razlikovanih orijentacija u nas. Ta ispitivanja sugerišu mogućnost postojanja značajne povezanosti između društveno-istorijskih uslova, srazmere pojedinih orijentacija i stupnjeva razvoja etničkog identiteta u datoj (manjinskoj, ali možda i većinskoj) društvenoj grupi i demografskih kretanja (prvenstveno nataliteta i migracija). Naravno, tu i mnoge druge pretpostavke tek treba proveriti empirijskim istraživanjem. Drugo, uvidom u orijentaciju i stupanj razvoja etničkog identiteta pojedinaca, odnosno posledice toga po njihovo lično blagostanje i socijalno funkcionisanje (Božin, 2001) pretpostavljamo da se znatno mogu poboljšati međuljudski odnosi u etnički mešovitim sredinama kao što su mnoge u našem užem i širem okruženju. Treće, podsticanjem razvoja etničkog identiteta i određenih orijentacija svakako da se može doprineti stvaranju pozitivne društvene klime i pogodnih uslova za razvoj svih. Međutim, za takvu aktivnost su potrebna detaljna istraživanja uslova razvoja etničkog identiteta i pojedinih orijentacija po uzoru na ona koja smo, nužno fragmentarno, prikazali u ovom radu.

Literatura:

- Božin, A.A.(2001).Ličnost i stres: osećaj koherentnosti i prevladavanje stresa u uslovima društvene krize. Vršac: Viša škola za obrazovanje vaspitača i Odeljenje Učiteljskog fakulteta.
- Erikson, E.H.(1976). Omladina, kriza, identifikacija. S engleskog prevela Marija Rankov. Titograd: NIP "Pobjeda" (orig. izd. "Identity: Youth and Crisis", Norton, New York, 1968).
- Guanipa-Ho, C. & Guanipa, J.A.(1998). Ethnic Identity in Adolescence. www. Amigos.
- Marcia, J.E.(1966). Development and Validation of Ego Identity Status. *Journal of Personality and Social Psychology*, 3, 551-558.
- Phinney, J.S.(1989). Stages of Ethnic Identity Development in Minority Group Adolescents. *Journal of Early Adolescenc*, 9, 34-49.
- Phinney, J.S.(1990). Ethnic Identity in Adolescents and Adults: Review of Research. *Psychological Bulletin*, 108, 499-514.
- Phinney, J.S.(1992). The Multigroup Ethnic Identity Measure: A New Scale for Use With Diverse Groups. *Journal of Adolescent Research*, 7, 156-176.
- Phinney, J.S. & Devich-Navarro, M.(1997). Variations in Bicultural Identification Among African American and Mexican American Adolescents. *Journal of Research on Adolescence*, 7, 3-32.
- Steinberg, L.(1996). Adolescence. Fourth Edition. New York: McGraw-Hill.

Donka Ivanova
Ognjana Stoitchkova
South-West University "Neofit Rilski"
Blagoevgrad (Bulgaria)

THE EDUCATION: MISSION BETWEEN THE GLOBAL AND THE NATIONAL

The globalization: a new and an old idea

Hardly there is a more disputable issue in the last 20 years as about the globalization. Despite of the differences of the *definitions* given to this process, undoubted are some of them:

1. This, what we must do to be happy;¹
2. The reason for our unhappiness;²
3. The process of undermining of national states and their sovereignty by the means of power measures of the transnational actors (Ulrich Beck);³
4. Internationalization of production and exchange⁴.

The expose gives a common understanding of the spirit of the discussions on the genesis of the globalization: between appease, enthusiasm and complete negation. But indisputable is the following: *the globalization is the new image of the capitalist model of society organization with the tendency to be converted in a planetary one*. The prove of this is the existence of serious preconditions:

1. "explosion" of the science and technical knowledge and developments with absolute top results in the virtual communication means;
2. Liberalization of the economy;
3. A real internalization of the production;
4. Degradation of the very confronting political and military unions.

The education as a cradle of the globalization

The obstacle, that the globalization is the result of the development of the education is indisputable, no matter the methodology to the globalization processes. More over the historical development of the civilization bit by bit imposes *the education* as the "*only mean and not one of the resources*"⁵. This assertion is the basic separation between the traditional and the post-capitalistic, in the phase of the globalization society.

More than ever and with a special responsibility the question is set about the education as an *relative independent* and *dominating factor* in the creation and the development of the social and economical status of the nation and its integration in the transnational space. In line with all of this minds the new shade is manifested first of all in the interpretation of the *delicate partnership* between *the globalization and the social functions of the education in the environment of*:

1. Collision between the local and the global in the education;
2. Balance between the vanguardity of new technologies and the mission of the education
3. Ignorance and/or refusal of the traditions and the national protectionism;
4. Popularization and commercialization of the education services;

¹ Baumann, S., *The Globalization – The Consequences Globalization for the Human*, S., 1999, p. 21.

² *Ibd.*

³ Beck, U., *What is Globalization. The deceives of the Globalize-Answers of the Globalization*, KX, 2002, p.27.

⁴ Pipev, I., *Globalization: Substance, Problems and consequences*, S., 2001, p. 25.

⁵ Draker, P.F., *The Postcapital Society*, S., 2000, p. 52.

5. Appearance of untraditional organization forms and of new educational institutions;
6. Continuing lack of adequacy of the educational system in respect of the changes;
7. Conservatives in relation to the principles and methods of the education;
8. Predomination of the horizontal to the vertical links between the subjects in the educational process.

The global responsibilities of the education hardly will be set as a motif also in the 21st century when the two basic problems of the *test on maturity of the global society* remain unresolved:

1. The transformation of the schools from “institutions of the society” into “institutions in the society”;⁶
2. The development of the idea of “the responsible school” and of the “educated human” in the context of the humanization of the social processes and the building of the information society.⁷

The two alternatives of the national education system

The education is a phenomenal combination of the global and national. The reason of this dualism consists in the fact, that:

1. *The education creates the knowledge, which does not have a home land* (i.e. as a precondition is the mission of education a global one);
2. *The purpose of the education is mainly local* (while as a main investment in human capital it has predominantly *tangible, local predestination*).

All this gives the reason for the assertion, that the intellectual dimensions of the nation are not a result of the competition between the national and the global basis of the education, but a consequence of their harmonious combination. This is also historical proven, that namely the *national dimensions* of the intellectual potential and the realization of the created here “national rhombus”⁸, are the *guarantee for the quality of the global economical and social processes*.

In the context of the indicated, the national education has objective the following *two main alternatives*:

1. End in itself reforms, without historical motivation, modernization and prospective. Their are fare away from the traditions, as well as from the world integration process.
2. Radical policy and strategy, synchronized with the challenges and imperatives of the global educational tendencies as well as with the national priorities and traditions.

But, in every separate case, the education is an unique creative process which requests enterprise and risk. The national “handwriting” here confirms, that it is an society minded, which defends the values collected during the years in the field of education. More over, the unilateral interpretation of the global processes in the education in the direction of their obviously identical with these in the monopolist countries of the educational market is the actual risk factor by the enforcement of a new category – “*middling nations*”. Today, more than ever before, it has not to be allowed to transform the globalization in a *synonymous* of one way, subordinated to directive standards.

⁶ Ibid.

⁷ Ibid.

⁸ The concept is introduced by Porter. Represents a graphic of the competing advantages of the national economies : parameters of the production factors, the internal search of the interrelation and the multiply interaction of the four basic determinants of level, branch cooperation, bank and company strategy (remarks by the author).

“The open education”: necessity or a hit

The basis for the development of the Bulgarian “open education” in the 21st century is a result of the combination of the:

1. Common human knowledge for the society and the development;
2. New institutional rating of the school;
3. Idea of the “educated human” in the actual information society.
4. The ability for an active, independent professional activity;
5. The aspiration for improving during the whole life;

The concept “open education” means *to be open to the interest and the needs of the personality, the nation and the global citizen society*. The representation as a “continuous” is an attempt to react so fast as possible on the changes of the employment market and to stimulate the social destiny of the education.

Respectively the question arises about the *new considering of the traditional ...categories*, linked with the education. But here is not proposed an unified methodology. The results are real difficulties, as well as ruled freedom by the development of the new national criteria for education and their creative adaptation to the global ones.

Explanatory illustration here are *the basis and the professional education*. The setting of optimal relation between them is a criteria for maturity of the national education strategy in the framework of the global educational market because:

1. The basic education is a world process, a tendency which continuously is completed and imposed as an absolute necessity;
2. The professional education is more pliable to the global tendencies and is developing under the influence of the lows of the post industrial society.

In reality by the conditions of the globalization are the abilities of the state to formulate and to implement an absolute autonomous educational policy essential limited. This supposes new considering of the impact of the state in ruling the processes and the social – *economical* consequences processes related with them, even in the conditions of “open education”. Only the correct and adequate conduct of the state to the changes could be a guarantee the setting of a *educational strategy*, which is based on *the optimal combination of the global with the traditional-local in line with the following guaranteed right of employment*. This will harden the competition positions and the attractiveness of the bulgarian education in global dimension without impairing its national identity .

ODNOS IZMEĐU NACIONALNOG I KONFESIONALNOG IDENTITETA

Nacionalni identitet

Nacionalni identitet spada u najbitniji i najsveobuhvatniji kolektivni identitet. Pojedinaac o sebi misli kao o pripadniku kolektiviteta kojeg čine osobe s kojima i ne stupa u neposredne odnose. Nacije (pa i konfesije) su „zamišljene“ (a ne i realne) zajednice koje služe za identifikaciju. Takve „zamišljene“ zajednice (sve zajednice veće od onih koje omogućuju kontakt *face-to-face* su „zamišljene“ zajednice) prihvataju sustav vrijednosti koji pomaže grupnom identitetu.

U američkoj sociologiji najviše je nacionalni identitet istraživao Robert Park (Chicago). Za njega je to samosvijest nekog naroda o sebi. Za nacionalni identitet bitna je samosvijest grupe koja ju odvaja od drugih grupa. Ta samosvijest podrazumijeva da odnose sa sunarodnicima zasnivamo na sličnosti, a odnose s pripadnicima „drugih“ nacija na razlikama. Dakle, bitna je svijest o samoidentifikaciji: „Ja sam Bošnjak“; „Ja sam Hrvat“; „Ja sam Srbin“. Osobni identitet postaje zarobljen u identitetu o (nacionalnoj) zajednici (A. Touraine, 2000.). Ljudi vjeruju kako su praporijski vezani za tu grupu. Svijest o nacionalnom identitetu oblikuje se u pojedinim narodima u različito.

Naglašen povratak nacionalnom i konfesionalnom identitetu krajem XX. i početkom XXI. stoljeća, stavlja pod sumnju ideal zapadnog humanizma o univerzalnim vrijednostima. Naime, nacionalno pitanje danas se interpretira u formi debata o identitetu. Od djetinjstva se u obitelji njegovala i njeguje nacionalna i konfesionalna identifikacija. U takvim uvjetima nerijetko se nacionalni identitet stvarao (i stvara) u odnosu prema "drugom". Kad se pojavimo među "drugima", mi donosimo i svoj identitet. Isto je i s onima koji imaju "drugi" identitet. To je problem po(do)kazivanja identiteta.

Kad se nacionalni identitet transformira u nacionalizam? Onda kad se preko "nacionalne reprezentacije", tj. nacionalne elite, kontrolira nacionalni život. Tad nacionalni identitet postaje forma moderne, sekularne religije. Nacionalni identitet se pretvara u nacionalizam kad se kod pripadnika nacije formira osjećaj permanentne zapostavljenosti, zbog ekonomske zaostalosti kraja u kojem žive, kad nacionalno vodstvo, ti apostoli naciona, osjeti da igra drugorazrednu ulogu u političkom odlučivanju, kad nacionalni jezik bude u inferiornom položaju, itd.

Je li nacionalnost prirodan atribut kao spol, boja kože...? Može li se biti "čovjek na ulici a Hrvat (Bošnjak, Srbin) kod kuće", odnosno može li se nacionalni identitet pretvoriti u privatnu stvar? Može li privatni život biti centar nacionaliteta? Stupanj veze "nacionalne osobe" s nacionalnim kolektivitetom može ovisiti o više faktora. Može to ovisiti o veličini grada u kojem se živi (manji grad – veća veza, i obrnuto); od veličine, brojnosti, same nacionalne zajednice u tom gradu (ako je ona brojnija i veze će biti jače), od identifikacije nacionalne i konfesionalne pripadnosti, itd. Kod mnogih zajednica tri tradicionalna elementa postala su simbolom nacionalnosti (zemlja, jezik, religija/konfesija). Čak, mogu postojati situacije u kojima će jezik biti osobiti znak identiteta (u slučaju kad su zemlja i vjera isti poput Slovenaca i Hrvata, ili Srba i Makedonaca, u ex. Jugoslaviji).

U multinacionalnom i multikonfesionalnom društvu - ako ga uz to još prate konfliktni društveni odnosi - ljudi stalno osjećaju potrebu za dokazivanjem u ispravnoj nacionalnoj pripadnosti, ispravnom jeziku, vjeri, itd. Naglašeno (po)dokazivanje identiteta može biti rezultat reakcije na društvenu marginalizaciju tog identiteta. Osobito će se to desiti u društvima koja, nasuprot nacionalnom identitetu, preferiraju univerzalne vrijednosti. Dakle, potreba dokazivanja će biti utoliko jača što se, u društvenim odnosima, više «drugima» niječe njihov

identitet, odnosno ako se on želi (od većinske zajednice) drugima propisivati. Ne zaboravimo, identitet je ranjiv na osporavanje i ne-prihvatanje.

Nije rijedak slučaj da nacionalisti (prije svega iz reda inteligencije) žele stvoriti teritorijalni politički identitet, "građansku naciju" (A. Smith). Naravno, riječ je o težnjama koje susrećemo ponajprije u multinacionalnim sredinama. Polazi se od "zajedničkog života", "zajedničkog teritorija" kao osnovice političkog zajedništva. Nacija za njih postaje teritorijalna zajednica i mjesto rođenja (ranije Jugoslaven, danas Bosanac). Oni koji se bore za teritoriju, često se izbere za vlastiti grob. A upravo je raspad ex. Jugoslavije pokazao da njeni stanovnici nisu imali izgrađenu jedinstvenu jugoslavensku nacionalnu svijest. Valjalo bi iz toga izvlačiti poruke i pouke i za Bosnu i Hercegovinu. Naravno, teško je pretpostaviti da će se i ovdje moći izgraditi jedinstvena «bosanska» nacionalna svijest. Zato je logičnije tragati za modelima političkih i nacionalnih odnosa koji će omogućiti opstanak države kao ravnopravne zajednice triju naroda i ostalih njenih žitelja.

Apsurdno je misliti kako se vlastiti identitet može graditi preko uništenja različitosti (drugosti). Treba slijediti model u kojem se različitosti toleriraju, ali su «smještene» ne u sferu javnosti, već u sferu privatnosti. Nacionalni identitet treba razlikovati od nacionalnog samoljublja i "gordosti", što je, opet, drugo u odnosu na nacionalno dostojanstvo, za koje je rat (1991-1995.) pokazao kako ga je lako izgubiti, ali ga je teško izgraditi.

Pokazalo se da, u kritičnim trenucima za naciju, većina njenih pripadnika postaje izričito svjesna svoje pripadnosti. Uvijek kad čovjeka zahvati nesigurnost, oslanja se na kolektivni identitet (nacionalni, konfesionalni ...). Ako se vlast ne prihvaća kao svoja, u otporu prema njoj, jača svijest o nacionalnom identitetu. Vi možete mijenjati djevojku, ženu, politiku, svjetonazor, pa i religiju i konfesiju, ali ne možete promijeniti djeda i baku od kojih potječete. Riječ je o trajnosti nacionalne identifikacije.

Koji su sociologijski elementi nacionalnog identiteta? U početku je to bilo zajedničko porijeklo, potom zajednički teritorij. Kasnije se spominju zajedničko društvo, običaji, moral. Običaji i moral potiskuju važnost teritorija (jer na istom teritoriju mogu živjeti ljudi različitih običaja i morala). U modernoj sociologiji smatra se da se nacionalno bogatstvo ne svodi na teritorij kojim se raspolaže, pa čak ni u industrijskim tvornicama, već u znanju i vještinama, sposobnostima kojima narod raspolaže kao i čovjekovoj sposobnosti za komunikaciju s drugim ljudima. Isti je slučaj i s brojnošću nekog naroda.

Danas bismo sociologijske indikatore nacionalne identifikacije mogli podijeliti na objektivne (jezik, konfesija, tradicija, kultura, socijalna organizacija...) ili subjektivne (individualna svijest o pripadnosti skupini, vjerovanje u zajedničko porijeklo, nasljeđe, osobine i zajedničku sudbinu grupe).

Konfesionalni identitet

Konfesionalni identitet se uvijek iskazuje grupno. Taj grupni identitet govori i nešto više nego što je samo pripadništvo nekoj religiji. Biti Židov, kršćanin, musliman znači biti dio židovskog, kršćanskog, muslimanskog identiteta.

Društvene pozicije religije i konfesije su snažnije ako one pomažu u određenju identiteta i traganju za odgovorom na pitanje „Tko sam zapravo ja?“. Dugo kroz povijest, osobito u vrijeme kad nije bilo nacionalne identifikacije, konfesionalna uloga u odredbi identiteta bila je stabilna. Hoće li se konfesionalni identitet očitovati u načinu vjerovanja, oblačenja, jedenja (dozvoljena i zabranjena hrana), u to ne bismo sad ulazili. Konfesionalni identitet moguće je ispoljiti i specifičnim pokretom ruke (prekrstiti se) ili tijela (klanjanje u islamu). Krajem XX. stoljeća kao da su dobili značaj znaci nacionalnog i konfesionalnog identiteta: zastave, tespihi, krunice, križ, polumjesec, kape (koje simboliziraju nacionalnu tradiciju)...

Društveni pritisak "poželjnosti" konfesionalne identifikacije dovodi do otvorenog, sociologijskog, iskazivanja konfesionalnog identiteta i kod onih koji su ga ranije (zbog okruženja) prikrivali: odlazi se javno u crkvu/džamiju; proslavljaju javno vjerski blagdani,

konfesionalne zajednice su nazočne u javnom i političkom životu, na radiju, TV, u novinama. Sve to može stvoriti jednostranu sliku o jačanju konfesionalnog identiteta. Nije toliko možda riječ o povećanju konfesionalnog identiteta koliko (i kod pojedinaca i društva) ispravljanja "grešaka" prošlosti.

Da nacionalni i konfesionalni identitet mogu biti jači od drugih, pokazala je podjela Cipra na Turski i Grčki dio. Organizacija nekih švicarskih kantona ide granicom konfesionalnih podjela (rimokatolici-protestanti). Mladići, s jakim religijskim i konfesionalnim identitetom, kad su gledali nogometne utakmice sa svjetskog prvenstva (Koreja/Japan), mogli su svoje simpatije osjećati prema momčadi iste konfesionalne pripadnosti. Oni su se poistovjećivali s timom samo zbog toga jer igrači pripadaju istoj religiji kao i oni.

Konfesionalni i nacionalni identitet se snažno manifestiraju i na kraju života - pogrebu. Osobe pokopavaju u "njihova" groblja ili "parcele", ako je riječ o "zajedničkim" grobljima ("pravoslavnu", "rimokatoličku", "islamsku", "ateističku" i sl. parcelu).

Recimo da konfesionalni identitet sam po sebi ne znači ništa loše. To može biti loše ako se nečiji identitet stvara protiv drugog identiteta.

Odnos nacionalnog i konfesionalnog „Ja“

Konfesionalni identitet često je povezan i blizak s nacionalnim identitetom (Jermeni, Židovi, Kopti, Druzi, Sikhi, Poljaci, Irci, Hrvati, Srbi, Bošnjaci...). U tzv. nacionalnim religijama (za razliku od univerzalnih) nije rijedak slučaj da se nacionalna povijest određuje na temelju povijesti religije (Židovi, Sikhi, Hindusi).

Konfesionalni identitet je sociologijski lakše odrediti nego nacionalni. Netko je musliman jer prihvaća i izvršava pet obveza islama, drugi je rimokatolik jer pripada Rimokatoličkoj crkvi, vjeruje u njene dogme, u Isusa Krista i sl. Ali kako sociologijski odrediti "bošnjaštvo", "hrvatstvo", "srpstvo"? Teorijski je teško i bošnjačko i hrvatsko i srpsko samoodređenje izvesti iz konfesionalnog identiteta, bez obzira na njihovu izvjesnu međusobnu povezanost. Druga je stvar što su konfesije trebale nacionalnim zaljubljenicima u sva tri naroda. Jer transformacijom religije u nacionalnu ideologiju, pokušava se ojačati lojalnost zajednici. Ako se na nacionalni identitet (bošnjački, hrvatski, srpski) gleda kao na odnos između kršćanskog (Hrvati i Srbi) i islamskog (Bošnjaci) identiteta, može to oslabiti društvenu integraciju i jačati homogenizaciju.

Ako svi činimo zajednicu („zamišljenu“ ili „stvarnu“) koju nazivamo „bošnjačkom“, „hrvatskom“, „srpskom“ nacijom, onda, na određeni način, svi trebamo biti svjesni i odgovornosti za ono dobro i ono loše što se zbivalo, ili zbiva, u toj zajednici i oko nje. Dakle, zamislimo se nad pitanjem što je to „bošnjaštvo“, „hrvatstvo“, „srpstvo“? Svaki pojedinac može umišljati da je njegov način doživljavanja „bošnjaštva“, „hrvatstva“, „srpstva“, srž te zajednice. Otud mnogi radije bježe konfesionalnoj identifikaciji („ja sam rimokatolik“, „pravoslavac“, „musliman“) koja ih jasnije razlikuje od „drugih“.

Dakle, konfesija se često uzima kao obilježje po kojem ljudi definiraju sebe i svoj identitet. Postoje situacije u kojima konfesija ostaje gotovo jedini i osnovni nositelj ne samo religijskog, već i nacionalnog identiteta (tu ulogu je imala Srpska pravoslavna crkva za vrijeme otomanske vladavine). Moguće je da konfesionalna identifikacija nadjača nacionalnu. Recimo, migrirajuća radna snaga, ako dođe u novu sredinu koju čine ljudi druge nacionalnosti (slučaj radnika iz Zapadne Hercegovine u Njemačkoj) a iste konfesionalnosti, radije će iznositi svoju konfesionalnu (rimokatoličku) identifikaciju, nego nacionalnu. Konfesionalna identifikacija može biti osnovno obilježje i kod pripadnika iste državne teritorije (recimo, kod Iraca). U Sjevernoj Irskoj stanovništvo se identificira kao rimokatolici ili protestanti. Naravno, političke okolnosti i društveni status mogu nekad snažno doprinijeti toj identifikaciji. Sve to, kao i drugi primjeri (kod islama), upućuje na zaključak da postoje situacije u kojima je konfesionalna pripadnost moćniji faktor objedinjavanja u zajednicu nego sama nacionalna pripadnost.

Nacionalna grupa se može razlikovati od druge nacionalne grupe najčešće po pripadnosti određenoj religiji i konfesiji. Takvih situacija ima dosta, počev od Bosne i hercegovine, pa i širom svijeta. U Sri Lanki su Singalezi buddhisti, a Tamili hindusi. Osobito je snažan porast ova dva identiteta kod azijskih imigranata (Indijaca, Sikha, Japanaca, Kineza, Vijetnamaca, Kambodžanaca) na Zapadu.

Konfesionalni identitet može podijeliti nacionalni. To se desilo Nijemcima (koji su katolici i protestanti). U slučajevima kad se su se sljedbe pretvorile u etničke zajednice (Sikhi, Marioniti, Druzi), religijski obredi, hijerarhija, jačali su i očuvali etničku svijest. Tome su mogli pomoći i "sveti" jezik i pismo, vjerski kalendari, teorije o izabranosti, i sl. Osobito kod zajednica u dijaspori. Kod Židova je gotovo potpuna identifikacija između nacije i konfesije, nacionalne i religijske zajednice. Takvu okolnost, podudarnosti konfesionalne i nacionalne zajednice osobito znaju zlouporabiti nacionalisti (Sri Lanka, Jermenija, Poljska, Hrvatska, Srbija, Irska, Bosna i Hercegovina, Čečenija...). Krajem XX. stoljeća došlo je, bar što se tiče Jugoistočne Europe (ali i ne samo nje), do porasta "religijskog nacionalizma". Pojedine religijske vođe u nacionalizmu su vidjele šansu za afirmaciju i sebe i potisnute religije. Nacionalizam na području Jugoistočne Europe tako uključuje i konfesionalno (katoličko, pravoslavno, islamsko) naslijeđe. I to je jedna od njegovih specifičnosti. Desilo se to i u Indiji (hinduistički nacionalizam) i u Pakistanu (islamski nacionalizam), itd.

John Velimir Stevens
Council on Religious Freedom
Nordland (Sjedinjene Američke Države)

ULOGA RELIGIJE U DRUŠTVU

Sa kakvim se izazovima sada suočavamo?

Šta mogu da učine religiozne vođe, da donesu smisao i nadu u ovo teško vreme, kada budućnost može postati još gora nego što je sadašnjost?

Mogli bi da pomognu dovodenju miroljubivih odnosa između različitih podelina. Istorijski gledano, međutim, religija je bila uzrok za više ratova nego svi drugi faktori zajedno. Ona ne bi trebalo da bude oruđe kojom će vlast postizati svoje ciljeve. Mogli bismo slobodno reći da bi religija trebalo i sama da prođe kroz promenu, kako bi postigla svoje obaveze, ili će potpuno podbaciti.

U vreme krize, ljudi se često okrenu religiji. Mi živimo u vreme krize. Postoji nova vlast. Postoji siromaštvo. Područja razorena ratom možda nikada neće biti ponovo izgrađena.

Treba graditi mostove – mostove između kultura, između onih nad kojima se vlada i onih koji vladaju, između religija koje se nadmeću, između, za mnoge, siromaštva i opstanka, između mračne i beznadežne sadašnjosti i nepoznate i nesigurne budućnosti.

Šta je religija u prošlosti učinila za društvo?

Jedna od najvažnijih pouka koje iko može naučiti je da zna i da razume istoriju. Oni koji zaboravljaju istoriju osuđeni su da je ponove. Zato ćemo istražiti istoriju.

Što god da je religija činila u proteklih stotinu godina, nije bilo uspešno. U prošlom veku bilo je više ratova nego u bilo kom vremenu u istoriji. Da je organizovana religija spovodila u život svoje najuzvišenije principe, danas bismo imali bolje društvo. Primarni problem nalazi se u tome što se religija udvarala vlasti kako bi sprovođila vlastitu agendu. Za uzvrat, vlast je gurala preovladavajuću religiju kako bi zadobila podršku za sopstvenu političku agendu. Ovo je religiju učinilo nemoćnom.

Izvor moći za religiju je Bog, i niko drugi, ni crkva ni država. Isus je rekao: “Carstvo moje nije od ovog sveta” (Jovan 18,36).

Vlast mora da koristi silu; prava religija ne koristi silu, ne gaji predrasude niti mržnju, ne traži dobit za sebe i dragovoljno raspinje sebe za dobro drugih. Ovo nije put kojim ide svet. A nalazimo malo od njega i u organizovanoj religiji danas. Svet postaje gori, ali to ne znači da Srbija ili drugi narodi ne mogu da se obrate Bogu, njegovom zakonu i njegovim putevima, koji donose mir i harmoniju.

Rana hrišćanska crkva imala je predane sledbenike Hristove koji su voleli jedan drugoga, i poštovali svog bližnjeg. Ali, kako se hrišćanstvo širilo, i postajalo popularno u zapadnoj Evropi, elementi neznabožacke mitraističke religije uvukli su se i u rimokatolicizam. Neki od tih elemenata su celibat sveštenstva, ispovest, pakao, oproštajnice, promena bogoslužjenja sa sedmog dana na prvi, tvrdnja da crkva može oprostiti greh i struktura moći koja je rimskog biskupa uzdigla iznad drugih. Crkva je prigrabila prava koja pripadaju samo Bogu. Istočna hrišćanska crkva, predstavljajući Balkan i Malu Aziju, ostala je vernija evanđelju vekovima nakon što je zapadna crkva zastranila.

Ali, Božja pisana Reč nije bila poučavana. Namesto Božjih zapovesti, crkva je propovedala ljudske teorije i tradicije. Paganske doktrine, ceremonije i praznoverja spojili su se sa životom i službom onih koji su tvrdili da su Hristovi sledbenici. Kompromis između neznaboštva i popularnog hrišćanstva koji je nastao kao rezultat, doveo je do postojanja “čovaka bezakonja”.

Ovakav razvoj bio je prorečen u 2 Solunjanima 2,3-4. “...i pokaže se čovek bezakonja, sin pogibli, koji se protivi i podiže više svega što se zove Bog ili se poštuje”. Da bi obezbedila

svetsku naklonost i prednosti, crkva je tražila odobravanje i podršku velikih ljudi na zemlji. Evanđelje je izgubljeno iz vida, oblička religije su se umnožavala i ljudi su postajali robovi crkvenom vođstvu, opterećeni rigoroznim EXACTIONS. Poučavani su da gledaju u vlastita dobra dela kao otkupljenje za greh i u Papu i svoje sveštenike kao svoje posrednike. Od tad se malo šta promenilo.

Crkva koja se predstavlja kao hrišćanska, izgubila je silu Božju, odbacila sveto življenje i tražila popularnost i čast sveta. Pismo kaže da se ne može imati i jedno i drugo. Samo jedno ili drugo. I Jovanova 2,15-17 kaže: “Ne ljubite sveta ni što je na svetu. Ako ko ljubi svet, nema ljubavi očinje u njemu. Jer sve što je na svetu, telesna želja i želja očiju i ponos života, nije od Oca, nego je od ovog sveta. I svet prolazi i želja njegova; a ko tvori volju Božju, ostaje do veka”.

Religija je propustila da voli, da služi, da poštuje Božje zapovesti, da propoveda i uzdiže Hrista. Pošto je izgubila svoju moć i uticaj odbacujući Božju istinu, hrišćanska religija je potražila moć vlasti. Spojila se sa vlašću kao što se žena spaja sa čovekom u CONJUGAL ljubavi. U Otkrivenju 17 poglavlju Bog je zbog toga naziva bludnicom, a crkve koje su proizašle iz nje, njenom decom.

Zašto religija nije bila uspešna?

U istoriji, vlast je koristila religiju da pokuša da ujedini naciju. Prastara čovekova težnja je da bude sličan Bogu po moći, ali ne nalik na njega u karakteru. To nikada neće moći da se postigne. Religija ne može biti od pomoći ako ne ide ka Reci, veruje je i prihvati, živi po njoj, dajući ljudima slobodu savesti i prakse. Niko ne može prisiliti nikoga da čini što je pravo ili dobro. Pitajte roditelje tek rođene bebe.

Kada se obraćamo religiji, mi težimo da se obratimo svojim sveštenicima, svojim propovednicima, i svojim rabinima, kao novorođena beba majčinom mleku. Mnogi od njih su veoma odlučni da urade najbolje što znaju. Oni daju smernice. Od najveće je koristi kada nas upute Bogu i njegovoj Reči. Pismo upoređuje duhovni život sa iskustvom rođenja. Apostol Pavle hrabri nove hrišćane da se od mleka Reci okrenu ka čvrstoj hrani – da sami istražuju Pismo za sebe, da se približe živnoj Reci, Hristu. Ljudi treba da budu ohrabreni da direktno komuniciraju sa Bogom.

Mnogi veruju da će im jednostavno poznavanje religioznih učenja dati večni život. Tako ljudi proučavaju Božju Reč. Ali Isus je ukazao na nedostatak ovakvog shvatanja, jer Božja Reč nije živela u njima. To je zapisano u Jovan 5, 38.39. “I Reči Njegove nemate u sebi da stoj; jer vi ne verujete onome koga On posla. Pregledajte Pisma, jer vi mislite da imate u njima život večni; i ona svedoče za mene.” Isus ukazuje na kontrast. Njegova Reč mora živeti u nama i biti izvor svake naše misli, pobude i dela.

I danas, umesto da se vernici crkve upućuju Bogu i njegovoj Reči, članovi se ohrabruju da za vođstvo gledaju u ljude, svoje religiozne vođe, i njihova tumačenja. Ima onih koji ne podstrekavaju ljude da se mole i traže pomoć Svetog Duha da ih vodi na svaku istinu, kao što je Isus obećao da će Duh učiniti za njih (Jovan 14,25 i 16,13).

Oslanjajući se na vlast, religija okreće leđa Bogu i svim blagoslovima i koristima koje Bog može položiti na nju, da pomognu pojedincima i društvu.

Šta bi religija trebalo da čini drugačije i je li ona voljna da učini šta treba da donese mir i nadu društvu ?

Šta religija može da ponudi, da promeni čovekov duh, da mu da značajan smisao, da probudi nadu? Ne možemo verovati da je religija uvek sinonim za Boga, niti da je nalik na njega.

Uloga religije je da dosegne i nauči ljude da više ne puze, nego da ustanu i nauče da hodaju. Kada se suočimo sa krizom, mi se možemo obratiti Bogu, a ne čekati na dan koji praznujemo da čujemo ohrabrenje od religioznog vođe.

Uloga organizovane religije je da ljude upozna sa Rečju, sa Bogom, sa njegovim učenjima. Da sam se oslanjao na nekog trećeg da se za mene udvara, možda se nikad ne bih oženio, svakako ne sa mojom izvanrednom suprugom. Niko od nas ne bi bio zadovoljan u tako važnoj odluci kao što je brak, da neko drugi učini većinu preliminarnog posla. Koliko je to još važnije u našem duhovnom životu!

Kada crkvene vođe idu dalje od toga, oni prisvajaju autoritet i ulogu Hristovu, i na taj način dovode u opasnost svoje članove, umesto da im pomažu. Neke religiozne vođe uče svoje vernike da se mole svecima umesto Bogu. To čini da Bog izgleda nepristupačan i nezainteresovan. Ali Isus je bio u svemu iskusan kao i mi, samo što On nije zgrešio, kako kaže Jevrejima 4,15. Šta više, Pismo nas uverava u Jevrejima 2,17. “Za to beše dužan u svemu da bude kao braća, da bude milostiv i veran poglavar sveštenički pred Bogom, da očisti grehe narodne.” (To znači da nas pomiri sa Bogom.) A Isus je jasno učio da se treba moliti Bogu, ne ljudima. U svojoj Propovedi na Gori, dao je primer, počinjući molitvu rečima: “Oče naš, koji si na nebesima” (Matej 6,9).

Za hrišćane koji imaju pitanja, najbolje mesto za istraživanje značenja je Sveto Pismo. Druge religije imaju svoje svete spise.

Obraćanje religioznoj organizaciji može čoveku doneti potencijal za nadu i smisao. Ali, obraćanjem Bogu mi ćemo se obratiti Onome koji ne može biti izmeren ili ograničen. U njemu ćemo naći nadu i smisao.

Hristos je rekao: “Poznaćete istinu, i istina će vas izabaviti” (Jovan 8,32). Nema slobode izvan istine. Bez slobode nema nade ili mira.

Ono što imamo zajedničko beskrajno je mnogo važnije nego ono što nas čini različitim. Bog nas je sve stvorio. To njega čini našim Ocem, zato smo mi braća i sestre. To je beskrajno važnije nego ono što nemamo zajedničko. Zato nam Bog zapoveda da ljubimo jedan drugoga.

Religija bi morala da ima načisto svoje prioritete. Crkve imaju mnogobrojna učenja. Neka od njih su zasnovana na istinama iz Pisma, a neka su same izmislile. One treba da se priljube za Reč Božju. Sve monoteističke religije uče da imamo jednog Boga. On je ljubav, ljubi nas, i zapoveda nam da ga volimo i budemo mu poslušni, jer to ima za rezultat dobar život ovde na zemlji i u svetu koji će doći. U 5. Mojsijevoj 11,8.9. nalazimo tu formulu: “Zato držite sve zapovesti koje vam ja danas zapovedam, da biste se ukrepili i nasledili zemlju... i da bi vam se produžili dani u zemlji”.

Pred nama je budućnost i njeni izazovi

Knjiga Otkrivenje opisuje da će na samom završetku vremena postojati despotski religiozno-politički sistem koji će zahtevati od svih da se potčine i služe mu, po cenu ekonomskih sankcija i, na kraju, smrti. Kako da se mi postavimo u odnosu na to? Apostol Pavle, koji je i sam bio u zatvoru i odrubljena mu je glava, pisao je ove reči u Titu 2,13.14: “Čekajući blažena nada i javljanje slave velikoga Boga i spasa našega Isusa Hrista, koji je dao sebe za nas, da nas izbavi od svakoga bezakonja i da očisti sebi narod izabrani, koji čezne za dobrim delima”. To je naša nada, skori Hristov dolazak, koji će nas izbaviti od sadašnjeg sveta i dati nam novostvoreni savršeni svet.

Organizovana religija treba da ljude upravlja ka Bogu, ka njegovoj Reči, ka njegovoj ljubavi. Samo to će učiniti društvo boljim - ništa drugo.

GRAĐANSKI IDENTITET NA BALKANU: IZMEĐU GLOBALIZACIJE I REGIONALIZMA

Dugotrajna istorijska prepoznatljivost Balkana, u evropsko-svetskim razmerama, vezivala se (i još uvek se vezuje) za raznorodni kolektivni, etnički identitet njegovih stanovnika i za njihovu međusobnu borbu oko preraspodele teritorija. Otuda nas interesuje da li se u balkanskim društvima danas sadrže neki bitni činioci koji iz "pozadine" deluju na transformaciju takvog identiteta u smeru razvoja *građanskog identiteta na Balkanu* i da li ti činioci mogu da određuju budući *građanski identitet Balkana* u Evropi i svetu.

U narednom izlaganju pokušaćemo da obrazložimo našu osnovnu (sociološku) zamisao, koja se sastoji u tvrdnji da razvoj građanskog identiteta na Balkanu zavisi, pre svega, od unutrašnjih sociokulturnih modernizacijskih procesa (urbane multikulturalnosti) u okviru pojedinih društava, a, potom, i od spoljnih, međunarodnih procesa globalizacije (posebno "evropeizacije") i njenog uticaja na komplementarne društvene procese regionalizacije.

. . .

Prvi aspekt sociološkog obrazlaganje oslanja se na saznanja o modernizacijskom potencijalu urbane multikulturalnosti i na osobenosti razvoja civilnog društva; on se, dakle, odnosi na unutrašnje društvene mogućnosti razvoja građanskog identiteta na Balkanu.

Kako je modernizacija osnovna kulturna podloga za razvojne procese u savremenim društvima, to je i razvoj građanskog identiteta na Balkanu moguće ostvarivati na podsticanju modernizacijskih procesa urbane multikulturalnosti, posebno interkulturalnosti i akulturacije koje se oblikuju na njenoj osnovi. Mogućnosti podsticanja tih procesa zavisi od razvijenosti civilnog društva. Civilno društvo nije moguće bez mnoštva individualnih akcija i aktivnosti društvenih grupa i pokreta; dakle, bez potkultura (i kontrakultura). Ti elementi civilnog društva već postoje, bar u društveno respektivnom vidu, u urbanoj kulturi i gradskom načinu života..

Otvorenost i raznovrsnost društvene strukture grada i u njenim okvirima izrasla (demokratska) multikulturalnost predstavljaju "kolevku" civilnog društva. Te osobine grada doprinose povezivanju *građana*, kao ličnosti i vlasnika (imovine, prava, slobode i privatnog života), neposredno ili kroz građanske asocijacije, u cilju njihovog javnog delovanja relativno nezavisno od delovanja države. Zbog toga se najznačajniji modernizacijski procesi vezuju za širenje urbane kulture i uopšte urbanizacije.

Modernizacija balkanskih društava je karakterističan primer kako se pojačavaju sukobi između društvenih grupa sa specifičnim (pre svega, etničkim) sociokulturnim obeležjima uporedo sa povećavanjem njihovog međusobnog opštenja (komunikacije) kao modernizacijske pojave. Tu je reč o karakterističkom obrascu "polovične" (periferne) modernizacije, sa nizom modernističkih osobenosti, u kojoj sudeluju jaki tradicionalistički uticaji. Intenzivnost tih uticaja je posebno vidljiva u društvenim procesima ubrzane deagrarijacije i njoj komplementarne industrijalizacije, odnosno u ruralizaciji gradova i usporavanju razvoja moderne urbane kulture.

Gradovi, kao civilizacijsko grupisanje ljudi u prostoru, od početka predstavljaju ne samo središte opštedruštvenih uticaja, nego i graditelj novih društvenih i kulturnih vrednosti. Manja ili veća diferenciranost društvene strukture grada i njoj odgovarajuće kulturne podloge uticali su i utiču na razgrađivanje ograničenja i pritisaka patrijarhalne seoske izolovanosti, samodovoljnosti i kulturne uniformnosti, pa se grad javlja kao društveno središte uvažavanja različitosti i kao osnova multikulturalnosti.

Grad, dakle, predstavlja središte izvorne modernosti i modernizacije uopšte; odakle se

ona širi ("unosni") u seosku sredinu (urbanizacija). To, naravno, ne znači da se mogu zanemariti uticaji sela na grad (ruralizacija). Moderna multikulturalnost grada se odlikuje svojom interkulturalnom usmerenošću, koja teži oblikovanju civilnog društva. Moglo bi se, dakle, reći da urbana (gradska) kultura, pored ruralne (seoske), predstavlja jedan od dva načina izražavanja ili življenja kulture konkretnog društva ili nekih podkultura u njemu.

Iako se proces kulturnog ujednačavanja sve više širi pod uticajem scijentifikacije (racionalizacija), tehnizacije (standarizacija), formalizacije (depersonalizacija) i birokratizacije (unifikacija), to ne znači da kultura u potpunosti gubi svoje osnovno (stvaralačko) obeležje. Reč je samo o tome da navedeni modernizacijski procesi utiču na postepeno nestajanje prostorno–geografske (zavičajne) i užedruštvene potkulturne izolovanosti i tradicionalističke samo(za)dovoljnosti i ekskluzivnosti neke konkretne zajednice ili nekog njenog dela.

Kao "kompenzacija" za nestajanje potkulturnih varijeteta tradicionalnog tipa, nastaju novi vidovi ispoljavanja kulturnog stvaralaštva u kojima se sve više prepoznaje ličnost stvaralaca (stvaralaca) a sve manje njegova "etničnost", "zavičajnost", ili tradicionalna "potkulturalnost". Modernizacijski procesi društvenog života podstiču sve izraženiju personalizaciju životnih stilova, u kome pojedinac/ličnost može da oblikuje svoje društveno predstavljanje i da se (pot)kulturno izrazi u nekom od mnoštva kulturnih stilova. Na taj način nastaju *personalni identiteti* u okviru užih ili širih društvenih grupa, koji sačinjavaju unutrašnje sociokulturne mreže koje ne moraju uvek da budu vidljive spolja. (Vilis, 1990: 114) Tu se grad, kao grupisanje ljudi u prostoru, javlja kao otvorena (demokratska) zajednica koja potpomaže "susrete" kultura i potkultura.

Uporedo sa nastajanjem "personalizovanog" kulturnog stvaralaštva, u savremenoj etapi modernizacije pojavljuju se specifični obrasci potkulturnog delovanja, koji se najčešće imenuju kao kontrakultura. Razuđenost društvene strukture grada i ovde se pojavljuje kao povoljan kataliktički okvir za slobodnije izražavanje novih (kontrakulturnih/potkulturnih) vrednosti.

Racionalizacija svih vidova društvenog života u gradu, sa prevladavajućom pismenošću i profesionalizacijom raznih vidova delatnosti, "otvaraju" njegov kulturni horizont iznutra (otkrića i izumi) i spolja (akulturacijom i enkulturacijom). Tome pogoduju povoljniji (gradski) uslovi za ostvarivanje ličnih sloboda čoveka i za mogućnost slobodnijeg izbora sociokulturnih vrednosti.

Akulturacioni (i enkulturacioni) procesi se odigravaju, kako u prostoru gde se daju, tako i u prostoru u kome se primaju kulturni uticaji. Otuda je grad, kao relativno otvorenija društvena sredina od sela, povoljniji prostor za akulturacione procese.

Ovde je potrebno naglasiti da su interkulturalni procesi (akulturacije i enkulturacije) složeniji što je multikulturalnost razuđenija. Grad je sam po sebi multikulturalno središte u kome nastaju razne kulture i potkulture (polne, generacijske, slojne, profesionalne, regionalne/lokalne), a u višetničkom i višekonfesionalnom društvu multikulturalnost grada se usložnjava. U predmodernim društvima urbana akulturacija (i enkulturacija) najčešće ima površno, eklektičko obeležje, jer se ona zasniva na mehaničkom spajanju različitih (pot)kulturnih vrednosti i karakteristika (difuzija), koje nisu bitnije uticale na transformaciju kulturnih sadržaja. U onoj meri u kojoj su savremeni gradovi "okupirani" predmodernim, pre svega ruralnim i malograđanskim, potkulturama, u toj meri se i njihova urbana akulturacija zadržava na difuziji.

Što je multikulturalnost grada složenija, to se, uporedo sa akulturacionim procesima, izraženije javljaju otpori tim procesima; posebno u prvim periodima intenzivne i nagle modernizacije. Otpori su (bili) izraženiji ukoliko je modernizacijski tok više favorizovao neke regione društva i grupe u njemu (Smith, 1979: 185). U tim periodima se češće ističe razlika između onog što je "naše" i "njihovo", između "seljačkog" i "gradskog", između "došljaka" i "starosedelaca" i sl. Tu je, pre svega, reč o (parcijalnom) ideološkom predstavljanju, a ne o (celovitom) individualnom i/ili grupnom osveščavanju. U stvari, to su pre svega socijalnopsihološke reakcije čoveka zatvorenih zajednica, koje karakteriše kolektivizam i

nepoverenje prema drugima. Takve kontraakulturacijske reakcije počivaju na nedostatku empatije. Pod empatijom se podrazumeva visoko razvijena sposobnost ličnosti da se u što kraćem roku identifikuje sa novim sociokulturnim uslovima, kako bi brže usvojila zahteve koje ti uslovi nameću, a koji ne potiču od njenog uobičajenog iskustva (Lerner, 1958: 49). Suština empatije se izražava u prepoznavanju drugih u sebi i sebe u drugima. Samo moderno (post-industrijsko, urbano, pismeno i participativno) društvo razvija empatične ličnosti. Empatične ličnosti su proizvod socijalizacije, koja oplemenjuje sirovost i kroti surovost.

Posledice akulturacije se prepoznaju u društvenoj strukturi u dvojakom smislu. Na jednoj strani, akulturacija se može ispoljiti kao uzajamno oplemenjivanje kulturnih sadržaja različitih potkultura i kao njihovo razvijanje u pravcu transkulturalnosti, tj. u pravcu nastanka raznovrsnije i bogatije kulture (uzajamno vučenje nagore). Na drugoj strani, akulturacija može da vodi potiskivanju jednih i favorizovanju drugih društvenih grupa i njihovih (pot)kultura, zatim "razvodnjavanju" kulturnih celina i njihovom asimilovanju i, na kraju, međugrupnim sukobima (uzajamno sputavanje). Koja će strana da prevagne u akulturacijskim procesima, zavisi od tog da li se ti procesi odvijaju spontano i slobodno (kroz "igru kulturnih dodira"), ili organizovano i prisilno (kao što je, na primer, slučaj sa kontrolisanim preseljavanjem različitih društvenih grupa u novu socio–geografsku celinu).

Kako se modernost nekog globalnog društva i, posebno, urbanih celina u njemu, prepoznaje po njegovoj otvorenosti za drugo i drugačije, to se navedeni prvi aspekt (strana) akulturacije u njemu pojavljuje kao pokazatelj njegove modernosti, dok se drugi njen aspekt (strana) pojavljuje kao tradicionalizam ili modernizam.

Prvi aspekt se prepoznaje kao civilno društvo koje povezuje građane neposredno ili kroz građanske asocijacije, u cilju njihovog javnog delovanja relativno nezavisno od delovanja države (Pavlović, 1995: 15, 28). Takvo povezivanje građana potrebuje političku kulturu, koja počiva na moralnoj viziji društvenog života i na njihovom poverenju u društvo. Moralna vizija društvenog života i poverenje u društvo je moguće samo u onim sociokulturnim uslovima koji uvažavaju toleranciju kao prestižnu vrednost modernosti.

Iako se, kao manje poželjne i propratne pojave nastanka i razvoja civilnog društva, u njemu javljaju sebičnost, posesivnost, partikularizam, lokalizam, etnocentrizam i separatizam, njegove prednosti u odnosu na etatističko posredovanje u društvenom životu ogleđaju se u neposrednosti, spontanoj solidarnosti i autonomnoj ne–političkoj kolektivnoj akciji pojedinaca ili raznih društvenih grupa i pokreta. Na taj način se civilno društvo javlja pre kao alternativa (sve)moći države nego kao opozicija (Mastnak, 1990: 439).

Civilno društvo nije moguće bez mnoštva individualnih akcija i aktivnosti društvenih grupa i pokreta; dakle, bez potkultura (i kontrakultura). Otuda se grad, sa svojom urbanom (multi)kulturom pokazuje kao plodonosan društveni prostor za nastanak i razvoj civilnog društva. Kao što istorija razvoja moderniteta grada pokazuje neiscrpnost i bezgraničnost (pot)kulturnih raznolikosti, tako se i civilno društvo pokazuje kao društvo koje nema drugih granica osim granice u odnosu na državnu aktivnost. Modernost civilnog društva se upravo ogleda u povlačenju granice između njega i (moderne) države (Pokrovac, 1990: 472). Zbog toga treba naglasiti da civilno društvo nije moguće bez političke kulture građana i njihovih asocijacija, sa jedne, i (moderne) države, sa druge strane.

Moglo bi se reći da raste značaj civilnog društva u svetu, Evropi. i, posebno, na Balkanu u onoj meri u kojoj opada značaj državnog suvereniteta kao prepoznatljivog identitetskog obeležja neke zajednice.

Za razliku od patrijarhalnog društva i njegovim potrebama saobraženog delovanja (ne–moderne) države, gde se društveno značajne odluke donose uz učešće ljudi koji se lično poznaju i deluju u okviru unapred poznatih situacija, civilno društvo je moderno društvo zato što se u njemu neguje participativni stil odlučivanja koji od pojedinaca i društvenih grupa očekuje da se "otmu od neposrednosti" i da učestvuju u javnom životu zajednice.

Iako se na pojmovnoj ravni podudaraju u značajnoj meri osobenosti civilnog i

modernog društva, u stvarnosti konkretnog globalnog društva i njegovih pojedinih delova mogu se utvrditi, sociološkom analizom, koliko je neko modeno društvo postalo civilno društvo, i obratno.

Kako je modernizacija osnovna kulturna podloga za razvojne procese u savremenim društvima, to je i održivi urbani razvoj balkanskih društava moguć na podsticanju modernizacijskih procesa multikulturalnosti i akulturacije koja se oblikuje na njihovoj osnovi. Mogućnosti podsticanja tih procesa zavisi od razvijenosti civilnog društva i moći građana da preuzmu odgovornost za svoju slobodu i slobodu zajednice u kojoj žive i stvaraju uslove svoje egzistencije (Almond & Verba, 1963; Rus-Arzenšek, 1984: 367).

. . .

Drugi aspekt sociološkog obrazlaganja mogućnosti zadobijanja građanskog identiteta Balkana oslanja se na saznanja o uticaju procesa globalizacije i, njima odgovarajućih, procesa regionalizacije na oblikovanje takvog identiteta; on se, dakle, odnosi na (spoljne) međunarodne uticaje na balkanska društva i, posebno, na njihov državni suverenitet.

U osnovi globalizacije nalaze se modernizacijski procesi racionalizacije (u Maks-Weberovom smislu), koji se ubrzano šire iz tehno-ekonomske u sve ostale sfere društvenog života; utičući na nastanak svetskog društva. Otuda globalizacija uzdrma ustaljeni način života u svim delovima sveta, a posebno u onim savremenim društvima čije institucije nisu prilagođene izazovima ubrzanog kvantitativnog širenja racionalizacije/modernizacije, kao što je većina balkanskih društava.

U tom pogledu, globalizacija je samo nastavak jednog dugog procesa "racionalizacije sveta", koji izaziva ceo niz protivrečnih posledica na individualnom, grupnom, društvenom i međunarodnom planu. Te posledice su čest predmet kritičkih rasprava o globalizaciji, kao i već izrečenih zahteva pokreta "antiglobalista". Reč je, dakle, o tome da se u globalizaciji već zapažaju dva protivrečna procesa; jedan koji vodi "sebičnosti bez granica" i drugi koji potrebuje "etičku globalizaciju". Građanski identitet Balkana se, upravo, danas prepoznaje u svetu po njegovoj raspolućenosti između poželjne "etičke globalizacije" i "lokalno-etničkog regionalizma". Prevažilaženje takvog stanja prevashodno zavisi od toga kako će se i u ovom delu Evrope razvijati civilno(a) društvo(a) i evropski građanski identitet Balkanaca.

Otuda je, za sociološki pristup problemu građanskog identiteta na Balkanu koji se "situiru" između globalizacije i regionalizma, neophodno dvojiti pojmove regionalizam i regionalizacija. Pojam *regionalizam* se može odrediti kao pravno-politički zahtev za preraspodelom društvenopolitičke moći i uticaja i, kao takav, ušao je "iz pozadine" u "prvi plan" savremenih sazajnih i praktičnopolitičkih interesovanja uporedo sa "padom" reputacije države i državnog suvereniteta (Vilijams, 2001: 20). Otuda taj pojam, u sociološkom pristupu, ima uže (ideološko) značenje u odnosu na pojam regionalizacije. *Regionalizacija* je širi (teorijski) sociološki pojam, kojim se označava istraživanje mogućnosti organizovanog i relativno usklađenog procesa sveukupnog društvenog razvoja između delova (teritorijalnih zajednica) jedne ili više državnih celina, sa ciljem da se uspostavljaju najprikladniji oblici socijalizacije, komunikacije i povezivanja pojedinaca, njihovih raznorodnih grupa i globalnih društava. Reč je o tome da se pojmovima regionalizam i regionalizacija označavaju različiti akteri i različiti smerovi postizanja društvene integracije. Akteri regionalizma, kao i etatizma, su političke elite, koje su "okrenute" ka čvršćoj društvenoj integraciji delova u odnosu na celinu (integracija "odozgo"); dok je akter regionalizacije civilno društvo, koje je "okrenuto" ka integraciji celine u onoj meri koja omogućuje zadovoljavanje specifičnih potreba i interesa pojedinca, društvenih grupa i njihovih asocijacija (integracija "odozdo").

Mogućnosti razvoja građanskog identiteta Balkana zavisi, pored analizovanih unutrašnjih činilaca (priželjkivane urbane multikulturalnosti i uopšte razvijenosti civilnog društva), od spoljnih činilaca globalizacije i njima odgovarajućih procesa regionalizacije. Zbog toga je neophodno ukazati na karakteristične sociokulturne prepreke koje se opiru "regionalističkom fundamentalizmu", a koje su - manje ili više - prisutne u okviru pojedinih društvenih/državnih celina na Balkanu. Reč je o preprekama, koje se mogu imenovati kao strahovi od takvog regionalizma, posebno unutar pojedinih balkanskih društava. To se posebno ogleda u ideološkim vizijama (pravno-političkog karaktera) raznih političkih elita u tim društvima. Reč je o sledećim *strahovima*:

a) *Strah od ograničavanja državnog suvereniteta ("na celoj državnoj teritoriji"), koji je izazvan specifičnim kulturno-istorijskim nasleđem pojedinih delova modernog sveta:*

Interesantno je primetiti da je pojačan zajednički interes društvenih nauka (sociologije, ekonomije i politikologije) za (interdisciplinarno) proučavanje problema regionalizacije nastao kao posledica nastojanja da se podstakne modernizacija pojedinih regiona u Sjedinjenim Američkim Državama, posle Drugog svetskog rata (Volerstin i dr. 1997: 47). Taj proces modernizacije je svakako doprineo skladnijem razvoju tog društva i njegovom funkcionalnom jedinstvu (u sferi proizvodnje i tržišta, u sferi civilnog društva i delovanja države i u sferi multikulturne tolerancije i interkulturalnog prožimanja). Potonja nastojanja da se taj "američki model" podsticanja regionalizacije prenese u Evropu, u pojedinim njenim delovima, kao što je Balkan, izaziva manje ili veće otpore koji su uglavnom povezani sa *strahom* od ograničavanja državnog suvereniteta (na celoj teritoriji).¹ Pri tome, nema bitnije razlike u tome da li se taj suverenitet države izvodi iz nacionalnih ili iz socijalnih (klasnih) interesa i na njima zasnovanom idealu političke homogenosti. U onoj meri u kojoj se u nekom društvu razvijaju osobenosti civilnog društva, sa recipročno uspostavljenim odnosom između pojedinca i društva, u toj meri se može zapaziti (i sociološki utvrditi) da ideal političke homogenosti (na bilo kom nivou društvene organizovanosti) ne postoji i da je želja za tim i sama deo sociološkog problema (Bilefeld: 1998: 6).

b) *Strah od gubitka grupnog (nacionalnog) identiteta, koji je izazvan sociokulturnom usmerenošću ("policentričnošću") pojedinih delova ("regiona") unutar konkretnog društva; kao što je slučaj i sa usmerenošću pojedinih balkanskih društava u odnosu prema istorijski prepoznatljivim "centrima političke moći":*

Teškoće u pravno-političkom "razgraničenju nadležnosti" između pojedinih regiona i država koje se nalaze u Evropi, za razliku od SAD, proizilaze otuda što pojedina područja nekih savremenih evropskih država ne teže samo jednom centru (uticaj predmodernog nasleđa), već mogu biti "okrenuta" ka više centara u jednoj ili više država (ili jednom ili više istorijski prepoznatljivih "centara političke moći" u Evropi i svetu). Tada se "strah" konkretne države od gubitka suvereniteta nad određenim regionom još više pojačava, pa otuda političke elite nastoje da bar uspore, ako ne i da spreče, namere elita regionalizma u njihovoj nameri. Što je centralizacija konkretne države izraženija, u nekom istorijskom periodu, to je i "strah" od unutrašnje regionalizacije izraženiji, a samim tim i otpori regionalizaciji jači. Slično je i sa odnosom "nacionalnih" država prema istorijski prepoznatljivom "savezniku" u Evropi i svetu.

c) *Strah od gubitka istorijskog identiteta ("državne samobitnosti"), koji je izazvan borbom regionalnih i centralnih političkih elita oko preraspodele materijalnog bogatstva, moći i političkog uticaja:*

Uticaj "situacionih" činilaca u društvima jugoistočnog dela Evrope,² 90-tih godina 20. veka, na pojačanu centralizaciju (nacionalnih) država; u uslovima tzv. postsocijalističke

¹ Otuda se, iz perspektive američkog manje ili više uspešno primenjenog modela regionalizacije, gleda na "balkanizaciju" kao na antitezu ideala "lonca za topljenje" (Todorova, 1999: 70).

² Iako ta sintagma podseća na mnogo ranije određenje geografskog pojma "Jugoistočna Evropa" ("*Südosteuropa*"), ona se treba shvatiti više "situaciono". O raznim značenjima tog termina, kao i njegovog poređenja sa značenjima Balkana, nezaobilazna je studija Marije Todorove (Todorova, 1999: 57).

tranzicije još više pojačava "strah" od regionalizacije; posebno regionalizacije unutar njih. Ukoliko se pravno-politički zahtevi za regionalizmom u tim društvima podudaraju sa "istorijskim sećanjem" na neka predmoderna (postfeudalna) nastojanja da se zadobije prostorno-geografski pod-identitet, u odnosu na nacionalni ili globalni društveni, tada su "strahovanja" od gubitka "državne samobitnosti" još izraženija. Proizilazi da je pitanje (državnog/društvenog) identiteta ključni aspekt novonastale globalne situacije, koja se posebno danas zapaža u jugoistočnom delu Evrope.

Sve dotle dok su političke borbe između centralnih i regionalnih elita države(a) stvar njihove "volje za moć", problem regionalizma se javlja pre svega kao pravno-politički problem, odnosno kao težnja za preraspodelom materijalnog bogatstva, moći i političkog uticaja. Međutim, ako imamo u vidu da se birokratski princip "nadležnosti" između centralnih i regionalnih vlasti vrlo brzo transformiše u problem opšte i posebne homogenizacije, koji može da vodi do sukobljavanja homogenizovanih grupa i organizacija na tom principu, onda problema regionalizma sociologija pristupa na sličan način kao i problemu društvene uloge države. U tom slučaju se problem regionalizma može posmatrati kao specifičan izraz etatizma i, kao takav, pojavljuje se kao značajna prepreka razvoju civilnog društva. Naime, regionalizam, kao izraz kojim se označava ideološka fragmentacija etatizma, ne mora da vodi razgradnji moći, već više upućuje na njenu "lančanu" konsolidaciju.

d) *Strah od modernizacijskih procesa globalizacije, koji je izazvan "globalnom nesigurnošću" u racionalno preuređenje sveta, i Evrope posebno:*

Prethodna zančenja regionalizma i regionalizacije u suštini ne gube na značaju ni kada se oni sagledavaju u vezi sa savremenim procesima globalizacije. Iako je pojam globalizacije ponikao u sferi rasprava o regulisanju tehno-ekonomskih (tržišnih) odnosa između pojedinih država sveta, on se sve češće proteže i na vanekonomske (pravno-političke i kulturnokomunikacijske) procese, koji se odvijaju preko granica nacionalnih država.

Globalizacija "uzdrma" ustaljeni način života u svim delovima sveta, a posebno u onim savremenim društvima čije institucije nisu prilagođene izazovima ubrzanog kvantitativnog širenja racionalizacije/modernizacije (kao što je Balkan). U tom pogledu, globalizacija je samo nastavak jednog dugog procesa "racionalizacije sveta", koji izaziva ceo niz protivrečnih posledica na individualnom, grupnom, društvenom i međunarodnom planu. Te posledice su čest predmet kritičkih rasprava o globalizaciji, kao i već izrečenih zahteva pokreta "antiglobalista". Oni su povezani sa *strahovima* i nevericom u mogućnosti racionalnog preuređenja sveta. Od svih strahova, koji su u vezi sa nepoznicama koje donosi globalizacija, posebno se naglašavaju oni koji se tiču (tradicionalnog) sociokulturnog identiteta "malih naroda" i načina življenja u lokalnim/regionalnim zajednicama. Da bi se ti strahovi sveli na što je moguće manju meru, procesi globalizacije se nastoje "nadopuniti" (komplementarnim) procesima lokalnog/regionalnog povezivanja (regionalizacijom).

Unutrašnja (unutardruštvena) "regionalna buđenja", posebno od 60-tih godina 20. veka, predstavljaju svojevrsnu "protivofanzivu provincijalnih identiteta" protiv Države-Nacije; i to u oštrijem vidu u onim Državama-Nacijama koje su bile više centralizovane (Morin, 1989: 117). Sa druge strane, regionalizacija se, u izvannacionalnim (izvandržavnim) okvirima, javlja kao "garancija" da nacionalne i lokalne/regionalne sociokulturne osobenosti neće tako brzo iščezavati, kao što to nameću "zahtevi" tehno-ekonomske racionalnosti i organizaciono-političke uniformnosti globalizacije. U tom smislu se globalizaciji nastoji pribaviti etičko obeležje.

Međutim, etičko obeležje globalizacije ne mora da sledi direktno iz pravno-političkih zahteva za regionalizmom. Naprotiv, iz te (etatističke) sfere pre se može očekivati borba za preraspodelom bogatstva, moći/vlasti i statusa - sada i ovde - nego za etičko "prilagođavanje" globalizacije grupnim/etničkim i lokalnim/regionalnim granicama razumljivosti i održivosti. Reč je, dakle, o tome da se u globalizaciji već zapažaju dva protivrečna procesa; jedan koji vodi "sebičnosti bez granica" i drugi koji potrebuje "etičku globalizaciju".

U tom pogledu, *"evropeizacija"* se pojavljuje kao jedan oblik globalizacije, sa uporednim oživljavanjem nekih ideologija regionalizma. Moglo bi se, u stvari, reći da

globalizacija potpomaže "evropeizaciju", u onoj meri u kojoj "nagriza" državni suverenitet i nacionalni identitet i u kojoj se Evropa prepoznaje kao jedinstvena sociokulturna, a ne samo kao geografska, celina. Kada je reč o ideologijama regionalizma u Evropi, onda se može zapaziti da su one uvek "ulazile u prvi plan" sa pojačanim (političkim) zahtevima za "evropeizacijom". Na taj način, *ideologije regionalizma su bile više usmerene na "otupljivanje oštrice" državnog suvereniteta na račun jačanja "zajedničkih" kulturnoistorijskih osobenosti pojedinih nacija u odgovarajućim delovima Evrope ("regioima")*. To je ilustrativno pokazao Mišel Fuše, napominjući da je u imenu Evropa sažeta moć jednog imena koje dugo traje i koje govori o dugom trajanju (Fuše, 2000: 21-38).

Iako su ideologije regionalizma nastojale da određene geografske celine Evrope "osmisle" i kao kulturnoistorijske (npr.: pojam *Mittel-europa* Friedricha Naumanna, u vreme austro-nemačke hegemonije; ili najnoviji, posthladnoratovski, pojam "Jugoistočna Evropa", gde se pored Balkana ubraja i Turska) (Fuše, 2000: 35 i 105), opstajala je dugotrajna panevropska ideologija kao "iskonstruisana tradicija" (Hobsbaum, 1983; Fuše, 2000: 25). U savremenim procesima (ekonomske) globalizacije u prvi plan se ističe, posebno od strane SAD, ta panevropska ideologija, koja se sve više prepoznaje kao "jedinstvo u nacionalnim razlikama" (Habermas, 1995), uz futuristička priželjkivanja "Evropske Republike" (Fuše, 2000: 157).

. . .

Sociološki pristup regionalizaciji modernih društava, pa i savremenog Balkana, počiva na jednoj bitnoj vrednosnoj (kulturnoj) osnovi, a to je propitivanje da li regionalizacija potpomaže ili sputava opšteljudske vrednosti (slobodu, solidarnost, stvaralaštvo) u konkretnom globalnom društvu (ili više njih).

Kako se kulturni sadržaji difuzno rasprostiru u sve segmente društvenog života, to se prisustvo ili odsustvo moderne urbane multikulturalnosti može uzeti kao vrednosno "zaleđe" regionalizacije uopšte i Balkana posebno. Polazeći od tog "zaleđa" možemo jasnije da uočimo sociološke granice regionalizma i da ga "situiramo" u okvire kojima pripada; a to su pravno-politički okviri organizovanja države i borbe političkih elita za preraspodelom materijalnog bogatstva, moći i političkog uticaja.

Odatle sledi da se, pomoću modernizacijskih potencijala urbane multikulturalnosti i njene prisutnosti u pojedinim društvima na Balkanu, može "zakoračiti" sa onu stranu regionalizma, kako bi se utvrdile stvarne društvene i kulturne potrebe koje se mogu uspešno zadovoljavati na različitim stepenima teritorijalne (i pravno-političke) organizovanosti. Zato smo se zadržali, u prvom delu izlaganja, na objašnjavanju značaja moderne urbane multikulturalnosti/interkulturalnosti za razvoj civilnog društva, koja bi "pribavila" Balkanu evropski građanski identitet. Naravno, uz neophodno savladavanje strahova unutar pojedinih balkanskih društava, koji su povezani sa izazovima globalizacije ("evropeizacije") i njoj komplementarnih regionalnih povezivanja.

Literatura

- Almond, S.& Verba, S. (1963), *The Civil Culture*, Little-Brown, Boston
Bilefeld, Ulrich (1998), *Stranci: prijatelji ili neprijatelji*, Biblioteka XX vek, Beograd
Fuše, Mišel (2000), *Evropska republika*, Stubovi kulture, Beograd
Habermas, J. (1997), "Reply to Grimm"; Gowan Peter et Anderson, Perry (ed.), *The Question of Europe*, Verso
Lerner, D. (1958), *The Passing of Traditional Society*, The Free Press of Glencoe
Mastnak, Tomaž (1990), "Civilno društvo u Sloveniji: od opozicije do vlasti", *Sociologija*, Vol. 32, br. 4, str. 439 - 451
Morin, Edgar (1989), *Kako misliti Evropu*, "Svetlost", Sarajevo

Pavlović, Vukašin (ed) (1995), *Potisnuto civilno društvo*, Eko centar, Beograd
Pokrovac, Zoran (1990), "Razlika građansko društvo–država i nova vlast", *Sociologija*, Vol. 32, br. 4, str. 459–477
Rus, Veljko-Arzenšek, Vladimir (1984), *Rad kao sudbina i kao sloboda*, SNL, Zagreb
Smith, A.D.S. (1979), *Nationalism in the Twentieth Century*, Oxford
Todorova, Marija (1999), *Imaginarni Balkan*, Biblioteka XX vek, Beograd
Vilijams, Endrju (2001), "Država nakon Novog svetskog poretka - liberalni snovi i surova realnost", *Habitus*, Novi Sad, br 5
Volerstin i dr (1997), *Kako otvoriti društvene nauke*, CID, Podgorica
Willis, Paul (1990) *Common Culture: Symbolic Work at Play in the Everyday Cultures of the Young*, Open University Press, Milton Keynes

Богдана Георгиева
Нов Български университет
София (България)

СОЦИАЛНИТЕ ЦЕННОСТИ МЕЖДУ ПРОЦЕСИТЕ НА ТРАНСФОРМАЦИЯ И ГЛОБАЛИЗАЦИЯ

Взаимосвързаните процеси на социалната трансформация, европейска интеграция и глобализация, все по-значими и актуални във времето, продължават да поставят редица проблеми пред изследователите. Сред тях е въпросът за връзките и взаимодействието на националните социални политики на страните в социална трансформация, както и на изградените социални ценности с тенденциите на европейска интеграция и с глобализацията в световните стратегии.

Доколкото в понятието “глобализация” се влага различен смисъл следва да се отбележи, че в случая се приема широкото му разбиране - като *пространство на общо икономическо, политическо и културно проникване и обвързване в света, пространство, функциониращо по определен начин, предимно чрез нематериалния капитал - финанси, технологии, знания, собственост или контрол на активи*. На практика чрез глобализацията се установяват основните икономически интереси на владеещите нематериалния капитал, разкъсват се границите на традиционно установените национални и дори наднационални икономически, социалнополитически и най-вече разпределителни отношения, налага се “нов световен ред” в едно “ново световното общество”.

В този смисъл по отношение на взаимовръзката “социална трансформация - глобализация” в анализа се защитава тезата, че:

Първо. Глобализацията в последните години, а както показва и последната година, се превръща в *решаващ процес* в света, в общественото, икономическото и политическото пространство, тя прониква европейската интеграция, придобива определяща роля за всички страни и по-специално за тези, в посттоталитарен преход.

Ускорената глобализация предизвиква големи промени във всички области на дейност и в живота на отделните хора навсякъде по света. Появяват се нови възможности за по-добър живот, но в същото време възникват нови и се изострят стари социални проблеми. Сметчането и решаването им изискват компетентност и бързи реакции. В търсенето на най-приемливи решения се разкриват нови възможности за развитие на институциите и на индивидите. Тези процеси обаче също са заредени с напрежения и конфликти / , 1996/.

Второ. Предвид посоченото, наред с положителните си аспекти и цели глобализацията води и до политическа фрагментация, парцелиране, сегрегиране, квазисуверинитет, преразпределение на суверенността и това особено много касае страните в преход от централнопланова икономика. В тази връзка Зигмунд Бауман не без основание изтъква, че за да постигнат свобода на движение и неограничената си привилегия да преследват целите си, глобализираните финансисти и информационната индустрия все повече зависят от политическата фрагментация - от парцелирането на световната сцена, от съществуването на “слаби държави”. Междудържавните и над-локалните институции упражняват координиран натиск, за да разрушават всичко, което би могло да попречи или да забави свободното движение на капитала и да ограничи свободата на техните пазари. Слабите държави са именно това, от което Новият световен ред, много често подозрително разглеждан като Нов световен безпорядък, се нуждае, за да се поддържа и възпроизвежда”[1, с. 91-92].

Трето. Глобализацията определяйки и регионалните процеси, в значителна степен влияе върху пораждането и развитието на локални напрежения. Квазисуверенитетите, териториалните деления и сегрегациите по идентичност, за които

глобализацията на пазарите и на информацията съдейства и прави “необходимост”, *не означава различие на равни партньори*. Не случайно за глобализацията се говори като “глокализация”, с което се изтъква единството между глобализиращите и локализиращи напрежения [1, с. 93-94]. Глобалната мрежа от комуникации, прокламирана като врата към нова и нечувана свобода, технологична основа на предстоящо равенство в действителност се използва избирателно - малко са тези, които “имат разрешението да се промъкнат през процепа”. Или, както изтъква Киган, “Всичко, което компютрите правят за третия свят днес е, да регистрират по-ефективно неговия упадък” - известно е, че Третият свят предоставя 22% от богатството на 358-те глобални милиардери, сборът на доходите на които се равнява на сбора на доходите на 45% от населението в света [9, 45].

Четвърто. Най-често редица процеси на социалната трансформация или самата тя като цяло обслужва целите на глобализацията, което особено много касае страните в преход. се процеси. Това са две взаимосвързани, взаимопроникващи и взаимодопълващи се страни: чрез трансформацията се осъществява световното преразпределение на суверенността, властта и свободата да се действа, задвижени от радикалния скок в технологията на скоростта. Опитът за насилствено масирано “реформиране” на централноплановата икономика с парадигмата на либералната модернизация в период на тотална криза на практика води до изоставане на повечето посттоталитарни страни, доколкото липсват средства и възможности за инвестиции, за нови технологични решения, за решения, свързани със заетостта, бедността, маргинализацията и с необходимите, с оглед на тях, нови социалнополитически стратегии. Това повишава социалната цена на прехода, нямащ аналог в света, задържа конструктивните промени в условията на живот на хората, в техния стандарт, създава вакуум в ценностната система на няколко поколения, поставя пред изпитания социалната политика. Една съпоставимост във времето показва, че нагласите и очакванията за бърз и ефективен преход като значимост в общественото съзнание, най-вече очакванията в социалната сфера, се оказаха илюзия. Самите социални ценности - труд, личностна реализация, опазване на здравето, социална сигурност и защита, образование, култура претърпяха колизия. С годините прегарят и много други илюзии, които са имали необратими последици върху осъществяването на промяната и цялостното състояние на страните в трансформация. Такива са: надценяването на механизмите на пазарните отношения като единствен регулатор на стопанското и социалнополитическото развитие, подценяване, достигащо до пълно отричане ролята на държавата като регулиращ фактор, надценяване на данъчните инструменти, политически наложени в специфичните условия на страните в трансформация, игнориране ролята на индустрията и придаване приоритет на услугите. Тази стратегия доведе до усилен деиндустриализация, в много отношения до ликвидиране на селското стопанство в някои от страните. Резултати от това са взривното нарастване на безработицата и катастрофалното намаляване на заетостта, обезценяването на човешките ресурси, усилен натиска върху социалната политика и защита - социалното подпомагане и услугите, увеличаване на социалните рискове и конфликти в обществото. Политическата и икономическата нестабилност не позволяват навлизането на инвестиции, а оттук и перспективи за модернизация и технологични обновления, подобряването на инфраструктурата. Стига се до волунтаризация, стихийен, черен пазар и сива икономика, обедняване, минимализация в жизнения стандарт, депрофесионализация, срив в образованието, науката и културата. Данните от последните години сочат, че младото поколение е много по-необразовано в сравнение с родителите си, с девалвация и разпад на цивилизационните ценности и още повече на социалните ценности, без мотивация за труд, а оттам и трудови навици. Децата до 10-12 годишна възраст от малцинствата все по-малко разбират официалния език. Десет години след началото на социалната промяна се оказа, че, притисната от международните финансови институции, България постигна макроикономическите показатели, но и изключително нисък жизнен стандарт за две трети от населението.

Пето. Технологичната, икономическата, политическата и културната глобализация поставя съвременния свят и отделния човек пред постоянната необходимост за ориентация и действия в условията на интензивни рискове. Особено сериозни са рисковете в резултат на глобалното икономическо неравенство, масовата бедност, трайната безработица, маргинализацията. Под тяхното влияние големи групи хора са с нарушени основни социални права, с ограничен достъп до заявените социални и граждански права, поради което са застрашени от социална маргинализация и изолация. Социалната изолация трансформира социалните ценности на социалногрупово и личностно равнище. Особено уязвими са онези страни и техните граждани, които не успяват или не могат да се справят с предизвикателствата на глобализацията. В такава рискова ситуация се намират България и други бързо трансформиращи се общества.

Шесто. С времето все повече се осъзнава и потвърждава закономерността на социалните промени, неадекватни на националните интереси в редица страни в посттоталитарен преход. Дали за това единствената причина е, че не е формиран стимулиращият нов набор от ценности и нова политическа класа, която да започне институционална реформа и да създаде рамка от правила за икономическо развитие, приватизационни закони, балансиран бюджет и други, както изтъква Р. Дарендорф [3, с. 115]? Или и че моделът на социална трансформация се оказва неработещ, деструктивен по отношение на тях. Наред с това, не може да се отрече връзката и с глобализационните процеси в съвременния свят, а вече и с борбата за налагането на ценностите на новия световен ред, закръпен дори на знамената на тероризма. Това е и една от причините трансформацията в постсоциалистическите страни да се разглежда във връзката, взаимодействието и взаимовлиянието с глобализацията.

Седмо. В стремежа си към Европа, предвид постигнатото за последните години, България в редица отношения отдалечава все повече от европейската интеграция. Достигнатите показатели поставят въпросът, ще се отнасят ли за България скоро социалните цели, от гледна точка на правния фундамент на Европейската общност, а именно “свобода и сигурност на движение на работната сила като предпоставка за икономическа интеграция, ще се гарантират ли на българина основните социални права, чрез които се препятства дискриминацията на работната сила от страните с различна степен на развитие като нашата - и как ще се координира политиката по заетостта, образованието, подобряването на жизнените и трудовите условия? Социалните политики, социалните дейности работа са непосредствено свързани със заетостта и стопанското развитие на страната. В същото време общите пазари като инструменти за страните в транзиция правят невъзможно осъществяването на програми за заетост; налагат нерегламентирана взаимозависимост и взаимовръзка между производители, потребители и държави, налагат се условия, в които трудът се обезценява, той става все по-малко определящ просперитета на човека, особено в страните в транзиция.

От друга страна, инвестициите в образованието са с приоритет за определени групи, а науката, културата и здравеопазването почти престават да бъдат стратегия. Всичко това задълбочава пропастта между бедни и богати.

Нараства диференциацията и между различните страни в преход с изоставане и изпадане на някои от тях, особено на тези, в които се отбелязва силен и радикален реформизъм, непосилен за готовността на хората да го осъзнаят и пренастроят действията си. Показателен в това отношение е примерът с България, която в диференциацията се нареди на последно място, дори в сравнение и с такива страни, с които бележеше еднакви показатели преди прехода /като например Полша/.

Осмо. С трансформацията си всички “демократизиращи” се страни се стремят към взаимноразменящи се идеи, като с това все повече заличават и традиционните различия помежду си, своята идентичност. Темпът и стилът на това поведение се налага от т.нар. “каталитични” държави, които оказват непосредствено влияние. Да се подражава на Америка днес е всеобщо правило и то във всички сфери,

включително и в социалната. Адекватността на американските ценности е от особено важно световно значение, предвид всеобщото им въздействие. Те се пренасят към новите демокрации, страните в преход с всичките си активи и пасиви, глобализирайки обаче и бедността, нищетата, мизерията, напрежението. Опасността идва от колизията на трудно разрешими социални проблеми и ценности, от намалената чувствителност към ключовите социални дилеми, декаданса и хедонизма в културата. Не без основание З. Бжежински отбелязва, че Америка определено се нуждае от сериозно вглеждане в себе си и от културна самокритика. Тя трябва да проумее, че релативисткият хедонизъм като базисна жизнена норма не предлага стабилни социални връзки, че едно общество, което не се ръководи от общо споделени абсолютни принципи и когато, вместо това възнагражда индивидуалното сеbezадоволяване, е общество, заплашено от разруха. [2, с. 119]. Не бива да се пренебрегва вероятността глобалната култура на каталитични държави да затрудни решаването на социалните и културните дилеми, с които трябва да се справят страните в преход. Опасността идва от това, че глобалното превъзходство с вътрешните културни и социални дилеми налага на бедните и слаби държави ценности с проблематичен характер, с което най-малко се съдейства за хода на настъпващите реформи и качествената характеристика на промяната, за идентичността. Динамиката на промяната би била краетивна, а ако се омаловажи и стойността на ценностите, ако не се удържи позицията на социалната толерантност, тогава тя се оказва разрушителна.

Девето. Както с всяка нова трансформация в България така и с днешната в най-голяма степен се прекъсва приемствеността в развитието, в това число и на елита като резултат от налагани отвън модели и интереси, към които се адаптира утвърждаващият се политически и икономически елит. Рушат се старите институции със загуба на ресурси и човешки капитал. Формира се хетерогенен елит от ново поколение такъв, който успява да адаптира към новите условия на базата на частните си партикуларни интереси при преразпределението на сферите на влияние, което по особен начин се чувства в социалната сфера. Политическата лоялност определя задържането в йерархията. Неслучайно в това отношение е заключението на Ралф Дарендорф в последната му книга "След 1989 ...", че политическият елит в страните от постсоциализма не се е оказал на висотата на изискванията на социалната трансформация с възприемането и налагането на неефективни модели, довели до упадък в развитието [2, с. 212].

Десето. Преодоляването на посочените аспекти се постига с търсенето на възможности и пътища на дългосрочни мерки за устойчиво развитие. В противен случай глобализацията, без оглед на локалните ценности, идентичност и традиции е зловредна с налагането на геополитическите интереси и води до разграждане на икономиката, политиката, културата. *Критерий за успеха на процесите на трансформация, определени от мощното въздействие на глобализацията, трябва да бъде успешното развитие, просперитетът, запазващ в необходимите граници специфичните национални особености, ценностните структури и национални интереси.* Реформите в преходните общества могат да се оценят като успешни единствено от гледна точка на това, доколко променят в позитивна насока начина на живот на широк кръг от хора, доколко спомагат за тяхната реализация и подобряване на жизнения им стандарт. Когато цели социални групи се маргинализират, изпадат от ползването на установяващата се политическа система при налагането на грубо определени групови интереси и се пренебрегват интересите на човека и неговото развитие, тези промени нямат социална база, не са легитимни, социалнозащитните стратегии не са в състояние да поемат изпадналите към дъното маси, невъзможно е ефективното разпределение на ресурсите, промените губят своя смисъл и значение, социалната политика е безпомощна.

В заключение следва да се изтъкне, че: 1/ без да се оспорва и противопоставя глобализацията като многозначна закономерност на общественото развитие, следва да се търсят приемливи социалнополитически и технологични решения с цел да се

преодолеят неблагоприятните тенденции за изостаналите страни, както и да се съобразят със съответните регионални и локални особености; 2/ необходими са нови закони, които да ограничат ролята на мултинационалните влияния и най-вече на насилствените отрицателни процеси на глобализация; 3/ глобализацията да се идентифицира с националното и културното състояние на страните и техните традиции; 4/ процесите на глобална трансформация да се оценяват от гледна точка на развитието на човека и човешките ресурси, да се осигури достъп до социалните права с ценностно значение; 5/ наложителни са дългосрочни мерки за устойчиво развитие като цяло и по-специално в социалната сфера и социалнополитическите дейности; 6/ протичащите процеси на демократизация в българското общество и по-конкретно в социалната област изискват постоянен мониторинг и обобщаващ анализ.

Времето дистанция от началото на реформите позволява вече да се изведат поуки от националния опит, да се направят не само изводи, но и препоръки.

Литература

- Бауман, З. *Глобализацията. Последниците за човека*. София, 1999.
- Бжежински, З. *Извън контрол*. С., 1994.
- Дарендорф, Р. След 1989. *Морал, революция и гражданско общество*. София, 2000.
- Проданов, В. *Глобалните промени и съдбата на България*. София, 1999.
- Castells, M. *The Rise of the Network Society: Massachusetts*: Blackwell Publishers, 1996.
- Keegan, V. Highway robbery by super-rich. - *The Guardian*, 22 July, 1996.
- Friedman, J. Being in the World: Globalization and Localization, In: *Global Culture: Nationalism, Globalization and Modernity*, London: Sage, 1990.
- Balis, J. and Smith, S. (ed.) *The Globalization of World Politics. An Introduction to International Relations*, Oxford-New York, 1997.

Radomir Videnović
Filozofski fakultet
Niš

BALKAN: KOJIM (MOGUĆIM) PUTEM DALJE?

Balkan/Balkon

Piše mi kolegistica iz Langenfelda (Nemačka), Kica B. Kolbe, da je u detinjstvu, njoj tada tajanstvenu, reč Balkan, kao neku grešku u izgovoru, često mešala sa rečju *balkon* sa kojeg se, naravno, bolje i dalje vidi.

Ta asocijacija je bila neka vrsta projekcije grčko-rimske fantazije o najvišem vrhu planine Hajmos, kasnije od Turaka nazvanom Balkan. Ovaj planinski masiv u današnjoj Bugarskoj "vidi" dva mora - Jadransko i Crno, ali i Dunav i Srednju Evropu - tamo je za Grke započinjao varvarski svet.

E taj svet, koji je u detinjim pretstavama ostao svet tanušnih čokoladica sa sličicama životinjskog carstva i to ime - Evropa - koje je od prodavnica mešovitom robom do fabrika značilo simbol progresa, danas vidi Balkan/Balkon kao ambis i sablazan.

Kako kaže Slavoj Žižek, jedan od glavnih klišeja o Balkanu je da je to deo Evrope koji progone *sablasti prošlosti*.¹ Dakle, tu se radi o antikvarnom shvatanju i doživljavanju prošlosti koje prosto ometa i suprotstavlja se životu, budućnosti.

I ne samo to - i sam Balkan je za Evropu sablast koja joj ne da mira, to je "sušta suprotnost... tolerantne koegzistencije etničkih zajednica" kakvu ima (?) Evropa.²

Na Balkanu je sve u svađi i sukobu, pa i geografija i istorija: "Na Balkanu ne možeš da se rodiš i umreš u istoj državi."

Evropa

I gde je uopšte taj *Divlji istok*, Balkan? Kao neka pošast - uvek negde drugde, negde dalje, na jugoistoku: kako duhovito primećuje Žižek, za Srbe, Balkan počinje tamo dole na Kosovu ili u Bosni... za Hrvate u Srbiji... za Slovence u Hrvatskoj - sve do kraja tog lanca do poslednje karike - britanskih konzervativaca, protivnika Evropske unije za koje je čitava kontinentalna Evropa nova Turska imperija...³

"Zar ta identifikacija kontinentalne Evrope s Balkanom, njenim varvarskim Drugim, ne predstavlja skrivenu istinu čitavog tog pomeranja njihove međusobne demarkacije?"⁴

Nije li to pomeranje zapravo potiskivanje? Ali, nevidljivo, potisnuto i podzemno nalazi puteve kojima učestvuje u vidljivom dešavanju, pa čak, vrši i odlučujući uticaj. Za Evropu je ta "crna rupa", Balkan samo projekcija sopstvenih mračnih, a skrivenih i nepriznavanih političkih antagonizama. Sve svoje skriveno i potisnuto zlo Evropa imputira tom primitivnom i surovom poluostrvu poluostrva - Balkanu. Otpor prema Balkanu (Drugom, Razlici) tako postaje opravdan, pa je prema njemu i rasizam (ili, u blažoj formi, kulturni prezir) sasvim moguć i razumljiv. Tako se postižu dve stvari: zlo se pomera što dalje od sebe, a onda mu se na različite načine, pruža otpor i prema njemu ispoljava mržnja.

Ima, dakle, više Balkana - jer, Balkan je u glavama, a ne na geografskim kartama. Bugari i kažu *Balkani*, dakle u množini.

¹ Slavoj Žižek, *Manje ljubavi - više mržnje*, Beograd, Beogradski krug, 2001, str. 152.

² Isto, str. 152.

³ Isto, str. 153.

⁴ Isto, str. 153.

Susret?

Polarizacija koja proizlazi, poznata još od rodovskog, plemenskog ustrojstva, je jasna: *Mi i Oni*. Dakle, Mi, Zapadno-Evropljani - domaći, liberalni, kompetentni i Oni: došljaci, neliberalni, neupućeni. Može li i treba li ovaj jaz da bude premošćen? Ne i ne. Jer, šta bi onda Zapad sa svojom moći?! Tako se, još, otvara prostor za stvaranje i konstruisanje identiteta - homotopija.⁵

I sve se događa pod velom i senkom one odbačene (?) teze Frensisu Fukujame, koja je, valjda, ponovo ušla na mala vrata, prozore i kroz kojekakve pukotine, da je liberalno-demokratski globalni kapitalistički poredak konačno pronađeni pravi, prirodni poredak.

Ali, kako reče negde Teri Iglton: "Oni koji upravljaju mogu sebi da dozvole da budu oslobođeni kritike i konceptualne analize, ali oni koji su pod njihovom upravom - to ne mogu."

I onda - kojim putem *Balkane moj*? Šta je uopšte moguće (u)činiti? Može li se išta postići nekakvim, novim, "lukavstvom uma"?

Prolaz/Prelaz

Šta možemo, ovako tranzitni, uraditi u tranziciji? I kako shvatiti taj pojam - tranzicija; kao stvarno stanje ili projekt, u bukvalnom društveno-istorijskom smislu ili kao asocijativne, metaforičke konotacije?

Tranzicija je i projekt i stalno stanje, težnja i kretanje prema kapitalizmu (čitaj: Zapadu) zemalja bivšeg socijalističkog bloka, ali i uspostavljanje post-industrijskog društva hipertrofiranih elektronskih medija u Zapadnoj sferi.

Dakle, tranzicija je prelaz, raskid, preokret, obrt ka nečem drugom, alternativnom.

Imajući u vidu (bar) dva lica globalizacije, gde je ono lice, bez maske, prečesto na delu, kao i problematični pojam međunarodne zajednice, sasvim je opravdano (ali, ipak, uzaludno), zapitati se kao jednom prilikom Nikita Mihalkov: "Zašto bezuslovno moramo da se upoređujemo sa Zapadom? Zašto ne sa Kinom i Indijom?"

Odgovor bi mogao biti, kratak i jednostavan: zato što moramo, bar za sada.

A za to vreme, možemo, kako bi to rekao Emil Sioran - skupljati snagu i ne (po)trošiti se na uzaludne i bezizgledne bitke.

Jer, u sveopštem brisanju, nešto se može čuvati i sačuvati - a to je (široko shvaćeni) *kulturni identitet*.

⁵ Elizabeta Šeleva, *Kulturološki esei*, Magor, Skopje, 2000, str. 65.

**SEKCIJA C:
KULTURNI I ETNIČKI IDENTITETI
BALKANSKIH NARODA**

VERSKI I NACIONALNI IDENTITET RUSINA U VOJVODINI*

Rusini borave na teritoriji Bačke od sredine XVIII, u Sremu - od početka XIX veka.¹ Od stanovništva medju kojim su tu živeli, Srba, Madjara, Nemaca i Slovaka razlikovali su se kao posebna nacionalna zajednica, a kao grkokatolici/unijati razlikovali su se i kao konfesionalna zajednica od pravoslavnih, rimokatolika i protestanata.

U ovom radu ćemo u osnovnim crtama razmatrati formiranje verskog i nacionalnog identiteta Rusina i ulogu i odnos verskog i nacionalnog u očuvanju njihovog identiteta. Na kraju ćemo ukazati kako globalizacija utiče na verski i nacionalni identitet Rusina.

Na početku organizovanog doseljavanja Rusina iz severoistočne Ugarske u Bačku sredinom XVIII veka u kontraktima je bilo decidirano naglašeno da se u dva naselja, Veliki Krstur (Od 1922. Ruski Krstur) i Kucuru, mogu doseljavati samo Rusini grkokatolici. Posle prihvatanja tzv. Užgorodske unije sredinom XVII veka Rusini na teritoriji Ugarske su najvećim delom bili grkokatolici, a u crkvenom pogledu spadaju većim delom pod jurisdikciju Mukačevske, manjim delom pod jurisdikciju grkokatoličke Valikovaradinske (Veliki Varadin – danas Oradea u Rumuniji) eparhije. Glavni razlog njihovog doseljavanja u Bačku bio je čisto ekonomskog karaktera: izuzetno teški uslovi za život u oblastima gde su živeli podsticale su migraciju dela nasiromašnijeg stanovništva. Na komorskim imanjima u Bačkoj nudjeni su povoljniji uslovi za naseljavanje uz mogućnost dobijanja na korišćenje državne zemlje.

Rusini u Bačkoj su bili mala i izolovana konfesionalna i nacionalna zajednica koja je na kraju XVIII veka brojala do 3.500 stanovnika, sredinom XIX veka u Bačkoj i Sremu ih je bilo oko 8.500, a prema popisu iz 1921. godine u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca bilo ih je oko 21.000. Na popisu stanovništva 1991. godine u Vojvodini je bilo oko 18.000 Rusina.

Kao grkokatolici Rusini su neposredno po doseljavanju u Bačku u crkveno-verskom pogledu došli pod jurisdikciju rimokatoličke Kaločke arhiepiskopije (1751), jer u ovim krajevima nije postajala grkokatolička crkvena organizacija.² U takvoj situaciji moglo se očekivati da će madjarska rimokatolička arhiepiskopija nastojati da ovu versku i nacionalnu zajednicu asimiluje. Ipak, na sreću po Rusine, to se nije dogodilo. Naprotiv, Kaločka arhiepiskopija je tokom svoje četvrtvekovne jurisdikcije nad Rusinima grkokatolicima u Bačkoj (1751-1777) svojim zaštitničkim odnosom i stavom prema njima mnogo doprinela sazrevanju i jačanju njihove konfesionalne i nacionalne svesti, a time i njihovom održavanju na ovim prostorima. Postojali su ozbiljni razlozi za takav odnos arhiepiskopije prema Rusinima:

*Ovaj rad je rezultat rada na naučnom projektu Katedre za istoriju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu «Vojvodina kao istorijski multietnički prostor».

¹ Postoji dosta obimna istoriografija o Rusinima u Južnoj Ugarskoj/Jugoslaviji, a značajniji naslovi su: Gavrilović, S., Vranešević, B., i drugi, *Iz istorije vojvodjanskih Rusina do 1941*, Godišnjak Društva istoričara Vojvodine, Novi Sad, 1977, separat 1-180; Лабoш, Ф., *История Русинох Бачкей, Сриму и Славонии 1745-1918*, Вуковар, 1979, 299; Biljnja, V., *Rusini u Vojvodini (Priog izučavanju istorije Rusina Vojvodine 1918-1945)*, Novi Sad, 1987, 191; Рамач, Я., *Привредни и друштвени живот Руснацох у Южней Угорскей (1745-1848)*, Нови Сад, 1990, 190; Тамаш, Ю., *Руски Керестур. Літопис и исторія*, Руски Керестур, 1992, 494; Рамач, Я., *Кратка исторія Руснацох (1745-1918)*, Нови Сад, 1994, 134; Рамач, Я., *Школа у Руским Керестуре (1753-1918)*, Нови Сад, 1995, 142; Цап, М. М., *Школа и црква у Коцуре*, Нови Сад, 1996; Жирош, М., *Бачванско-сримски Руснаци дома и у швецѣ I-II*, Нови Сад, 1997-1998, 493, 501; Костельник, Г., *Liber memorabilium бачкерестурскей парохіі*, Нови Сад, 1998, 218; Папуга, И., *Русинска гимназија*, Нови Сад, 2000, 224;

² Костельник, Г., *Liber memorabilium бачкерестурскей парохіі*, Нови Сад, 1998; ; Рамач, Я., *Грекокатолічка црква у Бачки под юрисдикцію Калочкей архієпископіі (1751-1777)*, Християнски календар “Дзвони” 1995, Нови Сад, 1994, s. 89-111.

oni su tada u Bačkoj bili malobrojni, slabo organizovani, sa svih strana okruženi uglavnom pravoslavnim Srbima. Od početka doseljavanja u Bačku Rusini su na različite načine stupali u kontakte sa Srbima, jer su im oni bili najbliži: s njima su se lako mogli sporazumeti. Osim toga, vera pravoslavnih Srba je bila značajan faktor za zbližavanje Rusina s njima: obred i jezik njihovog bogoslužjenja Rusinima je bio blizak, zato su neki, dok još nisu imali svoje sveštenike i crkve, odlazili u pravoslavne crkve. Bilo je i slučajeva prelaska Rusina grkokatolika na pravoslavnu veru.³

Uprava Kaločke arhiepiskopije je morala da uvažava ove činjenice. Kaločki arhiepiskop i njegovi najbliži saradnici su bili svesni da bi svaki pritisak na Rusine, u verskom ili nacionalnom pogledu, bio kontraproduktivan i da bi još više uticao na njihovo okretanje pravoslavnim Srbima. Kaločka arhiepiskopija se morala suočiti sa realnim odnosima snaga i pronaći efikasne metode i mere da spreči zbližavanje Rusina sa pravoslavnim Srbima. Ona je verski momenat stavljala iznad nacionalnog. Za nju je bilo najvažnije da ne dozvoli da grkokatolici prelaze na pravoslavnu veru, manje je važno bilo koje su oni nacionalnosti. To je i razumljivo, jer u XVIII veku na prostorima Južne Ugarske verski momenat odnosno pripadnost jednoj konfesiji bila je veoma značajan kohezioni faktor pojedinih nacionalnih zajednica.

Kaločki arhiepiskop i njegovi generalni vikari nastojali su da se povežu s mukačevskim grkokatoličkim episkopom (Mukačevo, nekad sedište grkokatoličke Mukačevske eparhije, danas grad u Zakarpatskoj oblasti Ukrajine) i da ga privole da obavlja neku vrstu obredne jurisdikcije nad Rusinima grkokatolicima u Bačkoj. Tako su uspevali da za Rusine u Bačkoj obezbede sveštenike iz Mukačevske, redje iz Velikovaradinske grkokatoličke episkopije, koji su znali rusinski jezik, i da za njih nabavljaju najneophodnije crkvene knjige i druge crkvene utvari. Sve to je bilo neophodno da crkveno-verski život Rusina u Bačkoj normalno funkcioniše.⁴

Rusini grkokatolici su u XVIII veku smatrali da je suština njihovog konfesionalnog identiteta njihov istočni/vizantijski obred, odnosno spoljašnja manifestacija vere. Crkvene dogme koje su osnovna razlika između pravoslavne i grkokatoličke vere kao da nisu bile toliko važne. Prost narod nije dovoljno poznao i razumeo suštinske razlike u crkvenim dogmama, zato je više značaja pridavao očiglednim stvarima, praktikovanju obreda. Ljudi su često isticali da žele da sačuvaju svoj obred smatrajući da on predstavlja suštinu njihove vere. Svaka, i najmanja promena u obredu za njih je predstavljala ozbiljno upozorenje o namerama uprave Kaločke arhiepiskopije da želi da im nametne latinski obred. Toga su se oni uvek pribojavali. Za neuki narod obred je predstavljao osnovu i suštinu njihove konfesije i bio je značajan faktor u čuvanju njegovog identiteta.⁵

Krajem XVIII i na početku XIX veka Rusini u pismenoj formi izražavaju svoju konfesionalnu i nacionalnu svest. To nisu uradili intelektualci u nekim studijama ili razpravama, već je to jednostavno ali precizno formulisano u molbama upućenim visokim državnim i crkvenim vlastima: carici M. Tereziji, Ugarskoj dvorskoj komori i kaločkom arhiepiskopu. Teške ekonomske prilike primoravale su deo Rusina koji su do tada živeli u dva kompaktna naselja da u borbi za preživljavanje traže pogodnije mesto gde će moći da obezbede bolju egzistenciju. Upravo u trenutku kada se iz zajednice izdvajao deo pretežno mladih porodica, zajednica odjednom postaje svesna da je to za nju sudbonosan trenutak. Iseljavanje pojedinaca ili manjih grupa u druga naselja, gde će oni biti i konfesionalna i nacionalna manjina, shvatili su kao neminovan put ove grupe ka potpunoj verskoj i nacionalnoj asimilaciji. U tim molbama dve rusinske opštine jasno izražavaju svoj stav da su oni po svojoj verskoj

³ Gavrilović, S., *Rusini u Bačkoj i Sremu od sredine XVIII do sredine XIX veka*, Godišnjak Društva istoričara Vojvodine, Novi Sad, 1977, separat, s. 9-15; Лабош, Ф., *История Русинох Бачкей, Сриму и Славоніи 1745-1918*, Вуковар, 1979, s. 182-205.

⁴ Рамач, Я., *Привредни и друштвени живот Руснацох у Южней Угорскей (1745-1848)*, Нови Сад, 1990.; Рамач, Я., *Грекокатолічка церква у Бачки под юрисдикцію Калочкей архієпископії (1751-1777)*, Християнски календар "Дзвони" 1995, Нови Сад, 1994, s. 89-111.

⁵ Isto.

pripadnosti grkokatolici (graeci ritus uniti) - a po nacionalnoj pripadnosti - Rusini (natione Rutheni).⁶

U drugoj polovini XVIII i u prvoj polovini XIX veka konfesionalna pripadnost Rusina odnosno njihova grkokatolička vera imala je snažniju ulogu u okupljanju i čvrstom držanju te zajednice na okupu i u procesu formiranja njihovog kolektivnog identiteta nego drugi elementi značajni za formiranje nacionalnog identiteta, recimo jezik, tradicija, običaji itd. Međutim, činjenica je takodje da je u tom vremenu teže istraživati i meriti u kojoj meri su jezik, narodni običaji i tradicija čuvali biće Rusina, jer o tome nema dovoljno pisanih tragova. O ulozi verske komponente odnosno konfesionalne pripadnosti u čuvanju Rusina od asimilacije ima mnogo više podataka. Predstavnici grkokatoličke crkve su brinuli o svakom verniku i nisu dozvoljavali da njihovi vernici stupaju u veze ili u mešovite brakove sa pripadnicima drugih nacionalnih i konfesionalnih zajednica. I kada bi pojedinci ušli u mešovite brakove, grkokatolički sveštenici su nastojali da takve zadrže u okviru svoje crkvene zajednice. U tom periodu Rusini su najčešće ulazili u mešovite brakove sa pravoslavnim Srbima. Istorijska praksa je pokazala da su Rusini u takvim brakovima uglavnom prvo prelazili na veru svog bračnog druga a posle izvesnog vremena su potpuno gubili svoj nacionalni identitet.⁷

Od sredine XVIII veka Rusini u Bačkoj su imali svoje škole. Bile su to trivijalne konfesionalne škole koje su pružale najosnovnije obrazovanje. Sistem obrazovanja i pedagoški rad u seoskim konfesionalnim školama bio je na takvom nivou da je samo jedan deo dece koja su pohađala školu nekoliko godina savladao čitanje i pisanje. Takve škole nisu ni bile koncipirane da vaspitavaju u nacionalnom duhu i da kod dece razvijaju nacionalnu svest, ali je nastava na maternjem jeziku, savladavanje čitanja i pisanja omogućavalo pojedincima da mogu koristiti prvenstveno crkvene knjige, a deo predmeta kao što je veronauka i crkveno pevanje više su uticale na jačanje konfesionalne nego nacionalne svesti.

U revoluciji 1848/49. godine Rusini prvi put javno iznose svoje nacionalne zahteve: rusinski sveštenici iz Bačke formulišu svoje nacionalne zahteve i upućuju ih u ultimativnoj formi križevačkom episkopu a kasnije i revolucionarnoj mađarskoj vladi. Mada sveštenici u tim zahtevima na prvo mesto stavljaju svoje profesionalne zahteve, ipak su u njima sadržani i zahteve koji izražavaju nacionalne težnje cele rusinske zajednice. Osim verske pripadnosti kao značajni elementi za čuvanje nacionalnog identiteta ove zajednice ističu se vlastiti jezik, crkveno pevanje koje se koristi i u Mukačevskoj eparhiji i obrazovanje sveštenika u duhovnim seminarijama Rusina u severoistočnoj Mađarskoj, odnosno obrazovanje i vaspitanje u nacionalnom duhu. Ovi zahtevi su dobro izražavali nacionalne težnje Rusina, ali, na žalost, nisu imali realne društvene snage koje bi se založile za njihovu realizaciju.⁸

U drugoj polovini XIX veka deo rusinske inteligencije u Bačkoj, pretežno duhovne, zalagao se za otcepljenje Rusina u Južnoj Ugarskoj od Križevačke eparhije i priključenje jednoj grkokatoličkoj eparhiji u Ugarskoj, Mukačevskoj ili Prešovskoj (Prešov – grad u istočnoj Slovačkoj). Pristalice ove akcije su isticale da Rusini u okviru Križevačke eparhije nisu ravnopravni sa Hrvatima i zbog toga su smatrali da bi za njih bilo najbolje da se priključe grkokatoličkoj eparhiji u kojoj Rusini čine većinu.⁹ Promena crkvene jurisdikcije istovremeno bi značila i tešnje povezivanje sa Rusinima u severoistočnoj Ugarskoj, kojih je tamo bilo oko četiristo hiljada. Možda je u osnovi tog plana bila progresivna težnja ujedinjavanja Rusina u Južnoj Ugarskoj sa braćom u severoistočnoj Ugarskoj, ali su Rusini u gornjim krajevima već bili zahvaćeni snažnim procesom asimilacije/madžarizacije. Stoga smatram da je ovaj pokušaj

⁶ Gavrilović, S., *Podaci iz agrarne istorije Rusina u Krsturu (1824)*, Zbornik za istoriju Matice srpske, br. 12, Novi Sad, 1975, s. 123-125; Рамач, Я., *Привредни и друштвени живот Руснацох у Южней Угорскей (1745-1848)*, Нови Сад, 1990, s. 126-127.

⁷ ; Рамач, Я., *Привредни и друштвени живот Руснацох у Южней Угорскей (1745-1848)*, Нови Сад, 1990.

⁸ Архив гркокатоличке парохіје у Новом Саду, 56/1848, копија: Захтев русинских свештеника из Ваčke упућен крижевачком епископу, Нови Сад, 13. јула 1848. године.

⁹ Рамач, Я., *Історія русинів Південної Угорщини (1745–1918)*, докторска дисертација одбранјена на Історјјском факултету Државног универзитета у Ужгороду 30. јуна 1995. године, у рукопису, s. 365-371.

rusinske inteligencije iz Bačke bio zakasneli pokušaj nacionalnog ujedinjenja Rusina u Ugarskoj i nije mogao doneti značajniju korist Rusina u Bačkoj u njihovim težnjama za nacionalni preporod.

Osamdesetih godina XIX veka pojačava se pritisak madjarizacije i na Rusine u Bačkoj, što se najviše ogleda u nastojanju kompetentnih vlasti da rusinske konfesionalne škole pretvore u državne, sa državnim – madjarskim nastavnim jezikom. Reagujući na taj pritisak, Rusini u Južnoj Ugarskoj se sve više okreću Rusinima/Ukrajincima u Galiciji. Tada kod njih sazreva svest da oni pripadaju ne samo Rusinima u Ugarskoj, nego i Rusinima izvan njenih granica, i da jedino od Rusina/Ukrajinaca u Galiciji mogu dobiti potrebnu pomoć da se odupru asimilaciji. Tada iz Galicije traže i dobijaju pomoć u pisanoj reči, u knjigama, novinama, časopisima, a pisana reč je odigrala značajnu ulogu u budjenju i jačanju njihove nacionalne svesti. Pojedinci odlaze na školovanje u Galiciju. Na taj način se formira mlada ali nacionalno svesnija inteligencija, spremna i sposobna da da svoj doprinos nacionalnom preporodu svoje zajednice. U tome je značajnu ulogu odigrala inteligencija Rusina/Ukrajinaca iz Galicije, koja je svesrdno pružala pomoć Rusinima u Južnoj Ugarskoj.¹⁰ Istaknuti etnograf i folklorist Volodimir Hnatjuk dolazi iz Lavova u Bačku i pravi izuzetno vredne etnografske zapise o Rusinima i zapisuje njihovu usnu narodnu književnost. Osamdesetih godina XX veka njegovi naučni radovi o Rusinima i zapisi njihove narodne književnosti fototipski su objavljeni u pet tomova i danas predstavljaju kapitalno delo rusinske nauke i kulture.¹¹

Početak XX veka obeležen je snažnim procesom asimilacije odnosno madjarizacije Rusina u Bačkoj. U Slavoniji i Sremu taj proces ide u pravcu kroatizacije ili srbizacije Rusina. Takvo stanje je prekinuto raspadom Austro-Ugarske i stvaranjem Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Rusini su tada dobili pravo i mogućnost da slobodno razvijaju svoj kulturno-prosvetni i nacionalni život.

Osnivanjem Rusinskog narodnog prosvetnog društva (RNPĐ) 1919. godine – prve nacionalne organizacije Rusina u ovim krajevima - stvoreni su uslovi za organizovano delovanje u cilju zastupanja ove nacionalne zajednice pred državnim vlastima i razvijanja njenog kulturno-prosvetnog i nacionalnog života. U rukovodstvu RNPĐ su podjednako prisutni predstavnici grkokatoličke crkve i svetovna inteligencija Rusina. I celokuna delatnost RNPĐ je bila usmerena na razvijanje verskog života ove zajednice i njenog kulturno-prosvetnog i nacionalnog života. U periodu između dva svetska rata u svim sferama društvenog života Rusina grkokatolička crkva je imala veoma značajnu ulogu, ali je znatno porasla uloga prosvete, kulture i drugih oblika nacionalnog života.

Stav RNPĐ prema nacionalnom pitanju Rusina je bio jasan: Rusini su deo ukrajinske nacije, ali zbog dogodišnje odvojenosti i izolacije od matice oni su formirali svoj regionalni identitet, sa vlastitim jezikom, kulturom i tradicijom.

Tridesetih godina XX veka kao protivteža RNPĐ osniva se druga rusinska organizacija – Kulturno prosvetni savez jugoslovenskih Rusina (KPSJR) koji je bio protiv velikog uticaja grkokatoličkog sveštenstva u svim sferama društvenog života ove zajednice. Kulturno-prosvetni savez je imao dijametralno različit pogled na nacionalno pitanje Rusina u Jugoslaviji: budući na pozicijama anahronog panslavizma iz XIX veka, oni su smatrali da Rusini pripadaju ruskom narodu i sanjali su o nekom sveslovenskom jedinstvu pod ruskom kapom, što se logično suprotstavljalo stavu RNPĐ da su Rusini deo ukrajinske nacije. Čelnici KPSJR su u svojim izdanjima negirali postojanje posebne ukrajinske nacije, smatrajući da je ona izmišljena s ciljem da se razbije jedinstvo ruskog naroda. U pogledu na versko pitanje Rusina KPSJR je u svojim izdanjima preferirao pravoslavlje, iako je samo oko 1% Rusina bio pravoslavne vere.

U periodu između dva svetska rata RNPĐ je imalo veoma značajnu ulogu u svim sferama društvenog života Rusina, a ukupnom svojom delatnošću je izvršilo kulturno-prosvetni

¹⁰ Isto, s. 396-419.

¹¹ Гнатюк, В., *Етнографски материјали з Угорскеј Руси I–V*, Нови Сад, 1985–1988.

i nacionalni preporod Rusina u Jugoslaviji i postavilo je čvrste temelje za dalji razvoj ove nacionalne zajednice.

Posle Drugog svetskog rata odnos snaga u rusinskoj zajednici se radikalno menja. Grkokatolička crkva je bar formalno isključena kao značajan činilac iz društvenog života Rusina. Više nije mogla da obavlja mnoge delatnosti koje je ranije uspešno obavljala u interesu cele rusinske zajednice: izgubila je izdavaštvo, nije imala značajniji uticaj u obrazovnom i vaspitnom procesu, izgubila je onu ulogu koju je nekada imala kulturnom i nacionalnom životu. Mada su sveštenici bili pod stalnom prismotrom državnih i partijskih organa, crkva je i dalje potpuno legalno obavljala svoju usko versku aktivnost, a Rusini su kao populacija ostali veoma privrženi svojoj crkvi. U seoskim sredinama (Rusini su pretežno živeli po selima) u crkvama se obavljaju bogoslužjenja i drugi crkveni obredi na kojima vernici masovno i redovno prisustvuju.

Privrženost rusinske zajednice grkokatoličkoj crkvi pružala je sveštenicima šanse da traže svoje mesto u društvenom životu ove zajednice i pored nastojanja vlasti da marginalizuje njen uticaj. Propovedi su često bile značajan poligon koji je crkva koristila za uticaj na pripadnike te zajednice. Drugo polje delovanja crkve bila je veronauka. Iako je bila izbačena iz škole, u rusinskim parohijama veronauka za školsku decu je organizovana i redovno praktikovana u crkvenim prostorijama i pored nastojanja predstavnika škole i partijskih organa da tu delatnost crkve svedu na minimum. Redovno održavanje veronauke je imalo značajnu ulogu kako u obrazovnom delu - sticanju osnovnih znanja iz oblasti verskog života tako i u vaspitavanju mlade generacije da stiče navikne redovnog praktikovanja verskog života. O ulozi crkve i veronauke na vaspitanje mlade generacije i usvajanje nekih moralnih vrednosti treba da daju svoje ocene kompetentni naučnici, teolozi, psiholozi, pedagozi, sociolozi i drugi.

I posle oslobodjenja znatan deo pripadnika rusinske nacionalne zajednice u seoskim sredinama je ostajao privržen svojoj crkvi. U rusinskim ruralnim sredinama KPJ/SKJ i njeni članovi su imali manji uticaj na širu populaciju nego crkva i sveštenstvo. Razlog tome verovatno treba videti i u činjenici da su članovi Partije često postajali ljudi s manjim ugledom i autoritetom u svojoj sredini, karijeristi kojima je to bio put za ostvarenje društvenih pozicija i privilegija. Nasuprot njima, crkva je uvek javno istupala kao zaštitnik svih pripadnika ove zajednice i ukazivala na anomalije funkcionisanja društvenog sistema, i tako je uspevala da čuva svoju poziciju u rusinskoj zajednici.

Od kraja šezdesetih godina XX veka grkokatolička crkva je svoju ulogu i uticaj u rusinskoj zajednici pojačala pokretanjem izdavačke delatnosti. Vikarijat u Ruskom Krsturu je počeo da izdaje «Hrišćanski kalendar» koji je izlazio u velikom tiražu i postao je značajan činilac u pastoralnoj delatnosti crkve. Za versko vaspitanje školske dece izdavane su brojne knjižice kao priručnici za veronauku koje su mogli da koriste kao priručna sredstva i odrasli.

Crkva je veoma uspešno koristila masovne crkvene obrede i manifestacije za okupljanje i animaciju svojim vernika. To je značajno uticalo da se crkva makar i na mala vrata ponovo vrati u mnoge sfere društvenog života. Porastu ugleda i mesta crkve u javnom društvenom životu dali su značajan prilog sveštenici koji su svojim javnim radom kao publicisti, naučni radnici, dirigenti, kompozitori itd. stekli priznanje i autoritet u široj zajednici.

Posle Drugog svetskog rata državne i partijske vlasti su nekoliko puta menjale svoj stav i odnos prema nacionalnom pitanju Rusina. Neposredno posle oslobodjenja vlasti su prihvatile stav rusinske inteligencije poznat iz medjuradne delatnosti RNPĐ – da su Rusini u Jugoslaviji deo ukrajinske nacije. U tom duhu je delovala i Matica rusinska osnovana 1945. godine. Zaokret je napravljen za vreme sukoba partijskih i državnih vlasti Jugoslavije sa Informbiroom. Tada se jednim potezom zabranjuje svaka dalja kulturna i druga saradnja Rusina sa matičnom zemljom Ukrajinom s obrazloženjem da se ne sme dozvoliti da ona postane mogući most za prenošenje neželjenog uticaja Istočnog bloka na Jugoslaviju. Kanije je ova zabrana zamenjena sofisticiranijom formulacijom da Rusini u Jugoslaviji nemaju svoju matičnu zemlju, odnosno da je njima matična zemlja Jugoslavija. Takav stav su zdušno prihvatili karijeristi iz redova rusinske zajednice i na tome su pravili karijere ističući se u borbi protiv «rusinskih nacionalista», odnosno pristalica proukrajinske orijentacije.

U vreme A. Rankovića, kada su državne i partijske vlasti u Srbiji zauzimale negativniji stav prema nacionalnim manjinama, i rusinska manjina gubi neka već stečena prava, što je shvaćeno kao oduzimanje nečeg što prirodno pripada toj zajednici. Nešto povoljnija politička i društvena klima nastaje sredinom šezdesetih godina. Tada se ponovo pokreće izdavanje časopisa za kulturna i društvena pitanja, oživljava i razvija se plodna izdavačka delatnost, ponovo se uspostavlja rusinska redakcija u okviru Radio Novog Sada, a nešto kasnije se osniva i rusinska redakcija u okviru TV Novi Sad. Do izvesne mere se menja i odnos partijskih i državnih organa prema nacionalnom pitanju Rusina. Iako nikad javno nije saopšten taj zaokret, prećutno je davana saglasnost da Rusini u Jugoslaviji mogu da saradjuju sa istaknutim naučnim i kulturnim ustanovama u Ukrajini i rusinsko-ukrajinskim kulturno-umetničkim društvima u Čehoslovačkoj i Poljskoj. To je vreme izvesnog nacionalnog preporoda ove nacionalne zajednice.

Na žalost, u posleratnoj Jugoslaviji vlasti su dosta često menjale svoj stav prema rusinskom nacionalnom pitanju i odnos prema njihovom kulturnom i nacionalnom životu. To je osnovni razlog diskontinuiteta razvoja u mnogim oblastima njihovog društvenog i javnog života. Na početku sedamdesetih godina deo rusinske inteligencije i partijskih funkcionera ponovo preispituje svoj stav prema rusinskom nacionalnom pitanju i izlazi u javnost s tezom o narastanju rusinskog nacionalizma. Otvara se hajka protiv doajena književnika Mihajla Kovača (1909) kao upozorenje proukrajinski orijentisanog inteligenciji da Partija i država neće tolerisati «nacionalizam» u redovima ove nacionalne zajednice. Tada su u javnom životu marginalizovani svi proukrajinski orijentisani intelektualci, a karijeristima koji su bili «na liniji» pružena je nova šansa za uspešno napredovanje. Ova reakcija nije trajala dugo, svega deset-petnaest godina, ali je ostavila negativne tragove u kulturno-nacionalnom životu Rusina koji se još i danas prepoznaju. Posle kratkotrajne uspešne saradnje Rusina sa matičnom zemljom i nekim njenim institucijama i sa odgovarajućim udruženjima Rusina/Ukrajincima u Čehoslovačkoj i Poljskoj šezdesetih godina, na početku sedamdesetih je u ovoj oblasti ponovo stvoren vakum. U sledećim etapama država više nije prižala pomoć i podršku da se pokidane veze sa institucijama u matičnoj zemlji ponovo uspostave. Sve je prepušteno privatnoj inicijativi pojedinaca ili grupa intelektualaca.

Poslednja decenija XX veka je sigurno najteži period za rusinsku zajednicu u Jugoslaviji. U svim oblastima društvenog i javnog života Rusina zabeleženi su veliki padovi, sem možda u školstvu, gde nije bilo drastičnog intervencija. Izdavaštvo je praktično obustavljeno zbog prestanka finansiranja ove delatnosti od strane države. Informisanje je stavljeno u službu dnevne politike režima. Mnoge kulturne delatnosti su takodje ostale bez ranije finansijske podrške.

U godinama političkih previranja u jugoslovenskom društvu i u rusinskom javnom životu dolazi do značajnih potresa i lomova. U maju 1990. godine osnovan je Savez Rusina i Ukrajinaca Jugoslavije kao savezno udruženje koje je okupljalo Rusine i Ukrajince u okviru cele države. Osnovni stav Saveza je da su Rusini deo ukrajinske nacije. Savez je razvio intenzivnu saradnju sa matičnom zemljom u mnogim oblastima kulturnog, prosvetnog, naučnog i javnog života. Raspadanjem SFRJ i delatnost Saveza je svedena na granice opstatka Jugoslavije. U decembru 1990. godine jedno krilo Saveza Rusina i Ukrajinaca Jugoslavije osniva Maticu rusinsku na platformi o posebnosti Rusina – da su Rusini poseban slovenski narod. U početnoj fazi Matica rusinska težište svog rada usmerava na ostvarenje plana o stvaranju posebne rusinske države u Srednjoj Evropi – na rubnim teritorijama Madjarske, Slovačke, Poljske i Ukrajine.

Savez Rusina i Ukrajinaca Jugoslavije je od početka jugoslovenske križe i bujanja nacionalizma zauzimao principijelan stav o rešavanju svih međjunacionalnih i medjurepubličkih problema i sukoba mirnim putem. Zbog javnog istupanja Saveza protiv nekih akcija režima i zbog angažovanja njegovih rukovodećih članova u redovima opozicije režimu Savez je bio marginalizovan od strane vlasti, ponekad i žigosan kao destabilizirajući faktor u rusinskoj i ukrajinskoj nacionalnoj zajednici. Za razliku od Saveza Rusina i Ukrajinaca, Matica rusinska je od svog osnivanja isticala svoju odanost režimu i podržavala je sve njegove akcije.

Vlasti su iz zahvalnosti priznavale Maticu rusinsku za legitimnog prestavnika Rusina u Jugoslaviji, iako ta legitimnot nije imala nikakvog pravnog osnova. Te dve orijentacije u pogledu na nacionalno pitanje Rusina u Jugoslaviji traju i do danas kao svedok nezdrave klime u javnom životu Rusina koja umnogome vuče korene iz vremena režima smenjenog u oktobru 2000. godine.

U poslednjoj deceniji XX veka i na pragu trećeg milenijuma proces globalizacije ostavlja sve značajnije tragove i u rusinskoj nacionalnoj zajednici. Sada se to najviše primećuje u odnosu rusinske populacije u gradskim sredinama, prvenstveno u Novom Sadu, gde postoji njena značajna koncentracija, i u odnosu mlade generacije prema pitanjima nacionalnog života i nacionalnog identiteta Rusina. Iako u Novom Sadu živi značajan deo rusinske inteligencije, ipak ovde sve više dolazi do izražaja zainteresovanosti velikog dela pripadnika ove nacionalne zajednice da participira u javnom životu Rusina. U gradskoj sredini proces akulturacije je izraženiji nego u ruralnim sredinama, u kojima uhodana praksa i tradicija čuvaju privid da nema značajnijih pomeranja u pravcu latentnog odumiranja ove nacionalne zajednice.

Značajan deo mlade generacije koja je stasavala u poslednjoj deceniji XX veka, teško se uključuje u tokove javnog života ove nacionalne zajednice, a nije mali procenat onih koji svoju perspektivu vide u anacionalnom društvu ili u inostranstvu. Veoma negativne posledice za dalji život rusinske nacionalne zajednice ima i odliv kvalitetnih i mladih kadrova, a posledice tog procesa će se biti sve izraženije u narednim godinama i decenijama.

U najnovije vreme u gradskim sredinama grkokatolička crkva se našla u potpuno novoj situaciji. Za razliku od većinskog naroda, u rusinskoj nacionalnoj zajednici devedesetih godina prošlog veka nije bilo izražene euforije vraćanja crkvi i religiji. S jedne strane razlog tome treba tražiti u činjenici da je rusinska zajednica i u vreme komunizma u velikoj meri ostala vezana za svoju crkvu. S druge strane, u rusinskoj zajednici nije stvorena klima snažnog preplitanja nacionalnog i verskog.

Za razliku od ruralnih sredina, gde je masovnost u praktikovanju vere često više rezultat tradicije i uhodane prakse, u gradskoj sredini ljudi manje imaju potrebu za tom vrstom pokazivanja i dokazivanja, a oni koji praktikuju veru imaju dublju religijsku svest. Naravno, ova zapažanja ne iznosim kao svoja, nego samo prenosim razmiljanja o tim pitanjima sveštenika iz ruralnih i gradske sredine rusinske nacionalne zajednice.

U gradskoj sredini (tu posebno mislim na Novi Sad) uticaj i ugled grkokatoličke crkve među rusinskom zajednicom i šire u velikoj meri počiva na ličnosti i delatnosti paroha. Naprimera, pokretanje veoma plodne izdavačke delatnosti u okviru parohije u trenutku kada je devedesetih godina prošlog veka država skoro u potpunosti obustavila finansiranje izdavaštva na rusinskom jeziku, mnogi intelektualci ne samo da taj poduhvat toplo pozdravili, nego su osetili potrebu da kao pripadnici te zajednice daju svoj prilog njenom kulturno-nacionalnom i konfesionalnom životu.

Aktivno učešće paroha u ekumenkom pokretu daje pečat životu cele parohije, a to s druge strane ovu zajednicu predstavlja u dobrom svetlu kod drugih verskih zajednica – učesnica u tom pokretu. Devedesetih godina prošlog veka ova parohija je svojim akcijama humanitarne pomoći doprinosila porastu svog imidža i kod svojih vernika i u široj gradskoj zajednici. To su samo neki primeri koji ukazuju da širenje kruga delatnosti paroha i parohije doprinosi jačanju veza sa vernicima i sticanju pozitivnog imidža u široj gradskoj zajednici.

Na kraju konstatacija da rusinska zajednica u Vojvodini na pragu trećeg milenijuma ima veoma dobre uslove za dalji razvoj u svim oblastima svog društvenog i javnog života, da ima dobru infrastrukturu i kadrove, ali se mora priznati da je osetna tendencija opadanja broja pripadnike te zajednice, da je u gradskim sredinama sve izraženiji proces akulturacije ili asimilacije, da je verska pripadnost sve manje značajan elemenat nacionalnog identiteta, da mlada generacija sve manje sebe vidi kao buduće aktere na polju kulturno-prosvetnog i nacionalnog života ove zajednice, a sve to zajedno navodi na tužnu konstataciju da je sve očiglednija perspektiva njenog tihog propadanja.

NIŠKI CINCARI U KULTURNOM I POLITIČKOM ŽIVOTU NIŠA

Posle trgovine i industrije koje su bile osnov Cincarske delatnosti ne samo u Nišu i Srbiji već u svim mestima gde su se zatekli, veliki je značaj koji je ova etnička grupacija ostavila u srpskoj umetnosti. Rasterećeni od finansijskih obaveza, umetnici cincarskog porekla su bili izuzetno plodni u granama svog delovanja. Tako u književnosti bitno odskaču Alakabijad Nuša, alias Branislav Nušić, Jovan Sterija Popović, Stevan Sremac a u novije vreme Nikola Cincar Poposki. Svojim bogatim opusom iz istorije srpske srednjestolećeovne književnosti i slikarstva ovoj grupi se pridružuje akademik Aleksandar Deroko dok se u pozorišnoj umetnosti ističu Taško Načić i Olga Spiridonović. U svetu politike, Cincari su dali imena poput Cincar-Markovića, Dragutina Dimitrijevića – Apisa, Nikole Pašića, Laze Pačua...

Širok je dijapazon kulturne ostavštine Cincara u Nišu, naročito u XIX stoleću kada predstavljaju jedini hrišćanski narod koji je uspevao da izadje na kraj sa Turcima, pre svega zahvaljujući svom bogatstvu. Tako se slobodno može reći da su niški Cincari podigli umetnost u Nišu i održali je dovoljno dugo da bi je prihvatili Srbi početkom XX stoleća.

Književnost

Prema našim saznanjima, prvi niški Cincar koji je ostavio traga u književnosti Niša bio je Dimitrije S. Čohadžić koji je, još kao pisar kod Mitad-paše niškog, preveo putopis Evlije Čelebije po srpskim zemljama u XVII stoleću. Ovaj rad je kasnije objavljen kao prvi prevod Čelebijinog dela na srpski jezik.¹ Niš je krajem XIX i početkom XX stoleća, sa razvojem trgovine, postao prava književna meka juga Srbije. Tu su, zbog obilja tema iz svakodnevnog života, često boravili spisatelji svih struka. Zbog toga nije neobično što je svojim delom Niš ostolećeovečio Stevan Sremac, profesor u novoosnovanoj Gimnaziji "Kralj Milan Prvi".

Drugi poznati Cincar je Mihajlo Todora Paligorić (Batušnac, 1916 - 11. 03. 1942, Statovac). Pošto je završio Pravni fakultet bio je profesor Državne trgovačke akademije u Nišu i jedan od poznatijih komunista. U svom prvom radu "Jezik Niša u Sremčevim delima"² žestoko je napao vulgarizovanje niškog jezika u Sremčevim delima smatrajući da je pisanje tim jezikom daleko od književnosti. U svojim kasnijim člancima "Pečalbar Miloje"³ i "Šta je fašizam?"⁴ Paligorić je nastupao sa isključivo ideoloških pozicija. Kruna njegovog rada je "Ekonomsko - kulturna istorija Niša"⁵ koja je poslužila brojnim istoričarima kao nezaobilazna literatura za istoriju ovog podneblja.

Poslednji u nizu književnih stvaralaca je publicista i borac za prava Cincara Hrista Spoa koji je bio saradnik više međunarodnih časopisa ustoleće pišući o Cincarima. Bio je jedan od učesnika prvog kongresa Aromuna u Majnhajmu (Nemačka) 1985. i Frajbrugu naredne godine. Bogata zbirka neobjavljenih rukopisa Hriste Spoe nalazi se u vlasništvu njegovog sina čekajući da jednoga dana i delimično bude objavljena.

Cincari su pokrenuli i nekoliko listova između dva svetska rata. Najpre je Todor S. Paligorić, otac Mihajla Paligorića, pokrenuo 1909. godine list pod nazivom "Trgovina"⁶ da bi svoj doprinos niškom dnevnom izdavaštvu dao Lazar Kražić koji je osnovao sa Andonom Andonovićem "Privredni list"- glasilo Niške Trgovačke Omladine⁷. Na kraju, jedan od

¹ Споменик, XLII, 19

² Нишке новине, 4. мај 1933.,4

³ Наш лист, 12. новембра, 1937.

⁴ Наш лист, 23. новембра, 1937.

⁵ М.Т.Палигорић, *Културно – економска историја Ниша*, први део, Св. Цар Константин, Ниш, 1937.

⁶ Привредни лист, 24.12. 1924

⁷ Д.Мирчетић, *Нишка штампана*, Градина, 1972., 157

urednika nedeljnika leve orijentacije " Naš list" bio je već pomenuti Mihailo Paligorić.⁸

Pozorišna umetnost

Pošto su uspeali da obezbede egzistenciju sebi i svojim potomcima, niški Cincari jednovremeno počinju sa aktivnijim delovanjem u kulturnom životu grada. Istina, u ovoj njihovoj aktivnosti nisu bili toliko zastupljeni kao u trgovini ali je onaj obrazovaniji sloj težio ka kvalitetnijem ličnom usavršavanju. Po svom mnogo kasnije izgubljenom običaju, Cincari su se ustoleće okupljali oko matice pa tako i u slučaju formiranja pozorišne družine "Stevan Sindjelić" koju su idejno predvodila dva Cincara - obojica profesori tadašnje "Gimnazije Kralja Milana I", današnje gimnazije "Stevan Sremac" - i oba umetnika: Stevan Nikšić - Lala, slikar i profesor likovnog i Stevan Sremac - književnik i profesor srpskog jezika.⁹ Pridružuje im se kolega, profesor Spira Kalik, koji će sa Henrihom Lilerom, Miloradom Petrovićem, učiteljem iz sela Sićevo i putujućim glumcem Mihailom Dinićem, biti osnivač Pozorišne družine "Sindjelić" 11.marta 1887. godine.¹⁰ Sindjelić je istoga dana počeo sa radom.¹¹ Stevan Sremac, ne želeći da išta rizikuje, za otvaranje pozorišta postavlja dramu "Srpski ajduci" još jednog Cincara - Jovana Sterije Popovića.

I tako, dok Stevan Nikšić - Lala brine o kostimima i scenografiji, često je vlastoručno praveći, Stevan Sremac počinje da piše za pozorište a Spira Kalik, podržavan brojnim cincarskim porodicama brine o finansijama, pozorište dobija i svoju prvu zvezdu koja će, slučajno ili ne, biti Cincarka. Radi se o mladoj glumici Anki Fransineli o kojoj kritičari daju pozitivno mišljenje: »... Niš ima glumicu-pevačicu koja ima škole, i glasa, I osećaja, pevačicu koja bi bila dika kome pozorištu evropskog zapada...Gospodjica fransineli je vrlo oprta glumica, puna gipkosti i lepих pokreta na pozornici a zna uvek dobro svoju ulogu, o čemu nas je uverila u svakoj dosadašnjoj predstavi, te je ona za naše pozorište svakako duplo korisna".¹² Anka Fransineli je glumila još kratko vremena a onda joj se gubi svaki dalji trag tako da bližih podataka o njoj nemamo.

Onoga trena kada Stevana Sremca počne da bolest obara u krevet, počinje jedan od mnogih raspada ovog pozorišta. Tako se, prvih godina ovog stoleća, dešava da, bar što se tiče osnivača, svi pomažu koliko mogu pozorište- naročito Sremac- ali se više ne vezuju za ovu sve stabilniju ustanovu koja je uspeła da za sebe veže veliki broj mladih Nišlija. Cincari finansijski podržavaju osnivanje i razgranjavanje pozorišne družine u pozorište i sve češće neki Cincar biva član Odbora pozorišta, kao što je to bio slučaj sa Spirom Kalikom, pa i Vojom Cincar - Markovićem, predsednikom prvostepenog suda u Nišu o kome nemamo više podataka.¹³

Sa početkom dvadesetog stoleća i industrijalizacije Niša, koja je podrazumevala veliki broj ljudi koji će se ukotviti u Nišu, nastupa neumitni proces asimilacije tako da Cincari, iako nikada do kraja potisnuti u pozadinu zbivanja, gube svoje nacionalne odlike. Usled porasta konkurencije dojučerašnje mecene pozorišta sada se bore za opstanak tako da dolazi do privremenog kidanja veza na relaciji Cincari - pozorište. Ali i ono što su Cincari dali Nišu kroz prizmu Narodnog pozorišta nije nimalo zanemarljivo, čak se može postaviti kao zadatak dolazećim generacijama.

⁸ Д.Мирчетић, *Нишка штампа*, 151

⁹ Р. М.Петковић, *Прва нишка гимназија 1878.-1968.*, Гимназија "Стеван Сремац", Ниш, 1972., 55-59

¹⁰ Р.М.Петковић, *Прва нишка гимназија*, 57

¹¹ Р.М.Петковић, *Прва нишка гимназија*, 57-58. Позориште је у прво време наступало у кафани "Булевар" Милана Радосављевића- Рапоње, која је подигнута 1890. У овој грађевини ће касније бити Официрски дом. Ту ће 1915. Заседати Народна Скупштина Србије у којој је донет позната Нишка декларација (прим.Н.О.)

¹² *Слобода*, 7. Април 1891., чланак "Уметност у комадима Пуковник од 18 година и Љубавно писмо"

¹³ *50 позоришних година у Нишу*, Ниш, 1938., 38

Likovna umetnost

I pored nezavidnog položaja u kome se nalazila likovna umetnost u vreme turske vladavine, i pored svih mogućih zabrana, jačanjem ekonomske moći niških trgovaca i njihovim sve brojnijim trgovačkim odnosima sa Peštom i Bečom, dolazi do popuštanja nametnutih stega. Sledeći zapadnoevropski manir portretisanja kao vidljive demonstracije bogatstva i ekonomske moći, cincarski trgovac Nikola Hristodulo naručuje portret 1853. godine od bečkog slikara Johana Frankenbergera.¹⁴ Tako je Hristodulov portret bio zapravo prvo slikarsko delo napravljeno u doba turske vladavine koje se nalazilo u domu nekog Nišljije. Sledeći primer svog sunarodnika trgovac Dimitrije Čohadžić koristi boravak Koste Jankovića 1872. godine i naručuje od njega portret. Portret Dimitrija Čohadžića urađen je u realističkom maniru, sa fesom na glavi ali u evropskoj nošnji čija je funkcija potenciranje moći i uticaja naručioca.¹⁵ Obe slike čuvaju se u depou Narodnog muzeja u Nišu.

Svoj doprinos razvoju likovne umetnosti u Nišu i njegovoj okolini dao je freskoslikar Djordji Joko Zografski kome je Niš bio tek stanica u poslednjoj deceniji XIX stoleća. Rodjen u Galniku 1862. godine, Djordji Joko Zografski u svojoj trideset trećoj godini života 1895. oslikava ikonostas crkve u selu Orljanu nadomak Niša a već tri godine kasnije, 1898.g., prihvata se da, zajedno sa niškim slikarom Milutinom Markovićem, oslikava crkvu Svete Petke koja se nalazi na samom ulazu u Sićevačku klisuru.¹⁶ Po završenom poslu, već narušenog zdravlja, prihvata potpuno živopisanje crkve a Azbresnici, selu nedaleko od Niša. Posao završava već 1905. godine da bi se 1907. godine ikonopisao ikone u crkvi u selu Belajnac. Kruna njegovog stvaralaštva je živopisanje fresaka u niškoj Sabornoj crkvi uoči samog početka Prvog svetskog rata 1914.godine. Zanimljivo je da je sama Saborna crkva delo Cincara Andrije Damjanova iz Velesa koji je gradio i crkvu u Smederevu.¹⁷

Skromnog umetničkog dara, Djordji Joko Zografski je davao likove svetaca previše svetovno, iz čega se da zaključiti da je njegovo slikarsko obrazovanje bilo izuzetno siromašno. Iako je akademik Aleksandar Deroko njegov rad ocenio kao "preslikavanje svakodnevice", ne može se i ne sme prenebreći činjenica da je Djordji Joko Zografski svojim kakvim - takvim delom dao pečat niškom Pravoslavlju u tek oslobođenom Nišu.

Spomenička ostavština

Pred kraj XVIII i početkom XIX stoleća u jugoistočnoj Srbiji dolazi do snažnog uticaja starobalkanske kulture što se ogleda, pre svega, u arhitekturi ne samo Niša, već i ostalih gradova kojima su tek prispeli Grci i Cincari udahnuli duh sačuvane tradicije. Tako se, kao retki primerci ostavštine ovog tipa, javljaju sledeća spomenička zdanja: u Vranju Pašini konaci, u Leskovcu kuća Dimitrijevića i Šop-Djokića, u Nišu kuće : Hristodulovih i Zaharija Stataša, kao i kuća Stambolijskih, u Pirotu konak Malog - Riste i kuća "Bela mačka" i u Aleksincu zgrada Muzeja.¹⁸

Kuće niških Cincara Zaharija Stataša i Hristodulovih delile su istu sudbinu. Pod naletom političkih strasti, kuća Zaharija Stataša, pretvorena u Radnički dom, biva spaljena 1. decembra 1928. dok je čardaklija Hristodulovih 1944. godine srušena direktnim pogotkom avionske bombe. Tada je u njoj bio smešten Istorijsko- etnografski muzej.

Kuća Hristodulovih je, najpre, bila vlasništvo niškog Srbina Hadži Djoke Todorovića, poznatog trgovca. S obzirom da nije imao muškog poroda, ostaće zabeleženo da je Hadži Djoka Todorović ostavio kuću svome zetu i ortaku Nikoli Hristodulu koji će sredinom i krajem XIX stoleća osnovati i voditi jednu od jačih balkanskih trgovina pod firmom "Hristodulu i sinovi".

¹⁴ *Историја Ниша*, I, Градина, 1982., 152 (у даљем тексту ИН I)

¹⁵ ИН I, 152-153

¹⁶ N.Ozimić, *Cincari Niša*, Lunjina, Niš, 1999., 41

¹⁷ N.Ozimić, *Cincari Niša*, 41

¹⁸ И.Трајковић, *Очувана староварошка балканска архитектура на југоистоку Србије*, Зборник Народног музеја у Нишу, 1, Ниш, 1985., 70

Kuća Hristoduluovih je, po svojim spomeničkim vrednostima, predstavljala "najreprezentativniju srpsku kuću turskog Niša, koja je po bogatstvu arhitekture nadmašivala i kuće bogatih Turaka"¹⁹ dok je Aleksandar Deroko istakao da "nije čak zaostajala iza konaka kneza Miloša u Kragujevcu i Beogradu"²⁰. Bila je asimetričnog tipa, sa velikim tremom u prizemlju, i doksatom na spratu i izuzetno bogato izrezbarenim tavanicama i stubovima na tremu i doksatu, pravim umetničkim tvorevinama neznanih neimara za koje se, na osnovu zapisa Joakima Vujića²¹ s pravom smatra da su bili iz okoline Debra, a najverovatnije i sami Cincari.

Dom Hristoduluovih je najpreciznije opisala Dragana Milovanović u svom radu: "Dom Hristoduluovih je bio jedan od najlepših primeraka niških čardaklija. Starost se procenjivala na najmanje 200 godina i pripadala je Cincarinu, advokatu Hristodulu. Nalazila se u ne mnogo velikom dvorištu, opasanom visokom zelenom ogradom sa turskom zidanom kapijom. Sama kuća gradjena je od slabog materijala u bondruk sistemu. Prozori, vrata, stubovi i ograda na čardaku, doksatu dok su podovi i tavanice bili izradjeni od drveta. Kuća je imala svoj amam i kapelicu - crkvicu u kojoj su u doba Turaka krišom vršena krštenja, a vernici dolazili na molitvu. U vreme zabrane srpskih škola od strane Turaka, srpska škola i knjiga našle su u njoj utočište. 1918. godine na nju se srušio jedan avion i ošteti je. Pošto je obnovljena još neko vreme je služila kao odbrambeni objekat. 1934. godine u njoj je otvoren prvi istorijsko - etnografski muzej koji je 5.aprila 1944. godine srušen bombardovanjem".²²

Osim spomeničkog značaja kuća Hristoduluovih je dugo vremena važila za niški nezvanični kulturni centar. U njoj su, ne retki gosti, pored Srba, bili Cincari iz drugih gradova, najčešće javne ličnosti: tako su gosti ovoga doma bili Spiridon Jovanović, prvi niški učitelj, poznati komediograf Branislav Nušić (Alikabijad Nuša), Nikola Pašić, političar, Stevan Sremac, profesor i pisac kao i njegov sestrić Aleksandar Deroko. U domu Hristoduluovih je 1840.g., prilikom njegovog povratka iz Carigrada, odseo knez Mihajlo Obrenović, u njoj se 1874. godine sastaje Komitet za borbu protiv Turaka, čiji je član bio i niški apotekar Djoredje Blesides, inače i sam Cincar; u ovoj kući je bio 1885. godine, u vreme srpsko - bugarskog rata, smešten štab jedne srpske više komande. U ovoj kući se, kao što vidimo, sastajao cvet buduće Kraljevine Srbije koji se u Nišu, upravo zahvaljujući i jednom višem značaju kuće Hristodulovih, osećao kao kod kuće.

Kuća Zaharija Statasa, turskog vojnog lekara rodnom iz Janjine, nije obradjena u istoriji arhitekture i umetnosti ovih krajeva onoliko, koliko je to slučaj sa kućom Hristoduluovih iz mnogo razloga. Iako neki istoričari smatraju da je podignuta oko 1870., mi ovde iznosimo svedočenje Feliksa Kanica sa njegovog prvog boravka u Nišu 1860. kada je zapisao da je "...godine 1860. u Nišu zatekao grčkog lekara Milerijadisa, koji je posedovao sumnjivu diplomu, kao i njegov vojni kolega Zaharije. Ovaj potonji je na pretnje svoga pukovnika da će ga zbog slabih rezultata u lečenju obolelih vojnika otpustiti odgovarao poklanjanjem konja i sličnim potezima; u tome je imao više uspeha nego u lekarskoj praksi, pa je čak došao i do dve lepe kuće u gradu. Pošto je u to vreme bila samo jedna vojna apoteka u tvrdjavi, ova gospoda su svojim privatnim pacijentima prodavala problematične lekove po vrlo visokim cenama".²³ Strogi ali verodostojni Kanic uočio je neraspoloženje koje je u narodu bilo prisutno . Ovaj njegov portret Statasa objašnjava приметно distanciranje niških Cincara od ovog svog sunarodnika. Tako dolazimo do paradoksa da Zaharije Statasa, u etičkom smislu, predstavlja sve ono protiv čega su se Cincari borili.

Kuća Zaharija Statasa podignuta je nedaleko od Hristoduluove kuće (odnosno kuće Hadži - Djoke), za vreme Abdurahman - paše. Bila je tipičan primer starobalkanske arhitekture

¹⁹ ИН ,I, 343

²⁰ А. Дероко, *Народно неимарство*, 2, Споменик САНУ, Београд, 1968.,20

²¹ Ј.Вујић, *Путешествие по Србији*, 2, СКЗ, Београд, 1902.,178

²² Д.Миловановић, *Ниш на раскрсници векова*, Нишки зборник, 6, 53

²³ Енциклопедија Ниша , I , Градина ,Ниш 1994. , 82; Ф.Каниц, Србија, земља и становништво, 2,СКЗ, Београд, 1990.,158

sa svim ugodnostima - strogo simetričnog tipa, sa velikim centralnim ulazom iznad koga je izbačena, na drvenim stubovima, divanhana i izvučenom spratnom konstrukcijom. Pored kuće se nalazio hamam a u centralnom delu dvorišta šedrvan. Objekat je decembra 1920. kupio mesni komitet KPJ i Mesno sindikalno veće za potrebe Radničkog doma Niša koji je u njemu bio smešten sve do 1.decembra 1928. kada je spaljen u podmetnutom požaru.²⁴

Ovo nisu bile jedine lepe cincarske kuće ali su značajne jer su svojom lepotom trajno obogatile duh Niša i uticale na gradjenje sličnih objekata naročito posle oslobodjenja grada od Turaka 28.decembra 1878. Od tada pa do današnjih dana kuće Zaharije Stataša i Hristoduluovih biće utiskivane na razglednicama Niša i u istorijskim delima koja se bave ovim prostorima.

Niški Cincari su često darovali i obnavljali pravoslavne hramove u okolini Niša. Najstariji spomenik te vrste nalazi se u selu Gornji Prosek, na spoljnom zidu hrama Sv.Nikole gde je na crvenkastoj ploči dimenzija 11x 10 cm napisano: " *Под.(подиже) Панајот Фуста отац Тодор*".²⁵ Naročito je porodica Čohadžić ostala poznata po darivanju sićevačkog manastira Vavedenja Sv. Bogorodice. Najpre nailazimo na Jevanđelje štampano u Austriji krajem XIX stoleća, dar Nikole S.Čohadžića. Ispred uvida, višnjevim mastilom je zapisan sledeći tekst:" *За спомен души покојног нам оца Сотира Н. Чохаџића, из Ниша, подаро ово Еванђеље Манастиру Сићевачком 11. Августа 1886.г. у Сићеву – Никола С.Чохаџић, начелник среза нишког*".²⁶ . U istom manastiru je, povodom podizanja zvonare 1938., iznad ulaznih vrata utisnuta bela mermerna ploča dimenzija 45x35cm I na njoj uklesan sledeći tekst:"*Ову су звонару подигли Сотир Н. Чохаџић, пензионер из Ниша, Вука и Миодраг Маринковић, инжењери из Београда*".²⁷ Osim ovih nije nam poznato da su sačuvani još neki primeri iz prilično bogate zbirke donacija niških Cincara.

Politički život

Odmah po oslobodjenju Niša od Turaka 1879. godine Cincari Niša, koji su dotle bili medju predvodnicima u borbi protiv Turaka, uzimaju aktivno učešće u političkom životu Niša. Karakteristično za Cincare je da su se veoma retko opredeljivali za političke struje koje nisu bile građanske i nacionalne profilisanosti Već februara 1888. Liberalna stranka izdaje proglas kojim poziva građane Niša da glasaju za Nikolu- Kolu Rašića²⁸. U članstvu ove Stranke od Cincara su bili Djordje Blesides, apotekar i Stevan Sremac, profesor i književnik. Te godine je rođen jedan od najpoznatijih niških Cincara u sferi politike – Sokrat Harisijades koga je prerana smrt 1924. omela da da pun doprinos radu Samostalne Radikalne Stranke.²⁹ Školovan u Beču i Rimu, dopunsko obrazovanje stekao je u Parizu gde je završio studije ekonomskih nauka. Inače, Sokrat Harisijades je sa ocem Mihajla Paligorića, Todorom, bio kandidat za odbornika ispred koalicije Radikalne stranke i Samostalne Radikalne Stranke na izborima januara 1914.³⁰

U daljem razvoju političkog života biće jedan drugom ideološki suprotstavljena dva predstavnika starih niških cincarskih porodica. Mihajlo Paligorić je još u srednjoškolskim danima postao aktivista najpre SKOJ-a a potom i KPJ dok je Vladimir Čohadžić zauzimaо visoko mesto u Jugoslovenskoj Radikalnoj Zajednici (JRZ). Shodno svom ubedjenju, Paligorić stupa u Pasjačku četu Topličkog partizanskog odreda 11. marta 1942. godine zarobili su ga četnici Koste Pećanca kod sela Statova i na licu mesta streljali³¹. Proglašen je za Narodnog heroja a danas jedan keј pored Niša nosi njegovo ime.

²⁴ *Организовани радник, Београд, 6. децембар 1928., чланак "Паљевина Радничког дома у Нишу"*

²⁵ П.В.Гагулић, *У Сићевачкој клисури цркве и манастири,* , Ниш,1979., 36

²⁶ П.В.Гагулић, *У Сићевачкој клисури...*, 49-50

²⁷ П.В.Гагулић, *У Сићевачкој клисури...*,44

²⁸ ИАН- А- ЗП- I -2-7

²⁹ *Нишки гласник*, 3. октобар 1924.

³⁰ ИАН- А- ЗП -I – 2 - 5

³¹ N.Ozimić, *Cincari Niša*, 37

POLOŽAJ ROMA U JUGOZAPADNOJ I JUGOISTOČNOJ SRBIJI (DRUŠTVENO-KULTURNA POZADINA)*

U nameri da se *iznutra* sagleda položaj Roma u jugozapadnoj i jugoistočnoj Srbiji, čini se da je istraživanje postojeće kulturne pozadine ona ravan koja najbolje upućuje na karakter njihove strukturisanosti u datoj društvenoj praksi. Pošavši od ove postavke i koncepcijsko tematski vezujući se za verski život Roma, kroz hrišćansko-pravoslavnu i muslimansku konfesionalnu pripadnost, stiče se utisak o njihovoj svesti kako prema okolini i uslovima koji ih determinišu, tako i prema njima samima. U tom kontekstu analiza podataka o *duhovnom stanju* u kome se nalaze Romi – i ne samo prema religioznim sadržajima, ispostavlja nekoliko značajnih saznanja koja možemo, i pored njihove opštosti, da specifikujemo kao ne samo pretpolitičko, već i kao nesazrelo ili dekomponovano religijsko *duhovno stanje*. Međutim, uz kolokvijalni presek date pozicije može se istaći i to da je njihovo samoosvešćenje na dobrom putu, ako se respektuje prisutnost kritičkog naboja koji se sve češće čuje, tj. da je njihovo mišljenje o sredini u kojoj žive izoštrije i da oni već tačno znaju koje mesto u okruženju zauzimaju – da nisu u potpunosti respektovani, da su na delu različiti nivoi animoziteta prema njima i da tek sledi njihovo otvaranje prema sredini ali i, što je važnije, da ih sredina prihvati i promovise u ravnopravne domicilne stanovnike. O respektabilnijim zaključcima može se govoriti nakon prikaza odgovora na centralna pitanja kojima se *skenira* dosegnuti stepen svesti Roma.

Opservacija o životu Roma odnosi se, u ovom slučaju, na sledeće aspekte:

1. Stavove Roma prema odnosu: homogenost-napredak države
2. Pitanje verske participacije
3. Romi o svojoj zastupljenosti u medijima
4. Aspekti kulturne pozadine života Roma
 - a) stepen pismenosti Roma
 - b) vid religijske osnove Roma

Stavovi Roma prema odnosu: homogenost – napredak države

Već sa osnovnim uvidom u odgovore evidentno je da između građana ne postoji ekstremna orijentacija na odnos: homogenost – napredak države, odakle bi mogao da se izvuče stav po kome postoje preuslovi za zaživljavanje multikulturalnog koncepta društvenog ustrojstva. Pregled rezultata, međutim, ipak upućuje na oprez, odnosno i na mogući zaključak da stanovnici zapadne i jugoistočne Srbije respektuju nacionalnu homogenost kao faktor napretka države. Odatle je i dalje važeća pretpostavka da osnova njihove svesti može da se podvede pod *vrednosnu kategorizaciju pretpolitičke svesti*, pošto stanovnici ovog područja više vide uporište u napretku unutar *zajednice a ne društva*¹⁾. Istovremeno, takvi stavovi se nameću

* Rad sa projekta *Etnički i kulturni odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo za nauku, tehnologije i razvoj Republike Srbije.

¹⁾ Pojam *zajednice* koristi se u sklopu određenja F. Töniesa, pošto je napravio razliku između *zajednice i društva*. I pored toga što se ne može povući paralela između vremena kada se te vrednosti uspostavljaju u Nemačkoj i sadašnjeg položaja naše zemlje, ipak osnovni obrisi onoga što je tekovina demokratskih promena može da bude za ovu priliku uputna. Naime, odlike socijalnog sveta označenog zajednicom karakterišu: tradicija, emocije, srodstvo, poverenje, primaran odnos u grupi, homogenost, neformalni

i kao dobar posledični podtekst moguće svakovrsne “tihe” nedemokratičnosti i netolerancije prema svakoj drugosti, kako većinske populacije s jedne, tako i manjinskih zajednica s druge strane. Sigurno je, opet, da se pitanje shvatanja homogenosti po nacionalnoj ili verskoj osnovi mora sagledati u svetlu zastupljenosti i manjinske i verske strukture stanovništva prema ukupnom sastavu stanovništva. Ova opaska je relevantna zbog teritorijalne lociranosti manjinskih zajednica koje, ma koliko da su homogenizirane, ipak čine deo jedne celine koju pokriva država kao institucija u okviru datog geopolitičkog prostora.

Ukoliko bismo hteli da sveobuhvatnije sagledamo stepen postojećeg izjašnjavanja, kada je u pitanju odnos homogenosti nacionalnog i verskog sastava države prema njenom prosperitetu, onda je broj onih koji misle da je to *dobitna* kombinacija takav da se mora uči u njihovu specifikuju. Uvid u načelno izjašnjavanje respondenata sugerise da je značajan broj onih koji prosperitet države vide u i kroz homogenost, pogotovo kada se odgovorima “Da, u potpunosti se slažem” – 22,5% pridruže stavovi koji potpadaju pod izjašnjavanje sa istim značajem “Da, delimično se slažem” – 21,1% (tabela 1). Zbir od 43,6% svakako je takav da ima znatnu potencijalnu podršku i u stavovima koji se nalaze pod ponuđenim modusom “Neodlučan sam” – 23,3%. Naš osvrt na vrednovanje i *neodlučnih* stavova proizilazi iz dosadašnjeg *iskustva* sa ovog podneblja da se prividno ujednačene vrednosti menjaju veoma lako i da prvobitno tolerantna i “bezbrizna” pozicija *preko noći* može da se preokrene u ekstremne pristupe i ponašanja. Jer, sigurnosna pozadina kroz odgovore “Ne, delimično se ne slažem” sa 9,9% i “Ne, uopšte se ne slažem” – 23,3% ne predstavlja relevantan pozitivan protivstav koji može da garantuje nehomogenizaciju po nekom drugom pitanju i u nekom ekstremno ekcesnom ponašanju. Ili, drugim rečima, nivo tih stavova ne predstavlja dosegnutu potrebnu podlogu građanske tolerantne svesti.

Tabela 1

“Nacionalno i verski homogene države su naprednije od višenacionalnih i viševerskih.”

<i>Modalitet</i>	N	%
Da, u potpunosti se slažem	215	22,5
Da, delimično se slažem	201	21,1
Neodlučan sam	222	23,3
Ne, delimično se ne slažem	94	9,9
Ne, uopšte se ne slažem	222	23,3
UKUPNO	954	100,0

N tabeliranih = 954

Bez odgovora = 11

Ako se uporedi struktura odgovora ispitanika po podeli na *nerome* i *Rome*, tada tek dolazi do izražaja sugestija o oprezu svake politikčke i druge akcije. U zbiru prva dva odgovora kod *neroma* (20,7% i 28,1%) – od 48,8% (tabela 2), vidi se sva bojznost i pokušaj zadržavanja i obezbeđenja većinske populacije da ne dođe do gubljenja tradicionalne dominantne pozicije, pošto kod *Roma* taj postotak tek doseže sumarnih 41,3% (tabela 3).

dogovori itd, naspram sveta kakav se uspostavlja u društvu: tržište, složena podela rada, ugovor, formalni dogovori, konkurencija, heterogenost, velika populacija, dinamizam, sekularizacija itd.

Tabela 2

“Nacionalno i verske homogene države su naprednije od višenacionalnih i viševerskih”
(ukupno ne-Romi)

Modalitet	N	%
Da, u potpunosti se slažem	62	20,7
Da, delimično se slažem	84	28,1
Neodlučan sam	51	17,1
Ne, delimično se ne slažem	29	9,7
Ne, uopšte se ne slažem	73	24,4
Ukupno	299	100,0

N tabelarnih = 300

Bez odgovora = 1 (ili 0,3%)

Tabela 3

“Nacionalno i verske homogene države su naprednije od višenacionalnih i viševerskih”
(ukupno Romi)

Modalitet	N	%
Da, u potpunosti se slažem	153	23,4
Da, delimično se slažem	117	17,9
Neodlučan sam	171	26,1
Ne, delimično se ne slažem	65	9,9
Ne, uopšte se ne slažem	149	22,7
Ukupno	655	100,0

N tabelarnih = 665

Bez odgovora =10 (ili 1,5%)

Razvrstavanje odgovora između samih Roma prema verskoj opredeljenosti, nameće ubeđenje da je orijentacija ka homogenoj nacionalnoj državi kao uslovu njenog napretka više izražena kod Roma muslimana (24,4%) nego kod onih koji se izjašnjavaju kao pravoslavci (21,3%), ali i da su ovoj opciji više naklonjeni Romi pravoslavci iz jugozapadne Srbije (25,4%) od Roma pravoslavaca jugoistočne Srbije (19,8%), (videti tabelu 4). Razlozima njihovog navođenja za dati pristup mogu se smatrati manja zastupljenost u datom okruženju i, kada je reč o Romima pravoslavicima u jugozapadnoj Srbiji, njihovo okruženje u kome dominira bošnjačko stanovništvo ili to što su upućeni na komunikaciju sa stanovništvom nesrpske nacionalnosti. Međutim, ne bi trebalo ne istaći da je procenat onih koji su se izjašnjavali za odgovor “Neodlučan sam” uvek veći, prevashodno kada je u pitanju mogućnost: “Ne, uopšte se ne slažem”.

Tabela 4

“Nacionalno i verski homogene države su naprednije od višenacionalnih i viševerskih.”

Modalitet	Romi prav.		Romi musl.		Romi u JIS		Romi u JZS		Romi P-JIS		RomiP-JZS	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Da	92	21,3	19	24,4	120	24,4	30	25,4	62	19,8	30	25,4
Da, delim.	82	19,0	9	12,5	100	20,3	11	9,3	71	22,7	11	9,3
Neodlučan	112	26,0	17	23,6	137	27,8	26	22,0	86	27,5	26	22,0
Ne, delim.	46	10,7	3	4,2	46	9,3	9	7,4	37	11,8	9	7,6
Ne, uopšte	99	23,0	24	33,3	89	18,1	42	35,6	57	18,2	42	35,6
UKUPNO	431	100,0	72	100,0	492	100,0	118	100,0	313	100,0	118	100,0

N tabel.	431	98,0	72	100,0	492	98,6	118	97,5	313	98,1	118	97,5
Bez odg.	9	2,0	---	---	7	1,4	3	2,5	6	1,9	3	2,5

Kako iza navedenih brojki stoji konkretan život, koji se više nego ikada na savremenoj demokratskoj sceni odigrava kroz integracione procese, to prikazani podaci ukazuju da bi Romi, bilo kog verskog opredeljenja, mogli da se smatraju podesnim za prihvatanje višetničkog i viševerskog koncepta uređenja države, ali i, najverovatnije, interkulturalnog modela. Svakako, mogućnost ovakvog zaključivanja proizilazi iz njihovog pozadinsko posledičnog položaja u kome se nalaze, počev od niže nominalne zastupljenosti, nestacioniranosti na jednom području, verske podeljenosti, ekonomske inferiornosti, upotrebljive radne snage za repetativne poslove itd, što potvrđuje da je reč o manjinskom stanovništvu koje nije u ravnopravnoj poziciji ne samo prema većinskom srpskom, već i nesrpskom stanovništvu koje nije brojnije od njih.

Pitanje verske participacije potražuje kritički osvrt

Pošto je opšte iskustvo o romskoj populaciji takvo da se može kazati kako je ona na neafirmativnom nivou, ostaje da se vidi da li je reč samo o produženom dejstvu stereotipija o Romima i kao vernicima sa dekompozicionom religioznom svešću ili je u “igri” i nešto drugo. Sledeći njihove stavove stoji da oni osećaju kako postoji doza versko-etno-nacionalne distance, pošto će na pitanje: “Pripadnici drugih naroda (Srbi, Muslimani/Bošnjaci...), sa kojima delimo istu religiju, smatraju nas vernicima drugog reda i prema nama se odnose sa nipodaštavanjem:” odgovoriti potvrdno (“Da, veoma često”) sa 15,7% (videti tabelu 5). Ako bi neko mogao da kaže da to nije alarmantan podatak, onda je odgovor Roma kroz drugu mogućnost u redosledu “Da, ponekad” sa 26,6% dovoljan svakom dobronamernom da vidi kako Romi i kada se žale, to rade sa zadržkom, bez ekstremnog isticanja svoje društvene potisnutosti. Da je naveden stav tačan, i da nije u pitanju neosnovana pretpostavka, potvrđuju dva podatka iz iste tabelle. Najpre, zbir prva dva odgovora je 42,3% onih Roma koji smatraju da se druge etničke grupe prema njima kao vernicima odnose sa omalovažavanjem i, potom, da je svega 9,7% koji kažu kako se “Veoma retko” desi da se drugi nacioni prema njima ne odnose sa nipodaštavanjem. Da je u praksi drugačije, tj. da ne pretežu navedeni pristupi prema Romima, onda bi moglo da se pita: da li bi zaista bilo samo toliko Roma koji kažu da se prema njima ne nastupa sa potcenjivanjem – jer je odgovor na pitanje “Ne nikada” samo 20,7%.

Tabela 5

“Pripadnici drugih naroda (Srbi, Muslimani/Bošnjaci...), sa kojima delimo istu religiju, smatraju nas vernicima drugog reda i prema nama se odnose sa nipodaštavanjem.”

Modalitet	N	%
Da, veoma često	104	15,7
Da, ponekad	176	26,6
Veoma retko	64	9,7
Ne, nikada	137	20,7
Ne znam	180	27,2
Nešto drugo	-	-
UKUPNO	661	100,0

N tabeliranih = 661

Bez odgovora = 4

Ono što se prezentuje u tabeli sa ukupnim brojem ispitanih Roma, potvrđuje istovrsni vrednosni pristup romskih stavova razvrstanih prema mestu stanovanja i religijskoj pripadnosti. Iz neznatnih oscilacija odgovora istog smisla, izdvajamo izjašnjavaње *Roma muslimana* koji će samo u 16,7% slučajeva reći da ima stereotipija prema njima kao vernicima, ali i “Da, ponekada” čak 29,2%, što u konačnom zbiru daje isti presek kao i u drugim krajevima (iznad 40%). Ali, u njihovom izjašnjavaњу stoji i najrigidniji podatak za ovu priliku – koji i upućuje na izvesnu pozornost, a to je da oni sa 15,3% kažu, kao nijedna druga grupa Roma sa niskom procentualnom zastupljeniošću, kako se prema njima nikada ne istupa sa potcenjivanjem, dok u drugim krajevima taj izkaz ide preko 20% (videti tabelu 6). Svakako, ostaje otvoreno pitanje: da li je negativan odnos prema romskoj verskoj opredeljenosti izveden iz nacionalne pripadnosti?

Tabela 6

“Pripadnici drugih naroda (Srbi, Muslimani/Bošnjaci...), sa kojima delimo istu religiju, smatraju nas vernicima drugog reda i prema nama se odnose sa nipodaštavanjem.”

Modalitet	Romi prav.		Romi musul.		Romi u JIS		Romi u JZS		Romi P-JIS		Romi P-JZS	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Da, veoma	49	11,2	12	16,7	80	16,1	18	14,9	31	9,8	18	14,9
Da, ponekad	131	29,9	21	29,2	136	27,4	23	19,0	108	34,1	23	19,0
Veoma retko	45	10,3	6	8,3	48	9,7	13	10,7	32	10,1	13	10,7
Ne	100	22,8	11	15,3	102	20,6	31	25,6	69	21,8	31	25,6
Ne znam	113	25,8	22	30,6	130	26,2	36	29,8	77	24,3	36	29,8
Nešto dr.	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---
UKUP-NO	438	100,0	72	100,0	496	100,0	121	100,0	317	100,0	121	100,0

N tabel.	438	99,5	72	100,0	496	99,4	121	100,0	317	99,4	121	100,0
Bez odg.	2	0,5	---	---	3	0,6	---	---	2	0,6	---	---

S namerom da proverimo mišljenje Roma o prikazu njihovog verskog života u kulturnim oblastima delovanja (knjige, filmovi...), postavili smo pitanje i iz tog ugla. Mogućnosti koje su im ponuđene za odgovor variraju od afirmativnog do negativnog stava prema predstavama koje se stvaraju o njima. Možda nije iznenađenje da se najmanje ispitanika (svega 3,3%) izjasnilo za varijantu odgovora “Prikazuju samo najbolje o verskom životu u romskoj zajednici”. To je za stvaraoce nerome istovremeno najveća kritika Roma, pogotovo što

nije manje značajan podatak da će Romi reći da verski život u njihovoj zajednici “Samo površno prikazuju...” – 37,5%, ali i “Prikazuju samo najgore...” – 31% (tabela 7).

Tabela 7

*“U knjigama i filmovima čiji su autori ne-Romi često se opisuje verski život u romskoj zajednici. Da li smatrate da oni:”
(ukupno Romi)*

Modalitet	N	%
Verno prikazuju verski život u romskoj zajednici	101	15,3
Samo površno prikazuju verski život u romskoj zajednici	248	37,5
Prikazuju samo najgore o verskom životu u romskoj zajednici	205	31,0
Prikazuju samo najbolje o verskom životu u romskoj zajednici	22	3,3
Nisam upoznat/a	78	11,8
Ne prikazuju verski život	1	0,2
Kako-kada	1	0,2
Prikazuju samo najgore i samo najbolje o verskom životu u romskoj zajednici	6	0,9
Ukupno	662	100,0

N tabelarnih = 665

Bez odgovora = 3 (ili 0,5%)

Isto pitanje postavljeno je i ispitanicima neromima, radi formiranja neke vrste paralelne grupe prema stavovima Roma. Ističemo da su respondenti ljudi iz neposrednog okruženja Roma, odnosno osobe koje svakodnevno žive sa Romima i imaju raznovrsne kontakte i odnose, od komšijskih i saradničkih, do kumovskih. Na osnovu mišljenja i ove populacije, a ona su gotovo identična ili još kritičnija, podvlačimo da će o verskom životu u kulturnoj oblasti čak 43,3% neroma reći da se romski život prikazuje površno, te 8,3% da “Prikazuju samo najgore...”, a svega 4 odsto najbolje (videti tabelu 8).

Tabela 8

*“U knjigama i filmovima čiji su autori ne-Romi često se opisuje verski život u romskoj zajednici. Da li smatrate da oni:”
(ukupno ne-Romi)*

Modalitet	N	%
Verno prikazuju verski život u romskoj zajednici	56	18,7
Samo površno prikazuju verski život u romskoj zajednici	130	43,3
Prikazuju samo najgore o verskom životu u romskoj zajednici	25	8,3
Prikazuju samo najbolje o verskom životu u romskoj zajednici	12	4,0
Nisam upoznat/a	77	25,7
Ukupno	300	100,0

N tabelarnih = 300

Sa izričitim kritičkim pristupom po mestu stanovanja i verskoj opredeljenosti Roma na ovu temu, izdvajaju se Romi-muslimani – sa 54,2% koji kažu da se u knjigama i filmovima prikazuje samo najgore, mada ništa blaži nisu ni Romi-pravoslavci iz JZS. Takođe je vredan podatak da se 55,7% Roma-pravoslavaca iz JIS opredeljuje za odgovor da se “Samo površno prikazuje verski život u romskoj zajednici” (tabela 9).

Da li se za odslikavanje verskog života Roma koje, ne samo po pripadnicima romske zajednice, ima velikih primedbi, može reći da je rezultat sistemski instrurane delatnosti prethodnog perioda, ostaje nedokučivo. No, evidentno je da ima dosta primedbi i da one, po

svom značaju, daju mogućnost za sumnju kako se, u najmanju ruku, ovom aspektu života Roma nije prišlo ozbiljno.

Tabela 9

“U knjigama i filmovima čiji su autori ne-Romi često se opisuje verski život u romskoj zajednici. Da li smatrate da oni:”

Modalitet	Romi prav.		Romi musul.		Romi u JIS		Romi u JZS		Romi P-JIS		Romi P-JZS	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Verno	70	15,9	9	12,5	67	13,5	26	21,5	44	13,8	26	21,5
Površno	173	39,4	17	23,6	199	40,1	40	33,1	133	55,7	40	33,1
Najgore	121	27,6	39	54,2	146	29,4	41	33,9	80	25,2	41	33,9
Najbolje	16	3,6	3	4,2	16	3,2	7	5,8	9	2,8	7	5,8
Nisam upoznat/a	59	13,4	4	5,6	68	13,7	7	5,8	52	16,4	7	5,8
UKUP-NO	439	100,0	72	100,0	496	100,0	121	100,0	318	100,0	121	100,0
N tabel.	439	99,8	72	100,0	496	99,4	121	100,0	318	99,7	121	100,0
Bez odg.	1	0,2	---	---	3	0,6	---	---	1	0,3	---	---

Iz dosadašnje analize može se podvući da postojeća društvena praksa ne inicira poseban vrednosni okvir kojim bi se povećavao prag tolerancije i saradnje između etnikona i verskih različitosti ali nam, istovremeno, i sugerise da nema ekstremizma prema Romima kao posebnoj etničkoj i verskoj zajednici u postojećoj konstalaciji društvenih previranja. Takođe treba reći, ako se ima u vidu brojevana zastupljenost Roma na ovom prostoru, da će manjinska zajednica, u odnosu na jednu ili dve u okruženju – kao što je to slučaj u Srbiji ili gde žive Romi, uvek imati stavove koji naginju ka tolerantnosti i trpeljivosti, baš zato što iza njih ne stoje broj i dominantna zastupljenost u institucijama raznog nivoa kojima se oni štite i predstavljaju. Odnosno, tolerantni stavovi su, u tom slučaju, prinuda na razboritost i poštovanje opštih demokratskih načela, a ne dosegnuta civilizacijska norma u međuetničkoj i međuverskoj komunikaciji. Svakako, pošto je u međuvremenu usvojen Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina na saveznom nivou, objektivno se može očekivati poboljšanje njihovog pravnog, političkog i socijalnog položaja. U tom kontekstu se i pitanje prava na religiozna ubeđenja dodatno afirmiše, pošto je ova materija takođe na dnevnom redu preuređenja pravno-političke prakse Srbije.

Romi o svojoj zastupljenosti u medijima

Poštovanje diverziteta jedno je od ključnih mesta u razvijanju društva različitog po nacionalnom, verskom, lingvističkom i drugim odlikama koje jedno podneblje može da ima. Uvažavanje različitosti, pored neposrednog poštovanja u ravnopravnoj pricipaciji kroz npr. učešće u organima vlasti i upravljanja, realizuje se i kroz proporcionalnu zastupljenost u javnom delovanju kroz medije. Sfera javnog delovanja, pogotovo danas, predstavlja ključ za afirmaciju manjinskih prava, ali i njihovu promociju kao poseban element u korpusu građanske provenijentne opcije. Odatle se, ako se želi utvrditi mesto neke manjinske zajednice u određenom društvenom okruženju, moralo postaviti i pitanje šta sami Romi misle o tome, tj. kakva je njihova zastupljenostu kroz medije u Srbiji, pogotovo kada je u pitanju afirmacija verske opredeljenosti – budući da se biće verske romske zajednice prevashodno locira na hrišćane-pravoslavce i muslimane. I ovom prilikom su mišljenja neroma, koja su takođe uzeta u obzir, deo ne samo paralelno propitivane opcije, već i parametar kojim bi se merio odnos drugih nacionalnih posebnosti prema Romima kako u romskim, tako i neromskim glasilima.

Iz tabele sa ukupnim brojem respondenata, kojih je 966, naglašavamo saznanje da je istaknuta nužnost za znatnije prikazivanje verskog života Roma, poput primarne potrebe, ali i

to da se izjašnjavanje podjednako odnosi na promociju obe konfesije – hrišćansko-pravoslavnu i muslimansku. Preferiranje samih Roma na ravnopravnu afirmaciju obe konfesije u romskim glasilima, najpre, toliko je izraženo – sa čak 57,4%, da zadivljuje tolerantnost i međurazumljivost takvog vrednosnog stava (videti tabelu 10). Ako zbrojimo procenete onih ispitanika koji će reći “Ne treba da prikazuju ništa od toga” – 10,1 odsto i “Nisam upoznat/a” – 13,3 %, (što je 23,4%) onda sa zadovoljstvom konstatujemo da je ispod četvrtine onih ispitanika koji ili nisu pozitivno orjentisani prema afirmaciji verskog života Roma, ili su za ovo pitanje nezainteresovani, što je osvedočenje zastupanja različitosti drugih i, svakako, veće tolerancije pripadnika svih etniciteta.

Tabela 10

“Da li smatrate da romske novine, radio i televizijske emisije:”

<i>Modalitet</i>	N	%
Treba više da prikazuju verski život Roma muslimana	22	2,3
Treba više da prikazuju verski život Roma pravoslavaca	162	16,9
Treba više da prikazuju verski život Roma i muslimana i pravoslavaca	550	57,4
Ne treba da prikazuju ništa od toga – to nije važno, to je samo rasipanje ionako oskudnih sredstava	97	10,1
Nisam upoznat/a	127	13,3
UKUPNO	958	100,0

N tabeliranih = 958

Bez odgovora = 7

U sagledavanju podataka u tabeli koju čine neromi, evidentiramo i izvesna pomeranja u shvatanju potrebe afirmacije religijske svesti Roma. I pored toga što kvalitativnih promena nema, pogotovo što je 50,8% onih koji su za podjednaku afirmaciju obe konfesije, ipak se može napomenuti da se neromi u njihovom ukupnom broju smanjeno izjašnjavaju povodom potrebe da se izvrši i popularizacija muslimanskog religioznog vidokruga, kao i hrišćansko-pravoslavnog, kada su Romi kao vernici u pitanju. Istovremeno se povećava i broj onih koji nisu za “...prikazivanje ničega od toga...” – 15,1%, te i izjašnjavanje koje se odnosi na odgovor “Nisam upoznat” – 20,7%, što čini više od 1/3 ukupne populacije ispitanih (videti tabelu 11).

Tabela 11

“Da li smatrate da romske novine, radio i televizijske emisije:”
(ukupno ne-Romi)

<i>Modalitet</i>	N	%
Treba više da prikazuju verski život Roma muslimana	5	1,7
Treba više da prikazuju verski život Roma pravoslavaca	35	11,7
Treba više da prikazuju verski život Roma i muslimana i pravoslavaca	152	50,8
Ne treba da prikazuju ništa od toga – to nije važno, to je samo rasipanje ionako oskudnih sredstava	45	15,1
Nisam upoznat/a	62	20,7
Ukupno	299	100,0

N tabelarnih = 300

Bez odgovora = 1 (ili 0,3%)

Analiza tabele sa razvrstanim ispitanicima romske zajednice, po mestu stanovanja i po verskoj opredeljenosti, dodatno osvetljava svest Roma o odnosu prema sredstvima

informisanja, za koju se može reći da je manifestacija značajnog intoniranja potreba za takvim javnim delovanjem. O potrebi veće prezentacije verskog života u okviru romskog jezika i romskih sredstava informisanja ističu se Romi iz JZS – sa 27,3%, ali i Romi-pravoslavci takođe iz JZS sa istim postotkom, dok Romi-muslimani ne odskakuju značajnije sa stavom da muslimanska konfesija bude zastupljenija nego što sada jeste (videti tabelu 12).

Tabela 12

“Da li smatrate da romske novine, radio i televizijske emisije:”

Modalitet	Romi prav.		Romi musul.		Romi u JIS		Romi u JZS		Romi P-JIS		RomiP-JZS	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Treba više R. musul.	7	1,6	4	5,6	11	2,2	4	3,3	3	0,9	4	3,3
Treba više R. prav.	100	22,9	3	4,2	94	19,1	33	27,3	67	21,2	33	27,3
Treba više R. i musul. i prav.	249	57,0	53	73,6	313	63,5	55	45,5	194	61,4	55	45,5
Ne treba ništa	35	8,0	4	5,6	31	6,3	18	14,9	17	5,4	18	14,9
Nisam upoznat/a	46	10,5	8	11,1	44	8,9	11	9,1	35	11,1	11	9,1
UKUP-NO	437	100,0	72	100,0	493	100,0	121	100,0	316	100,0	121	100,0

N tabel.	437	99,3	72	100,0	493	98,8	121	100,0	316	99,1	121	100,0
Bez odg.	3	0,7	---	---	6	1,2	---	---	3	0,9	---	---

Pored toga što se najveći broj Roma izjašnjava da bi trebalo prikazivati verski život obe konfesije (u proseku preko 50%), interesantan je i podatak da su za ovu opciju najviše zainteresovani Romi-muslimani – 73,6%, a najmanje Romi-pravoslavci JZS – 45,5 % (tabela 11). Takođe, ova ista grupa Roma reći će u znatno većem broju da nije potrebno dodatno angažovanje na ovom planu – 14,9 %, što je u proseku duplo više od izjašnjavanja Roma iz drugih krajeva i muslimanske konfeije.

Kada je po sredi odnos Roma i neroma prema verskoj promociji u medijima na srpskom jeziku, onda nema vidnijeg pomeranja mišljenja, gledano po tabeli 13 koja prikazuje i ukupan broj respondenata. Ako se, poređenja radi, apostrofira stav prema ponuđenom odgovoru “Treba više da prikazuju verski život Roma i muslimana i pravoslavaca”, onda je njegova zastupljenost 58,1% u ovom slučaju, naspram 57,4%, kada se radilo o prikazivanju verskog života na romskom jeziku i u romskim glasilima, potvrda da su stanovišta izjednačena i da tu nema diskriminacije po pitanju izražavanja potrebe za većom zastupljenosti u medijima – osim što je sama takva procentualna prisutnost za sebe činjenica kojom se sugerise hitna intenziviranost afirmativnih emisija iz verskog života Roma.

Tabela 13

“Da li smatrate da novine, radio i televizijske emisije na srpskom jeziku:”

<i>Modalitet</i>	N	%
Treba više da prikazuju verski život Roma muslimana	14	1,5
Treba više da prikazuju verski život Roma pravoslavaca	167	17,4
Treba više da prikazuju verski život Roma i muslimana i pravoslavaca	557	58,1
Ne treba da prikazuju ništa od toga – to nije važno, to je samo rasipanje ionako oskudnih sredstava	113	11,8
Nisam upoznat/a	107	11,2
Ukupno	958	100,0

N tabeliranih = 958

Bez odgovora = 7

Novu turbulenciju u opredeljenjima prema ovoj vrsti javnog delovanja, kao što je prezentacija verskog života u medijima na srpskom jeziku, nagoveštavaju pripadnici neromske populacije, pošto imaju dodatno transformisan stav. I pored toga što procenat onih koji se izjašnjavaju da “Treba više angažovanja...” ne pada ispod 50 odsto, kao i da bi i dalje veća pažnja morala da se poklanja romsko-pravoslavnom životu (11%), ipak će nekadašnja pozicija povodom mogućnosti za izjašnjavanje “Ne treba da prikazuju ništa...” i “Nisam upoznat/a” od 35,8% biti uvećana za novih 2,2%, pa iznosi 37,6% (tabela 14). Na osnovu porasta nepriznavanja potrebe da se verski diverzitet drugog naciona promovise kao bazični aspekt identiteta drugog etnikona na jeziku većine – pogotovo u vreme kada su Romi socijalno i ekonomski inferiorna nacionalna manjina, može se smatrati da postoji blagi porast animoziteta prema njima kao manjini, ali i prema njima kao pripadnicima iste ili različite veske orijentacije.

Tabela 14

“Da li smatrate da novine, radio i televizijske emisije na srpskom jeziku:”
(ukupno ne-Romi)

Modalitet	N	%
Treba više da prikazuju verski život Roma muslimana	3	1,0
Treba više da prikazuju verski život Roma pravoslavaca	33	11,0
Treba više da prikazuju verski život Roma i muslimana i pravoslavaca	151	50,3
Ne treba da prikazuju ništa od toga – to nije važno, to je samo rasipanje ionako oskudnih sredstava	61	20,3
Nisam upoznat/a	52	17,3
Ukupno	300	100,0

N tabelarnih = 300

Što se tiče iskaza samih Roma povodom zainteresovanosti da se njihova verska praksa više prezentuje na medijima srpskog jezika, pozicije nisu promenjene i govore da Romi ne prave razliku između primarnosti čiji su mediji, a još manje na kom će jeziku biti promovisan njihov verski život. I dalje je 2/3 Roma muslimana zainteresovano za isticanje verskog života na medijima drugog jezika, kao i da postoji opšta saglasnost da u afirmaciji verske prakse podjednako budu zastupljene obe konfesije – preko 60% (videti tabelu 15).

Tabela 15

“Da li smatrate da novine, radio i televizijske emisije na srpskom jeziku:”

Modalitet	Romi prav.		Romi musl.		Romi u JIS		Romi u JZS		Romi P-JIS		Romi P-JZS	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Treba više R. musl.	7	1,6	3	4,2	3	0,6	6	5,0	1	0,3	6	5,0
Treba više R. prav.	105	24,0	4	5,6	105	21,3	29	24,4	76	23,8	29	24,4
Treba više R. i musl. i prav.	249	56,8	55	76,4	313	63,4	61	51,3	188	58,9	61	51,3
Ne treba ništa	38	8,7	4	5,6	33	6,7	16	13,4	22	6,9	16	13,4
Nisam upoznat/a	39	8,9	6	8,3	40	8,1	7	5,9	32	10,0	7	5,9
UKUPNO	438	100,0	72	100,0	494	100,0	119	100,0	319	100,0	119	100,0

N tabel.	438	99,5	72	100,0	494	99,0	119	98,3	319	100,0	119	98,3
Bez odg.	2	0,5	---	---	5	1,0	2	1,7	---	---	2	1,7

Osvrt na ovo pitanje nas je neminovno doveo do razmatranja problema korišćenja kolektivnog prava na informisanje o životu manjine uopšte, ali i njihovih specifičnosti – kao što je religiozna praksa. I pored toga što postojeća saznanja daju mogućnost da se kaže kako su pripadnici romskog manjinskog etniciteta značajno stekli svest o pravu na primenu i upotrebu posebnosti, pogotovo ako se ima u vidu princip ravnopravne participacije po recipročnoj zastupljenosti, ipak se primećuje znatna uzdržanost (ako ne zatvorenost) srpske zajednice, jer ona nastupa sa aspekta dominantnijeg etnosa – onoga čijim se imenom i država naziva i koji svoju brojnost shvata kao pravo na kontrolu i minimalizaciju prava manjinskih etniciteta. Odatle se poštovanju kolektivnih prava mora da priđe iz ugla državne politike i digniteta inauguracije programiranog delovanja i povećanog uključivanja romskog verskog života kroz medije.

Aspekti kulturne pozadine života Roma

Za Rome se uobičajeno može čuti da su najmanje obrazovani, da su najmanje zastupljeni u delatnostima u kojima se traži stručnost i da su nezapošljeni u toj meri da svi njihovi problemi proizilaze iz sfere obrazovanja i nedovoljne opšte kulture, te da svi ovi aspekti čine lošu osnovu za unapređenje života manjine. To kažu i sami Romi. Razlozi takvog stanja nisu predmet ove analize, koliko samo snimanje postojeće kulturne pozadine na koju se Romi oslanjaju, te i izvođenje zaključaka o njihovim predispozicijama na osnovu toga.

a) Step en pismenosti Roma

Prvi i osnovni faktor pri osvetljavanju kulturne pozicije romske zajednice predstavlja uvid u pismenost i korišćenje pisma, svakako na maternjem jeziku. U svetlu ovog pitanja romska zajednica se na samom početku ove analize može svrstati u zajednicu sa veoma niskim stepenom kulturne prohodnosti. Ali, to u prvom trenutku ne izgleda ni tačno, a ni tako loše,

kada se postavi pitanje o njihovoj pismenosti. Na pitanje “Da li ste pismeni?” respondenti će reći u 85,2% slučajeva da su pismeni (videti tabelu 16), te da se na osnovu toga odmah može smatrati kako je to zavidna brojka za ovu populaciju dojučerašnjih *nomada*.

Tabela 16

“Da li ste pismeni?”

Modalitet	N	%
Da	557	85,2
Ne	97	14,8
Ukupno	654	100,0

N tabeliranih = 654

Bez odgovora = 11

Međutim, glavni problem nastaje onog trenutka kada se pogledaju njihovi odgovori na sledeće pitanje: “Da li govorite i pišete romskim jezikom?”. Od 665 ispitanika, koliko je obuhvaćeno ovim istraživanjem, 430 ili 65,6% odgovara “Da govori svojim maternjim jezikom, a svega 89, tj. 13,6% kaže da govori i piše, kao i da je broj onih koji niti govori a niti piše 136, odnosno 20,8% (videti tabelu 17).

Tabela 17

“Da li govorite i pišete romskim jezikom?”

Modalitet	N	%
Da, govori	430	65,6
Da, govori i piše	89	13,6
Ne	136	20,8
Ukupno	655	100,0

N tabeliranih = 655

Bez odgovora = 10

Pregled podataka koji su plasirani u tabeli 18, gde su Romi razvrstani po mestu stanovanja i verskoj pripadnosti, pokazuje zanimljivu činjenicu oko stepena pismenosti pojedinih grupa romske zajednice. Reč je o tome da se na pitanje “Da li ste pismeni?” uvek pojavljuje veći postotak onih Roma koji pripadaju ili Romima pravoslavcima ili Romima nastanjenim u JIS. Dvojnost u pismenosti javlja se i kada je reč o Romima pravoslavcima, ali onima koji žive u JIS naspram Roma iz JZS. Ta razlika ni u kom slučaju nije tako velika ali je, istovremeno, sasvim dovoljna da bude ne samo primećena, već i apostrofirana kao takva. Romi pravoslavci su za 5,5% pismeniji od Roma muslimana; broj Roma iz JIS naspram Roma iz JZS veći je za 15,3% i Romi pravoslavci iz JIS pismeniji su u odnosu na Rome pravoslavce iz JZS čak za 15,4%.

Tabela 18

“Da li ste pismeni?”

Modalitet	Romi prav.		Romi musl.		Romi u JIS		Romi u JZS		Romi P-JIS		RomiP-JZS	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Da	371	85,5	56	80,0	438	89,2	88	73,9	283	89,8	88	73,9
Ne	63	14,5	14	20,0	53	10,8	31	26,1	32	10,2	31	26,1
UKUP-NO	434	100,0	70	100,0	491	100,0	119	100,0	315	100,0	119	100,0
N tabel.	434	98,6	70	97,2	491	98,4	119	98,3	315	98,7	119	98,3
Bez odg.	6	1,4	2	2,8	8	1,6	2	1,7	4	1,3	2	1,7

Ako se imaju u vidu problemi koje imaju Romi povodom jezika i pisma, pošto pojedine romske grupe govore gurbetskim ili arlijskim narečjem, kao i da se pojavljuje izvestan broj onih koji kažu da govore gadžihano jezik ili, kroz dodatnu podelu jezika prema zanimanjima, konopljarskim ili burgijaškim jezikom, za njih se može kazati da im poseban problem čini nepostojanje jednog pisma ili tek standardizacija jezika. Znajući da za svako jezičko strukturiranje treba mnogo vremena i mudrosti, izvesno je da će Romi još za dugo biti u stanju koje će njihovo biće raslojavati, destabilizovati i usložnjavati u i onako krhom položaju. I u ovom smislu prozване su društvene zajednice, u kojima oni žive, da po principu solidarnosti pomognu još neutemeljenoj nacionalnoj zajednici Roma.

b) Vid religijske osnove Roma

O religioznoj osnovi Roma, kao tradicionalno-kulturnom zaleđu svakog etnikona, vršena su brojna istraživanja i ona, u načelu govoreći, konstatuju da ta strana njihovog života nije previše jaka crta ili da su oni možda pravo oličenje zaživljavanja sintagme *sekularizovanog religijskog ponašanja*. To najbolje, čini se, formuliše D.B.Đorđević kada kaže: “Znano je da je danas tanak sloj onih koji redovno i na propisan način sprovode običaje i obavljaju rituale...brže se i u širem obimu napuštaju religiozna ponašanja koja traže odricanja, napor i revnost: molitva i post, poseta crkvi, liturgija i ispoved” (“Romi na raskršću”, 2002, s.127).

Imajući u vidu određenje religioznosti Roma preko ritualne običajnosti, podaci koji slede potpuno potkrepljuju rečeno. Na pitanje “Da li verska pripadnost i verska praksa (Vaša ili Vaših ukućana) utiče na Vaš svakodnevni život?”, tek 21 odsto respndenata će odgovoriti sa *da*, njih 27,5% sa *ponekad* i preko polovine – 51,5% će reći *ne* (videti tabelu 19). Dakle, pragmatičnost svakodnevnog kod Roma je strukturiranija potka na kojoj i po kojoj žive, naspram religijskih odredbi koje se takođe u krajnjoj konsekvenci odnose na svakodnevno, ali na samo drugačiji i naoko iracionalniji način nego što diktira impuls konkretnog i često apsurdnog života. Romi imaju smisao za preživljavanje, tačnije za svakovrsno preživljavanje, u kome nema mesta za programirano vrednovanje dnevnog na duže staze, već samo na korisno ponašanje u datom trenutku.

Tabela 19

“Da li verska pripadnost i verska praksa (Vaša ili Vaših ukućana) utiče na Vaš svakodnevni život?”

<i>Modalitet</i>	N	%
Da	130	21,0
Ponekad	170	27,5
Ne	319	51,5
Ukupno	619	100,0

N tabeliranih = 619

Bez odgovora = 46

Analiza pojedinačnih stavova romske populacije, razvrstane po mestu stanovanja i konfesionalnoj pripadnosti, takođe pokazuje istu tendenciju. Pozitivnim odgovorom *da* ne odgovara više od 26,3% ispitanika (Romi iz JZS i Romi pravoslavci JZS), dok se kroz odgovor *ne* izjašnjava čak visokih 63,9% – Romi muslimani i 55,6% – Romi JIS (videti tabelu 20). Pomeranje koje može biti interesantno jeste to što se broj odgovora razvrstanih po mestu stanovanja povećava kod nekih populacija na 1/3 i to onih koji kažu *da verska praksa utiče na svakodnevni život* (Romi JZS i Romi pravoslavci JZS). Imajući u vidu da se povećanje poverenja u religijske norme odnosi na istu populaciju Roma kao i kod odgovora sa *da*, moguć je zaključak da su Romi pravoslavci iz JZS prilježniji vernici od Roma iz JIS, pa bili oni pravoslavci ili muslimani. Treba se podsetiti da je ova ista populacija Roma bila brojno

pismenija od drugih. Odatle stoji i potvrda postavke da je poverenje u religijske norme i njihovo praktikovanje zavisno od stepena obrazovanja i, time, svesti njenih članova kako o nacionalnoj posebnosti, tako i o nužnosti ispunjenja njihovih prava u društvenoj sredini u kojoj žive.

Tabela 20

“Da li verska pripadnost i verska praksa (Vaša ili Vaših ukućana) utiče na Vaš svakodnevni život?”

Modalitet	Romi prav.		Romi musl.		Romi u JIS		Romi u JZS		Romi P-JIS		RomiP-JZS	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Da	87	21,0	10	16,4	92	19,8	30	26,3	57	19,0	30	26,3
Ponekad	132	31,9	12	19,7	114	24,6	43	37,7	89	29,7	43	37,7
Ne	195	47,1	39	63,9	258	55,6	41	36,0	154	51,3	41	36,0
UKU-PNO	414	100,0	61	100,0	464	100,0	114	100,0	300	100,0	114	100,0

N tabel.	414	94,1	61	84,7	464	93,0	114	94,2	300	94,0	114	94,2
Bez odg.	26	5,9	11	15,3	35	7,0	7	5,8	19	6,0	7	5,8

Pragmatičan odnos prema životu kod Roma potvrđuju i odgovori na pitanje “Ima mišljenja da religija pomaže fizičkom i psihičkom zdravlju. Drugi misle da šteti. Kakvo je Vaše mišljenje o tome?” I ovom prilikom se ponavlja podatak da je stepen religioznosti romske populacije na niskom nivou, jer će svega 31,9% (dakle ni 1/3 ispitanika) izabrati odgovor: “Mislim da religija pomaže i da su vernici zdraviji” (videti tabelu 21). Dodatno se može zaključiti da su Romi, u skladu sa opštesekularizacionim tendencijama, religiju instrumentalizovali i da je koriste za sredstvo kada nemaju bolji izlaz iz postojećeg, jer njih 42% bira ponuđeni odgovor: “Mislim da religija ne može izlečiti bolesnog čoveka, ali može pomoći da lakše podnese bol i bolest”.

Tabela 21

“Ima mišljenja da religija pomaže fizičkom i psihičkom zdravlju. Drugi misle da šteti. Kakvo je Vaše mišljenje o tome?”

Modalitet	N	%
Mislim da religija pomaže i da su vernici zdraviji	210	31,9
Mislim da religija ne može izlečiti bolesnog čoveka, ali može pomoći da lakše podnese bol i bolest	277	42,0
Mislim da religija nije ni u kakvoj vezi sa zdravljem	150	22,8
Mislim da religija šteti zdravlju	8	1,2
Ne znam	14	2,1
UKUPNO	659	100,0

N tabeliranih = 659

Bez odgovora = 6

Da su Romi gotovo potpuno na strani sekularizovanog i racionalnog mišljenja pokazuje se kroz odgovore na naredno postavljeno pitanje: “Mnogi kad su bolesni traže pomoć sveštenika, idu u crkvu ili džamiju, manastire i svetišta da bi se izlečili. Da li biste Vi svoje dete odveli tamo?” Postavljanje ovog pitanja je po svemu kontrolnog karaktera, kojim se proverava religioznost na delu. Jer, kada je u pitanju zdravlje i život, tada se potvrđuje ili poriče pravi odnos prema poštovanju religije kao društvenog fenomena. U tom kontekstu će

odgovoriti samo 8,8% predstavnika romske zajednice, dok se za opciju “Odveo bih ukoliko ne bi uspelo lečenje u medicinskim ustanovama” izjašnjava punih 50,2% (videti tabelu 22). U grupu odgovora zbog eksplicitno areligioznog stava, ali i brojnosti odgovora, navodimo da se za opciju “Nikada ga ne bih odveo, ne verujem u takvu vrstu lečenja” opredeljuje 19% ispitanika.

Tabela 22

“Mnogi kad su bolesni traže pomoć sveštenika, idu u crkvu ili džamiju, manastire i svetilišta da bi se izlečili. Da li biste Vi svoje dete odveli tamo?”

Modalitet	N	%
Odveo bih ga i pre lečenja u medicinskim ustanovama	58	8,8
Odveo bih ga uporedo s lečenjem u medicinskim ustanovama	142	21,5
Odveo bih ga ukoliko ne bi uspelo lečenje u medicinskim ustanovama	332	50,2
Nikad ga ne bih odveo, ne verujem u takvu vrstu lečenja	126	19,0
Nešto drugo	4	0,6
Ukupno	662	100,0

N tabeliranih = 662

Bez odgovora = 3

Među samim Romima se, na kraju, može povući neka tanka linija između onih koji su naklonjeniji religijskoj praksi od onih koji to nisu. U grupu koja drži do propisanog verskog ponašanja, a koju prepoznamo prema odgovorima na ponuđenu mogućnost: “Odveo bih ga i pre lečenja u medicinskim ustanovama” ubrajamo, pre svega, Rome muslimane, jer će na ovo pitanje odgovoriti sa značajnih 15,3% u odnosu na zabeležena izjašnjavaanja kod drugih grupa (videti tabelu 23).

Tabela 23

“Mnogi kad su bolesni traže pomoć sveštenika, idu u crkvu ili džamiju, manastire i svetilišta da bi se izlečili. Da li biste Vi svoje dete odveli tamo?”

Modalitet	Romi prav.		Romi musul.		Romi u JIS		Romi u JZS		Romi P-JIS		Romi P-JZS	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Pre leč. u med. ust.	37	8,4	11	15,3	51	10,3	5	4,2	32	10,0	5	4,2
Upor. sa leč. u med. ustan.	103	23,5	10	13,9	108	21,7	29	24,2	74	23,2	29	24,2
Ukol. ne uspe u med. ust.	221	50,3	39	54,2	239	48,1	66	55,0	155	48,6	66	55,0
Nikad ga ne bih odveo	78	17,8	12	16,7	95	19,1	20	16,7	58	18,2	20	16,7
Nešto dr.	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---
Ne znam	---	---	---	---	4	0,8	---	---	---	---	---	---
UKUPNO	439	100,0	72	100,0	497	100,0	120	100,0	319	100,0	120	100,0

N tabel.	439	99,8	72	100,0	497	99,6	120	99,2	319	100,0	120	99,2
Bez odg.	1	0,2	---	---	2	0,4	1	0,8	---	---	1	0,8

Imajući u vidu saznanja iz ranijih istraživanja o verskom životu romske populacije, da je njihovo upražnjavanje religijskog života znatno sekularizovano i da se njihov neposredan život odvijao kroz niz determinacionih faktora okruženja u kojima su oni uvek bili pridošlice, stranci, diskriminirani i u pravom smislu getoizirani, to je za ishodište na prinudu takvog života nužno u daljim analizama propitati i njihove stavove prema nekim drugim vrednostima za koje kažemo da su od predreligioznog značaja.

Zaključak

Opšti zaključak

Analiza položaja romske zajednice u jugozapadnoj i jugoistočnoj Srbiji upućuje na najmanje četiri stava:

(1) Da je vrednosni sistem pripadnika ne samo romske manjinske zajednice, već i većinskog broja stanovnika, na takvom nivou da se i dalje može određivati kao pretpolitička svest u čijem je vidokrugu razumevanje društvenog organizovanja kao zajednice a ne društva;

(2) Prethodno državno uređenje nije bilo zasnovano na istinskim pravnim i demokratskim pretpostavkama za nediskriminacioni odnos prema nacionalnim i verskim manjinama;

(3) Svest o potrebi za promenom prava i položaja pripadnika romske manjinske zajednice do te mere je sazrela da se više ne može potiskivati; odnosno, da je sa nedavnim usvajanjem *Zakona o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina* tek stvoren pravni okvir za stvarnu izmenu položaja Roma na principima otvorenog i demokratizovanog društva. U tom kontekstu će se i pitanje prava na religiozna ubeđenja dodatno regulisati, pogotovo pošto je ova materija na dnevnom redu Skupštine Srbije u cilju preuređenja ukupne pravno-političke prakse Srbije;

(4) Saznanja upućuju da se stekao nivo kritičke svesti u romskoj manjinskoj zajednici o potrebi primene prava na posebnost kroz kolektivna prava i ravnopravnu statusnu participaciju u srpskoj državnoj zajednici s jedne i, s druge strane - da je dominantniji onaj etnos čijim se imenom i država naziva, na dobrom putu da svoju brojnost ne shvata prevashodno kao pravo na majorizaciju manjinskog etniciteta.

Posebni zaključci

(1) Rezultati ankete nedvosmisleno sugerišu da između srpskog etnikona, kao većinskog, i romskog manjinskog u postojećoj konstalaciji društvenih odnosa nema prostora za ekstremizam bilo koje vrste;

(2) Ističemo da manjinska zajednica Roma, u odnosu na dve ili više u okruženju – kao što je to slučaj u Srbiji gde oni žive, ima stavove tolerantnosti i trpeljivosti. Međutim, tolerantni stavovi su, u tom slučaju, prinuda na razboritost i poštovanje opštih demokratskih načela, a ne dosegnuta civilizacijska norma u međuetničkoj i međuverskoj komunikaciji;

(3) Imajući u vidu da se više nego ikada na savremenoj demokratskoj sceni odigravaju integracioni procesi, to se u osvrtu na stanje romske populacije može kazati da bi Romi bilo kog verskog opredeljenja mogli da se smatraju podesnim za prihvatanje interkulturalnog, višeetničkog i viševerskog koncepta uređenja države. Svakako, ponovimo, na takav njihov vrednosni pristup veliku uticaj ima pozadinska strana njihovog položaja kao posledična prinuda, pošto je situacija u kojoj se nalaze (počev od niske nominalne zastupljenosti, nestacioniranosti na jednom području, verske podeljenosti, ekonomske inferiornosti, upotrebljive radne snage pre svega za repetitivne poslove itd), govori da oni kao manjinsko stanovništvo nisu u ravnopravnoj poziciji ne samo prema većinskom srpskom, već i nesrpskom stanovništvu koje nije brojnije od njih;

(4) Pitanje zastupljenosti verskog života kroz medije upućuje u pregled stanja korišćenja kolektivnog prava na informisanje o životu manjine uopšte, ali i njihovih

specifičnosti – kao što je religiozna praksa. I pored toga što postojeća saznanja daju mogućnost da se kaže kako su pripadnici romskog manjinskog etniciteta značajno stekli svest o pravu na primenu i upotrebu posebnosti, pogotovo ako se ima u vidu princip ravnopravane participacije po recipročnoj zastupljenosti, dotle se primećuje znatna uzdržanost (ako ne zatvorenost) srpske zajednice koja nastupa sa aspekta dominantnijeg etnosa sa namerom da zadrži koliko-toliko pravo na kontrolu i minimalizaciju prava manjinskih etniciteta. Odatle se poštovanju kolektivnih prava mora prići iz ugla prava i državne politike i da sa inauguracijom programiranog delovanja dođe do planskog povećanja uključivanja romskog verskog života kroz medije.

(5) Romski jezik i pismo su poseban ogroman problem romske manjinske zajednice, pošto pojedine romske grupe govore gurbetskim ili arlijskim narečjem, kao i da se pojavljuje izvestan broj onih koji kažu da govore gadžihano jezikom ili kroz dodatnu podelu jezika prema zanimanjima – konopljarskim ili burgijaškim jezikom. Pred intelektualnom elitom populacije Roma stoji istorijski zadatak da izvrši standardizaciju jezika i gramatike. Budući da se ovaj posao meri decenijama, to će Romi još za dugo biti u stanju koje njihovo biće raslojava, destabilizuje i usložnjava u njihovom i onako krhom položaju. Društvene zajednice u kojima oni žive prozване su, ali na propozicijama savremene standardizacije odnosa prema manjinama, da po principu solidarnosti pomognu još neutemeljenoj nacionalnoj zajednici Roma.

Dragan Todorović
Faculty of Philosophy
University of Niš

ON THE PHENOMENON OF ROMA CONVERSION (An empirical experience)*

Introduction

Having lost their original religion in the waves of migration, the Roma as a rule, and in order to survive, accepted the religion of the domicile population and added to it hues of their own originality. We remember the words of two very distinguished world Romologists, Mirga and Mruze: "The indifference of Roma to major religions, as well as the phenomena of authentic religiosity, were in connection, on one hand, with the imposed status of outside, marginal group which had been pushed through several centuries of their stay in Europe outside the frame of society and church, and on the other, with defence mechanisms which their culture had devised during the migrations and nomadic way of life... It is worth underlining that the Roma did not take over certain beliefs and rituals indirectly from the sublimed and highly abstract religious doctrine but from a processed version of popular religiosity which by its form and contents was closer and easier for them to understand."

Researchers, representatives of three major confessions and many laymen contend that the Roma are rather tolerant and unstable in religion, that they do not possess an indigenous religion, but it is, usually, a mixture of several religions, with elements of paganism. Thus, for the sake of illustration, the Orthodox Roma would strictly observe the ritual protocol of Christian holidays but would also celebrate other festivals outside the Christian corpus, or formulate the holidays in terms of ritual in a non-Christian way. Their knowledge of the official teachings of the major religious communities is modest, supported by distinct fatalism, superstition and belief in the effectiveness of magic. In general terms, their relation to religion is simple and warm, with no overstressed fear of god's punishment. It is from there that the doubt about their being »good« believers as any other nation originates.

For the scientists interested in the confessional affiliation of Romas in the period preceding the Ottoman rule spread in the Balkan region appears to be how to get relevant, historically-grounded data. It is most often mentioned that in the period of the Nemanjić's Serbia, between the eleventh and the thirteenth centuries, the Romas who tended to settle down professed their allegiance to Christianity. The Orthodox Christianity also prevailed in the first decades of Turkish rule¹, while the accelerated Islamization started in the sixteenth century as written by Tatomir Vukanović (1983:39): "This is the time of Turkish feudalism rule when the Romas in the Yugoslav countries accepted Islam *en masse* which enabled them to get certain social privileges". The dominance of Islam was secured by numerous legal and traditional regulations (for instance, prohibition of marriage between the Roma Muslim and the Roma Christian, tax exemptions); some of them can still be found at some places.²

* The paper is done within the project entitled "Cultural and Ethnic Relations in Balkans - Possibilities of Regional and European Integration" (1310) carried out at the Faculty of Philosophy, Niš; it is sponsored by the Ministry for Science, Technology and Development of the Republic of Serbia.

¹ "The presence of many groups of Christian Gypsies in the first decades of Turkish rule unequivocally proves that their mass arrival should not be related to Turkish conquests. Still, the fact is that a certain number of Muslim Gypsies arrived in the Balkan region with the Turks" (Zirojević, 1976: 76).

² As said by Romas themselves, the religious background of Romany couples is still being taken into consideration while deciding upon their marriage.

Table 1

ROMANY POPULATION REGARDING ITS RELIGIOUS AFFILIATION AT THE END OF THE 16TH CENTURY

KAZE (URBAN SETTLEMENTS)	Chri- stian House- holds	Muslim House- holds	Wido- wed House- holds	Single House- holds	Muslim and Christian Households
Beograd		251			
Čačak	5	1			
Kragujevac					12
Kruševac					22
Kučajni	13	16		8	
Leskovac		13			
Niš (at the <i>nahia</i> or county level)	296	106	4		
Paraćin					7
Pirot		9		2	
Prokuplje		18			
Smederevo		16			
Valjevo	4	5			
Vranje		16		2	
Zaplana - mine at the Kopaonik	1	19			
TOTAL	319	470	4	12	41

Vukanović, T. (1983), *Romi (Cigani) u Jugoslaviji (Roma /Gypsies/ in Yugoslavia)*, Nova Jugoslavija, Vranje, p. 45-46.

In the second half of the 19th century, however, the reverse conversion started. Along with further weakening and, finally, destruction of Turkish Empire, the legal protection and the guaranteed civil rights of the professed Islam religious population were lacking so that the Romas turned to the symbols of the Christian faith, sometimes voluntarily and sometimes by compulsion.

The process of conversion has started for earnest among the Roma in Serbia, *conversion* into various Protestant religious communities, and we are of the opinion that its track of development is going to be less a) in the direction of abandoning the religion of their »forfathers« and accepting a new one, than b) in the direction of taking another confessional fork. The local Protestant churches are well organized communities, with operating mechanisms of integration and introduction of new members to the life and activity of the church, providing strong social and material reasons for conversion and loyalty and a concept of transnational communities, favouring brotherhood and equality.

The disposition of the Romany being to the confessional identity change

Still, there are few empirical indicators about the confessional being of the unique Romany ethnicity from “within”, namely, the ethnicity that has recently been granted the status of the national minority; it is torn between Orthodox, Islam, and, since not so long ago, Protestant religion. In the fight for preserving the cultural and the ethnic identity, the fragile intellectual elite has not paid sufficient attention to the existing religious differences no matter how big they are. The paper presents the data from the empirical research of the “Religious Life of Orthodox Romas in Southeast and Southwest Serbia” carried out in July and August

2001. We also wanted to throw some light upon this issue - that we regard as very important - from the sphere of Romas' religious life that can, in the future, play a decisive role in improving the overall position of Romany national minority. However, it must be said immediately, that the obtained findings should be accepted with considerable caution. First of all, the sensitive ground of different religious attitudes required a specific research approach that assumed an indirect way of obtaining the answers. Secondly, there was no elaborate empirical instrument that was practically confirmed in previous research and that would be used for comparative purposes.

In our research the starting point comprised two groups of hypotheses.

I

1) Rural Romanies, with Muslim confessional background, have lost their Islamic characteristics in predominantly Orthodox environment and turned to Orthodoxy.

2) Urban Romanies, with Muslim confessional background, have combined their Islamic characteristics with Orthodox ones in predominantly Orthodox environment.

3) Rural Romanies, with Orthodox confessional background, have retained some of their Orthodox characteristics in predominantly Muslim environment, but with an Islamic shade.

4) Urban Romanies, with Orthodox confessional background, have adopted Islamic characteristics in predominantly Islamic environment.

II

1) The process of conversion of Romanies occurs but less often a) in the direction of changing the "forefathers" for the sake of another religion, than b) in the direction of changing the confessional branch.

2) Both Orthodox and Muslim Romanies living in south-east Serbia are most often converts into some of the Protestant communities.

3) Among Orthodox and Muslim Romanies living in western Serbia there are few converts into some of the Protestant communities.

4) Romanies convert into various Protestant religious communities because they are not national and favour equality and brotherhood.

Is there any difference between the attitudes of, one hand, Roma Christians and, on the other, Roma Muslims, towards the prospects of the inter-cultural model of living? We tried to obtain the answers to a set of questions posed to the Romas themselves; these questions referred to the ways they themselves experience their own confessional identity and the way they refer to the possibility of its change.

Interpretation of the Results

Table 2

RURAL MUSLIM ROMAS IN THE MAJORITY ORTHODOX ENVIRONMENT

“There is an impression that Muslim Romanies in rural environments have lost their Islamic characteristics in predominantly Orthodox surrounding and obtained certain Orthodox characteristics. Is this true?”

<i>Modality</i>	N	%
Yes, they have adjusted to the rural Orthodox environment and they can only be distinguished by name and surname	290	30,5
Partially, they have retained the major Islamic rituals but they also respect and practice the customs of the local Orthodox environment	363	38,2
No, they remained Muslims as all other members of this religious affiliation	148	15,6
Something else	12	1,3
No, I do not know	137	14,4
TOTAL	950	100,0

Number of answers in Table = 950

No answer = 15

Modality	Orth. Roma		Musl. Roma		R. in SES		R. in WES		Ort. R-SES		Ort. R-WES	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Yes ...	133	30,8	18	25,4	188	38,2	23	14,3	115	36,5	18	15,4
Partially ...	134	31,0	39	54,9	152	30,9	65	40,4	98	31,1	36	30,8
No ...	84	19,4	12	16,9	89	18,1	31	19,3	58	18,4	26	22,2
Som. else	9	2,1	-	-	8	1,6	1	0,6	8	2,5	1	0,9
No, I do not know	72	16,7	2	2,8	55	11,2	41	25,5	36	11,4	36	30,8
TOTAL	432	100,0	71	100,0	492	100,0	161	100,0	315	100,0	117	100,0

N	432	98,2	71	98,6	492	98,6	161	97,0	315	98,7	117	96,7
No answer	8	1,8	1	1,4	7	1,4	5	3,0	4	1,3	4	3,3

With the proposed statement the examined do not agree in any number over half of the cases if it is regarded at the general level and within Roma population itself. Rural Muslim Romas have not converted to Orthodoxy; instead, they have primarily preserved the characteristics of their own faith respecting the customs of local Orthodox environment - this is the prevailing answer. Such a moderate attitude is characteristic for both Orthodox and Muslim Romas along with, naturally, a greater frequency among the later ones (31% to 54,9%). We should not, however, neglect more than the third of Romas in Southeast Serbia who, in the individual score, agree with our hypothesis.

Table 3

URBAN MUSLIM ROMAS IN THE MAJORITY ORTHODOX ENVIRONMENT
“Do You agree with the statement that urban Romanies, Muslims according to their confessional background, combine Islamic and Orthodox characteristics in predominantly Orthodox surrounding?”

Modality	N	%
Yes, they have adjusted to the urban Orthodox environment and they can only be distinguished by name and surname	217	22,8
Partially, they have retained the major Islamic rituals but they also respect and practice the customs of the local Orthodox environment	437	45,9
No, they remained Muslims as all other members of this religious affiliation	144	15,1
Something else	11	1,2
No, I do not know	143	15,0
TOTAL	952	100,0

Number of answers in Table = 952

No answer = 13

Modality	Orth. Roma		Musl. Roma		R. in SES		R. in WES		Ort. R-SES		Ort. R-WES	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Yes ...	103	23,8	12	16,7	142	28,9	17	10,4	88	28,0	15	12,7
Partially ...	166	38,4	47	65,3	189	38,5	84	51,5	120	38,2	46	39,0
No ...	85	19,7	12	16,7	92	18,7	27	16,6	61	19,4	24	20,3
Som. else	10	2,3	-	-	10	2,0	1	0,6	9	2,9	1	0,8
No, I do not know	68	15,7	1	1,4	58	11,8	34	20,9	36	11,5	32	27,1
TOTAL	432	100,0	72	100,0	491	100,0	163	100,0	314	100,0	118	100,0

N	432	98,2	72	100,0	491	98,4	163	98,2	314	98,4	118	97,5
No answer	8	1,8	-	-	8	1,6	3	1,8	5	1,6	3	2,5

Neither does the behavior of urban Muslim Romas differ; they also remain devoted to Muslim rites along with respecting and practicing the customs of the surrounding majority. This estimate surely stands more for Muslim Romas than Orthodox Romas (38,4% to 65,3%) as well as Romas in Southwest Serbia with respect to their compatriots in Southeast Serbia (38,5% to 51,5%).

Table 4

RURAL ORTHODOX ROMAS IN THE MAJORITY MUSLIM ENVIRONMENT

“Is it true that Orthodox Romanies in rural environments, while retaining their Orthodox characteristics, in predominantly Muslim surrounding have also accepted certain Islamic customs?”

Modality	N	%
Yes, they have adjusted to the rural Islamic environment and they can only be distinguished by name and surname	118	12,4
Partially, they have retained the major Orthodox rituals but they also respect and practice the customs of the local Islamic environment	391	41,0
No, they remained Orthodox as all other members of this religious affiliation	275	28,9
Something else	8	0,8
No, I do not know	161	16,9
TOTAL	953	100,0

Number of answers in Table = 953

No answer = 12

Modality	Orth. Roma		Musl. Roma		R. in SES		R. in WES		Ort. R-SES		Ort. R-WES	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Yes ...	21	4,8	13	18,8	73	14,8	6	3,8	16	5,0	5	4,3
Partially ...	140	32,3	43	62,3	157	31,8	70	44,0	105	33,1	35	29,9
No ...	194	44,7	13	18,1	199	40,3	44	27,7	152	47,9	42	35,9
Som. else	9	2,1	-	-	8	1,6	-	-	9	2,8	-	-
No, I do not know	70	16,1	-	-	57	11,5	39	24,5	35	11,0	35	29,9
TOTAL	434	100,0	69	100,0	494	100,0	159	100,0	317	100,0	117	100,0

N	434	98,6	69	95,8	494	99,0	159	95,8	317	99,4	117	96,7
No answer	6	1,4	3	4,2	5	1,0	7	4,2	2	0,6	4	3,3

Somewhat more moderate in Southwest than in Southeast Serbia (35,9% to 47,9%) and much more prominent regarding the answers of their ethnic though not religious brothers (44,7% to 18,1%), Orthodox Romas consider themselves consistent guardians of their “forefathers” religion. In this way they bring into doubt the given hypothesis that the minority religion - in the described case the Orthodox with respect to the Muslim one - along with preserving the primary characteristics, is “permeated” with the elements of the majority one. The difference, however, appears at the macro level. Observing the overall sample (Romany and non-Romany population), comparing Romas’ attitudes in Southwest Serbia and Southeast Serbia and separately, the answers of Muslim Romas - the most predominant is the solution that Orthodox rural Romas, yet, in practicing their religious life, combine the characteristics of the “forefathers” religion with those of the majority environment religion.

Table 5

URBAN ORTHODOX ROMAS IN THE MAJORITY MUSLIM ENVIRONMENT

“Do urban Romanies, Orthodox according to their confessional background, in predominantly Islamic surrounding obtain the Islamic background?”

<i>Modality</i>	N	%
Yes, they have adjusted to the urban Islamic environment and they can only be distinguished by name and surname	97	10,2
Partially, they have retained the major Orthodox rituals but they also respect and practice the customs of the local Islamic environment	377	39,6
No, they remained Orthodox as all other members of this religious affiliation	305	32,1
Something else	10	1,1
No, I do not know	162	17,0
TOTAL	951	100,0

Number of answers in Table = 951

No answer = 14

<i>Modality</i>	<i>Orth. Roma</i>		<i>Musl. Roma</i>		<i>R. in SES</i>		<i>R. in WES</i>		<i>Ort. R-SES</i>		<i>Ort. R-WES</i>	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Yes ...	37	8,5	11	15,5	58	11,7	8	4,9	30	9,5	7	5,9
Partially ...	139	32,0	44	62,0	159	32,2	74	45,4	99	31,3	40	33,9
No ...	181	41,7	16	22,5	211	42,7	43	26,4	144	45,6	37	31,4
Som. else	7	1,6	-	-	10	2,0	-	-	7	2,2	-	-
No, I do not know	70	15,9	-	-	56	11,3	38	23,3	36	11,4	34	28,8
TOTAL	434	100,0	71	100,0	494	100,0	163	100,0	316	100,0	118	100,0

N	434	98,6	71	98,6	494	99,0	163	98,2	316	99,1	118	97,5
No answer	6	1,4	1	1,4	5	1,0	3	1,8	3	0,9	3	2,5

By analyzing the attitudes of the examined, we conclude that the hypothesis stating that urban Romas of Orthodox origin, in the majority Muslim environment, accept Islam background has not been confirmed. The greatest number of the answers given by the examined focus around the proposed answer related to the transition, that is, the answer that in the practical religious living favors the mixing of the elements of the two confessions. What is repeated is, however, is the firm belief of Orthodox Romas (41,7%), especially in Southeast Serbia (45,6%), that the minority faith position does not affect their religious feelings at all; thus, they remain loyal to the faith of their forefathers.

Table 6

ROMAS AND ESTIMATE OF THE PRESENCE OF
PROTESTANT RELIGIOUS COMMUNITIES

“Many Romanies Orthodox and Muslim convert and turn to various small Protestant religious affiliations, which we technically call sects (Adventists, Baptists, Pentecostals, Jehova's witnesses...). Do You have, i.e. do You know such Romanies in Your neighbourhood, quarter, village, district?”

<i>Modality</i>	N	%
Yes, many of them	166	17,4
Yes, a few	231	24,2
No, I do not know	558	58,4
TOTAL	955	100,0

Number of answers in Table = 955

No answer = 10

<i>Modality</i>	<i>Orth. Roma</i>		<i>Musl. Roma</i>		<i>R. in SES</i>		<i>R. in WES</i>		<i>Ort. R-SES</i>		<i>Ort. R-WES</i>	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Yes, many of them	59	13,6	22	31,0	150	30,4	1	0,6	58	18,5	1	0,8
Yes, a few	132	30,5	32	45,1	125	25,4	74	45,1	81	25,9	51	42,5
No, I do not know	242	55,9	17	23,9	218	44,2	89	54,3	174	55,6	68	56,7
TOTAL	433	100,0	71	100,0	493	100,0	164	100,0	313	100,0	120	100,0

N	433	98,4	71	98,6	493	98,8	164	98,8	313	98,1	120	99,2
No answer	7	1,6	1	1,4	6	1,2	2	1,2	6	1,9	1	0,8

One fourth of the examined Romas and non-Romas in the overall sample state that they acknowledge only a few followers of small Protestant religious communities while almost three-fifths state that such cases are not familiar to them in their immediate surroundings. This leads to the conclusion that there can be no talk about some exceptional presence or enhancement of the role of so-called “sects.” However, a slightly different picture is obtained when reviewing separate attitudes of Romany population.

The first thing that strikes the eye is the difference in the attitudes taken by the Orthodox and the Muslim Romas. The answers of the former are within the range of the stated average of general population while in the answers of the latter there is a drastic change of the situation. Almost half of the examined state that they already know several compatriots who have chosen such a religious option while close to one third state that these are not only sporadic cases. Slightly less than the fourth of Muslim Romas state that such a trend is not unfamiliar to them. While only one Roma of Islam confession in Southwest Serbia state that he knows a great many followers of Adventism, Baptism, Pentecostals and other Protestant churches, this number increases in Southeast Serbia to almost the third along with the fourth that have heard of a few isolated cases. The separated Orthodox population of Romas in Southeast Serbia and Southwest Serbia do not share any other opinion but that which is present in the region.

Table 7

ROMAS AND THE REASONS FOR TURNING TO PROTESTANTISM

“A sociologist of religion contends that Romanies convert to various small Protestant religious affiliations (so-called sects) because they are a-national and advocate equality and brotherhood, and a theologian find the reason for that in the fact that they economically help, predominately, poor Romanies. According to Your judgement, who is right?”

<i>Modality</i>	N	%
Sociologist of religion	180	19,0
Theologist	388	41,0
They are both wrong, Romanies convert due to the weakness of Serbian Orthodox Church and Islamic community	134	14,2
They are both wrong, Romanies convert because they are weak in their Orthodox or Islamic belief	113	11,9
They are both right	24	2,5
They believe in the doctrine of the Protestant communities	7	0,7
Something else	26	2,7
No, I do not know	74	7,8
TOTAL	946	100,0

Number of answers in Table = 946

No answer = 19

<i>Modality</i>	<i>Orth. Roma</i>		<i>Musl. Roma</i>		<i>R. in SES</i>		<i>R. in WES</i>		<i>Ort. R-SES</i>		<i>Ort. R-WES</i>	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Soc. of rel.	66	15,2	18	25,7	118	24,2	15	9,3	54	17,1	12	10,2
Teolog.	196	45,2	30	42,9	226	46,3	55	34,0	162	51,3	34	28,8
They are both wrong	60	13,8	8	11,4	59	12,1	19	11,7	48	15,2	12	10,2
They are both wrong	45	10,4	8	11,4	41	8,4	29	17,9	20	6,3	25	21,2
They are both right	3	0,7	-	-	3	0,6	3	1,9	2	0,6	1	0,8
They bel. in the doc. of the P. c.	4	0,9	1	1,4	3	0,6	4	2,5	-	-	4	3,4
Something else	12	2,8	2	2,9	10	2,0	5	3,1	8	2,5	4	3,4
No, I do not know	48	11,1	3	4,3	28	5,7	32	19,8	22	7,0	26	22,0
TOTAL	434	100,0	70	100,0	488	100,0	162	100,0	316	100,0	118	100,0

N	434	98,6	70	97,2	488	97,8	162	97,6	316	99,1	118	97,5
No answer	6	1,4	2	2,8	11	2,2	4	2,4	3	0,9	3	2,5

Serbian Romas are generally ready to agree with the attitude of the Church leaders that the reasons for successful spread of Protestantism should be looked for in humanitarian and social support that accompanies the religious teaching. Because of this, our thesis that “Romanies convert to various religious Protestant communities since they are a-national and

promote equality and brotherhood” is not confirmed. It does not mean that such a thesis is without its supporters and that it should be readily discarded: namely, one forth of Muslim Romas agree with it as well as, in general, the Romas from Southeast Serbia (we have already pointed out that it is exactly the Romany population, especially in this area, the most eager to accept Protestant faith). It should also be mentioned the second prominent (17,9%) thesis held by the Romas in Southeast Serbia and among the Romas in the region (21,2%): namely, the Romas are prone to Protestantism since "they are weak in Orthodox and Islam faith ". It is obvious that in the Southwest the susceptibility to the missionary Protestant activities is understood by their Romany compatriots in the Southeast as hesitancy in adhering to the religious dogmas, that is, as inconsistency of the Romany religious being.

Conclusion

Among the supplied answers the solution “I do not know” was also present.

This was a chance for anyone to sincerely express any personal dilemmas, but also, due to various reason, to veil the real answer or postpone any serious consideration.

This form of answering was very present with the questions related to the sensitive issues of confessional co-existence. In the entire sample, among the Orthodox Roma and in the region of SE Serbia, it's frequency is 11% and 17%. However, the percentages drastically rise when the answers of the Roma in SW Serbia are concerned, even with the Orthodox Roma, varying, from question to question, between 20% and 30%! On the other side, the most consistent in answering is the population of Muslim Roma – almost no person made use of the answer “I do not know” to describe his/her attitude (3 pollees for question 25 are an exception)! We are faced, so to speak, with a tripartite reaction, which certainly “colours” the obtained results. The steadiness of the Muslim Roma in answering gives us the right to consider their answers as the most consistent. The expressed uncertainty in answering with the Roma in SW Serbia prevents us from providing conclusions in regard to their views of the possibility of co-existence in a multicultural environment.

The Romani confessional panorama in Serbia is the following: In SE Serbia the predominant are the Orthodox Roma, there are Muslim Roma in larger towns, but they are not present in villages. The situation in SW Serbia is the opposite – it is an environment traditionally imbued with Islamic spirituality, so the Roma have adopted the Muslim faith. Respecting the characteristics of both regions and observing some of the previous research projects, we started with four major hypotheses in our research: a) in the case of Muslim Roma in predominantly Orthodox environment, the rural population turns to Orthodoxy and the urban combines Islamic with Orthodox characteristics and b) in the case of Orthodox Roma in predominantly Muslim environment, the rural population, while keeping their Orthodox Christianity, “colours” its religion with hues of Islam and the urban Roma completely turn to Islam. The interviewed Roma, who in this stratified sample represent the Roma ethnicity on the entire territory of SE and SW Serbia, did not quite agree with us. In all of the four cases, their answers inclined to the variant of “partly, they have preserved their main rituals, but they respect and practice the customs of the local environment”.

We are prone to interpret this attitude as readiness of the Roma – as always and everywhere in their centuries-long history of transnational situation – for existence in an intercultural community. While multiculturalism prophesies passive “by-existence” of many different instances of “otherness”, interculturalism entails active “co-existence”, exchange of experience, life styles and values of different ethnic groups. The Roma have manifested already, in the domain of religion, their readiness to continuously enrich the majority religion and culture in general, without eroding their own religious identity. Modern researchers (D. B. Đorđević) call this form of Roma behaviour *intercultural integration* and those from the previous century used to find the roots of that in a specific form of *ljaremanism* (T. Vukanović).

The Muslim Roma openly demonstrated greater tolerance in accepting and expecting of their brothers of other creeds. When they decided to side with the majority population, they did not expect from the minority population to assimilate; as a minority, they would not blindly adhere to their tradition but they expressed readiness to get to know the characteristics of a different religious view. On the other hand, by explicit favouring of own confession, the Orthodox Roma are closer to the positions of a multicultural ordering, similar to the current frame of mind of the predominant Orthodox Serbian population. The minority Muslim population in the rural area is expected to completely fit in the Orthodox environment, and when they are a minority themselves, over 40% “defend” their community from any intrusions of non-Christians experience and demand abiding by the Orthodox canon.

These conclusions are co-relative to in principle to those when it comes to Roma of different territorial belonging, which is no surprise considering the predominance of Orthodox religion in SE Serbia and Muslim religion in SW Serbia, respectively. The described high percentage of answers “I do not know” in the SW prevents us from giving a valid elaboration of the attitudes of the Orthodox and Muslim Roma in SW Serbia.

* * *

In the last several years, there has been a marked tendency in the Serbian population of turning to the Protestant fork of Christianity. The entrance of small Protestant religious communities into the Roma ethnicity, traditionally Orthodox in SE Serbia and Muslim in SW Serbia, could not have passed unnoticed. We were interested in the estimates of the Roma themselves about the intensity of this process. *The data obtained reveal that it is stronger in the SE parts, particularly among the Muslim Roma.* The Orthodox Roma are not spared either, but the intensity is weaker for the time being.

South Serbia in particular has been known as a synonym for successful adaptation of the Protestant view of the world, both for the Serbs and the Roma. That the Roma are familiar with the Protestant teachings is no surprise, concerning the fact that we had a chance during the research to see purely Protestant Roma churches in Leskovac and Vranje. Somewhat surprising is their spread among the Muslim Roma, having in mind the strictness of the Islamic faith in terms of conversion to another religion. By this, our thesis that the process of conversion is more about changing the confession fork than religion has been *refuted*.

Complicating the Serbian religious field by introducing Protestant spirituality did not pass without reactions. Sociologists of religion and dignitaries of the Orthodox, Catholic and Islamic communities gave their standpoint concerning the reason for this trend, and what we were interested in was whose argumentation was closer to that of the Roma themselves.

In all of the erstwhile public appearances, the representatives of the domicile churches in question have mainly stigmatized the minority religious communities. Their caritative activity is viewed as a form of “recruiting” new members, where the Roma, being a national minority in the worst social and economic position in the country, are so much susceptible to this kind of activity. *It seems that the Roma have themselves adopted the views of the religious communities they belong to in estimating the intentions and final range of Christianity’s third fork.* Immediately after that, weakness in faith is ascribed to the Roma. As opposed to laconic condemning, it is much more difficult to opt for the search for one’s own mistakes. In order to avoid the situation of not seeing the wood for the trees, we have to refer to the considerable percentages of other answers.

Having lost the religion of their homeland, the Roma most often declare themselves as Orthodox, Roman Catholic and Muslim. However, they are not easily accepted by the believers of all three sides, often there is social distance with elements of xenophobia and racism. Marginalized for centuries, banished and prosecuted, with neglected language and religion, culturally underdeveloped, forced into a vicious circle of misery – the Romani nation is open to Protestantism due to a number of *religious, social and material reasons*. One fourth of Muslim Roma agreed with the statement that their joining Protestant communities is motivated by Protestant propagation of equality and brotherhood. 11% to 15% of the answers tried to find

the reasons for such behaviour in the weakness of the SOC and Islamic Community. Therefore, it is for the majority people and the major churches to consider what it is that they do(not) offer to the suffering Roma people and how much effort should be put to reach a true understanding of a multi-level confessional identity.

The in-depth theoretical and empirical investigation of the conversion problem emerging among Romany Muslims, Orthodox and Catholics in various Protestant communities would provide for further testing of the rational choice theory since it is probably referring to the rational choice the Romas are making while converting to Protestant communities and new religious movements; this choice is, moreover, founded upon purely theological or purely material reasons.

BIBLIOGRAPHY

Đorđević, D. B. (1998b), Interkulturalnost versus getoizacija i diskriminacija: slučaj Roma (Interculturalism versus Ghettoization and Discrimination: the Case of Roma). U (In): Jakšić B. (ur.), *Rasizam i ksenofobija (Racism and Xenophobia)* (p. 335-342), Forum za etničke odnose, Beograd.

- (1999), Romas in Serbia, *Facta Universitatis: Series Philosophy and Sociology*, 2(6/2): 305-309.

- (2000a), Živeti s Romima (To Live with Roma), *Republika (Republic)*, 12(234): 21-28.

- (2000b), Kakvi su Romi, naše komšije (What are Like Roma, Our Neighbors), u (in): J. Živković i D. B. Đorđević (pri.), *Iskorak moći publike (Expression of the Public Power)* (p. 69-83), DDA/JUNIR/KSS, Niš.

- (pri.) (2001a), *Romska anketa – iskustva, izveštaji, preporuke (Gypsy Questionnaire – experiences, reports, recommendations)*, Komrenski sociološki susreti, Niš.

- (2001b), Religijska većina o religijskoj manjini (Stavovi Srba o Romima kao vernicima) (Religious Majority about Religious Minority: The Attitudes of Serbs towards Roma as Believers). U (In): Vukomanović, M. i M. Vučinić (pri.), *Interreligijski dijalog kao vid pomirenja u Jugoistočnoj Evropi (Inter-religious Dialogue as a way of Reconciliation in Southeast Europe)* (p. 153-178), Beogradska otvorena škola, Beograd.

- (2001c), Klasična religioznost Roma (Classical Religiosity of Roma), u (in): *Vere manjina i manjinske vere (Religions of Minorities and Minority Religions)* (p. 179-198), JUNIR/ZOGRAF, Niš.

Đorđević, D. B. i D. Todorović (1999a), *Javor iznad glave - Klasična vera i romsko-pravoslavna seoska groblja (A Maple Tree above Head – Classical Faith and Roma-Orthodox Cemeteries in Villages)*, Komrenski sociološki susreti, Niš.

- (1999b), Srpsko pravoslavlje i Romi (Serbian Orthodoxy and Roma). U (In): *Hrišćanstvo, društvo, politika (Christianity, Society, and Politics)*, JUNIR godišnjak VI, Jugoslovensko udruženje za naučno istraživanje religije, Niš.

- (2000), Romsko-pravoslavna seoska groblja (Problem, hipoteza, procedura i literatura) (Roma-Orthodox Cemeteries in Villages: Problem, Hypothesis, Procedure, and Literature), u (in): *Seoske crkve i groblja u Vojvodini (Churches and Cemeteries in Villages of Vojvodina)* (p. 656-660), PČESA, Novi Sad.

- (2001), Zajde Badža, *Kultura*, 103/104: 213-219.

Đurović, B. i D. B. Đorđević (1996), Obredi pri velikim verskim praznicima kod Roma u Nišu (Rites during Big Religious Holidays among Roma in Nis), *Etno-kulturološki zbornik (Ethno-Cultural Annals)*, 2(2): 66-72.

Jašić, N. (2001), *Stari niški Romi (Old Roma of Nis)*, Komrenski sociološki susreti, Niš.

Mirga, A. i L. Mruz (1997), *Romi – Razlike i netolerancija (Roma – Differences and Intolerance)*, AKAPIT, Beograd.

Todorović, D. (2002), Bibliografija romoloških radova (1991-2002) (Bibliography of romalologist papers /1991-2002/), in: Đorđević, D. B. (et al.), *Sociologija romskog identiteta (Sociology of Roma Identity)* (p. 383-387), Niš, Komrenski sociološki susreti/Cmyk, 2002.

Todorović, D. i D. B. Đorđević (2000a), O grupama, zanimanjima, običajima i veri Roma u delu Tihomira Đorđevića (About Groups, Occupations, Customs, and Religion of Roma in the work of Tihomir Djordjevic), *Teme*, 24 (3-4): 445-455.

- (2000b), Donjokomrensko cigansko groblje (The Gypsy Cemetery in Donji Komren), u (in): *Romi – sociološki uvid (Roma – a sociological insight)* (p. 127-139), Komrenski sociološki susreti/Pelikan print, Niš.

- (2001a), The Gypsy cemetery in Donji Komren, *Facta Universitatis: series Philosophy and Sociology*, 2 (8): 445-455.

- (2001b), Romi – etnička i verska manjina (Roma – Ethnic and Religious Minority), u: J. Živković (pri.), *U-put u građansko društvo (Introduction to Civil Society)* (p. 35-39), DDA/JUNIR/KSS, Niš.

- (2002), Romska kultura smrti (Roma culture of death) (co-author with D.B.Đorđević), in: Đorđević, D. B. i J. Živković (eds.), *Romi na raskršću (Roma at the Crossroads)* (p. 143-156), Niš, PUNTA/Društvo dobre akcije/Komrenski sociološki susreti/Bahtalo drom.

Vukanović, T. (1983), *Romi (Cigani) u Jugoslaviji (Roma /Gypsies/ in Yugoslavia)*, Nova Jugoslavija, Vranje.

Zirojević, O. (1976), Cigani u Srbiji od dolaska Turaka do kraja XVI veka (Gypsies in Serbia from the Arrival of Turks until the end of XVI century), u: *Jugoslovenski istorijski časopis (Yugoslav History Journal)*, 1-2: 67-78.

- (1981), Romi na području današnje Jugoslavije u vreme turske vladavine (Roma on the territory of Present Yugoslavia in the Times of Turkish Rule), *Glasnik Etnografskog muzeja (Herald of Ethnography Museum)*, 45: 225-245.

ETNIČKI STEREOTIPI O VLASIMA U SRBIJI*

Ja znam da će na ovo mnogi naš zabrinuti «patrijota» značajno zamahnuti glavom i reći da činim «izdajstvo» prema Otadžbini, kad se usuđujem da govorim o Rumunima u Srbiji, koje po mišljenju mnogih valja kriti ili bar prećutkivati, jer svako isticanje Rumuna u Srbiji može odvesti tako zvanom «rumunskom pitanju» u Srbiji, od koga, po mišljenju mnogih, «preti opasnost». Može i to biti, ali i bez ovih mojih redova ceo svet zna da u Srbiji ima Rumuna. To ne odriče ni naša zvanična statistika (Ђорђевић, 1906:45).

Ovaj citat, star ceo vek, ove godine već je iskoristio rumunski istoričar George Zbukja u svojoj najnovijoj knjizi o Vlasima, odnosno – timočkim Rumunima, kako ih imenuje u samom naslovu (Zbucea 2002:69¹). Ta druga vizura, upravo drugačiji stereotip (pogled sa severne strane Dunava²), nije predmet ovog rada. U naučnom diskursu u Srbiji Vlasi se pominju i u 19. veku, a na formiranje slike o Vlasima severoistočne slike indirektno su uticali i strani naučnici i putopisci; analiza ovih studija bila bi od velikog značaja za razumevanje savremenih stereotipa. Sa druge strane, posebno su značajna i novija istraživanja bugarskih etnologa i antropologa usmerena na osvetljavanje slike o bugarskim, «vidinskim» Vlasima, koji – analogno južnoslovenskom – čine svojevrzni vlaški balkanski kontinuum sa Vlasima severoistočne Srbije³. Čini se prihvatljiva koncepcija francuskog antropologa Dejana Dimitrijevića koji govori o kontekstualnom, dvostrukom identitetu Vlaha – rumunski identitet je izražen u okviru lokalne, rumunske/vlaške zajednice, a van te zajednice Vlasi/Rumuni imaju srpski identitet⁴.

Ovde će biti ponuđena samo jedna od mogućih slika etničkih stereotipa o Vlasima severoistočne Srbije dobijena sagledavanjem iz nekoliko uglova i vremenskih ravni, počev od zvanične etnologije i lingvistike u Srbiji⁵, preko folklora, sve do autentičnih iskaza informatora snimljenih na terenu u poslednjih nekoliko godina⁶. Autentični transkripti iskaza informatora

* Prilog je izrađen u okviru projekta: “Etnolingvistička i sociolingvistička istraživanja izbeglica i multietničkih zajednica na Balkanu” (2167) koji finansira MNTR Srbije.

¹ U ovoj studiji data je i kritika dosadašnjih teorija o etničkom identitetu i jeziku Vlaha u Bugarskoj i Jugoslaviji (Zbucea 2002:10).

² Za bolje upoznavanje sa stavovima rumunske historiografije tokom dvadesetog veka značajne su i studije: Vilsan 1918; Constante/Golopenția 1923; Constante 1929; Haği-Gogu 1939; Constantinescu 1941; Trîpcea 1945; Metes 1977; Sandu-Timoc 1997; Vidin 1997; Păiușan/Cionchin 1998; Zbucea 1999 i zbornik dokumenata *Românii de la sud de Dunăre, documente*, București 1997.

³ Informativan pregled vlašskog stanovništva u Bugarskoj, njihovu geografsku rasprostranjenost, poreklo i toponime v. u: Младенов 1995. Aktuelni bugarski statistički podaci o Vlasima i “vlaškom” jeziku dati su u: Бизеранова 1995. Studija: Заяков 1995 o istorijskim razlozima za formiranje vlašskog stanovništva u Bugarskoj u velikoj meri osvetljava i stanje u severoistočnoj Srbiji.

⁴ Detaljnije u radovima: Dimitrijević 1998; 1998a; 2000:96–100; 1994:132–134. Кърстева 1996 istražuje »unutaretničko saznanje« Vlaha u Bugarskoj, a Радунчев 1995. samoodređenje Vlaha i stepen njihove integracije u bugarsko društvo.

⁵ O stavovima etnologa (i uopšte intelektualaca koji se bave istraživanjem lokalne tradicije) i ideološkom diskursu balkanske etnologije up.: Naumović 1998.

⁶ Autor je terenska etnolingvistička istraživanja severoistočne Srbije, počevši od 1999. godine do danas, obavio u vlaškim ungarjanskim selima: Žitkovica, Kladurovo, Dubočka, Jasenovo, Zlot, Metovnica i Gamzigrad; i caranskim: Halovo, Gradskovo, Kovilovo, Mokranje, Kobišnica, Dušanovac i Podvrška. Znatan materijal prikupljen je i u Beogradu od nosilaca vlašskog jezika. Vlaška tradicionalna kultura i narodni govori istraživani su integrativno – u užem i širem kontekstu sa srpskom (s. Zvezdan, Štubik), romskom (s. Podvrška) i bugarskom (s. Dublje, Veliki Izvor) tradicijom. Postoji velika potreba za etnolingvističkim i sociolingvističkim istraživanjem urbanih višenacionalnih zajednica (kao što su, npr.

dati su u Prilogu ovog rada, ali su podaci i informatoru, mesti i datum vođenja razgovora namerno izostavljeni⁷.

Upadljive promene na svim nivoima funkcionisanja etničkih stereotipa o Vlasima dogodile su se u Srbiji tokom dvadesetog veka. Etnolog Tihomir Đorđević u radu naslovljenom «Kroz naše Rumune», a objavljenom 1906. u «Srpskom književnom glasniku» Vlahe vidi kao sujeverne («Pobožnost je stvar gotovo nepoznata. U crkvu niko ne ide sem kad po njihovim sujevnim pojmovima valja ići» str. 526), loše vojnike («Kukavice u boju, kukavice su bili i prema kaznama koje su ih za to postizale» str. 526), surove razbojнике («Ovdašnji su hajduci pravi bezdušnici, haramije, ubijce i nevaljalci najgore vrste, koji ubijaju bezdušno kao životinja, čak i iz pasije, bez viteštva i ponosa» str. 381), uopšte ljude niskog morala («Ne bih rekao da su osobito bistri i okretni. Isto tako nisu ni hrabri ni ponosni, a podmukli su i pakosni. Povučeni su i na tuđe dosta lakomi. Ničega uzvišenijega i plemenitoga ne može se među njima naći u velikoj meri» str. 55) i ukazuje na opasnost od rumunizacije srpskog stanovništva («U nas se vrlo često govori o tome da naši Rumuni rumuniziraju Srbe i da obratno teško biva. Često se navodi kao primer kako jedna Vlačinja, kad se dovede u srpsku kuću, celu kuću porumuni, a ona ne nauči srpski» str. 617). Ova studija, koja izostaje u kasnijim sabranim delima Tihomira Đorđevića, sigurno odražava klimu u intelektualnim krugovima Srbije početkom dvadesetog veka, kao što to čini i niz kasnijih radova istog autora na ovu temu⁸. Njnjegova teza o prvobitnom slovenskom poreklu Vlaha⁹ često se kasnije sreće u naučnom, paranaučnom i folklornom diskursu o etnogenezi Vlaha.

Početak dvadesetog veka slične stavove o stanovnicima sela Podgorac iznosi učitelj i etnolog Mihailo Riznić¹⁰. Nešto ranije, krajem 19. veka, lekar Stevan Mačaj je nešto umereniji u svojim sudovima («blage naravi, dobrodušni, iskreni, uslužni, druževni, u kući umereni», «brzo shvataju», pomireni sa sudbinom, osvetoljubivi, «mogu biti zverski svirepi», «pohotljivi, odani špirituoiznom piću», poseduju specifičan odnos prema smrti)¹¹.

U periodu između dva rata, 1924. godine, zagrebački časopis «Nova Evropa» svoj petnaesti broj posvećuje temi «Naši Rumuni i naši Cincari»: istorijsko-etnografsku sintezu o Vlasima dao je Tihomir Đorđević, a o Cincarima i Meglenorumunima Jovan Erdeljanović; istorijat romansko-slovenske simbioze na Balkanu – poreklo romanskog stanovništva i balkanskih Vlaha – kompetentno je predstavio Petar Skok, statistički prikaz Rumuna, Arumuna i rumunskih Roma – Z. R. Popović.¹²

Savremeni etnolozi u Srbiji često preuzimaju stavove Tihomira Đorđevića o Vlasima (up. npr. Влаховић 1993, 1994:61, 1998). U novije vreme stereotipi u društvenim naukama u Srbiji konstruišu se oko problema identiteta i jezika Vlaha, za raličku od situacije na početku

Požarevac, Petrovac na Mlavi, Svilajnac, Boljevac, Zaječar, Negotin, Kladovo). Rezultati ovih istraživanja delimično su objavljeni u: Сикимић 1999, 2000, 2000a, 2001, 2001a, 2001b, 2002, 2002a, 2002b. Etnolingvistička istraživanja Vlaha u Bugarskoj u novije vreme obavili su rumunski istraživači, up. Nestorescu 1996 i Budiš 2001.

⁷ Ove doneti razgovori vođeni su srpskom jeziku. U transkriptu nisu vršene nikakve gramatičke intervencije. Komentar i pitanja istraživača dati su u zagradama.

⁸ Tihomir Đorđević je istraživao i istorijsku građu o Vlasima u doba kneza Miloša, up. Ђорђевић 1923 i 1941. U okviru Jugoslovenske delegacije na Konferencije mira, 1919, izradio je elaborat o Rumunima u Srbiji (up. Трговчевић 1986:314).

⁹ «Predanje u Ranovcu veli da su Ranovčani Srbi koji su u staro doba pobjegli od Turaka u Rumuniju, tamo se porumunili, a docnije opet prešli na svoje staro ognjište. Moj kolega g. Milivoje Bašić (...) pričao mi je da naši Rumuni i Carani i Ungurani kazuju da su poreklom sa Kosova, da su u staro doba bili Srbi, da su otišli u Ugarsku, u mesto Almaš, da su se tamo porumunili i otuda se kao Rumuni vratili u Srbiju, na sadašnja svoja sedišta. Otuda su im, vele, srpska imena i prezimena, a otuda im i srpski običaji i slava. Ovo interesantno predanje valjalo bi što bolje upoznati, jer izgleda da u njemu leži jedna istinska tajna, koja bi se njegovim tačnim upoznavanjem bar donekle dala otkriti» (Ђорђевић 1906:776). Mit je poznat i bugarskim Vlasima, up. Васева 1995 i Mihailescu 2002:101–103.

¹⁰ Up. Ђорђевић 1906:378.

¹¹ Up. Prilog br. 1.3.

¹² O političkim aspektima problema Vlaha u Bugarskoj između dva rata v. Нягулов 1995.

dvadesetog veka kada se pitanje jezika nije postavljalo. Kao posledica potpune lingvističke praznine kada je u pitanju jezik kojim govore Vlasi (sve do skora nije postojala nikakva dijalektološka ni sociolingvistička studija), logično je što savremenu jugoslovensku etnologiju karakterišu stavovi kao: «Najveću masu stanovništva u đerdapskom Podunavlju čine pripadnici vlaške govorne grupe, čiji se jezik bitno razlikuje od rumunskog» (Vlahović 1993), ili: »razlike između vlaškom govora i rumunskog jezika, posebno u usmenom narodnom stvaralaštvu, veoma su velike« (Влаховић 1998:106)¹³. Lingvisti-romanisti za vlaška jezička pitanja bili su uglavnom nezainteresovani¹⁴, ili su (kao i nekoliko značajnih slavista-dijalektologa¹⁵) samo isticali urgentnu potrebu da se vlaški narodni govori što pre istraže¹⁶.

Većina stereotipa sa početka veka dobila je u naučnim krugovima druge polivne dvadesetog veka drugačiju dimenziju. Razmišljajući o konstatacijama Tihomira Đorđevića o «slabom moralu» i «sujeverju» Vlaha, francuski teoretičar Dejan Dimitrijević citira mišljenje jednog monaha iz manastira Vitovnica koji «nikad nije video narod koji tako malo poštuje religiju i Crkvu kao što su to okolni Vlasi» i zapaža da je «komunizam učinio uslugu Rumunima (Vlasima) jer je u svojoj borbi protiv crkve osnažio domaću religioznost»¹⁷. Ovaj autor smatra da se srpski identitet Vlaha ne konstituiše preko Crkve – prisutne na lokalnom nivou. Crkva se smatra za previše opasnu po tradicionalnu društvenu i religijsku praksu – koja inače garantuje rumunski (vlaški) identitet u lokalnoj zajednici. Pripadanje srpstvu zapravo je izvršeno putem Države¹⁸.

Terenska istraživanja mlađih požarevačkih etnologa i istoričara iz 1994. bacaju drugačije svetlo na stereotip «povlašivanja» i pokazuju ubrzani proces asimilacije Vlaha u dolini Mlave: «Proces asimilacije je brže tekao u selima sa mešovitim stanovništvom na taj način što su se Vlasi posrbili. Svoj etnički identitet Vlasi su sačuvali u selima u kojima su samo oni nastanjeni» (Ђокић/Јацановић 1994:161–162)¹⁹.

¹³ U ovom smislu vrlo je ilustrativan i sledeći citat iz studije *Stanovništvo i migracije u istočnoj Srbiji* M. Vesića iz 1978: «Vlasi predstavljaju mešavinu stanovništva sa vlaškim oralnim jezikom, koja je naseljavala komunikaciono nepovezane i ekonomski potpuno nerazvojene, a kulturno-prosvetno sasvim zaostale krajeve Istočne Srbije. Otuda nije došlo do formiranja sopstvenog književnog jezika, a ni prihvatanja rumunskog. Vlasi su se sami dobrovoljno opredelili za jezičnu asimilaciju u odnosu na srpski (pa i bugarski jezik), a time i za srpsku kulturu. Intenzivan komunikativni i ekonomski razvoj Istočne Srbije i njeno integrisanje u socijalno-ekonomske i obrazovno-kulturne procese Srbije, doprineli su postepenom uklapanju u srpsku naciju, bez obzira što zadržavaju vlaški kao oralni jezik (uglavnom starije generacije). Praksa dosadašnjih popisa stanovništva pokazuje da se Vlasi prilikom popisa najčešće deklariraju za vlaški maternji jezik, ali za srpsku narodnost, kada su u popisnici postavljena oba pitanja. Međutim, u popisu 1948. godine, kada je bilo postavljeno samo pitanje o narodnosti, oni su kao odgovor upisivali «vlaški», jer su tim odgovorom želeli da istaknu svoj maternji jezik. U narednim popisima su u pogledu maternjeg jezika uglavnom zadržali isti odgovor, ali su se na pitanje o narodnosti, subjektivno, po svom slobodnom opredeljenju izjašnjavali za srpsku narodnost» (Vesić 1978:31). Kao posledica takvih naučnih postavki u istoj studiji se konsekvetno došlo do sledećih zaključaka o Vlasima kao nesklonim radu u inostranstvu: «Od ukupnog broja zaposlenih u inostranstvu Srbi učestvuju sa 97% i to uglavnom u visokom procentu iz opština Negotin, Svilajnac, Požarevac, Petrovac, Malo Crniće, Despotovac, Žabari, Veliko Gradište i Kladovo. Odlazak Vlaha nije brojani i oni učestvuju sa nešto više od 1% odnosno 468 lica. Vlasi na radu u inostranstvu su uglavnom iz okoline Petrovca 219, dok iz Negotina, Čuprije, Kladova, Kučeva i Žabara su zastupljeni u znatno manjem broju» (Vesić 1978:115). Na sličnim pozicijama je i autor studije o vlaškoj etničkoj zajednici u Negotinskoj krajini, Marjanović 1981.

¹⁴ Up. kratku belešku o stanju izučenosti govora Vlaha u: Flora 1976:131–132.

¹⁵ Up. Jović 1977, Peco 1973, 1977, 1979, 1984 i Пецо/Милановић 1968:247, 273.

¹⁶ Up. Savić 1971, 1972-73, 1984, 1998.

¹⁷ Dimitrijević 1994:131–132.

¹⁸ Dimitrijević 1994:133.

¹⁹ Stanovnici s. Brežana su srpskog i vlaškom poretka, meštani vlaškom poretka su potpuno posrbljeni, ali o njima svedoče mikrotoponimi: *Vlaška mala, Pomana, Čentrevilj, Čorbolanska mala* (up. Ђокић/Јацановић 1994:171). Stanovništvo s. Petka čine Srbi, Cigani i Vlasi koji su se prilično asimilovali sa Srbima, up. mikrotoponim: *Vlaška mala* (Ђокић/Јацановић 1994:176). U s. Aleksandrovac stanovnici su većinom Srbi, jednu trećinu stanovnika čine Vlasi koji su u današnje vreme

I folklorni diskurs o Vlasima, pre svega građa viceva i anegdota, tokom vremena je menjala svoju optiku. Jezički vicevi o Vlasima danas su na ivici izumiranja, jer, sa retkim izuzetkom nekih starijih žena u selima u kojima su škole otvorene tek pedesetih godina, praktično više nema Vlaha koji ne govore srpski jezik. Globalni zaključci istraživanja o etničkim vicevima o Vlasima, objavljenim mahom u niškom humorističkom časopisu „Kića” u prvoj polovini 20. veka, zasnivaju se, pored ličnih terenskih zapažanja, i na usmenim podacima dobijenim od Srba i Vlaha. Danas su šale o Vlasima ograničene samo na krajeve u kojima žive Vlasi, a sudeći po „Kićinim” izvorima, verovatno je i početkom veka situacija bila slična. Kao i danas, šale na račun Vlaha i početkom veka bile su nepoznate u daljoj okolini, kao što je npr. Beograd²⁰.

Verovatno iz razloga cenzure ogromna većina viceva o Vlasima objavljena u «Kići» odnosila se na srpsko-vlaške jezičke nesporazume. Karakteristike tog nesprenog «srpskog» jezika u vlaškim ustima sa početka veka, u osnovnim crtama mogu se odnositi i na današnje stanje govora Vlaha. Istovremeno, treba ukazati na značaj ovih zapisa kao prvih pisanih izvora za dijahrona sociolingvistička istraživanja vlašskog bilingvizma. Jezička situacija na terenu i danas je veoma složena i ne može se uopštavati, ali, grubo rečeno – dok je u srednjoj generaciji bilingvizam potpun, u mlađoj dominira srpski jezik, a znanje vlašskog je često samo pasivno. Uočena tendencija, da je danas na terenu sve manje viceva sa temom jezičkog nesporazuma, ne važi za viceve sa opscenim efektom. Osim toga, na terenu je izuzetno živa i druga vrsta etničkih viceva o Vlasima i Vlahinjama, zasnovana na kulturnim razlikama.

Stranci, koji govore drugi jezik, u tradicionalnoj kulturi doživljavaju se kao «nemi» ili «glupi», tako je Vlah je prikazan kao glup čovek koji ne razume srpski jezik:

Neki majstori vranjanci, iz sela Vlase, bili na radu u krajinskom okrugu, pa vraćajući se kućama, ostanu bez hleba. Kako su išli preko sela, a toga dana bile zadušnice, oni svrate na jedno groblje koje je bilo nekih naseljenika iz Rumunije.

Vranjanci, videći kako se tu obilato jede, zamole da dadu i njima da što god jedu.

Jedan koji je pomalo znao srpski, da bi pravio komendiju s njima, reče im da moraju i oni kukati na groblju, pa će dobiti da jedu i piju.

Majstori čučnu na jedan grob i razdernjaju se: «Kuku Vlasi, crni siromasi, dobri beste, što svi ne pomreste».

Na to jedan stari Vlah, čovek bolećiva srca, dotrča, i stade ih dizati i ćutkati, da ne plaču. Dobiće svega.

I tada im dadoše te se siti najedoše i napiše, i veselo produžiše put. (Golemo Selo, kod Vranja, Kića 1925 № 49)

Etnički nesporazum na relaciji Vlah – Srbin razvija se i na osnovi obostranog nepoznavanja tradicionalne kulture:

Dođe jedan Vla' kod sveštenika da krsti dete. Sveštenik upita kako će ime. Kako je kod Vlaha omiljeno ime Truce, Trailo i Gica, to je i on kazao da želi Trailo. Kako se on sam zvao Trailo, pa i njegov otac zove se Trailo, a ima i jednog sina Traila, to mu

uglavnom posrbljeni, ali postoje mikrotoponimi: *Vlaška mala*, *Vlačiči*, *Plošta* (Ђокић/Јацановић 1994:192). U s. Polatna prvi su se na današnji položaj naselili Božori, vlašskog porekla; danas u Polatni živi srpsko stanovništvo, dok se vlaško potpuno asimilovalo i izgubilo svest o svom vlaškom poreklu. Ipak, zabeleženi su brojni rumunski mikrotoponimi: *Božori*, *Vlaška mala*, *Dutar*, *Ljovijska bara*, *Mrkulja*, *Oprilov potok*, *Purkan*, *Rumunovo ili Rumunsko brdo*, *Staro vlaško groblje*, *Strova*, *Čokordin* (Ђокић/Јацановић 1994:203) Današnje stanovništvo s. Sibnica je srpsko, postojanje rumunskih mikrotoponima ukazuje da su tu nekada živeli i Vlasi: *Burdelje*, *Vezurina*, *Vlaška mala*, *Gronča* (Ђокић/Јацановић 1994:205). Na osnovu mikrotoponimije rumunskog porekla slično bi se moglo zaključiti i o selima Četereže, Brzohode.

²⁰ Studija: Ljuboja 2001, posvećena etničkom humoru, nema poglavlje posvećeno Vlasima.

sveštenik kaže: «Ta nemože to biti, da u jednoj kući budu četiri lica sa jednim imenom, naročito kad su svi od jednog rodonačelnika iz nishodne linije!»

Vla' protrlja malo čelo pa reče: «Vala, popo, ako ćeš daj mu ime Trailo; ako nećeš, ja znam šta ću raditi: baciću ga u jarak, a žena će mi rodi drugo, pa će se i to zove Trailo.» (Livadice u Homolju, Kića 1925 № 17).

Sledeći etnički vic o Vlasima u dve varijante (sa početka veka i savremena potvrda), uz interpoliranje dijaloga na vlaškom, ukazuje na nekoliko elemenata etničkog stereotipa – karakteristični odevni predmeti (šubara i torbica), ali i na direktno skatološko (konjska balega) ili zoonimsko izjednačavanje (medved).

Kako je postao Vla? Bog i Sv. Jovan išli po zemlji i stvarali. Našli konjsku fuškiju (balegu); Bog rekao da od nje može da se stvori Vlah, udario nogom u balegu: *Skola Romnju* (=ustani Vlau) - *Jakata žopunje Gospode!* (Evo me Gospode) reče balega i iz nje se pojavi Vla u velikoj šubari. (Kragujevac, Kića 1906 № 40)

Putovao Bog i sv. Arandel kroz Miroč planinu i naiđu na medveda. Sveti Randel pita Boga. Kaže: – Šta da napravimo od ovoga medveda? Kaže: – Ti znaš - kaže - napravi jednoga Vlaha, – Pa kako? – Pa ti znaš - kaže - kako praviš ostale životinje pa napravi. On – sveti Randel prekrsti štapom i stvori se Vla'. Ali Vla' je i dalje sedeo, nije hteo da ustane. Kaže: – Bože, neće da ustane! – Pa - kaže - on ništa ne razume, progovori mu rumunski. I sveti Randel mu kaže: – Skoluće Romunje! Vla' skoči i kaže: – Adu, mošu, p'nje! Znači: «Diži se, Romune». Vla' se digao i rekao: – Daj mi, Bože, leba. Otada Vlasi uvek nose torbe, boje se da ne umru gladni. (magnetofonski snimak, povodom zapisivačevog komentara o lepim vlaškim torbicama, Kobišnica, pričao Srbin, šef stanice, 1969. Đorđević 1981:60).

Nizak socijalni status Vlaha u očima većinskog stanovništva potvrđuje i mesto u formulaičnom nizu nisko vrednovanih grupa u konkretnim lokalnim zajednicama u šaljivim zdravicama²¹ (primer je iz Kruševca):

Ponosio se sinovima i snahama kao (...) smederevska nahija advokatima, kao požarevačka nahija Vlasima, kao jagodinska asurama, kao kruševačka kicošima (...) kao Vučitrn delijama, kao Sofija spahijama, kao Stari Vlah kmetovima (dve kuće pa iz treće kmet) (Kića 1906 № 43)

Etnički stereotip o Vlasima kao lopovima, a «Vlajnama» kao lakim ženama²², uobičajeni je sadržaj savremenih viceva o Vlasima. Prestupničko poreklo Drugih poznat je etnički stereotip, a mit o Rumunima kao potomcima prestupnika zabeležen je i kod Mađara²³:

Da ispričam kako su postali naši Vlasi, naravno to je samo u priči, u vicevima, istorijski je sasvim drugačije. Po nekom predanju današnji su Vlasi doselili se iz Rumunije, pošto je to bila jako siromašna zemlja, nije im se isplatilo da prave zatvore za prestupnike. Nije bio most na Dunavu, sve te prestupnike, sa tim kriminalcima i kurvama, oni su poslali preko Dunava. I onda su se oni godinama stapali, mešali, tako da su postala mešovita sela, i brakovi i sela. Od toga dana do danas Vlajne se ne švaleraju, niti Vla voli da ukrade. Oni su stvarno, u vlaškim selima se krade, a i ovo. (terenski zapis autora, 2000)

Očekivao Vlah svastiku iz Nemačke na železničkoj stanici u Negotinu, tako da je tamo sačeka da se vrate gore. On veže magarca, ode kod voza pa onda prenesu kofer,

²¹ Ceo sistem niskovrednovanih socijalnih pojmova dat je u: Petrović 2002:98–99.

²² I bugarska folklorna svest vlaške žene doživljava kao neverne, up. poslovice: «Жена от Влашко, гемия в морето и давия в Цариград са загубена работа» (Дроснева 1995:296). Veruje se da su Vlasi razvratniji od Bugara i da im je moral na niskom nivou (Кръстева 1995:153).

²³ Ур. Менил/Попова 1995:84–86.

a magarac se malo opustio. Vlah sa strane gleda neku granu, prut da odseče. Sad njegova svastika kaže: – Pa, zete, što ga biješ? A Vlah kaže: – Je l on da dočekuje svastiku el ja? (terenski zapis autora, 2000)

Malo Laole, selo od 400 kuća, ima 800 raspuštenica. (dosetka zabeležena u autobusu koji vozi kroz Homolje, 1999).

Vlasi sami o sebi vrlo rado pričaju viceve u kojima zapravo podržavaju postojeće stereotipe:

(Vlasi sami o sebi pričaju viceve?) Da. Ti vicevi uglavnom se pričaju na srpskom. Šta Vlajni piše na grobu: Prvi put u grobu spava sama. Jedan moj drug je izmislio da Srbi imaju četiri S, a Vlasi četiri F: Fura frace fār ge fricā²⁴. (terenski zapis autora, 2000)

(Vlasi pričaju o sebi viceve?) Pričaju, ja ne znam da se neko od njih bog zna kako uvredio. Mogu da kažem i ja sam Vla, iako nisam, ili kad bi bio ne bi znao šta da radim, ništa nije ni čudno ni pogrdno. (terenski zapis autora, Srbin, 1999)

Danas se na terenu sreću i usko lokalne anegdote o Vlasima koje je teško posmatrati u okviru koncepta stereotipa:

To je susedno selo, vlaško, poznato po malim ljudima. Postoji desetak domaćinstava, to su ljudi malog rasta. Jedan od njih je imao tridesetak godina, oni su bliži Negotinu, pa u Negotinu, pošto mu se pripisalo, ruke mu se smrzle, nije mogao to da uradi. A neka gospođa mislila da je to dete, a kad je izvadila onu stvar, tako mali čovek, nije dete. Žene su njih izbegavale, oni su jako mali. Jednog sam i venčao, ali ga je žena napustila. (terenski zapis autora, 2000)

U svojim iskazima i Vlasi i Srbi severoistočne Srbije ističu i vlašku snalazljivost i smisao za humor:

Ima ona božja zapovest: poštuj svaku vlast, pa je to tamo tako. (Zato nema političkih viceva). Taj kraj je pobožan, tamo se išlo u crkvu i kada to nije bilo popularno. To važi za sve. Jedan moj rođak, pokojni Voja, bio je na privremenom radu u Nemačkoj i neki baš 29. novembar, vraća se on iz Nemačke vozom, to su bila ona vremena nestašica, pa on natovario pun kupe stvari iz Nemačke – gradi kuću. Na carini ušao carinik, a ono koturovi žice, svega i svačega. I naravno – to ne može, carina. Počeo ovaj da plače. – Šta je bilo? E, kaže, drug carinik, ne znaš ti gde ja živim. – Kako bre, zašto, kaže carinik. – Eto, ja imam tamo siročice, žive tamo na planini Miroč gde je Kraljević Marko terao vilu Ravijojlu, pa im ja nosim ovu žicu da i njima sine svetlo za 29. novembar. I ovaj ga pustio. Vlasi su snalazljivi u svakoj situaciji i sve udare na šalu. (terenski zapis autora, Srbin, 1999)

Na jezičkom nivou stereotipi o Vlasima fokusirani u oko termina «Vlajna» i izraza «vlaška posla». Etnički stereotip roda, jezički označen kao «Vlajna»²⁵ kod Vlaha se ne doživljava kao pejorativan, same informatorke o sebi, u vrednosno neutralnom kontekstu, govore kao o «Vlajnama»²⁶. Oznaka muškog roda, «Vlauca», danas ima pejorativan prizvuk, a čuje se uglavnom od strane ne-Vlaha.

Specifični porodični odnosi Vlaha, opisani u postojećoj etnološkoj literaturi²⁷, potvrđuju se i u iskazima dobijenim tokom terenskih istraživanja severoistočne Srbije: u proširenoj porodici uglavnom važi princip jednog deteta, i danas ponegde postoje maloletnički brakovi, a bračne zajednice su nestabilne. Više bračnih zajednica ne smatra se sramotom ili

²⁴ «Kradi, brate, bez straha.»

²⁵ Književni termin je *Vlahinja*.

²⁶ Up. građu u Prilogu br. 1 i 2.

²⁷ Up. npr.: Дивац 1995,1996; Дрљача 1976, 1976а, 1979; Пантелић 1974, 1975, 1991; Матић-Бошковић 1968.

preprekom za sledeći brak. Maloletnički brakovi danas se vreduju negativno²⁸, a domazetski brak sa izvesnom dozom podsmeha²⁹. Planiranje porodice, inače novijeg datuma, ocenjuje se kao «trezveno»³⁰.

Iskazi informatorki svedoče i o promeni tradicionalnog vlašskog običaja – predbračne seksualne slobode, koju je seoska zajednica sve do sredine ovog veka smatrala dozvoljenom i poželjnom.

Moja majka to nije imala, ona je imala razgovor. Nju je, recimo, mogao da isprati momak od igranke do kuće, onda su razgovarali i tako se to završio taj njihov dijalog, o čemu su pričali, nije važno šta - ljubavno ili neke druge teme, ali je to tako bilo, ispred kapije se ispričaju, posle par minuta vremena, ako majka dozvoljava, ona je pozove i ona ide unutra, ostavi momka. Nije baš tako bilo kao što je moja baba imala, pa njena majka, moja prababa. Dok u moje vreme, mi smo isto tako imali da možemo da razgovaramo, ali mi smo već mogli malo slobodnije da se ponašamo. I onda je sve to izgubilo svoje čari. (terenski zapis autora, 2000)

Informatorka u svojim «autoportretima» svedoče i o uspešnim strategijama za postizanje ekonomske nezavisnosti koje uvažavaju i odražavaju etničke specifičnosti «Vlajne», ovi iskazi potvrđuju postojanje svesti o svojevrsnoj »vlaškoj emancipaciji» ali bez definitivnog raskidanja sa tradicionalnim načinom života³¹.

U lokalnoj kulturi izrazom »vlaška posla« obično se označavaju drugačiji moralni koncepti Vlaha; ipak, čini se da je ovaj izraz širi i da pokriva integralanu vlašku tradicionalnu kulturu u onim domenima u kojima se ona razlikuje od lokalne srpske tradicionalne kulture: tako je, npr. stariji Vlah iskaz svoje supruge o vlaškim pogrebnim običajima kratko prokomentarisao sa »vlaška posla« (2002)³². Za ilustraciju stereotipa «vlaška posla» može da posluži iskaz mlađeg Srbina iz Brze Palanke:

Nisu neke kavgadžije, ali dešava se da uzmu sekirče, za pola metra njive, da se sude po dvaes godina, ili našo ženu sa komšijom, pa op, sekiricom. (Šta znači izraz «vlaška posla»?) Ne mora to da bude vezano za ženidbu. Na televiziji prikazuju njihovu bačiju, i tu sad bude pola sela, deset porodica, ili tri muškarca i jedna žena, mi smo to gledali i jedan kaže – vlaška posla. Ne mora da bude što se broja venčanja tiče. Nisam čuo da se oni iščuđavaju što se tiče bilo čega oko muško-ženskih odnosa. Ako se neko oženio u vlaško selo, onda i on vremenom postane isti. Ja teško mogu i da razdvojim tamo, mešaju se već sto godina. (terenski zapis autora, 1999)

Stav o agresivnom uticaju vlaške kulture na susednu slovensku i opasnost o mešovitim brakova zbog potencijalnog gubljenja sopstvenog etničkog identiteta na račun vlašskog sigurno je obeležio jednu epohu³³. Međutim, današnja etnolingvistička istraživanja nisu potvrdila postojanje ovog stereotipa na terenu. Sa druge strane, u savremenoj bugarskoj etnološkoj literaturi analizirani su i drugi koncepti o vlaškom mentalitetu koji tokom naših terenskih istraživanja nisu posebno ispitivani. To su, pre svega «vrednoća», «ambicioznost», zatim «demonstriranje ekonomskog i socijalnog statusa»³⁴ o kojima ovde nije eksplicitno bilo reči, ali

²⁸ Up. građu u Prilogu br. 3 i 4.

²⁹ O bugarskom stereotipu vlašskog bračnog modela i statusu domazeta up. Кръстева 1995:155–157. Up. I Prilog br. 6.

³⁰ Up. građu u Prilogu br. 5.

³¹ Up. građu u Prilogu br. 7, 8 i 9.

³² Grebenarova (1995:168) govori o specifičnim pogrebnim običajima kao svojevrsnom markeru vlaške regije u Bugarskoj. Vlaški pogrebni običaji i kult mrtvih bili su u centru pažnje istraživača severoistočne Srbije pa su detaljno opisani u jugoslovenskoj etnografskoj građi.

³³ Sve do posle Drugog svetskog rata i kod Srba u Banatu postojalo je mišljenje: »Ako ti Rumunka uđe u kuću kao snaja – kuću će ti porumuniti«, a kod Rumuna u Banatu obrnuto: »Ako ti Srpkinja...« (Малуцков 1998:151).

³⁴ Up. Антонов 1995.

o kojima uzgred govore sami informatori u svojim iskazima. Zapažanja izneta u radu: Ракшијева/Николов 1995, која износе савремено стање етничког стереотипа о Власима и са аспекта самих Влаха («аутопортрет») и са аспекта њихових словенских комшија («портрет») скоро у потпуности се поклапају са сликом о Власима у народној свести становништва североистоčne Србије³⁵. Али, аутори као типичне одлике Влаха у Бугарској beleže, нпр, вредноћу, лош укус, тежњу за социјалним престижом³⁶, солидарност, као и став да су «Власи побожнији од Бугара», који су као стереотипи у нашим теренским истраживањима делимично потврђени и захтевали би додатна тумачења. Само историјску димензију данас имају и стари етнички стереотипи засновани на народној етнологији (*Vlah* = *vlas*) о влашком становништву као «косматом» (уп. Менил/Попова 1995).

Literatura

- Антонов 1995 – С. Антонов: Някои особености на менталитета на власите от Видинско, *Българска етнология*, Извънреден брой, XXI, София, 128–135.
- Бизеранова 1995 – С. Бизеранова: Някои статистически данни за селата с влашко население във Видинско според преброяването от 4.XII. 1992 г, *Българска етнология*, Извънреден брой, XXI, София, 93–97.
- Budiş 2001 – М. Budiş: *Comunitatea românească de pe valea Timocului bulgăresc*, Bucureşti.
- Constante/Golopenţia 1923 – С. Constante, A. Golopenţia: *Românii din Timoc*, Bucureşti.
- Constante 1929 – С. Constante: *Românii din valea Timocului şi a Moravei*, Bucureşti.
- Constantinescu 1941 – N. A. Constantinescu, *Chestiunea timoceană*, Bucureşti.
- Dimitrijević–Rufu 1994 – D. Dimitrijević–Rufu: Rites de passage, identité ethnique, identité nationale, Le cas d'une communauté roumaine de Serbie, *Terrain* 22, 119–134.
- Dimitrijević–Rufu 1998 – D. Dimitrijević–Rufu: Identité contextuelles. Le cas d'une communauté «roumaine» de Serbie, *Cahier Balkaniques* 25, Paris, 165–174.
- Dimitrijević–Rufu 1998a – D. Dimitrijević–Rufu: The multiple identity of Romanians in Melnica (Homolje, Serbia), *Name and Social Structure, Examples from Southeast Europe*, New York, 49–68.
- Dimitrijević 2000 – D. Dimitrijević: Le rituel de la *slava* et l'imaginaire communautaire de l'unité. Les Roumains de Homolje et les Serbes en France, *Revue Européenne des Migrations Internationales* 16/2, Paris, 91–117.
- Дивац 1995 – З. Дивац: Схватање брака у североисточној Србији, *Етно-културолошки зборник* 1, Сврљиг, 160–166.
- Дивац 1996 – З. Дивац: Годишњи празници – прилика за обичајно дружење младих у традиционалном селу североисточне Србије, *Етно-културолошки зборник* 2, Сврљиг, 175–179.
- Дрљача 1976 – Д. Дрљача: Брњица, *Зборник радова Етнографског института* 8, Београд, 141–148.
- Дрљача 1976а – Д. Дрљача: Голубиње у Поречу, *Зборник радова Етнографског института* 8, Београд, 79–98.
- Дрљача 1979 – Д. Дрљача: Запажања о браку и свадби у кључким селима, *Развитак* 19, Зајечар, 80–88.
- Дроснева 1995 – Е. Дроснева: Българинът и «другите» в българските поговорки, *Представата за «другия» на Балканите*, София, 288–302.

³⁵ У бугарском фолклору Власи се доживљавају као бедни, али претенциозни, лакони и непостојани, уп. следеће бугарске пословице: «Дали Влаху краставица, той я нещял че била крива», «Офука го като влах пита», «Нито от тиква съдина става, нито от влах другар» (Лозанова 1995:268). У пореденју јужнословенске фолклорне граде треба имати у виду да се у бугарском и мakedонском термин *Vlah* односи и на Арумуне (Cincare) и Meglenoromune.

³⁶ У аутобусу који је возио кроз Homolje vozač је овако коментарисао preticanje једног kamiona са страном регистрацијом: «Vlauca, odavde, vozi kući да га vide seljaci да vozi велики kamion» (децембар 1999).

- Ђокић и Јацановић 1994 – Д. Ђокић, Д. Јацановић: Топографска грађа Пожаревачког Поморавља, *Viminacium* 8–9, Пожаревац, 161–229.
- Ђорђевић 1906 – Т. Р. Ђорђевић: Кроз наше Румуне, *Српски књижевни гласник*, Београд, 44–58, 126–136, 200–210, 282–290, 376–384, 526–532, 614–619, 692–698, 763–782.
- Ђорђевић 1923 – Т. Ђорђевић: Румуни у Србији за време прве владе кнеза Милоша, *Годишњица Николе Чутића XXXV*, Београд, 164–182.
- Ђорђевић 1941 – Т. Ђорђевић: Један пример досељавања Румуна у Србију, *Српски књижевни гласник* LXII/1, Београд, 47–53.
- Ђорђевић 1981 – Д. Ђорђевић: Приче о влашком шалјивчини Пакали, *Развитак* 21, Зајечар, 46–55.
- Flora 1976 – R. Flora: Relații lingvistice sîrbo-române, Cronologie, zone, criterii, *Analele Societății de limba română*, Zrenjanin, 123–136.
- Гребенарова 1995 – С. Гребенарова: «Оня свят» за българи и власи – измислица, надежда или цел, *Българска етнология*, Извънреден брой, XXI, София, 159–168.
- Hagi-Gogu 1939 – T. Hagi-Gogu: *Romanus și Valachus, sau ce este Romanus, Roman, Român, Aroman, Valah și Vlah*, București.
- Jović 1977 – D. Jović: Neke razvojne tendencije govora okoline Negotina u kontaktu sa rumunskim, *Actele simpozionului de raporturi culturale, literare și lingvistice româno – iugoslave III*, Zrenjanin, 165–172.
- Kuša*, Ниш, 1905–1935.
- Кръстева 1995 – Е. Кръстева: Етноопределящи функции на брака при българи и власи, *Българска етнология*, Извънреден брой, XXI, София, 150–158.
- Кръстева 1996 – Е. Кръстева: Власите в България, *Етнология* 2, София, 164–172.
- Лозанова 1995 – Лозанова: Категорията «чужд – свой» в народната култура (Етнорелигиозни аспекти), *Представата за «другия» на Балканите*, София, 268–272.
- Ljuboja 2001 – G. Ljuboja: Etnički humor XX veka u humorističkoj štampi Srbije, <http://karija.narod.ru>
- Малуцков 1998 – М. Малуцков: Етнички односи Срба и Румуна у Банату, *Етнички односи Срба са другим народима и етничким заједницама*, Београд, 145–156.
- Марјановић 1981: М. Марјановић: *Друштвене и културне промене у селима влашке етничке заједнице Неготинске крајине* (Посебна издања књ. 22), Београд.
- Matić–Bošković 1968: M. Matić–Bošković, Domazetska svadba u istočnoj Srbiji - ostatak matrijarhata u svadbenim običajima, *Rad 12. kongresa SUFJ*, Ljubljana, 181–183.
- Менил/Попова 1995 – М. Менил, А. Попова: Идентификација на чужденца през призмата на окосменоста, *Българска етнология*, Извънреден брой, XXI, София, 76–87.
- Metes 1977 – S. Metes: *Emigrări românești din Transilvania în secole XIII–XX*, București.
- Мачај 1966 – С. Мачај: Обичаји Румуна, *Развитак* VI/2, Зајечар, 58–69.
- Mihailescu 2002 – V. Mihailescu: *Svakodnevnica više nije ono što je bila*, Beograd.
- Младенов 1995 – М. Младенов: Влашкото население в България (разпространение, произход и топонимия) *Българска етнология*, Извънреден брой, XXI, София, 7–27.
- Nestorescu 1996 – V. Nestorescu: *Românii Timoceni din Bulgaria*, București.
- Naumović 1998 – S. Naumović: Romanticists or Double Insiders? An Essay on the Origins of Ideologised Discourses in Balkan Ethnology, *Ethnologia balcanica* 2, Sofia – Münster – New York, 101–120.
- Нягулов 1995 – Б. Нягулов: Проблемът за власите в България между двете световни войни (Политически фактори и аспекти), *Българска етнология*, Извънреден брой, XXI, София, 52–75.
- Păiușan/Cionchin 1998 – R. Păiușan, I. Cionchin: *O istorie a românilor din nord-estul Serbiei, Timișoara*.

- Пантелић 1974 – Н. Пантелић: Прилог проучавању брака и породице у становништва ђердапских насеља, *Зборник радова Етнографског института* 7, Београд, 45–55.
- Пантелић 1975 – Н. Пантелић: Женидбени обичаји у околини Бора, *Гласник Етнографског музеја* 38, Београд, 123–ss146.
- Пантелић 1991 – Н. Пантелић: Испитавања брака и породице у насељима у пределу изградње хидроелектране "Ђердап II", *Гласник Етнографског института* 40, Београд, 35–48.
- Пецо 1973 – А. Пецо: Говор становништва ђердапске зоне, *Зборник радова Етнографског института* 6, Београд, 69–79.
- Ресо 1977 – А. Ресо: Неке појаве везане за међујезичке контакте српскохрватског и румунског језика, *Actele simpozionului de raporturi culturale, literare și lingvistice româno – iugoslave* III, Zrenjanin, 375–376.
- Ресо 1979 – А. Ресо: Утицај фонетике румунског језика на гласовни систем неких српскохрватских говора, *Actele simpozionului de raporturi culturale, literare și lingvistice româno – iugoslave* IV, București, 467–474.
- Ресо 1984 – А. Ресо: Значај румунског дијалектолошког атласа за лингвистичку географију, *Actele simpozionului de raporturi culturale, literare și lingvistice româno – iugoslave* VI, București, 296–305.
- Пецо/Милановић 1968 – А. Пецо, Б. Милановић: Ресавски говор, *Српски дијалектолошки зборник* XVII, Београд, 245–366.
- Petrović 2002 – Т. Petrović: *Zdravica kod balkanskih Slovena*, Beograd (magistarski rad).
- Радунчев 1995 – Б. Радунчев: Самоопредељење на власите и степен на интеграција в обществото, *Българска етнология*, Извънреден број, XXI, София, 121–127.
- Ракшијева/Николов 1995 – С. Ракшијева, И. Николов: Власите – портрет и автопортрет, *Българска етнология*, Извънреден број, XXI, София, 107–120.
- Românii de la sud de Dunăre, documente*, București 1997.
- Sandu Timoc 1997 – С. Sandu Timoc: *Vlahii sunt români. Documente inedite*, Timișoara.
- Savić 1971 – М. Savić: Alcuni influssi serbi sulle parlate valache della Serbia Orientale, *Actele de-al XII-lea Congres internațional de lingvistica și filologie romanica* II, București, 1069–1076.
- Savić 1972–73 – М. Savić: Dve zajedničke crte u srpskim i vlaškim govorima, *Analele societății de limba română* III–IV, Zrenjanin, 509–518.
- Savić 1984 – М. Savić: Pokušaj kontrastivne analize srpskohrvatskog i rumunskog jezika, *Rumunsko-jugoslovenske kulturne, književne i lingvističke veze, Radovi VI Simpozijuma*, București, 362–370.
- Savić 1998 – М. Savić: Banatski dijalekat u poređenju sa rumunskim govorima u Srbiji, *Radovi simpozijuma Jugoslovenski Banat, istorijska i kulturna prošlost* (Begejci/Torak, 8. novembar 1997), Novi Sad 1998, 234–240.
- Сикимић 1999 – Б. Сикимић: Птица богомољица, *Наш језик* XXXIII/1–2, Београд, 76–89.
- Сикимић 2000 – Б. Сикимић: Магија мешања хлеба, *Српски језик* 5, Београд, 309–337.
- Sikimić 2000a – В. Sikimić: Humorni aspekt srpsko-vlaške komunikacije, *Jugoslovenski Banat, kulturna i istorijska prošlost* V, Novi Sad 2000, 112–118.
- Сикимић 2001 – Б. Сикимић: Обичај «кумачење» код Влаха и Срба у североситочној Србији и јужном Банату (проблеми етнолингвистичких истраживања), *Исследования по славянской диалектологии* 7, Москва, 112–126.
- Сикимић 2001a – Б. Сикимић: Теренска истраживања фолклора данас? *Задужбина* XIII/56, Београд, 5.
- Sikimić 2001 – В. Sikimić: Vlaške psovke, *Psovke na Balkanu* (zbornik radova sa međunarodnog skupa), Novi Sad (u štampi).
- Sikimić 2002 – Б. Сикимич: Полевые исследования «влахов» в северо-восточной Сербии, *Актуальные проблемы балканского языкознания и вопросы составления балканского лингвистического атласа*, Санкт-Петербург (u štampi).

- Sikimić 2002a – B. Sikimić: Đurđevdan kod vlaških Roma u selu Podvrška, *Kultura* 103–104, Beograd, 184–193.
- Sikimić 2002b – B. Sikimić: Etnolingvistički pristup vlaškoj duhovnoj kulturi – običaj “kumačenje”, *Banat – kulturna i istorijska prošlost*, Rešica (u štampi)
- Трговчевић 1986 – Љ. Трговчевић: *Научници Србије и стварање југословенске државе, 1914–1920*, Београд.
- Трџпеца 1945 – Т. Трџпеца: *Romîniî dintre Timoc și Morava în lumina trecutului lor istoric*, București.
- Васева 1995 – В. Васева: Откъде са дошли власите (според устната традиција на населението във Видинско и Оряховско, *Българска етнология*, Извънреден брой, XXI, София, 98–106.
- Весић 1978 – М. Весић: *Становништво и миграције у источној Србији*, Београд.
- Vlahović 1993 – P. Vlahović: Etnički procesi, *Glasnik Etnografskog muzeja* 57, Beograd, 45–54.
- Влаховић 1994 – П. Влаховић: Етногенеза балканских народа у делу Тихомира Ђорђевића, *Balkanica* XXV/2, Београд, 55–72.
- Влаховић 1998 – П. Влаховић: Етнички односи и етничка симбиоза становништва североисточне Србије, *Етнички односи Срба са другим народима и етничким заједницама*, Београд, 95–106.
- Vidin 1997 – Ion di la Vidin: *Sacra Tribalia (Povestea românilor din dreapta Dunării)*, București.
- Vîlsan 1918 – G. Vîlsan: *Les Roumains de Bulgarie et de Serbie*, Paris.
- Заяков 1995 – Н. Заяков: Исторически причини за формирање на влашкото население във Видинско, *Българска етнология*, Извънреден брой, XXI, София, 28–51.
- Zbucnea 1999 – G. Zbucnea: *O istorie a românilor din Peninsula Balcanică (secolele XVIII-XXX)*, București.
- Zbucnea 2002 – G. Zbucnea: *Românii timoceni*, Timișoara.

PRILOG

1. Ja sam imala profesora jednog, kad smo ovde išle na fakultet, upisala sam Učiteljski fakultet naknadno, posle Više pedagoške. I sad on kaže: Ja tačno znam da vi dolazite iz Negotina. "A po čemu, profesore?" – Zato što, kaže, ja ne znam mora da nam je temperament – kako vadite pitanja, kako razgovarate, kako ulazite na vrata – sasvim druge pokrete imamo za razliku od ovih iz Pirota, Aleksinca, Vranja, sav taj južni deo. I on kaže – Ja ne verujem da ću uopšte da pogrešim, evo trudiću se da pogodim, ispomešajte se, pa da vidim. I stvarno, on je počeo da nas razlikuje. Ne znam po čemu, ali jesmo mi malo otresitije, snalažljivije. Tog momenta se snađemo, organizujemo se i sve to uradimo. Nije bio poso da on to nama zada da mi to nekako ne uradimo brže nego što se ove organizuju. (Da li to važi i za muškarce?) Pa, važi i za muškarce, ali muškarci su u tom pogledu malo ispod žena. Pošto ovde primat je žena. Stub porodice je žena i sve se oslanja na nju, od poljoprivrede do dece, do svega ostalog. Tu je muškarac malo više ovako, maltene kao turski aga, pa izigrava tu neku veličinu i tako. Da mož da skita, pa onda je žena tu poniznija što se toga tiče, ali mislim da je kompletnija žena od muškarca. (Kako vidite položaj, recimo, vaše bake u odnosu na srpsku ženu. Da li je njihov položaj bolji?) Pa, nije. Nije bio, jer su i one... Mislim da je vaspitanje u pitanju. One nisu mogle, to je bilo strašno ružno da ostaviš muža, kakav god da je. Mahom su se brakovi formirali preko provodadžiluka. To nije išlo da se oni vole, tu i tamo je išlo da se vole. Pa se posle zavoliš u braku, šta ćeš-gde ćeš, tako baba priča: Pa šta ti misliš da sam ja baš volela ovog tvog dedu, nego, eto, gde sam mogla da idem? Gde ćeš da izađeš, ne mogu, imala sam brata, lako je vama da sad dolazite do novca. Za njih je, recimo, Negotin bio veograd i zna se kad se ide u tom Negotinu, iako je bio deset kilometra, vašar, praznik il je to neka kupovina ili prodaja. I mahom je to vaspitanje bilo da žena bude potčinjena, kao što je, recimo, i u srpskom običaju, isto tako. Vremenom se posle, menjani su brakovi, nije to tako strašno, trezveno su razmišljali kad je u pitanju potomstvo, mada je tu, recimo, druga strana ima imanje, gde je bilo vrlo značajno za njih, po tome su se cenile porodice koje su bogate. (1999)

2. (Da li se može primetiti koja je Vlačna?) Primećuje se, nošnja i, po svemu se primećuje. Vlačka sela, i srpska sela. Sad možda, sad u ovo doba, sad nema toliko da se primeti, jel nošnja sad ide ista. A ranije imalo različita nošnja, pa i dan danas ima starije žene, primetiš koja je Vlačinja, a koja nije. Po nošnji više se to primetilo. I uvek one bile nešto višlje nego ove druge žene. Imala neka razlika. U oblačenju, spremanju, i na ulicu, i ponašanju, i tako. Kao da malo odskočile od srpska sela. I sad ima puno razlika između ovde gore sela Plavna i Klokočevac – i Kobišnica, Bukovče dole. Ima i sad razlika. To su oni svi tamo po inostranstvu. Ima razlika između njih. Ove žene su kao i ovde, žene su spremne za sve, da idu u polje i sve, a tamo dole po ova vlačka sela to ne idu. Ne idu one u polje. Više idu muškarci. One više su za u kuću. Više su, kao nekad šta bile ove, više su onako, kad prime nekog u kuću, da spremaju, da počiste, za u polje, retko koja ide u polje. To ovi, Kobišnica-Bukovče. E one, one su više za u kuću. A muškarci idu više u poljoprivredu, rade normalno. I sve šta treba da se kupi, neki poso da se napravi, na primer, da se pogađa neka kuća, neka svadba, nešto da se radi - to te žene se pitaju, muškarci nema mnogo da se mešaju. Oduvek, i dan danas. Plus toga i stara baba, koja je u toj kući, ona se poštuje. Ako ona kaže može – može, ako ona kaže ne može – ne može. A ovde ne. Ovde više muška strana prevladava. I svekrva, svekar, a po tam – tam nema. To su one i to je. Ima razlike, imalo je oduvek i dan danas ima. Ja sam imala jednu priliku, jedna baba, ona iz Bukovča i ona priča da je išla da prodaje vino ranije kad se išlo da se prodaje vino, išlo se u Hrvatsku. Sama je išla na voz. Išla u Hrvatsku, prodavala grožđe, prodavala vino. To je njima bilo najosnovnije, grožđe, lubenice, paradajz, krastavci, kod njih mnogo pre stiže nego kod nas. (2000)

3. Baba, u koliko si ti rodila mamu? Pa reko, ne pitaj, u petnes godine puni, nepuni šesnes. Najmlađa majka u zaječarskom kraju sam bila. Uvek mi se smeju, bio neki ginekolog, neki Krunislav, i on uvek kaže: – Jao, dete dete rodilo. A ja, znate, sirotinjsko dete, pa, moj muž bio trgovac, pedes treće, ako se uda devojka za vojno lice, za trgovca, za milicionera, u – to je premija. I ja sam tako, to čula, mnogo sam se ovako, nisam išla više u osnovnu pckolu, ali

sam uvek zaostala kod te nastavnice, kod učitelja. Nisu bili onda nastavnici, nastavnici su bili sa osmogodišnjom, to su bili po Zaječar, to je već bila mala matura, a gimnazija, to je već druga pesma bilo u to vreme. I ja sam uvek se tako družila i kad god sam išla, jao, vidim, kako su one oblačene, i kako sve imaju u kuće, a ja sirotinjsko dete. Moj tata pod crnu zemlju. Ma, kažem, ko me, bre, prosi, samo sam tako razmišljala, ma prvi ko naiđe, odo ja. I ovaj moj muž, on stariji od mene skoro devet godine. Bio tamo na rudniku trgovac i ja: - Oče se udaš? – Oću! Pobegla. Jedno veče pokupim moje dronjke, zadnju noć sam spavala s majkom i s ocem. Ne znaju moji. Oću da spavam s vama, otkud - se čudi moj tata, šta mi je bilo, da nisam šenula? Ja kažem, ma oću još malo da spavam kod vas. I ja lego između nji i grlim majku i oca, I sutra uveče moj muž došo s nekog drugara i ja pokupila one moje prnjke i briši. Jao, moji nisu mogli da se pomire nikako. Zašto baš da se udam za Piroćanca? De je Vlajnja udata za Piroćanca! Sve bežu Piroćanke ovamo u timočki kraj, a ja otišla u ono brdo! I drž ne daj, i drž ne daj, bila sam maloletna. To je malo teže išlo da se venčam. Ja sam rodila ćerku vanbračno, ali priznao moj muž. Dok sam bila punoletna, posle preveo dete. I trebao mi otac bude šes meseci u zatvor. A onda imam rođaku u Bačevicu, isto prezime, rođaci smo, braća mom ocu, ali od stričevi. I onda mi bio taj rođak u matične knjige i on moje uništava, a po njene matične knjige, ajde – krštenicu. Međutim, sud nije poverovao da se to poništio, pošto sam rođena četrdesete, a četresprve je bio rat, pa se te knjige kao uništile, nego moram da idem na veštačenje. Koje su to procedure, bilo maltretiranje do Boga, al ja dete, šta sam ja znala. Pa onda idete kod lekara, pa da vam da lekarsko uverenje da ste vi razvijena, da se može udate. I onda bila sam pred sudom, izašla na veštačenje. I tako sam dobila da sam ja trideset i osme, po onoj, po mojoj toj rođake, tries osme rođena. Moja sestra je rođena tries šeste, a ja sam četrdesete. Tako sve one dokumente su poništene, a nove su vađene. Ono poništio, skroz. Iscepo iz matične knjige, poništeno. I onda kao da te knjige što sam ja rođena, zavedena, da su to spaljene za vreme rata, da su nestale. Verovatno taj moj rođak što je bio tu u mesnu zajednicu, službenik bio, matičar, šta ja znam, on vodio te knjige, on je to verovatno uništio, pa po njegovoj ćerci izvadili su. Samo srednje slovo se nije podudaralo. Da bi moj otac izbegavao da ne ide u zatvor. (Da li je bilo i drugih takvih slučajeva?) Pa jeste, kako da ne, pa Negotinke su udali u četnes godine. Pa i ja sam se udala, eto, vidite, ja sam četrdeseto, pedeset treće sam se udala, 29. novembra, pa vidite koliko sam imala, punih četrnest. Mi smo Vlajnje, pa Italijanke druge. (Vlajnje su se udavale vrlo mlade?) Pa i sad se udaju, ne znam baš, ne bi znala sad. Kolko sam išla tamo u selo, ne, ne udaju se tako više mlade devojkice. Al u moje vreme da, udale se još u trines godina. Ja znam par moje školske drugarice, onda se roditelji dogovaraju, nije to bilo ljubav, šta se to znalo za ljubav. Ja znam, jedan moj školski drug oženio se sa jednu bogatašu iz Lubnice, bogata bila, jedinka, i sad su gledali. Oni su malo siromašniji i sad će da ide kod nje kao zet u kuću, pošto su dva brata. I sad, stvarno, priča mali, ona je bila stara devojkica, nije neka lepa bila, ali ovi siroti: - Idi tu da se ženiš, šta ćeš tu, mi siromašni. I kaže on, baš samnom, išli smo u osmogodišnju školu, i kad smo izašli iz škole, odma ga njegovi, oče da ga žene. I sad kad, uveče su trebali da spava, on pita: - Je li čale, pa gde ja treba da spavam? – Pa idi kod mlade da spavaš. On, jadan, sedeo tamo na krevet, on priča nama sutra, znaš. – Seo sam, plačem, pa kako da idem, šta da radim. – Pa naučiće te ona, ona starija bila. Jao, i kad mu bilo, znate, godine za venčanje, njegova devojkica njemu nosila barjak. Njegova ćerka, to starija devojkica, a mlada devojkica, svekrva je nosila, znaš, onu kolevku drvenu. I baba je nosi u onu kolevku, a devojkica nosi barjak. A on mladoženja i mlada, on tek imao onda godine da se veča sa njom. A imao već dvoje dece. (Koliko je ona bila starija od njega?) Pa bila bogami šes-sedam godine starija. Al ona imala svoje godine kad se venčala, al on nije imao. On je bio mlad, al sirotinja, puka sirotinja bila. Onda, te godine, znam, puno nji se tako oženili, i onda i ja oću da se udam. Al ja sam se udala, eto, ja kažem, sirotinjsko dete, i moj tata kad dođe iz jamu, jadan on, samo mu zubi vidim. Ja kažem: – Pa mi smo dve ženske, a moja sestra se nije tako mlada udala. Ona se udala u osamnestu godinu. Ja sam nju pretekla. (2000)

4. Bilo je strašno, ja ne znam iz kog razloga su oni radili te maloletničke brakove i onda se tu umešala država pa ih je kažnjavala. Ja baš sad pitam moju babu, jer je ona bila jedna od, eto, njena porodica od tih, moj deda je morao da odleži šest meseca zatvora zbog moje

tetke koju su oni udali u četrnaestoj godini. Ona je bila sitna, i sad je sitna, mala, mogu da pojmom kako je tad izgledala u četrnaest godina. Kaže: - Uopšte ne znam zašto i zbog čega sam to uradila, ali kad su svi tako radili, onda se izgubi, šta ja znam, tako neka prilika, pa hrle svi. Hrlili smo i mi: četrnaest godina, ona je dosta odrasla, pa šta? – Pa kako, Gago, odrasla, reko, kad vidiš da ipak su oni deca? – Pojma nemam, mora da smo i mi bili glupi, nedovoljno, isto tako, obrazovani. Onda je to bio neki njihov život koji su svi prihvatili od jednog do drugog. (A mladoženja?) I on je bio tu, ja mislim da je on imao petnaes-šesnaes godina, on je, valda, dve godine bio stariji od nje. (Da li vam je možda pričala o tome da li su oni u tom izrastu imali prave odnose, ili je to bilo formalno?) Ne, imali su, imali su, da. Zato što su oni oformljeni, od malih nogu već se zna. Ja kažem – ja ne verujem da u vlaškim selima ima, recimo, tako tog ekstremnog, da ne kažem pедера i lezbejki. Verovatno da je to malo iz glave. Moguće da je genski, ne kažem da ih nema jer se one predodređuju od malih nogu. Žene su bile, ja pamtim kako je baba meni tutnula igle, mi smo imali svoje domaćinstvo, ti moraš da se naučiš da pleteš čarape mužu, pa ne može to tako. I to non-stop ponavljanje, to je to. I ti se spremaš za udaju, ti treba da znaš da vodiš domaćinstvo, treba da znaš da kuvaš, treba da pleteš, da tkaš, da nešto radiš. Muškarci su se spremali za nešto drugo. Oni su nešto, eto, bili privilegovani što se tiče žena, ali se u njemu govorilo: ti moraš da vodiš računa koja je devojka za tebe, eto tako, verovatno ga spremaju. Ma, muvaj ti nju da mi dođemo do te i te porodice! To je lepa devojka, bilo je tu huškanja, pa borbe oko udaje, pa daj da rasturimo, ovi su se verili, daj da rasturimo to! Jedno veće mama pričala pa me oduševila sa tim: – A mi, kaže, mladi, i ja, šta sam ja znala. Moj deda je bio šef mesne kancelarije i nju nije smeo da uzme, međutim, ona sedamnes godina, već je bila jako stara devojka. Pa je morao da je veri da čisto bude da ima i ona nekog, da ne izgubi tog momka. Al ona nije volela tog momka i rasturi tu veridbu, i onda se verila za tatu. Već je bila tu, pred osamnest. Već sa osamnest godine mogo si da se udaš i da se venčavaš, naravno. Ali dok je veridba trajala oni su samo išli na igranke zajedno, svako svojoj kući, i nisu imali nekog kontakta. To retko da je, jedino da je neka, baš nešto, ali su se trudili stari baba i deda i mama i tata i svi, cela familija da ne dođe do kontakta. Nikakvog seksualnog kontakta pre braka. Ali ako se udala i otišla u tu kuću, posle godinu dana ona se porodi. S petnes godine. Moja komšika se porodila u petnestoj godini. (1999)

5. Trezveno su razmišljali kada je u pitanju potomstvo, mada je tu, recimo, vukla i druga strana imanje koje je bilo, ovako, vrlo značajno za njih, po tome su se cenile porodice koje su bogate, mogli su da učine i neki kiks, pa sad nije važno ako je devojka malo, nije baš toliko zdrava, nešto, ovo-ono, ali je strašno bogata i onda su oni i to radili. Sklapali su takve brakove zbog bogatstva. (Da li se pazilo na to da devojka bude časna?) Ako je bila udata, recimo, pa sad ima neko dete tamo, u toj drugoj kući, ona se razvela glat, nije važno, on se razveo, i on ima svoje dete, mislim – spajaju se brakovi. I oni se uzimali, bez obzira na dete. Ja kažem: – Kako je moguće da ste bili tako fini, poštени, kad ova bila za četiri udata? – U, nije to ništa, ti da znaš, evo onaj, taj i taj, on – nikakav jedan smotani, sobzirom da je, kao stalež, malo je bio poznatiji, majka je bila šnajderka, otac je pravio kožuhe, on je bio već nešto. Međutim, kao momak je nikakav, al zato je držao jedno šest-sedam žena. – Ama, mama, šta ste videli na njemu, ni sad nije lep, kakav li je tek bio tad? Ma šta ja znam, sve to tako matori, pa ipak on iz te porodice, pa eto, dolaze do para i na neki drugi način, nećeš toliko da se izmučiš. Gledali su i tu stranu. Nisu mnogo gledali - pa i ako je bila udata, pa šta ako ima dete, pa udaće se deca, ti ćeš svoju decu da napraviš, pa onda ćeš i njegovo, recimo, da oženiš u drugu kuću i ti ćeš svoje ako je žensko u drugu, i onda napraviš s njim, pa će dete tu ostati tu zajedničko. (Deca su ostajala kod muža?) Obično su tako radili. Ostavljala je to dete. Bilo da je muško ili žensko. Retka je prilika, ali ja ne pamtim da se u selu to desilo da su se deca povela. Mahom su ostajala. Što je baš dobro. Ona pođe i glat se uda u drugu kuću i tamo izrodi još jedno i pođe i odatle ako joj ne odgovara i nađe trećeg i ostavi po nekog, i tako. Nisam znala, jer ipak sam dete, pa sam posle pitala babu – kako? – A, kaže, ima, to je njena ćerka. – Čija ćerka, pa od te, ne znam, tamo? Ja ne mogu da verujem. Ima ona, njih su četvoro. – Kako to? – Pa i Ljubinka, i ta druga, ne znam, i ovde dva deteta, tu je ostavila sina, tamo je ostavila ćerku. I onda se udala u treću kuću i tamo ima sina i ćerku. Znači, oni su sve četvoro. (Kako ona održava vezu sa tom

decom?) Sad sve zavisi, neki održavaju, neki tako malo hladniji, ali udala se deca i odrasla, što znači... Vaspitanjema verovatno poprimaju da to nije tako strašno. Ne osuđuju majku, i šta ako si ti bez majke, ti ćeš da odrasteš. Najverovatnije da i to ima nekog udela da oni porastu malo zdravije ličnosti. Sve zavisi od porodice. Ne zameraju mu to što nema mamu. On je ostao tu. – Ti ima da odrasteš, ti ima da se ženiš, ima da znaš ko je tvoj put. Najverovatnije da je to u pitanju. Baš sam se pitala gde je tu ljubav, razgovarala sa mamom. Al se to uzima malo hladnije, ne sa preterivanjem, nego kao da je život takav i molim. Nisu dozvoljavali tako neke traume. (...) Menjali su tako brakove, bez obzira što je to bio maltene period pre, dok je moja baba bila, u to njeno vreme. Menjali se tako parovi, radili su tako neke stvari. bilo je, recimo, i preljuba i tako. (Bez fatalnog završetka?) I jeste i nije, ali ne tako, da. Nije. Retko da su žene u brakovima te preljube teške radile, to su, recimo, ako ostane raspuštenica, pa onda tako. I nisu gledali nešto baš strašno na to. Udala se i ona glat, bez obzira na tu njenu prošlost i na sve to. Pa, znaš, ili – ona je bila strašno lepa žena, onda je ta lepota za njih... I na to su gledali, dobro, ako, i udala se posle toga. I pored toga što je imala, recimo, nekoga. Nisu baš toliko prezirali tu ženu zbog toga – pa ona nije imala nikog, pa bila je sama, pa tako. Pa čak i sad u starim danima kad ostanu sami oni se tako viđaju, ti stari ljudi, ne prave neku dramu od toga, baš, što odlaze, zna se – ta žena sa tim. Imali smo, recimo, pedeset, šezdeset godina, sedamdeset, viđaju se, svraćaju, nije strašno. (1999)

6. (Da li su se Caranke udavale za Ungurjane?) Neuporedivo manje. Ne znam da li je neka od naših otišla gore u brdo. Mahom obrnuto, mahom su se momci ženili sa tim devojkama, recimo. Ili devojke koje nisu, posle jednog izvesnog perioda nastane tajac, nemamo muškaraca toliko. Pa, sad su dve devojke, ako se jedna uda, ona mora da uzme muža, mora da se dovede zet. Onda su uzeli tako, zetovi su došli sa strane. Jer su deca, recimo, vlaška sela bukvalno vlada ta bela kuga, išlo se na to da se... Ranije su imali i po pet i šest i više dece, a u poslednje vreme išli su samo na jedno do dva deteta. Baš iz tih razloga da se ne bi podelilo bogatstvo, da ne bude taj siromašluk, jer su se bojali siromašluka i onda manje da dele, da bi ipak za jedno dete ostalo više. I onda se tu odvoji ako su dve ćerke, odvoji se miraz i ti odeš iz kuće i to je tvoje, ovo što ostane – ostane drugom detetu bilo da je to muškarac ili žensko dete. Ali ako su brat i sestra u principu je žensko dete odlazilo, a muško je ostajalo. (Kada dođe prizećeni zet da li on preuzima slavu?) Pa, ne preuzima ništa sve dok tu ima članova porodice, stari deda i svi odgovorni i on tu mora tako da se prikloni. (Kako ocenjujete njegov položaj?) Ranije se, recimo, nije moglo izjednačavati, čak ni sin, ni zet dok je god bila glava porodice, dok je tu deda bio i baba. Ipak su se oni pitali za neke stvari, pa onda su tu sin, pa snaja malo manje, nemaš ti tu baš da doneseš odluku. Zavisi od karaktera i on porodice. Neki zetovi, recimo, nisu mogli da izdrže – pa pođu. Neki su izdržali, i tako. Neki se nadmeću, pa mora tako. Ali ako već izgubiš jedno dva-tri zeta, moraćeš. (Dovode drugog zeta?) Dovode i drugog, ali ne može, ako se već pročuje – pa znaš, onda oni moraju malo da spuste loptu, pa se napravi neki sklad, nešto. Pobogu, ako je treći-četvrti pošto moraš da se pitaš, ne moš ti tako da ih menjaš. Ostaje porodica onako malo sa pečatom, nisu oni baš tako slatki. (Kada ode takav zet – dete ostaje sa majkom?) Da, obično ti koji su prizećeni, ti zetovi odlaze, a deca ostaju tu, ne odlaze. Sve to isto tako, tako i žene koje su tamo kao snaje, one pođu a deca ostaju, uvek dete ostane u kući. Taj ko je došo – on odlazi. Ispadne da je nekad bolje da budeš zet, nemaš toliko odgovornosti, ili snaja. (1999)

7. Ja, recimo, ne verujem u sve ove žene. Ja znam da se one bave time, ali ja ne verujem njima toliko. Moja majka je naučila to bakanje, ona strahovito mnogo zna bakanja, ali ona ne želi o tim lošim stvarima da priča. (Od koga je naučila?) Naučila je od jedne žene u selu dok je čuvala stoku. (Ne od babe?) Ne od babe. Ali verovatno da je to njeno dato da ona to, prvo njeno bakanje bilo je, ona ima strahovitu moć, mislim da ima moć. Dugo sam to lomila, verovatno vaspitanje, škola, sve je uticalo na mene da od toga nema ništa, ali s vremenom sam shvatila da taj prost svet možda ne razmišlja tako kao ja, vidim da su tu neke promene i svi tvrde da je tako, doživiš neke stvari i onda počnem da se pitam – Bože, da li je moguće, uštinem se, nemoguće je da svi ovi ljudi ljudi? Mora da tu ima među njima i neki drugi plan, ne znam šta je. I ona meni kaže – ti ne veruješ u nekim stvarima zato što sam ja... jer ljudi od

muke svašta rade i jedu i piju. Tako da ja razumem sve ove žene što lutaju, što tako traže spas. Većina njih hoće to da radi zbog novca i drugih stvari, a oni sigurno da imaju nekih problema, bilo duševnih, bilo fizičkih. Ona to nikad nije radila ni za kakve pare. Ne postoji para, kaže, koja može da plati bilo kakvo lečenje, ali ne postoji čak ni to da je tolko maltretiraju, da je dave, pa onda, ako ti osećaš potrebu da je nešto častiš, oni je čašćavaju, i tako. Onda ona njih primi, to bude u redu. Prvo je krenula od stoke, znaš, podatak jedan, kad stoka daje mleko, pa je mleko krvavo, pa da posle toga to nestane. I stvarno smo se pitali, stvarno – zašto? Pa onda je imala moć tako da predvidi da l će da gleda, ali ne voli da gleda više, ona ne gleda karte ni pod razno, to je ubitačno, ne želi da se bavi tim. Veruje tako u snove i misli da snovi strašno mnogo govore, ali kad bi se kod nje našo neki od novinara sa strane da sluša čime se sve ljudi služe i šta sve rade, oni bi rekli – ovaj svet je poludeo. (Dolaze ljudi kod nje i tamo, u Austriji?) Dolaze. (Samo Vlasi?) Svi. Počev od Nemaca, Šveđana, Austrijanaca, diplomata, Japanaca, Kineza. Ja sam bila zatečena, onda sam rekla – tata, ja ne znam ko je ovde lud! – Znaš, šta, sine, ko da je lud, ako čovek smatra, školovan čovek, i ako kaže da mu je dobro, ja ne znam zašto, pa vi kod psihijatra odete pa ništa se bolje ne osećate, a ti se osećaš. Niko nikog ne zove, ne mora da dođe. Al ako on oseća potrebu i on shvati da je to, onda je to sasvim pozitivno i u redu.

8. Pa to ti je neki drugi mentalitet, oni (kladovski Vlasi) su brodarci, druga vrsta. Ima razlike. Oni su bili možda više izloženiji, zato što su njihovi muževi i očevi radili na brodu, pa su mogli da dođu u kontakt sa Evropom, za razliku od nas koji nismo imali to. Ili planinska sela. Jer moja mama kad se bavila tim vezom, ona je imala tamo par porodica, odakle je donosila tako neke novitete za žene, bluze, kombinezone, marame. Sećam se marame neke štampane, pa ona dođe i napravi bum, to je bukvalno moda. Ona je prva žena koja se skratila kosu i onda su je isterali zbog toga, zato što nije smela da skрати kike. To je vrlo ružno za ženu, bila je udata i proglasili je tako, kao, kurvom, zbog toga što je nosila mušku frizuru i bez marame. Išla je bez marame i napravila je kućnu haljinu i onda je deda Đoka i baba Draga isterali. A onda, ona meni priča, ne znaš kako su oni bili teški, i ja odem tamo i vidim ja ovi prodavci su doneli tako neke zavese, neke čipke. I nateram ja tatu, pošto je bio stolar, učio je zanat uporedo sa osnovnom školom, po podne je išo i učio je, a bio je kalemar, vrlo dobar je bio i u tom poslu, i onda ga mama natera da napravi garniške, to je puna daska bila, i s ove strane tako puna i tako u sredini kao krug i mama kupi one zavese i oni okače one zavese i naravno, komšiluk ljubomorani – to samo u javnim kućama tako stoje zavese! Ranije se to pravilo, neke male kućice su pravile tako sitne, ali ona je stavila tako veliku zavesu, čipkanu i garnišku, to je bilo strašno. Jao, kažem, kako ste bre ljudi tako glupi, a držali su između prozora, recimo, običan karton ili od onih džakova, šta znam neki papir da ne bi sunce tako izgorelo i sve. I to je bilo strašno, jedva je preživela. A onda je kupila, nosile su se neke providne bluze, pa je kupila kombinezon, ijao, to je bila još veća drama. (O kojim godinama govorite?) To je šezdeset i ne zna koje, treće-četvrte, ja sam bila mala. Ja sam dete bila, devojčica od tri godine. I onda je oni isteraju zbog toga, jer «to je samo Jovanka Broz imala». Nosi brushalter i kombinezon, bruka i sramota, sve su one žene nosile košulje, one bele, a ona odjedamput... Ona je prva žena u selu koja je skinula nošnju. Ona je volela da nosi nošnju, ali volela je i to, ona je uvek bila napredna, sve živo da oproba. I obuća je bila tabu, jer ona je kupovala i cipele, imala je i cipele, i opanke je nosila kad radi, recimo, u polju i to. I pošto je ona, možda, iz cele te njene generacije, žena koja je stvarno bila poslovna, moglo bi se baš glat reći, ni jedna žena nije smela da izađe iz sela, to je bilo strašno. Ne znam kako je ona to preživela, osamnes godina je imala, devetnes, dvadeset, kad joj se sve to izdešavalo u porodici. A tata je bio u vojsku, i sad ona ode tamo u onom Ključu, to se tako zvao kladovski srez – Ključ, zato što je tako čak i na mapi i otuda mi ga zovemo kao ključ. Otišla u tom Ključu i ona prodaje taj njen proizvod, recimo kracan, opregač, sve to što je imala za prodaju ugovoreno, i ode tamo. Nema se prevoz toliko, i dobro je zarađivala, tu uzme kozmetiku, sećam se recimo i kako se zvalo - «Metamorfoza», tako se zvalo, stvarno, neka krema, bugarska, ne znam čija je to krema, celu putnu torbu punu je imala, ona je to prodala kao alva. To nije bilo nigde, preko nje je sve išlo. I onda kupi bicikl, ona me kačila na bicikl, to je bilo valjanje, kad su oni meni

pričali, ja sam se iskidala od smeha. mama kaže – nemoj da se smeješ, ljudi su se okretali skroz, to je bio bauk, to nisu muški, a kamoli žena na biciklu! Da l ti veruješ, šta je to bilo, kaže! I onda tati kupi prvi «Tomas», i sad ga drži, reko tata neće da ga proda nikad, to je prvo vozilo koje je on imao u životu, i ostao mu tako, godinu dana ga je vozio, posle otišo za inostranstvo. Vrlo su bili kompaktni i jedan i drugi, ali su matori bili ti koji su malo, prosto bili ljudi bez škole, komšiluk i svi ostali im zamerili na tom napretku, a oni su se strašno slagali po tom pitanju. Htela ih je ekonomija i jednog i drugog. (Da li su oni među prvima otišli?) Ne, išlo je pre njih dosta, ona se dosta dvoumila, zato što je imala tu malu privredu i zarađivala je fantastično, a tata je u međuvremenu napravio električni mlin. Ja mislim da je to bila čak i prva trofazna struja koju smo mi uveli, zato što je to moralo da radi. Bilo je kuća, domaćinstava koja nisu imali čak ni tad struju, nisu hteli da uvode to, jer je skupo. I jednu sijalicu da pustiš da radi pa isključiš. A ona radi vezove, pa stavi od sto vati, to je strašno! Jaka sijalica od sto vati! Sećam se da je matori samo vrištao da se ne radi do kasno u noć jer sijalica od sto vati, oće da se potroši struja! I ti sad pojmi kako je to... (1999)

9. Ovo su šare vlaške. Kasnije su ovi iz gornjih sela počeli, oni u početku nisu bili vični mnogo tkanju, i oni imaju drugi stil, i u šari i u svemu, i u upotrebi boje. Tako da se vlaški krajevi mnogo razlikuju, recimo donji krajevi u odnosu na vlaška gornja sela, planinska. Ovo Jasenice je srpsko selo i oni nisu znali te načine veza, tkanja i imali su neke svoje specifičnosti, bio je period kada su žene iz vlaških sela radile te vezove, vlaške šare, bilo da su ukrasi košulja, bluza, ili donji deo košulje koji se vidi. Te vezove su žene nosile u gornja sela, prodavale za vunu. Žene su masovno išle i govorilo se la munće, znači, u planinu, munće je planina. Znači ide u gornje selo, ali la munće, nije se pominjalo koje selo, tako su govorile žene. Dugo meni nije bilo jasno šta to znači, pa sam posle shvatila. To se smatralo sramotom da žensko dete pre polaska u školu ne nauči da veze, da hekla, da plete. A tkanje možda je kasnije išlo. To se tu u kući steklo, tu u kući, od malih nogu, žensko dete se nauči svim tim poslovima. I da tka. Čak je bio i podsmeħ, ako neko ne zna da tka. Smatralo se to ograničenom osobom, ukoliko nije žensko dete naučilo da tka pre udaje. Normalno je da se ona posle udaje usavrši u tkanju, da onda otkriva čak i sama. (1999)

KULTURNI IDENTITET BUGARSKE BAŠTOVANSKE EMIGRACIJE U AUSTRIJI

Predmet i zadatak ovog referata jeste istraživanje bugarske baštovanske emigracije u njenim istorijskim i savremenim aspektima, koji se menjaju i stvaraju emigraciju nove vrste, koja se u narednim pokolenjima dobro integriše u austrijski društveni život. Tokom boravka u Austriji, zahvaljujući stipendiji finansiranoj od strane državnog ministarstva za nauku i istraživanja Austrije, imala sam mogućnost da kontaktiram sa predstavnicima bugarske baštovanske emigracije i da obavim istraživanja ove istorijski uslovljene grupe. Nju danas čine tri pokoljenja, koja žive i razvijaju se u Austriji u integrisanom položaju između bugarskog patrijarhalnog modela i zapadnog jednoporodičnog modela zavisno od toga koji od ova dva modela (i koliko) vrši veći uticaj.

Osnovne metode korišćene tokom terenskih istraživanja bile su biografske priče i intervjui, koje sam sakupila tokom brojnih poseta, kao i arhivska istraživanja. Na ovaj način delimično se rekonstruiše prošlost, a posebna pažnja se posvećuje istorijskim zbivanjima i procesima koji su ostavili traga u svesti kao deo svakodnevnog života intervjuisanih lica. Posredstvom intervjua data je mogućnost respondentu da slobodno ispriča svoj život u formi koju sam izabere. U intervjuu se pre svega odražava sredina u kojoj pojedinac egzistira, kao i njegovi bliski rodbinski odnosi. Posebna pažnja se obraća profesionalnom napredovanju i kolegijalnim vezama.

Pored intervjua i životnih priča uzeta su u obzir i sva do danas obavljena naučna istraživanja.

Podatke o bugarskim baštovanima po prvi put daje jedan austrijski agronom, Ulrich Šajdeman, u novinama „Neuigkeitswelt Blatt“ iz 1903. godine. On analizira odnose u jednoj bugarskoj baštovanskoj koloniji, uz opise života i karaktera bugarskih baštovana, njihov proizvodni proces, način raspolaganja novcem, tehnološke inovacije, kao što je, na primer, vodeni točak, koji je jednom Austrijancu početkom 20. veka morao izgledati kao čudo tehničkog procesa u okviru jedne primitivne proizvodnje.

Kanadski naučnik, Trajan Stojanović, jedan od velikih istraživača Balkana, takođe daje podatke o rasprostranju bugarskih baštovanskih kolonija u predgrađima velikih mađarskih gradova.

U disertaciji „Struktura poljoprivredne proizvodnje u Gracu“, koju je Benno Agath uspešno odbranila u Gracu februara 1969. jedno poglavlje posvećeno je doprinosu bugarskih baštovana razvoju i širenju novih sortnih kultura u Štajerskoj regiji.

Na etnološkim i istorijskim aspektima bugarskog baštovanskog pokreta dugi niz godina radio je Vasil Mutafov, koji je na tu temu odbranio i disertaciju. Kasnije je zajedno sa Marijom Šalaverovom izdao knjigu „Po svetu za komad hleba“ u kojoj je pratio teški put postizanja cilja bugarskih baštovana tokom njihove emigracije u inostranstvu. Tradicionalni običaji prilikom susreta i ispraćaja bugarskih baštovana osnovna su književna tema stvaralaštva Kamena Zidarova. Istovremeno, zajedno s organizacionim komitetom bugarskog baštovanskog društva, Zidarov izdaje zbornik povodom desetogodišnjice osnivanja bugarskog baštovanskog društva pod naslovom „Юбилеен сборник 1928-1938. История на българското баштованство.“

I ne na poslednjem mestu treba spomenuti ime Cani Ginčeva, društvenog radnika iz doba bugarskog preporoda, koji sa velikim priznavanjem i uvažavanjem opisuje karakter, svakodnevni život, generacijsku posvećenost teškom i napornom zanatu bugarskih baštovana tokom osmanske vladavine i u prvim godinama posle Oslobođenja. Njegovo svedočenje se može smatrati pouzdanim, jer je i on sam niz godina bio šegrt u baštovanskoj zadruzi.

Ko su bugarski baštovani

Bugarski baštovani su deo bugarskog stanovništva, koje pre svega naseljava Veliko Trnovo i region, a koje zbog teških ekonomskih uslova sredinom prošlog veka počinje masovno da emigrira, u početku u okviru zemlje, a kasnije i van nje u okviru formiranih baštovanskih grupa, koje se bave uzgajanjem i prodajom povrća u raznim gradovima centralne i zapadne Evrope. Te grupe se nazivaju tajfe ili zadruge, obuhvataju u sebi istovremeno zahteve kapitalističke proizvodnje i moralne principe velike porodične zadruge iz doba bugarskog preporoda. Ove grupe u predgrađima velikih grada iznajmljuju poljoprivredno zemljište veličine 50-100 hektara koje se nalazi u blizini reke ili rečne doline a istovremeno i u blizini živog trgovinskog centra na koji dovoze kolima svoje povrće. Ova grupa se uglavnom sastoji od 7-8 ljudi koji žive zajedno sa svojim organizatorom i rukovodiocem u zgradama tipa koliba koje sami grade. Gazda učestvuje u investiranju tog zemljoradničkog preduzetništva sa najvećim delom finansijskog kapitala, koji ulaže u zakup zemlje, zakup alatki za njenu obradu, kao i za prvu kupovinu semena. Svaki član zadruge učestvuje s jednim određenim novačnim delom u zavisnosti od svojih materijalnih mogućnosti. Zarada od proizvodnje obračunava se po starinskom sistemu još iz vremena turske epohe i bazira se na uloženom prvobitnom novčanom kapitalu. U toj zadruzi, pored baštovana koji rade sa uložnim materijalnim delovima, učestvuju i šegrti, nepunoletni momci, koji uče baštovanski zanat i rade dobrovoljno u zadruzi. U jeku poljoprivredne kampanje, kada je veliki nedostatak radne snage, najmljuju se i dopunski radnici, koji rade za dnevnu nadnicu. Osnovni faktori koji utiču na bugarsku baštovansku emigraciju i uslovljavaju je, pre svega su demografski razvoj, jer je početkom veka zabeležen visok priraštaj, zatim Prvi svetski rat, razvoj transporta, kao i porast broja gradskog stanovništva.

Početak veka bugarsko stanovništvo počinje masovno da raste. Taj fenomen nije karakterističan samo za Bugarsku, već i za celi balkanski region. Na jedan kvadratni kilometar naseljene površine u Velikom Trnovu dolazi prosečno 50 ljudi, a po stanovniku prosečno po 65 hektara zemlje. Najveći deo teritorije čini loša zemlja, siromašna za obradu, krajnje nedovoljna za prehranjivanje stanovništva. To navodi stanovnike ovog kraja da traže nove načine za svoju ishranu. Težak materijalni položaj bugarskog naroda posle niza ratova i nesumnjivo posle završetka Prvog svetskog rata pojačava tu tendenciju. Njegove posledice su i - ogromne štete nanete bugarskim baštovanima. Njihovo oruđe za rad je rekvirirano, a i oni sami učestvuju na raznim frontovima u bugarskoj armiji. Sa druge strane rat je i "push" faktor. Posle 1918. godine veliki deo bugarskih baštovana je sasvim uništen i oni traže najrazličitije mogućnosti za oporavak. Početkom dvadesetih godina prošlog veka situacija u centralnoj Evropi je izuzetno teška. I tamo se stanovništvo nalazi u prehrambenoj krizi, a zbog narastajuće industrije raste i broj stanovnika koji naseljavaju gradove i njihova predgrađa. Ishrana stanovništva u tim industrijskim zonama veoma je otežana. To je razlog što neke vlade centralne i zapadne Evrope zvanično dozvoljavaju bugarskim baštovanima da obavljaju svoju profesiju. Čehoslovačka potpisuje sporazum o prijemu nekoliko stotina baštovana. Do 1930. njihov broj narasta na 4000. Broj baštovana koji rade u Rumuniji iznosi oko 10000 ljudi, ali se on smanjuje, jer rumunska vlada izdaje naredbu po kojoj bugarski baštovani mogu da dolaze i rade slobodno u ovoj zemlji samo sa dozvolom ministarstva rada, koja se u tadašnjim okolnostima dobijala izuzetno teško ili putem rumunskog državljanstva dobijenog u najvećem broju slučajeva putem braka. Ta ograničenja orijentišu bugarske baštovane ka još uvek nerazrađenim tržištima u centralnoj Evropi i Rusiji i broj baštovanskih grupa koje odlaze za Austriju se povećava 3,1 puta.

Razvoj transporta je drugi neosporni faktor koji utiče na pečalbarenje baštovana. Do izgradnje železničkih pruga i pokretanja parobrodskih linija, baštovani su putovali peške ili na konjima, a koristili su kola koja su vukli volovi. Ona su obično bila natovarena semenom i rasadnim materijalom (arpadžikom, belim lukom, krompirom), alatkama za obradu bašti (motike, lopate, tesle), kao i hranom – pre svega bobom, sočivom, crvenom paprikom, duvanom. Krajem prošlog veka u Svištovu se nalazilo najveće pristanište na Dunavu, bugarski

baštovani su prelazili rastojanje od 50 kilometara (Veliko Trnovo-Svištov) peške i odande parobrodom Dunavom kretali za Austrougarsku monarhiju. Putovanje po tim mestima omogućavalo ima je da otkriju nova tržišta i da uzgred iskoriste mogućnost da povoljno prodaju svoje povrtarske proizvode. Ta su putovanja bila veoma rizična, vezana sa velikom bedom, teškoćama, poniženjima i nipodaštavajućim odnosom od strane stranih železničkih vlasti. Česte su bile krađe i konfiskacije valute, koju baštovani prenose preko različitih granica. Da bi se olakšao njihov položaj, na inicijativu baštovanskog saveza (osnovanog 1928. godine) kreću specijalni baštovanski vozovi na liniji Gornja Orjahovica – Budimpešta. (Gornja Orjahovica je centar bugarskog baštovanstva, nalazi se na 14 kilometara od Velikog Trnova). Tokom februara 1937. kreće prvi baštovanski voz, koji prevozi 200 baštovana, a kasnije tokom marta putuje njih još 800 u istom cilju. Poboljšanje komunikacijskih veza daje impuls razvoju bugarskog baštovanstva i smanjuje rizik od krađe, pljačke i ilegalne konfiskacije valute.

Između dva svetska rata baštovanski pokret je u svom najvećem procvatu, jer bugarski baštovani mogu slobodno da putuju, borave i rade u Austriji i Nemačkoj. Kasnije je priliv bugarskih baštovana ograničen „Zakonom o zaštiti povrtarskih proizvoda“ u Austriji, jer bugarski baštovani konkurišu mesnim baštovanima svojim proizvodima proizvedenim uz nisku cenu rada i u skladu sa tim nude povrće po nižim cenama za razliku od austrijskih baštovana, koji imaju mnogo dopunskih rashoda zbog proizvodnje u staklenim baštama. Bugarski baštovani izlaze na tržište sa specijalnim sistemom navodnjavanja, koji su preuzeli verovatno od Turaka još za vreme osmanske vladavine. Oni biraju teren u blizini reke, a samo navodnjavanje bašte vrši se na dva načina – putem tekuće vode ili putem vodenog točka. Putem tekuće vode navodnjavaju se manje bašte – voda se pregradi tako da se podigne nivo reke, a diže se jedna osnovna vada, povezana sa celim sistemom kanalića u bašti. Drugi način navodnjavanja je putem vodnog točka, koji baštovani grade sami i kasnije ga usavršavaju. Točak prenosi vodu koficama do kanala i tako ravnomerno navodnjava baštu. Druga tehnološka osobenost koja ih čini konkurentnim na pijaci jeste podela zemljišta i sejanje tehnoloških kultura prema njihovom vegetacionom periodu, čime se pokriva potreba za raznim proizvodima na pijaci tokom cele godine. Oni tako uzgajaju jednu ili više kultura na jednom te istom zemljištu. Obično na mestu povrtarskih kultura kratkog vegetacionog perioda – salate, mladog luka, čija je berba tokom maja meseca – seju pozno jesenje povrće kao, na primer, zelje, celer, praziluk, plavi patlidžan i papriku.

Za razliku od austrijskih baštovana, koji odgajaju rasad u staklenim baštama, bugarski baštovani seju rasad u jastucima - to su specijalno određena mesta pokrivena oborskom torinom preko koje se stavi seme a posle periodičnog navodnjavanja niče već gotov rasad. U godinama posle Prvog svetskog rata, zbog stalnog porasta inflacije koja neumitno vodi do povećanja najma i poskupljivanja alata, ovaj metod je posebno rasprostranjen, jer osigurava mogućnost rane jesenje setve povrća.

Da bi se obezbedila maksimalna zarada, u zadrugi je predviđeno da radi onoliko ljudi (7-8) koliko će biti optimalno opterećeno određenom radnom aktivnošću. Jedan radni dan prosečno traje po 15-16 časova. Preko dana obavljaju se poslovi koji traže svetlost -nagledanje rasada, okopavanje, sađenje, polivanje, a kada sunce zađe baštovani pripremaju svoje proizvode za pijacu. Obavezno je pranje povrća, vezivanje u vezice peršuna, crnog i belog luka.

Termin *zadruga* ima slovensko poreklo i označava dogovornost, združenost. Ovaj dogovor jedan je od osnovnih principa prilikom okupljanja u radne grupe, koje preuzimaju organizaciju, pravne odnose i podelu zarade od porodične zadruge iz doba Preporoda. One sjedinjavaju istovremeno bugarsku tradiciju i kapitalističku proizvodnju. U isto vreme zadruge su nova korporativna preduzeća, koja odražavaju robno-novačne odnose u zemlji i inostranstvu, kao i obrt kapitala. Da bi zaštitili interese baštovana u okviru zadruge i između pojedinih zadruga, bugarski baštovani sklapaju baštovanske saveze koji imaju funkciju pravnog organa unutar i izvan zadruge. Rešenjem broj 3309-36 od 21. avgusta 1936. osniva se bugarsko baštovansko društvo u Beču. Ono ima sopstveni statut, zastavu, slavu – 14. februar kada se slavi zaštitnik plodnosti Trifon Zarezan. Društvo prikuplja podatke o broju baštovana

koji rade u inostranstvu, reguliše probleme sa vizama i boravak u Austriji, vodi dokumentaciju o baštovanima, daje uputstva njihovim gazdama kako da vode računovodstvo. Istovremeno Društvo omogućava da novčani nalozi baštovana budu legalno prebačeni preko austrijskih banaka u Bugarsku. U delatnost Društva spada i određivanje rokova za započinjanje radne aktivnosti u zadrugama i njihov završetak. U osnovne delatnosti spada i uređivanje finansijskih odnosa između gazde i radnika, koji ne smeju da budu oštećeni, kao i pravedno rešavanje problema koji se pojave tokom izvršavanja radnih aktivnosti baštovana. U godinama socijalizma, u periodu epohe Gvozdene zavese, Društvo pomaže gostovanje licima iz Bugarske kod svojih rođaka, organizuje letovanje dece emigranata u letnjim dečijim logima, organizuje dobrotorne koncerte bugarskih muzičara u Austriji.

Bugarske baštovane često lokalno stanovništvo naziva bezbožnicima, jer rade čak i nedeljom. Njima je važnije da uspešno završe planirani posao u roku. Uprkos tom svom grehu oni redovno posećuju pravoslavnu crkvu i poštuju hrišćanske praznike i pravoslavnu tradiciju. Oni slave praznike – Uskrs, Đurđevdan (6. maja), Petrovdan, Gospojinu i druge. Baštovani sami odhrane malo jagnje ili jare, kolju ga za zdravlje celog društva sa željom za uspeh i dobar prinos tokom cele godine. Po svojoj religioznoj suštini takav je i svetac zaštitnik baštovana - Trifon Zarezan, koji se slavi 14. februara, a označava početak radne aktivnosti baštovana i pripremu za novu sezonu.

Problem učešća pojedinca u ciklusu rituala u vezi je sa jednim aspektom učešća pojedinca u obrednom vremenu i prostoru i njegovom osećanju za hronotop i svoje mesto u njemu. Emigranti integrišu svoje Ja u rituale i njihovo ciklično ponavljanje pruža mogućnost svakoj generaciji da im se pridruži i tako se vrši osavremenjavanje tradicije i njena neprekidna aktualizacija. Na osnovu obavljenih istraživanja u drugoj generaciji emigranata pokazuju se sledeći rezultati - oni poštuju sve hrišćanske praznike, izvršavaju odgovarajuće obrede, ali se ne mogu nazvati verujućim, jer ne poznaju hrišćansku kosmogoniju i eshatologiju. Ta druga generacija izgrađena je kao posledica direktne generacijske veze bugarske baštovanske emigracije. Najveći deo prve generacije se tokom svog boravka u Bugarskoj okučio i stigao u Austriju sa svojim suprugama koje su takođe radile u zadruzi. Deca tih emigranata, koja obrazuju drugu generaciju, za razliku od prve generacije, prekvalifikuju se za druge poslove, jer su u detinjstvu zapamtili težak iscrpljujući rad svojih roditelja, vezan uz mnoge rizike. Ishrana cele porodice zavisila je od klime i prirodnih uslova. Osnovni cilj emigranata bio je da njihova deca, za razliku od njih samih, steknu bolje obrazovanje i profesiju. Tako su oni bili prinuđeni da uče jezik većine, u ovom slučaju – nemački jezik, da bi se mogli uspešno integrisati u društvo. Za njih je karakteristično da maternji jezik usvajaju u kući i njime vladaju samo usmeno. Slabo usvajanje jezika posledica je nedostatka odgovarajućih uslova u Austriji, kao što su, na primer, kursevi bugarskog jezika. Pod pojmom maternji jezik deca emigranata sama navode prvi jezik, onaj koji su naučila u kući, a sa kojim se poklapa i kriterijum porekla. Za razliku od druge generacije emigranata, treća generacija po svom poreklu izjašnjava se kao Austrijanci. U najvećem broju slučajeva deca su rođena u Austriji, sa okolinom i u krugu prijatelja opšte na većinskom jeziku, još imaju bugarska prezimena, ali slabo govore maternji jezik i neki još uvek održavaju rodbinske veze sa svojimima u Bugarskoj.

Ako se prihvati određenje etniciteta Erika Alarda, postoji nekoliko osnovnih pokazatelja koji ga karakterišu. To su:

1. Zajedničko poreklo (mitsko ili realno)
2. Karakteristične kulturne crte - jezik, ime, religija...
3. Samoodređenje
4. Identifikacija od strane okoline
5. Društvena organizacija koja treba da obezbedi kontakte unutar grupe i van nje.

Ako se uzmu u obzir ovi kriterijumi i analizira bugarska baštovanska emigracija i njeno potomstvo, prva generacija emigranata u Austriji odgovara na sve gore pobrajane pokazatelje etnosa. Druga generacija odgovara na kriterije samoopredeljenja i odgovarajuće identifikacije. Oni ne mogu da se samoopredeljuju kao etnos, a da ih kao takve ne priznaje okolno većinsko stanovništvo ili austrijsko društvo. Oni imaju zajedničko poreklo sa prvom

generacijom, ali različit jezik. Kao što je već rečeno, deca se namerno upućuju da promene svoj maternji jezik i kulturu tuđim jezikom većinskog stanovništva – da bi prosperirali. U trećoj generaciji nailazimo na sledeći problem: oni čuvaju uspomenu na zajedničko poreklo sa prvom generacijom isključivo u svojoj svesti i u svojim uspomenama, koje su im ostale iz priča njihovih baba i deda. U najvećem broju slučajeva oni se samoopredeljuju kao Austrijanci, jer su rođeni u Austriji, okolina ih identifikuje kao Austrijance i opšte u većini sa Austrijancima. Kod njih postoji samo mitsko poreklo koje ih povezuje sa prvom generacijom emigranata, kao i bugarska imena, koja oni čuvaju. Svojim imenom čovek delimično čuva i svoj identitet. To konstruše nove realnosti i oznaka je ne samo individualnog identiteta, već i nacionalnog. Svojim odnosom prema imenu, čovek pokazuje i svoj odnos prema etničkoj grupi sa kojom se identifikuje i to je pretpostavka da se tvrdi da treća generacija nije potpuno asimilovana. Ona čuva dve komponente – mitsko poreklo i bugarska imena.

Predstavnici bugarske emigracije obrazuju skrivenu etničku grupu, koja živi i razvija se u Austriji kao svojevrsna skrivena manjina koja nije oficijelno priznata od strane vlasti i institucija te zemlje. Tema kolektivnog identiteta manjina diskutuje se danas u Austriji uz upotrebu oštre političke retorike. Ona postavlja pitanja vezana za nove socijalne promene u svetu i istovremeno postavlja diskurs o osnovama političkih konflikata u društvu. Imaju li manjinske grupe pravo na suprotstavljanje većini? To su kulturno-socijalni problemi vezani s etnicitetom, multikulturalnošću, nacionalnom pripadnošću i pluralizmom. Problemi koji ostaju kao osnovna tema za istraživače u budućnosti.

Bibliografija

Agath, Benno, *Die Struktur des Erwerbsgartenbaues von Graz*, Inaugural - Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde an der philosophischen Fakultät der Karl - Franzens Graz, 1969.

Eine Bulgaren – Kolonie bei Wien, *Neuigkeits Welt- Blatt* vom 5.12. 1894, Jg. 278, Wien, Titelblatt.

Han, Petrus, *Soziologie der Migration*, Stuttgart 2000, 14.

Scheideman, Ulrich, Die bulgarischen Wandergärtner. In: *Mitteilungen der deutschen Landwirtschafts- Gesellschaft*, Beilage 42 zu Stück 51 vom 19. Dezember 1903, 157-160.

Skutnabb - Kangas, Tove, Phillipson, Robert, (Edt.), *Linguistic human rights, overcoming linguistic discrimination*, Berlin, New York 1995, 13.

Бъчваров, Стефан, *Българско градинарство, исторически бележки*, София 1986, 54.

Манев, Годор, *История на българското градинарство*, юбилеен сборник 1928 – 1938, София 1938, 301.

Шалаверова, Мария, Мутафов, Васил, *По света за късче хляб*, София 1977, 62.

Радойнова, Диана, *Личностната идентичност във фолклора*, София 1995, 26.

BURYING OF ROMA: A TEST OF ETHNIC AND RELIGIOUS TOLERANCE*

Introduction

A couple of years ago (Djordjevic and Todorovic, 1999:8), while starting long ranged research project dealing with Romani culture of death, we wrote the following: “Apparently, a question of attitudes towards burying of Roma could be perceived by a number of people as trivial or made up, even as scholarly ‘nit-picking’; however, although it is narrow, the question is very significant – if we want to follow a path of full comprehension of the faith of Roma people.

Death is, among other, a special social act which gathers a number of group and societal phenomena, a true picture of particular community and culture, that reveals rope, for example, of economic, class, stratum, status, religious, ethnic, and racial relationships.”

Answers to questions concerning *the place of burial* of Roma are crucial for us even today, because the whole story of interculturalism and multiculturalism, collectiveness and tolerance in multiethnic and multireligious society depends on decision of will we ‘allow’ ethnically, racially, and religiously different people to be buried in ‘our’ graveyards. People are at least equal in death; so, many people cannot understand why there still are separated “Gypsy” cemeteries, even prohibitions of burying Roma in places where they live.

We decisively claim: *the place of burying of Roma is specific test of ethnic and religious tolerance*. This claim is supported by data obtained from a few socio-empirical research projects among Roma in Serbia. These projects were supervised by the author and were undertaken in the time period between 1999 and 2002 (1999, 2000, 2001/I, 2001/II, 2002/I, 2002/II – the last two are still in process. While conducting these research projects we used original “*Procedures*” for gathering data about Roma, Romani-Orthodox and Romani-Muslim cemeteries, as well as *typology of Romani cemeteries*.

Typology of romani cemeteries

In 1998, while preparing instrument for empirical research of Romani culture of death and on the bases of personal observations of the local terrain, we constructed typology of Romani cemeteries, that is, four types of burying of Roma. According to this typology, Roma people are being buried in the following ways:

- a) *In own, so-called Gypsy cemetery which is physically separated from cemetery of majority people;*
- b) *In own, so-called Gypsy cemetery which is physically connected with cemetery of majority people;*
- c) *In cemetery of majority people;*
- d) *In some other cemetery outside the place of living.*

This typology was verified by detailed, almost exhaustive multiple research in the areas of Nis municipality, Southeast, and Southwest Serbia. Field work comprehended direct visits and taking pictures of numerous and specific examples of all types of burial, about which there is a large photo-documentary and a number of articles (Djordjevic and Todorovic, 1999; 1999a; 2000; Todorovic and Djordjevic, 2001; 2002). Besides such direct insights, material for supporting the typology was also gathered in the following ways: a) by engaging informers,

* PREPARED AS A PART OF THE PROJECT **ROMANI PLACES OF CULT AND CULTURE OF DEATH**, WHICH RESEARCH TEAM UNDERTAKES FOR *PROGRAM ROMA CULTURE IN CENTRAL&EASTERN EUROPE* (OSI, Budapest).

experts from these areas; b) by filling in the “Procedure” by officials from the town halls, most often chiefs of local offices, to whom that was official job to do (see “Procedure” at the end of the paper); and by c) interviewing Roma themselves. However, the most precise verification, by visiting each and every Romani cemetery, we will undertake in research project “ROMANI PLACES OF CULT AND CULTURE OF DEATH” which has just been started and will last three years under support of PROGRAM ROMA CULTURE IN CENTRAL EASTERN EUROPE (OSI, Budapest).¹ This verification is a need because it appeared to be another type of cemetery – *burial at one’s own hold*. Informer from municipality of Ljubovija says about this type: “In Selenac and Uzovnica, and it is true for other MK, it is registered that people, both Serbs and others, do not have habit to bury dead people in for that marked places. This is the reason why there are no cemeteries as such but dead people are buried in private ground, mostly meadows – so-called, *baščā*”. This example is to be examined in details and decision should be made of what it represents: a separate type, with which our typology should be broaden, or a variation of local, irrelevant case for typology.

Majority about burying of roma people

Roma everywhere live as a minority, always surrounded by some ethnic majority, which is sometimes consisted of majority people – for example, Serbs in Central Serbia – and sometimes by ethnicity and national minority (Muslims in Sandzak or Albanians in Presevo and Bujanovac). Roma most often share religion or confession with the majority surrounding, the same as they share other cultural characteristics. It would be thus natural they to be buried in the same cemetery. If this was not the case earlier, because of one or another reason, local population should have tolerant attitude towards distribution of “eternal houses”. This is why, while interviewing citizens, we always claimed that *small majority of population would not have anything against Roma to be buried in the local cemetery, completely mixed with other citizens*. Here are the results from couple of research projects done on the different samples and in different areas.

Table 1

NATIONALITY AND CULTURE OF DEATH OF ROMA PEOPLE (1999)²

“Let’s assume that earlier there was no Roma and there is no separated Romani cemetery in your place of living (village or town). Would you be against burying dead Roma in your local cemetery?”

Types of Cemeteries	Serb N / %	Muslim N / %
No, he should be buried in local cemetery (C)	259 / 61,2	3 / 6,0
Maybe there should be separate place for Roma as a part of local cemetery (B)	93 / 22,0	12 / 24,0
Completely separated cemetery so-called Gypsy cemetery should be made (A)	63 / 14,9	34 / 68,0
I would be against, Roma should be buried outside our place of living (D)	8 / 1,9	1 / 2,0
TOTAL	423 / 100,0	50 / 100,0

N tabulated = 500

Missing = 27

¹ Project team consists of Dragoljub B. Djordjevic, head of the team, Dragan Todorovic, the first researcher, Baja Saitovic Lukin, Ibrahim Osmani, and Rade Vuckovic Niski, researchers.

² Research project SOCIOCULTURAL ADAPTATION OF THE ROMANIES IN SERBIA IN THE TRANSITION PROCESSES – INTEGRATION, ASSIMILATION OR SEGREGATION? (1998-2000) was financed by Research Support Scheme (Prague). Research team consisted of Dragoljub B. Djordjevic – team leader, Dragana R. Masovic and Bogdan Djurovic, researchers.

Opposite to Serbs, 68.0% of Muslims intercedes in favor of forming completely separated so-called Gypsy cemetery. If we add to this 24.9% of them who think that forming separate part for Roma in the local cemetery is reasonable, it is obvious that there is no culture of death among Muslims. We can name a number of tragic examples of funeral of Roma and it seems that there will be more of them if interviewed Muslims represent *majority attitudes* of this people. (This should be investigated)

Table 2

PEOPLE FROM NIS AND ROMANI “ETERNAL HOUSES” (2000)³

“Let’s assume that earlier there was no Roma and there is no separated Romani cemetery in your place of living (village or town). Would you be against burying dead Roma in your local cemetery?”

Modality	N	%
No, he should be buried in local cemetery (C)	85	42,7
Maybe there should be separate place for Roma as a part of local cemetery (B)	62	31,2
Completely separated cemetery so-called Gypsy cemetery should be made (A)	45	22,6
I would be against, Roma should be buried outside our place of living (D)	7	3,5
TOTAL	199	100,00

N tabulated = 199

Missing = 1

People from Nis in small majority (42.7%) have positive attitude towards completely mixed burial of Roma in local cemetery, 31.2% prefers separated parts, 22.6% is in favor of completely separated “Gypsy” cemetery, while 31.5% stands for racist attitude and it would relegate Romani eternal houses outside their place of living. The last ones represent drastic case and demonstrate non existence of any kind of culture of death.

Table 3

ROMANI CEMETERIES (2001)⁴

“Let’s assume that earlier there was no Roma and there is no separated Romani cemetery in your place of living (village or town). Would you be against burying dead Roma in your local cemetery?”

Types of Cemeteries	Serb N / %	Albanian N / %
No, he should be buried in local cemetery (C)	19 / 13,1	25 / 17,0
Maybe there should be separate place for Roma as a part of local cemetery (B)	49 / 33,8	76 / 51,7
Completely separated cemetery so-called Gypsy cemetery should be made (A)	76 / 52,4	44 / 29,9
I would be against, Roma should be buried outside our place of living (D)	1 / 0,7	2 / 1,4
TOTAL	145 / 100,0	147 / 100,0

N tabulated = 292

Missing = 8

³ Research project PUBLIC OPINION IN LOCAL ABOUT LOCAL PROBLEMS (2000), financed by Civic Alternatives (Belgrade). Dragoljub B. Djordjevic supervised project segment “*What are like Roma, our neighbors?*”

⁴ Research project THE ROMANIES BETWEEN THE SRBS AND ALBANIANS IN BUJANOVAC AND PREŠEVO (Political and cultural causes of conflicts) (2001) was supported by Program on Global Security and Cooperation Social Science Research Council (Washington). Research team consisted of Dragoljub B. Đorđević – team leader, Jovan Živković and Vladimir Jovanović, researchers.

Results are unexpected: on one side, there are Serbs with attitude that there should be completely physically separated Romani cemetery (52.4%); on the other side, Albanians with attitude that there should be separate part for Roma in the local cemetery (51.7%). If the fact that culture of death among Serbs and Albanians is not developed, so a number of those who accept possibility to bury dead Roma with others, in local cemetery (13.1%; 17.0%), then it is encouraging the fact that they, in huge majority, refuse burial of Roma outside local cemetery because there is a number of tragic examples of Roma burials.

Our research showed that Roma in Presevo and Bujanovac are only buried in their own cemetery, physically separated from Serbian or Muslim (type A).

What about this think non-Roma from Southeast and Southwest Serbia? We this time also claim that small majority of population would not have anything against Roma to be buried in local cemeteries, completely mixed with other citizens (table 4).

Table 4

BURYING OF ROMA (2001)⁵

“Let’s assume that earlier there was no Roma and there is no separated Romani cemetery in your place of living (village or town). Would you be against burying dead Roma in your local cemetery?”

<i>Modality</i>	N	%
No, he should be buried in local cemetery (C)	157	52,7
Maybe there should be separate place for Roma as a part of local cemetery (B)	89	29,9
Completely separated cemetery so-called Gypsy cemetery should be made (A)	42	14,1
I would be against, Roma should be buried outside our place of living (D)	10	3,4
TOTAL	298	100,0

N tabulated = 298

Missing = 2

Our assumption was confirmed: a small majority (52.7%) of non-Roma citizens does not have anything against burying of Roma in local cemeteries, and those who have racist attitude towards burial of Roma outside place of living are statistically irrelevant.

However, as previously undertaken research projects show this majority is not constant and sometimes depends on nation, area of living, and political situation in that area (tables 1, 2, and 3).

Inter-romani prohibition of burial

Roma claim for themselves that they are religiously tolerant people; non-Roma recognize this claim as true. There are hints that Roma are more tolerant towards outside, that is towards non-Roma members of different religions and confessions, than towards nationals of different religions and confessions. It can also happen that two normally confronted religious bodies ally against the third, as it was the case with animosity of Orthodox and Muslims towards Protestant Roma.

We here analyze conflict between Orthodox and Muslim Roma about burials. Not that often, but sometimes one can hear or read in the newspapers that a Muslim group of Roma obstructed burying of their Orthodox brother in their cemetery and vice versa. We asked Roma

⁵ Research project RELIGIOUS LIFE OF ORTHODOX AND MUSLIM ROMANIES IN WESTERN-SOUTHEAST SERBIA, was undertaken with support of Research Support Scheme (Prague). Dragoljub B. Đorđević was supervisor, while Jovan Živković, Dragan Todorović and Vladimir Jovanović were researches.

if there were such incidents in their places of living, that is, if they heard of such incidents (research project referred in footnote 5) (table 6).

Table 6

ROMANI CONFLICT ABOUT CEMETERIES

“It happens that Orthodox Roma prohibit burying of Muslim Roma in their cemetery and vice versa – Muslim Roma obstruct burying of Orthodox Roma. What is the situation in place where you live; are there such cases in your cemetery?”

Modality	N	%
Yes, there is unwritten prohibition.	95	14,3
Yes, there were such cases, but there is no rigid prohibition.	69	10,4
No, both Orthodox and Muslim Roma are buried with no difference.	114	17,2
I do not know, I have not heard about such prohibitions.	386	58,1
TOTAL	664	100,0

N tabulated = 664

Missing= 1

It seems that gossips and reports about it are not without bases. The biggest number of Roma (58.1%) does not know and has never heard of such prohibitions. However, one cannot neglect 14.3% of them who claim that there is unwritten prohibition of burying Roma of different faith, and 10.0% knows about such cases, despite nonexistence of rigid prohibition.

Tragic irony lies in the fact that Roma obstruct burying of Roma of other religion or confession in their cemeteries. As if problems about burying and cemeteries that they have with majority surrounding are not enough. It is not enough that they swallow racial eruptions but they demonstrate on themselves religious intolerance.

What is distribution of responses in respect to religious membership (Orthodox and Muslim Roma) and domicile area (Southeast Serbia and Southwest Serbia) (Table 6a)

Table 6a

Modality	Orthodox R		Muslim R.		Roma in SES		Roma in SWS		Orthodox R in SES		Orthodox R in SWS	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Yes	65	14,8	15	20,8	76	15,3	19	11,4	58	18,2	7	5,8
Yes, but...	48	10,9	11	15,3	55	11,0	14	8,4	40	12,5	8	6,6
No	71	16,1	17	23,6	89	17,9	25	15,1	53	16,6	18	14,9
I don't know	256	58,2	29	40,3	278	55,8	108	65,1	168	52,7	88	72,7
TOTAL	440	100,0	72	100,0	498	100,0	166	100,0	319	100,0	121	100,0
N tabul..	440	100,0	72	100,0	498	99,8	166	100,0	319	100,0	121	100,0
Missing	-	-	-	-	1	0,2	-	-	-	-	-	-

It seems that obstructing of burying of Orthodox Roma is more numerous among Muslim Roma (20.8% + 15.3% = 36.1%) than vice versa (14.8% + 10.9% = 25.7%). This is also more common in Southeast Serbia (26.3%) than in Southwest Serbia (19.8%). We can find verification for this in preliminary analyzed data gathered in the field.

Roma and burials

As we argued above, Roma have been buried in different cemeteries. Our respondents also bury their family members in all variants of the established typology (research project referred to in footnote 5) (table 7).

Table 7

ROMA AND CEMETERY
 “In which cemetery do you bury your family members?”

Modality	N	%
In local cemetery (mixed with majority population) (C)	266	40,1
In local cemetery (separated from the majority population) (B)	166	25,0
In separate Romany cemetery, physically detached from local cemetery (A)	229	34,5
In some other cemetery, outside place of living (D)	3	0,5
TOTAL	664	100,0

N tabulated = 664

Missing = 1

The most prevailing is mixed burial of deceased persons (40.1%), which is in the same time the most preferable type of cemetery from the point of intercultural view. Type of separate Romani cemetery is close to it (34.5%). There are only three examples of racist burial of Roma outside the place of living.

Are there differences in burial of Roma in respect to confessional membership and area (7a)?

Table 7a

Modality	Orthodox R		Muslim R.		Roma in SES		Roma in SWS		Orthodox R in SES		Orthodox R in SWS	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Mixed	228	51,9	6	8,3	162	32,5	104	62,7	136	42,8	92	76,0
Separated	99	22,6	25	34,7	123	24,7	43	25,9	82	25,8	17	14,0
Separate Romany cemetery	111	25,3	41	56,9	212	42,6	17	10,2	100	31,4	11	9,1
Outside place of living	1	0,2	-	-	1	0,2	2	1,9	-	-	1	0,8
TOTAL	439	100,0	72	100,0	498	100,0	166	100,0	318	100,0	121	100,0

N tabul.	439	99,8	72	100,0	498	99,8	166	100,0	318	99,7	121	100,0
Missing	1	0,2	-	-	1	0,2	-	-	1	0,3	-	-

The most preferable burial (type D), that is, cemetery where there is mixed burial of Roma and members of surrounding peoples, almost completely does not exist in the case of Muslim Roma (8.3%). This corresponds with declared attitude of Muslims towards mixed burial of Roma, although they are brothers by religion. In somewhat better situation are Orthodox Roma people in SES, especially in SWS – in 76.0% they are buried with Serbs.

Conclusion

In their recent and somewhere distant past, Roma have always been buried in separate and from their place of living remote areas because of at least three reasons: a) *sharp segregation and stigmatization of the surrounding majority*; b) *internal characteristics of their culture and culture of death*; c) *turbulent socio-historical events*. If we put aside the third cause, since it predisposed movement and destiny of Roma from the time of their arrival on these areas and worked despite their differentiation in respect to religious and confessional slots, it is obvious that the first two reasons transformed during the last decades, that is, they lost their sharpness in cultural space of Serbian Orthodoxy.

General explanation follows the logic according to which, from the angle of integration and intercultural living, except burial outside place of living (D), the other types of cemeteries (A, B, C) legitimate and preferable. Since it is justifiable by civilization, culture, confession, and infrastructure, one will not make a mistake if one favors *mixed burial*, if such integration does not end in complete assimilation. Isn't it natural for two religiously same ethnos to be buried in one cemetery, but that should not end in confluence of weaker into stronger, of minority into majority; while, isn't it unnatural for the members of the same religion to separate places of their final shelter, differentiating only by skin color and striving – minority to self-ghettoization and majority to segregation.

Cemeteries, place and type of burying of Roma are specific test of ethnic and religious tolerance.

PROCEDURE

PROCEDURE DBDJ2001 FOR GATHERING OF DATA ABOUT ROMA, ROMANI-ORTHODOX AND ROMANI-MUSLIM CEMETERIES IN VILLAGES IN SOUTHEAST AND SOUTHWEST SERBIA

(Professor Dr. **Dragoljub B. Djordjevic**)

Name of the place, village: place (in km):	Distance from municipality
It has a church: a) <i>yes</i> b) <i>no</i>	It has a mosque: a) <i>yes</i> b) <i>no</i>
Population (census from 1991):	Number of Roma (exactly or approximately):
Prevail (circle): a) <i>Orthodox Roma</i> b) <i>Muslim Roma</i>	
Does the number of Roma increase or decrease? a) <i>Increases</i>	b) <i>decreases</i>
Reasons for moving: _____	
If there are no Roma, were there any before? a) <i>yes</i> b) <i>no</i>	

Orthodox Roma celebrate: 1) <i>Only Đurđevdan</i> 2) <i>Only Vasilica (so-called. Romany New Year)</i> 3) <i>Only slava (name day)</i> 4) <i>Đurđevdan and Vasilica</i> 5) <i>Đurđevdan and slava</i> 6) <i>Vasilica and slava</i> 7) <i>Đurđevdan, Vasilica and slava</i> 8) <i>They do not celebrate anything from the above</i>
Orthodox Roma celebrate litije (religious procession), zavetina (village religious festival), a) <i>yes</i> b) <i>no</i>
Are Orthodox Roma so-called believers of three-four rites (baptizing, marriage, slava, funeral service): a) <i>yes</i> b) <i>no</i>
(describe): _____

Muslim Roma celebrate: 1) *Only Đurđevdan* 2) *Only Vasilica (so-called Romany New Year)* 3) *Đurđevdan and Vasilica*

Some Muslim Roma celebrate *litije* (religious procession), *zavetina*, that is village religious festival: a) *yes* b) *no*; *slava*: a) *yes* b) *no*

Muslim Roma:

1. *circumcise children*: a) *yes* b) *no* 2. *Go to mosque on regular bases*: a) *yes* b) *no*

3. *bury according to Muslim law*: a) *yes* b) *no* 4. *Fast for Ramadan*: a) *yes* b) *no*

5. *celebrate Ramadan and Kurban Bairam*: a) *yes* b) *no*

Roma are buried:

a) *In their own, so-called Gypsy cemetery which is physically separated* (how and how much) *from so-called Serbian, that is Muslim*;

b) *In their own, so-called Gypsy cemetery which is physically connected* (how) *with so-called Serbian, that is Muslim*;

c) *In so-called Serbian, that is Muslim cemetery* (how) *mixed with other citizens*;

d) *In some other cemetery, outside place of living* (reasons: prohibitions, tradition and so on.)

Description of cemetery

Brief description should be on the back side of the paper general condition of cemetery (hygiene and keeping); is it fenced or not; condition of grave (fenced or not, elements of kitsch, craft elements or elements of so-called peoples' craft, which colors prevail); condition of monument (quality, keeping, deceased person information and its grammatical correctness); epitaphs (note); are there any busts, chapels and similar; cases of Muslim Roma who were buried in Orthodox cemetery and vice versa; if it is separate Romany cemetery compare it with the condition of Serbian, that is Muslim; name cases of shabby Romany cemeteries and graves and similar.

References

A Sociological Insight into the Fate of the Romanies (2001), In: *Facta Universitatis*, Series: *Philosophy and Sociology*, Vol. 2, N. 8.

Cigane moj - Romi u Vojvodini (1997), PČESA, Novi Sad.

Ђорђевић, Д. Б. (1983), Марксизам и проблем смрти (Критика теолошке критике), *Марксистичке теме*, 7 (3): 245-251.

- (ред.) (2000), *Роми - наше комшије*, Комрениски социолошки сусрети, Ниш.

- (2000a), *Živeti s Romima*, *Republika*, 12 (234): 21-28.

- (2000b), *Kakvi su Romi, naše komšije*. U: J. Živković i D. B. Đorđević (pri.), *Iskorak moći publike* (str. 69-83), DDA/JUNIR/KSS, Niš.

- (2001), *Religijska većina o religijskoj manjini* (Stavovi Srba o Romima kao vernicima). U: Vukomanović, M. i M. Vučinić (pri.), *Interreligijski dijalog kao vid pomirenja u Jugoistočnoj Evropi* (str. 153-178), Beogradska otvorena škola, Beograd.

- (2001a), *Klasična religioznost Roma*. U: *Vere manjina i manjinske vere* (str. 179-198), JUNIR/ZOGRAF, Niš.

Ђорђевић, Д. Б., Filipović, M. i studenti (2002), *Sociologija romskog identiteta*, Komrениски sociološki susreti i Smyk, Niš.

Ђорђевић, Д. Б. и Д. Тодоровић (1999), *Јавор изнад главе (Класична вера и ромско-православна сеоска гробља)*, Комрениски социолошки сусрети, Ниш.

- (1999a), *Srpsko pravoslavlje i Romi*. U: *Hrišćanstvo, društvo, politika*, JUNIR godišnjak VI, Jugoslovensko udruženje za naučno istraživanje religije, Niš.

- (2000), *Romsko-pravoslavlje i seoska groblja* (Problem, hipoteza, procedura i literatura), u: *Seoske crkve i groblja u Vojvodini* (str. 656-660), PČESA, Novi Sad.

Ђорђевић, Д. Б. и J. Živković (pri.) (2002), *Romi na raskršću*, Punta i dr., Niš.

- Ђуровић, Б. (1999), Друштвена сегрегација и гетоизирана свест Рома, *Градина*, 34 (5-6): 65-72.
- Ђуровић, Б. и Д. Б. Ђорђевић (1996), Обреди при великим верским празницима код Рома у Нишу, *Етно-културолошки зборник*, 2(2): 66-72.
- Henkok, I. (Ian) (1995), Posledice anti-romskog rasizma u Evropi, *Beogradski krug*, 2 (1-2): 221-227.
- Илић, Р. (pri.) (2001), *Dokle?*, Romski informativni centar, Kragujevac.
- Јашић, Н. (2001), *Stari niški Romi*, Komrenski sociološki susreti, Niš.
- Јовановић, В. (2001), *Ромско-српско-енглески речник религијских речи и израза*, Комренски социолошки сусрети, Ниш.
- Јовановић, Ж. и др. (2001), *Integracija bez asimilacije - Potrebe/problemi romske populacije u Srbiji iz ugla 34 RNVO*, Ћигоја штампа, Београд.
- Канев, К. (1997), Динамика међуетничких тензија у Бугарској и на Балкану, *Градина*, 37(12): 171-201.
- Мирга, А. и L. Mruz (1997), *Romi - Razlike i netolerancija*, АКАПИТ, Београд.
- Ристић, Т. V. (1995), *Kamen iznad glave: epitafi s prokupačkog groblja*, izdanje autora, Prokuplje.
- Стајић, С. (2001), *Грејачки Роми*, Комренски социолошки сусрети, Ниш.
- Тодоровић, Д. и Д. Б. Ђорђевић (2000), О групама, занимањима, обичајима и вери Рома у делу Тихомира Ђорђевића, *Теме*, 24 (3-4): 58-78.
- (2001), The Gypsy cemetery in Donji Komren, *Facta Universitatis: series Philosophy and Sociology*, 2 (8): 445-455.
- (2002), Romska kultura smrti. U: Ђорђевић, Д. В. и Ј. Живковић *Romi na raskršću* (str. 142-155), Punta i dr., Niš.
- Трајковић, И. (1991), Роми - Цигани Ниша, *Зборник Народног музеја у Нишу*, 6-7: 89-116.
- Живковић, Ј., Тодоровић, Д., Јовановић, В. и Д. Б. Ђорђевић (2001), *Ромске душе - различити друмови до ромских душа* (књига часописа "Теме"), Универзитет у Нишу, Ниш.

**SEKCIJA D:
NEKE UPITNOSTI KULTURNIH I
ETNIČKIH IDENTITETA BALKANSKIH NARODA**

POLITIKA IMENOVANJA NACIONALNIH MANJINA U JUGOSLAVIJI/SRBIJI – APSTRAKCIJA I SVEMOŽNOST U SLUŽBI RAZDORA I ASIMILACIJE

Uvodne napomene

Na ovaj način određena nam, istina pomalo i tek na prvi pogled za naše prilike neobično, tema bit će ponajbolje, čini se, elaborirana ukoliko to učinimo na sljedeći način. Prvo bismo trebali posve jasno precizirati, i to u ravni rasprave u i oko načelnih problema i pitanja, ono što razumijevamo pod onim, vjerojatno dosta čudnovatim, *politika imenovanja*. Nakon toga bi se onda trebalo izravno ukazati i na važnost same stvari – *problem*, naime, samoga *imena* i *imenovanja* kao takvog, ali isključivo u kontekstu njegovoga društvenoga situiranja a ne služenja njime u privatnosti: u pitanju je ovdje uvijek jedan specifičan diskurs u danome socijalnome ambijentu u kojemu se politika imenovanja realizira. To ćemo, pak, u ovoj radnji iz više razloga učiniti tek *uzorno*, a na predlošku reprezentativnih biblijskih prisposoba, i to osobito onih starozavjetnih, budući da je tamo ova problematika, čini se, iznijeta u jednome paradigmatiskome obliku.

Naravno, e da bi postigli naš krajnji cilj – analitički promotriti narav i politiku imenovanja nacionalnih i etničkih zajednica u našoj državnoj zajednici u posljednje vrijeme, za koju smo već u naslovu naznačili da je itekako *prijeporna* – a nakon iznošenja ovih uvodnih i načelnih uvida, moramo se „pozabaviti“ i sa samom biti stvari: sprovesti jedan analitički zahvat glede konkretne politike imenovanja koja se vodila u nas, politike imenovanja koja je inače sastavni dio cjelokupne tzv. manjinske politike. Dakako, to ćemo učiniti tako što ćemo prvo iznijeti osnovne značajke politike imenovanja u nas kroz jedan kratki povijesno-rakursni prikaz toga problema, da bi na koncu ova naša kratka rasprava završila analizom rješenja što ga je ponudio Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina, koji je Narodna skupština Savezne Republike Jugoslavije jednoglasno usvojila na svojem zasjedanju od 27. veljače 2002. Na taj bismo, dakle, metodski način postigli naš u radnji postavljeni cilj – utvrditi samu narav, načine, te moguće posljedice konkretne politike imenovanja nacionalnih manjina u nas.

Što je to politika imenovanja?

Značenjsko polje ove u nas još ne, ili barem ne često ali zato ipak legitimno, korištene pojmovne sintagme u diskursima pojedinih društvenih znanosti moći ćemo vjerojatno ponajbolje iskazati, a onda i moći razumjeti, tek kada jasno naznačimo sam način razumijevanja kako pojma politike tako i pojma imenovanja. Pri tomu, naravno, nećemo ovdje nuditi od toga ništa novoga, do li ono što su iznijela dosadašnja teorijska iskustva: u interpretaciji ćemo, dakle, pratiti klasične oblike razumijevanja i definiranja ovih pojava, osobito u slučaju pojma politike, kako su ih oni zadobili u, isto tako, klasičnim znanostima o društvenoj problematici – ponajprije, naime, u sociologiji i politologiji.

U tom smislu, odgovor na naše prvo pitanje, ono naime *što je to politika*, možemo dati na sljedeći način. Opće je znano da se pojmom *politika*, pojam koji inače ima isti oblik u skoro svim jezicima današnje Europe, a, etimologijski promatrano, dolazi od jedne starogrčke riječi, najčešće označava *ukupnost* ljudskih *nastojanja* da se unekako *uredi* vlastiti *zajednički* život ljudi. Pri tomu se taj napor, to jest ukupno nastojanje mnogih ljudi koje je usmjereno ka gradnji nekakve zajednice, mora nadavati posve *svrsishodno* i biti u nečemu minimalnome *smisaono*, jer bez određene svrsishodnosti i smisaonosti u temelju nema ni jednoga oblika ljudske zajednice. Tako se uz pojam politike onda vezuje ono ljudsko *djelovanje* koje ne se samo da se ravna spram ideala, već i ono koje vodi računa i za same metode vlastita realiziranja. Iz samih se, naime, ideala izvodi slika zajednice kod participijenata, koja se onda treba dosegnuti ili pak

očuvati na određene načine u procesu vlastita samorealiziranja. Sama, pak, *ukupnost* toga i takvoga *nastojanja* u obliku ljudskoga *djelovanja* oko i glede uređenja zajedničkoga života ljudi a na, dakle, smisaon i svrhovit način, što se nekako zbirno određuje i imenuje kao *politika*, obično se onda, kao u sebi složeno i višeslojno, u literaturi dijeli na sljedećih 6 sastavnih dijelova ili pak imanentnih segmenata.

Prvo, politika već kao takva pretpostavlja, to jest ima u vidu, kako smo već naznačili, samo *djelovanje* qua *djelovanje* čovjeka. Ona, naime, razumijeva i računa na čovjeka u, prije svega, njegovome *praktičkome* aspektu. Ono, djelovanje naime kao per definitionem praktičko, u politici mora, pak, biti *smisleno* i *racionalno*, a primarno usmjereno ka životu s drugima u najširem obliku zajedništva na principima nekakvih pravila i nekakvoga reda. Jednostavno, riječ je o onome djelovanju koje teži ostvarenju života u *uređenoj zajednici* bića koji se onda (samo)razumijevaju i kao *rationale animale*. *Drugo*, ono, to djelovanje naime, u politici, budući da se ostvaruje s drugima u zajednici koja predviđa red, mora biti nužno vezano i uz nekakvu *moć*. Ta se moć onda na određen način i na različitim mjestima raspoređuje u toj uređenoj zajednici. Isto tako važi i to da se s njom i na različite načine raspolaže – kako kod samih „vlasnika“ moći, koji je onda mogu aktivno unekako različito producirati, tako i kod onih koji je na neke načine trpe, to jest unekako je različno mahom pasivno podnose. Ovo se posebno treba imati u vidu, budući da je još od jednog od otaca liberalizma lorda, naime, Actona znano da upravo ona, moć sama, često podređene čini malodušnima, bezvoljnima i krajnje pasivnima, onesposobljavajući ih ujedno za aktivnu životnu borbu u zajednici s drugima, što je osobito zanimljivo iz rakursa većinsko-manjinskih relacija, jer se ovdje moć obično ne distribuira pravedno. *Treće*, kada govorimo o takovrsnome djelovanju koje stoji uz ovakav pojam politike, sljedeća njegova značajka je ta da je to djelovanje koje se odvija u *ustanovama* i *institucijama* zajednice u kojoj se u nekakvom zajedništvu s drugima boravi. Jedino, naime, na taj se način može osigurati sljedeći zahtjevni element političkoga: istrajnosti glede *pravilnosti* u opstojnosti zajednice te procesi *konstituiranja* i *učvršćivanja* zajednice. Zatim, *četvrto*, to je takvo nastojanje oko zajedničkoga života, koje obično ima oblik *države*. U njoj se onda, s jedne strane, formalno institucionalizira moć u vidu hijerarhijski ustrojene *vlasti*, a, s druge strane, na taj se način omogućuje i prevođenje nosećih društvenih tendencija u pravne norme ili forme. Pretposljednje, *peto*, u politici se računa na takvo djelovanje koje je usmjereno i oko oblikovanja i javnog zastupanja različitih interesa i potreba od strane različitih strana. Ovdje posebno osvješčujemo činjenicu da se upravo u ovome sastojnome dijelu događa na jedan poseban način političko prenošenje poruka i načina njihova primanja, što naravno ovisi o mnogo činitelja. Time se ovaj dio onda izravno smiješta u značajan dio našega drugoga problema, onoga naime oko *imenovanja* nacionalnih manjina od strane nositelja vlasti. Na koncu, *šesto*, u politici imamo takvo skupno nastojanje ljudi koje je usmjereno oko stvaranja i uspostave odnosa s neposrednom okolicom, koje, pak, također može biti dvostrano: jednom je to neka druga uređena zajednica ljudi, a drugi puta je, pak, riječ o prirodi.

Što je, pak, to *imenovanje*? To je, jednostavno rečeno, čin davanja, pripisivanja ili nadjevanja imena nekome ili nečemu od strane nekoga. Ovdje su, čini se, tri stvari značajne za naš glavni spoznajni interes. *Prvo*, važno je pitanje samoga *davanja* imena za nekoga ili nešto, budući da taj čin u sebi pretpostavlja, naime u vlastitoj realizaciji u danom socijalnom okružju, posjedovanje nekakvog elementa moći od strane onoga koji ime daje, to jest koji ga unekako *nadijeva* nekome. Drugim riječima, imenovati može samo onaj tko raspolaže s tom vrstom moći – davatelj imena mora imati moć davanja imena, a davanje imena onda obično biva konkretno realizirano od strane onih koji i raspolažu s takovrsnom moću. U tom smislu, samo imenovanje često puta biva i odraz konkretnih odnosa moći u datim društvima. Naravno, ovdje nas zanima isključivo pitanje davanja imena ili imenovanje u sferama javnosti, te tamo gdje se različito distribuira moć u stanovitoj dijalektici između davatelja i primatelja imena. Zatim, *drugo*, važno je ovdje, osim samoga čina imenovanja, čini se i pitanje pukoga *služenja* to jest *korištenjem* imena, koja su, dakle, od ranije od nekoga već dobivena. To se u glavnome događa kroz procese jednostavnoga *nazivanja* i *oslovljavanja*, koje se odvija kroz različite medije i od strane različitih medijatora unutar članova jedne zajednice i unutar jednoga danoga

ideologijskoga ambijenta. Naravno, ovo puko nazivanje i oslovljavanje koje se događa u sferama javnosti ne mora biti uopće vezano uz nekakvu moć – ovdje se radi o običnom služenju, takoreći operiranju, s već ranije danim ili dobivenim imenima, tako da se najčešće radi o pukom preslikavanju politike imenovanja koja je na djelu. Pa ipak, ono najčešće poprima oblike stereotipija, budući da se odvija u jednom, ideologijama opterećenom, socijalnom milieuu. I na koncu, kao *treće* ovdje važno imamo sljedeće: sama *narav* konkretnog društvenog okružja u kojemu se odvija kako davanje imena tako i ono što slijedi nakon toga – njegovim služenjem kroz nazivanje: u kakvim uvjetima se odvija samo pulsiranje onoga što smo imenovali kao oslovljavanje. Očito, za naš glavni spoznajni interes glede problematike imenovanja nacionalnih manjina u jednome društvu značajna su sljedeće tri skupine pitanja. Prvo, u kojim se prilikama daje određeno ime za nekoga ili nešto i kako se ono daje? Zatim, da li ime odgovara istini i tko ga daje? I na koncu, imamo i pitanje, to jest načelni problem: s kojim se ciljem daje određeno ime?

Dakle, na temelju se do sada iznijetoga našega interpretativnoga modela može reći da se pod *politikom imenovanja* u ovoj radnji razumijeva *svako javno nastojanje određene instance unutar jedne zajednice, koja obično mora imati za to i prikladnu moć, oko, prvo, određena a zatim i davanja konkretnoga imena za nekoga ili nešto, a što ovdje znači za neku narodnosnu skupinu, koje onda često ima u sebi ugrađenu i autirotetnu snagu države, a distribuirati se u svim formalnim i neformalnim oblicima općenja i distribucije govora u zajednici, što pak često poprima i značajke diskursa moći*. Politika imenovanja, dakle, može imati značajke službenog ili oficijelnog, to su slučajevi kada neka državna razina nešto ili nekoga imenuje, ali može imati i značajke nekih drugih, dakako, legitimnih dijelova u, inače, jedinstvenome javnome prostoru određene državne zajednice, koja kao takva onda imaju i daleko manju snagu. S druge strane, važno je stalno imati na umu još i to da se politika imenovanja najčešće realizira u *svakodnevju*, kroz puko oslovljavanje i nazivanje u medijima javnoga općenja u jednoj zajednici i u danome ideologijskome ambijentu, te tako poprima značajku činjenice od općeg važenja i značaja.

Ime, narav i načini imenovanja u Bibliji

Prve, čini se, značajnije pripovijesti u, inače dugoj, povijesti memoriranja odgovora koje je čovjek davao na određene egzistencijalne probleme i pitanja, gdje dakako spada i čudnovat fenomen imenovanja, a u kojima se ne samo prosto tematizira već i nudi nekako suvislo tumačenje činjenice imena i imenovanja jesu pojedina izvješća koja nalazimo u nekim knjigama Biblije. Pri tomu, ova izvješća i uopće recepcija ovoga problema ovdje nisu nimalo naivna. Štoviše, čine nam se izuzetno inspirativna i za našu radnju – nude, naime, određene još i danas vjerojatno validne odgovore kada su u pitanju ime, narav i sam način imenovanja. I što nakon analize biblijskih sadržaja možemo o ovome našem problemu zaključiti? U pitanju je nekoliko sljedećih, još uvijek kako rekosmo, relevantnih i aktualnih momenata.

Prvo, slično kao i Bog, i čovjek je biće koje, osim Njega, jedino još može davati nekome imena. Bog je, naime, čovjeka nakon stvaranja prvi imenovao – dao mu je ime Adam, a čovjek je onda druge imenovao. I po toj se onda značajki, među ostalima, on, čovjek, razlikuje od ostalih životinja. Čovjek je, dakle, biće koje može dati ime, i to ne samo samome sebi, već je on sposoban to činiti i drugima. I ta je mogućnost davanja imena drugima onda u temelju njegova bitno *odnosna* bitka. U ovome smislu, a već na početku Biblije, u Knjizi postanka, u drugoj glavi, čitamo ovo: „I reče Jahve, Bog: 'Nije dobro da čovjek bude sam: načiniti ću mu pomoć kao što je on'. Tada Jahve, Bog, načini od zemlje sve životinje u polju i sve ptice u zraku, i predvede ih čovjeku da vidi kako će koju nazvati, pa kako koje stvorenje čovjek pozove, da mu tako bude ime. Čovjek nadjene imena svoj stoci, svim pticama u zraku i životinjama u polju“ (Ps 2, 18-20). Prvi je čovjek prema biblijskome izvješću i svojoj ženi nadjenio ime: „svojoj ženi čovjek nadjene ime Eva, jer je majka svima živima“ (Ps 3, 20). Vidimo, dakle, da je Bogu nekako najsapripadnije stvarati, a čovjeku, pak, davati imena. To je jednostavno dio njegova habita, barem prema Božjemu naumu o njemu. No, važno je ovdje

istaknuti to da čovjek prema kršćanstvu može ne samo nazivati nekoga po imenu, oslovljavati ga na taj način ili p(r)ozivati ga, već mu može i ime dati – nadijevati ime jeste jednostavno moć koju posjeduje i čovjek. To spada kao sastavni dio u njegovu moć gospodarenja nad drugima, to jest životinjama. Pri samome, pak, davanju imena ujedno treba nastojati to činiti na sljedeći način: davati takvo ime koje će biti prikladno naravi bića. O tomu najbolje svjedoči ovdje korišten drugi primjer, onaj naime o imenovanju Eve, budući da etimologija njezina imena izravno potiče od onoga „majka“.

Na taj je, pak, način ime u najužoj povezanosti s *identitetom* nekoga ili nečega. Imenom se, naime, obično najčešće označava ono *što* nešto ili netko *jest*. Samo ime mora unekako korespondirati s naravi imenovanoga, što je zapravo onda *druga* puoka u kršćanskome razumijevanju načina imenovanja. U tome teorijskome smislu postavljeno, ispravno imenovati nekoga ili nešto u kršćanstvu se razumijeva i kao *norma*, kao jedna konkretna normativna *zadaca*, koja se treba u životu ispunjavati: „Jao onima koji zlo dobrom nazivaju, a dobro zlom“, kaže tako u duhu toga načela izričito i nedvosmisleno prorok Izaija (Iz 5, 20).

Mora se, dakle, voditi računa i o tomu da se prilikom imenovanja ima u vidu prije svega objektivna referenca o predmetu koji se imenuje, to jest mora se nastojati da se izbjegne bilo kakva subjektivnost u tomu činu. Ukoliko se, pak, to postigne, da naime ime odgovara istini onoga imenovanoga, tada postoji određena vrst teško razumljive i odgonetljive *istovijetnosti* između imena i imenovanog, što je *treća* značajka naravi imenovanja u kršćanstvu. Tim prije se to treba imati u vidu ovdje jer se u kršćanstvu susrećemo i s imenom onoga bića koje posjeduje bitno sakralne značajke. To je, prije svega, ime bića Boga. Prema ranije usvojenome načelu o izravnome korespondiranju nositelja imena i imena samoga, imamo tako da je ime Boga gotovo jednako njemu samome. Stoga se ono mora, pazimo sada, ne samo *imenovati* ili pak jednostavno *nazivati*, već se spram ovoga imena i *zaziva*, ono se čak i *štuje* od strane čovjeka. Preko njega, imena naime, događa se *štoviše* i *ufanje* u Boga. O svim ovim smislovima navodimo sljedeće: u Prvoj knjizi ljetopisa čitamo: „Da blagoslivljaju njegovo ime dovijeka“ (1. ljet 23, 15); ili pak kod proroka Tobija se govori da se treba „hvaliti Boga, uznositi ime njegovo“ (Tob 12, 6); a autor knjige Izlaska govori da se s imenom Boga mora postupati obazrivo: „Ne uzimaj uzalud imena Jahve“ (Izl 20, 7); u psalmima, pak, psalmist razdragano recimo pjeva sljedeće: „Pjevajte Bogu, slavite mu ime“ (Ps 65, 5); a prorok Izaija kaže glede ufanja: „nek se uzda u ime Jahvino“ (Iz 50, 10); u Novome zavjetu evađelist, pak, Matej u istome duhu kaže: „ime njegovo nada je narodima“ (Mt 12, 21).

Ime je, osim toga, i oznaka za *postojanje* njegova nositelja, kao i za kvalitetu i kvantitetu njegova trajanja. To je, naime, četvrti poučak iz Biblije o ovome problemu. Tko ima ime taj i postoji, kaže ova tvrdnja, a tko ga nema, on ni ne postoji. Pri tomu je to postojanje posve limitirano: i to određenim načinom kao i točno određenim vremenom. Recimo, prvi dio naše tvrdnje, naime onaj o samome postojanju, u knjizi se Ponovljenega zakona na negativan način izriče ovako: „da zatreš ime njihovo pod nebom“ (Pnz 7, 24). Ono se, ime samo naime, ujedno i *stiče*: u prvoj se knjizi Makabejaca u tom smislu kaže: „Spominjite se djela što ih oci naši izvršišu u svoje vrijeme. Steći ćete tako slavu veliku, bit će vam besmrtno ime“ (1. Mak 2, 51). To se, pak, može stoga što, kako kaže mudri Sirah, „Ime živi za sva pokoljenja“ (Sir 44, 14). Na samome kraju ovoga dijela reći ćemo još i to da kršćanska paradigma tumačenja fenomena imenovanja drži da je ime *transcendentni* čuvar onoga pozitivnoga: „Dobro je ime bolje od velikog bogatstva“ (Izr 22, 1); ili u negativnome smislu rečeno isto u Mudrim izrekama: „opakima se ime proklinje“ (Izr 10, 7). Dakako da je sve to u neakvoj vezi i s razumijevanjem čovjekove besmrtnosti ovdje u Starome zavjetu, što nas ovdje previše ne zanima, no smatrali smo za shodnim ipak spomenuti i to iz jednostavnog razloga kako bismo ukazali na sljedeću činjenicu: ime se ovdje razumijeva sa snažnim nabojem metafizičkoga značenja, što će se, čini se, zadržati sve do danas, osobito u sferama koje su slične religijskoj, kao što je, recimo, ona ideolojska.

Politike imenovanja manjina u nas

Naravno, naša intencija u ovome radu nije izložiti cjelokupnu povijest politike imenovanja nacionalnih manjina u Srbiji, budući da bi to zahtijevalo radnju s daleko većim opsegom, a i naš je eksplicitno postavljeni cilj daleko skromniji: sadržan je tek u tomu da vidimo kako se je to događalo imenovanje manjina u nedavnoj prošlosti u našoj državnoj zajednici, čiji su snažni refleksi, predmnijevamo dakako, onda prisutni i danas, na primjer u manjinskom nam zakonu. Pa ipak, moramo konstatirati da je određena politika imenovanja nacionalnih grupa u nekome obliku na prostoru koji pokriva današnja Srbija postojala stalno, budući da su u Srbiji, bez obzira dakle na teritorij koji je ona pokrivala, zatim državno uređene i vrijeme, uvijek bili prisutni i pripadnici nacionalnih zajednica kojih je bilo daleko manje, a spram njih su se ipak morali uspostaviti i nekakvi oblici odnošenja, to jest čiji je položaj u datom društvu morao biti unekako određen i kodiran. To je sve stoga što se državno osamostaljenje Srbije i kasnije njezino opstojanje, koje je mijenjalo teritorij prostiranja, kao i samo njezino konstituiranje kao državne zajednice odvijalo u doba kada su države građene prije svega kao *nacionalne*, pa je konstantno postojalo i snažno artikuliranje takvih vrednota u gradnji i uopće opstojnosti državne zajednice, ali ujedno i diferenciranja među članovima zajednice upravo po tomu kriteriju. Sami ti složeni procesi koegzistencije različitih nacionalnih zajednica u istome društvenome prostoru, koji su često puta imali i izuzetno tragičke obrise, pretpostavljali su nužno i određeno *imenovanje* inonarodnika. Dakle, politika imenovanja je tek jedan, istina mali ali ipak značajan, dio ukupne politike koja se vodi(la) prema manjinama ne sam ovdje. A samo je, pak, imenovanje, (bilo) potrebno stoga da bi se, je li tako, znalo ne samo s kime se neki odnosi uspostavljaju nego i s kim se još u zajednici živi. Stoga ih se, dakle, onda kao jednostavno prezentne u zajednici trebalo na neki način i imenovati. Naravno, politika imenovanja nije uvijek imala tako plemenite ciljeve: često je znala biti stavljena i u funkciji nekih drugih ciljeva određene manjinske politike, recimo u funkciju otvorene i gole asimilacije.

Ukoliko se, pak, naznačena problematika stavi u jedan širi povijesni kontekst našega prostora, onda se određene strategije u politici imenovanja ovdje mogu pratiti zajedno s konkretnim političkim projektima koji su tijekom povijesti ovdje dominirali, a koji su uvijek sebi sadržavali kao sastavni dio i onaj dio koji se ticao odnosa prema nacionalnim manjinama. Tako recimo, naravno grubo promatrajući, jednu situaciju glede toga imamo u vrijeme do uspostave zajedničke države Južnih Slavena kada se Srbija konstituirala kao država i to na prostoru Balkana; posve je druga situacija između dva svjetska rata kada se ostvaruje ideja države južnoslavenskih naroda a prostor opstojnosti Srbije širi se i na Sjever i Jug; zatim nakon toga, to jest u vrijeme socijalističkoga društvenog sustava, koji je još i u sebi višeslojan; a posljednju imamo nakon dolaska i uspostave Miloševićeva režima, koja u mnogo čemu a po nekakvoj inerciji traje još i danas. Dakako ovako ponuđena skica razlikovanja i periodizacije mora se uzeti sa značajnom rezervom, budući da politika imenovanja nije niukako nikada u sebi monolitna: ona, naime, u sebi sadržava mnoge nesvodive razlike i specifične pojedinosti. Tako se može s pravom pretpostaviti da je jedna politika imenovanja bila spram Bošnjaka i Turaka za vrijeme i neposredno nakon balkanskih ratova, a posve druga i isto vrijeme spram, recimo, Židova ili Nijemaca u tadašnjoj Srbiji. Ili jedna se politika imenovanja vodila spram Nijemaca odmah nakon II. svjetskog rata a dijametralno suprotna bila je situacija po ovome pitanje kada je riječ o Hrvatima u Vojvodini, napose onima u Bačkoj.

Dakle, mi svjesno u našoj radnji akcent stavljamo na razdoblje od dolaska Miloševića na vlast, uz napomenu da je politika imenovanja u socijalizmu mahom pratila imperativ objektivnih determinanti kod davanja imena, što ćemo kasnije i potkrijepiti. Ono što, pak, nije upitno kada govorimo o Miloševićevoj političkoj ideji u kontekstu manjinskih nacionalnih zajednica jest, čini se, sljedeće: to je doba u kojemu su se događale raznovrsne *pogubnosti* po nacionalne manjine koje žive na prostoru Srbije, što, nadamo se, ovdje nije potrebno posebno činjenično potkrijepljivati. One su, te pogubnosti naime, imale različite oblike, upotrebljavala su se različita sredstva, ispoljavale su se različite metode. No, vrijedi i to da nisu sve manjine bile jednako izložene tim negativnim procesima... Pa ipak, mora se priznati da je ukupna

manjinska politika Miloševićeva političkoga projekta bila, u preovlađujućim dijelovima, izuzetno *negativna*.

Ono što je za nas, međutim, ovdje daleko zanimljivije jeste to da je sastavni dio te i takve politike prema manjinama bila i sličnovrsna, očito dakle unajmanje *upitna*, politika imenovanja koju je njegov režim vodio. Njezina bi se aksioma, vjerojatno ispravno, mogla ovako odrediti: nazvati, to jest, imenovati *i* drugačije *neku* od manjina – to jest putem drugačijeg imena kojega daje, to jest propisuje država, preko svojih instanci a koje imaju značajke moći, *razoriti* kohezioni moment u identitetu neke manjinske zajednice, a koji se ima i putem jedinstvenoga imena. Ujedno, naravno, stara se imena ne zatiru baš posve, jer unekako ostaju vrijediti još iz doba socijalizma dobivena i uvriježena, i mahom prava imena manjina, ali se dodaju i druga, koja se onda snažno, najčešće uz autoritet i druge vrlo respektabilne mehanizme države, *favoriziraju*. Istodobno, uz staro se ime stvaraju i pridodaju izuzetno negativni sadržaji i konotacije, što također pridonosi ne samo slabljenju i razaranju identitetskog obrasca kod pripadnika manjina, već uvjetuje i bijeg iz postojećeg manjinskog identiteta. Toga su možda najbolji primjer upravo Hrvati, koji su, osobito početkom devedesetih, preko svojega imena svođeni u javnome diskursu do ekstremnih negativnosti.

Takva se pogubna politika imenovanja vodila, kako rekosmo, tek spram nekih manjina, recimo spram Mađara nije, i ukoliko pažljivije pogledamo koje su to bile, vidjet ćemo da su to manjine iz dvije različite skupine: u prvu spadaju one koje, na temelju različitih razloga, nemaju izgrađen ili učvršćen vlastiti identitet, a u drugoj su pak manjine koje bi mogle u nečemu predstavljati prijeteću opasnost. To su, prije svega, dvije, nakon raspada SFRJ, novonastale manjine u Srbiji – Hrvati i Bošnjaci, spram čijih je domicilnih država Srbija bila u otvorenome ratu, a iz druge skupine su one čija su imena zbog nekih drugih razloga vlastima bila upitna, kao što su Albanci, Rusini, Bugari, Romi i Rumunji. Tako su Hrvati u Vojvodni bili imenovani *i* kao Bunjevci i kao Šokci, a Bošnjaci kao *i*, s tako prepoznatljivim malim slovom *m*, muslimani ili pak Goranci. Albanci su dobili ime Šiptari, Rusinima se, pak, priječilo imenovanje kao Ukrajinaca, Romi su dobili imena Aškalija i Egipćana, a Bugari pak Šop. Ovu je svjesnu politiku stanovitoga *preimenovanja* pratilo onda i određeno, da tako kažemo, *podupirajuće* djelovanje – izdašna pomoć u pravljenju infrastrukture kod novo- ili bolje preimenovanih manjina, zatim pozitivna svakovrsna diskriminacija istih, stalno nagrađivanje, isključiva financijska podrška, ekskluzivitet u pojavama u polju javnosti... Ujedno, ti isti procesi ali u suprotnom smislu, dakle s bitno negativnim predznakom, odvijali su se kod onih koji su pristali nositi stara imena. Naravno, ne treba biti posebno vispreni tumač etničkih odnosa pa uvidjeti da je krajnji cilj ove perfidne politike imenovanja bio posredna asimilacija nacionalnih manjinskih zajednica – tako se naime vrlo vješto krunilo ili bolje uništavalo ispoljavanje spremnosti manjinskih zajednica glede očuvanja vlastitog nacionalnog identiteta. Naravno, tako su ozbiljno narušavani i drugi resursi koji su u funkciji očuvanja identiteta. I u tome se imalo, čini se, zavidnih uspjeha, o čemu će zacijelo svjedočiti rezultati ovogodišnjega popisa stanovništva.

Politika imenovanja i novi zakon o manjinama

Nova je vlast, koja je osigurala pobjedu na izborima u listopadu i prosincu 2000. godine uz, naglasit ćemo ovdje, *presudnu* pomoć glasača iz redova manjinskih zajednica, budući da su gotovo svi bili listom za široku koaliciju DOS-a, osobito na početku obnašanja funkcije vlasti, snažno insistirala i na promjeni ukupne manjinske politike – najavljivala je čak pomalo i revolucionarne iskorake. To je vjerojatno i stoga što su u pobjedničkoj koaliciji DOS participirale i dvije značajne manjinske političke stranke: jedna je stranka iz mađarske, a druga je iz bošnjačke manjinske zajednice, čiji su onda predstavnici postali čelni ljudi novih vlasti: dobili su, među ostalim, da vode i nadležno ministarstvo za manjine na saveznoj razini te istovrsno tajništvo u Izvršnom vijeću Autonomne pokrajine Vojvodine. No, ubrzo će se pokazati da su ta zalaganja bila manje-više deklarativne naravi i provenijencije, te da je neke ozbiljnije odlučnosti i spremnosti za jedan *radikalniji* raskid s Miloševićevom manjinskom

politikom ipak i istinski nedostajalo kod predstavnika novih vlasti. Slično, kao što se danas, nakon skoro dvije godine od promjene vlasti, sa sigurnošću može tvrditi da politika prema manjinama glede toga nije bila jedini izuzetak... Tako je na primjer čak izostalo i jedno kvalitetno i obuhvatno tematiziranje negativnih učinaka Miloševićeve političke ideje po manjinske zajednice, kao uostalo i mnogo toga drugoga na ovome planu. Isto vrijedi i za najveći dio predstavnika civilne sfere, koji se isto tako nisu baš pretrgli od napora i rada na tematiziranju ovih pitanja.

Pa ipak, ne može se reći da nekih pomaka u manjinskoj politici nije bilo ili pak da ih ni sada nema, kao što bi lažno bilo reći da se situacija nije izmijenila ka boljem bar u nečemu. No, isto tako je teško osporiti tvrdnju da nova vlast uopće nema jasan koncept i strategiju svoje manjinske politike, mnogo je tu improviziranja, često je na djelu gola simulacija, neke stvari se čine nepromišljeno i ad hoc – kako situacija nalaže, a stječe se i dojam da se neki, pa čak u ključni, koraci čine prije svega po diktatu uvjeta nekih važnijih činitelja u međunarodnoj zajednici, prije svega Vijeća Europe. Svega toga je, čini se, najbolji pokazatelj, po mnogo čemu *kontravezni*, Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina koji je na saveznoj razini jednoglasno (!?) usvojen početkom ove godine. Uzgred napominjemo da su rad na njegovoj pripremi pratile i određene afere, zatim prava javna rasprava gotovo da nije postojala, o njemu su izrečene brojne kritike... Sve to skupa, dakle, govori kako ne treba previše napora da bismo se složili oko toga da je to isuviše daleko od nečega što bi bilo označeno kao radikalni iskorak u manjinskoj politici koja se ovdje vodi.

Što se pak tiče našega glavnog predmeta interesa – naravi politike imenovanja manjinskih zajednica – istine radi, valja reći i sljedeće kada govorimo o odnosu novih vlasti glede toga: i tu imamo nekakve pomake ka boljem od ranije prakse, premda se ni tu nije dogodio radikalni raskid sa starom praksom, recimo da se počela provoditi jedna pravedna politika imenovanja nacionalnih manjina. Pa ipak, nema više u politici imenovanja, kao što je to uostalom i slučaj u ukupnoj manjinskoj politici, nedvosmislenog i otvorenog favoriziranja neke manjine ili njezinog imena, kao što je to bilo kod Miloševića. Drugo, nema tako prepoznatljivog niveliranja svih manjina na isto, već se često u diskurs ispravno uvlači distingviran pristup i tematiziranje. I na koncu, treće, neke od manjina u politici imenovanja nemaju svoje od ranije znane lažne pandane – recimo imena Musliman i Šiptar više ne postoje, barem kada predstavnici države govore o njima ili ih imenuju, već se ispravno govori samo o Bošnjacima i Albancima. Sličnu situaciju imamo i kod Bugara. Pa ipak, glede Hrvata ovdje ne postoji takav otklon – i dalje je na snazi istrajavanje u imenovanju njih *i* kao Bunjevaca, s time da sada ovdje postoji bijeg od imena Šokac. To je vjerojatno stoga što je ova politika imenovanja dala malo konkretnih pozitivnih, ali dakako bitno asimilatorskih, rezultata na terenu – mali je, naime, broj Šokaca htio sebe imenovati tako, a što je vjerojatno iz razloga što je njihova nacionalna svijest čvršće izgrađena nego li je to slučaj kod Bunjevaca. Isto tako, i dalje se rado rabe imena Aškalija i Egipćana, kao i Vlaha, a bježi se od priznanja da su to ipak Romi, to jest u ovome drugome slučaju da je riječ o Rumunjima.

Osim toga, ono što je sada intenzivnije na djelu jeste da se često pribjegava *apstraktnim* i definitornim odredbama manjina, što je osobito vidljivo u manjinskom zakonu. Tako, recimo, u članku 2, u kojemu se govori o određenju nacionalne manjine stoji sljedeće: *nacionalna manjina u smislu ovog zakona je svaka grupa državljana Savezne Republike Jugoslavije koja je po brojnosti dovoljno reprezentativna, iako predstavlja manjinu na teritoriji Savezne Republike Jugoslavije, pripada nekoj od grupa stanovništva koje su u dugotrajnoj i čvrstoj vezi sa teritorijom Savezne Republike Jugoslavije i poseduju obeležja kao što su jezik, kultura, nacionalna ili etnička pripadnost, poreklo ili veroispovest, po kojima se razlikuje od većine stanovništva, i čiji se pripadnici odlikuju brigom da zajedno održavaju svoj zajednički identitet, uključujući kulturu, tradiciju, jezik ili religiju.* U alineji 2 istoga članka, pak, stoji: *nacionalnim manjinama u smislu ovog zakona smatraće se sve grupe državljana koje se nazivaju ili određuju kao narodi, nacionalne i etničke zajednice, nacionalne i etničke grupe, nacionalnosti i narodnosti, a ispunjavaju uslove iz stava 1. ovog člana.* Dakle, zakonsko rješenje ne predviđa konkretno navođenje imena konzumenata prava koja se u ovome zakonu

navode, to jest ne postoji spremnost da se konkretno a onda i pravedno imenuju manjinske zajednice. Istina, takva su rješenja postojala u radnim verzijama zakona, no kako je nedostajalo političke volje za jednim pravednim imenovanjem, naime insistiralo se i tamo na neistinitim imenima, dobili smo na koncu ovakvo po mnogo čemu skardno rješenje. Pribjeglo se, naime, čini se nominalnoj definiciji manjine, što više odgovara nekom udžbeniku nego li zakonskom tekstu.

Jer, ovakvo neprimjereno *apstraktno* rješenje imenovanja manjina u zakonu držimo da je problematično iz više razloga. *Prvo*, opasno je jer kao preširoka odredba otvara prostor za djelovanje svima – u tu se ekstenzivnu definiciju mogu učitati, kad bi naravno htjeli, gotovo i predstavnici većinskoj naroda koji imaju, recimo, drugačiju religijsku tradiciju, što onda samo cijelu stvar relativizira. *Drugo*, takvo gotovo *svemožno* rješenje otvara prostor i pruža mogućnost da se manjine uvlače u krug destruktivnog samotematiziranja, to jest bavit će se dokazivanjem ispravnosti vlastitoga imena. I na koncu, *treće*, takvo rješenje dovodi nužno do razdora unutar jedne manjinske grupe, osobito one koje nisu u sebi čvršće izgrađene. Pri svemu tomu ne treba zaboraviti i sljedeću značajku takvih poruka: na taj način ovdje progovora *država* – budući je sadržana u zakonu, ova odredba ne samo da je legislativna već i bitno *propisujuća*, te u sebi kao takva sadržava snažan prizvuk autoriteta.

BALKANISTIČKI SADRŽAJI U OBRAZOVNIM PROGRAMIMA BALKANSKIH ZEMALJA (Predlog naučno-istraživačkog projekta)

Obrazloženje

U prirodnim okolnostima i resursima Balkanskog poluostrva odvija se višemilenijumska civilizacija i istorija više naroda od kojih su neki ponikli na Balkanu, a neki na to tle stupili doseljavanjem. Tokom istorije došlo je, u različitom stepenu, do upoznavanja prirodnih mogućnosti tla i klime, geografskog rasporeda prirodnih bogatstava, optimalnih uslova komunikacija. Znanja o tome uglavnom su kumulirana u okviru nauke i škole pojedinih naroda i država, uz eventualno širenje pogleda i na stanje u drugim susednim državama. Jedinstvenog sistema znanja i obrazovanja balkanske regije, planiranog i uređenog, nikad nije bilo, iako nikad nije ni prestajala potreba za međusobnim upoznavanjima. Sa druge strane, uvek je uvek bilo neprestanog uticaja političkih i kulturnih sistema među ovim narodima, i pojedinačne pažnje naučnika da se neka pojava u jednom narodu protumači u svetlu ogovarajućeg uticaja drugog naroda. U jezičkoj nauci, na primer, uprkos shvatanju balkanizacije kao pojma za neprestane nesaglasnosti, cepkanja, sukobljavanja i nesloge, nerazumevanje drugog naroda ili druge vere, pod balkanizacijom se podrazumeva razvoj zajedničkih osobina u strukturi genetski nesrodnih jezika, i nastajanje takozvanih jezičkih saveza, naspram genetski determinisanih jezičkih porodica.

Narodi koji danas žive na Balkanu imaju i dovoljno zajedničkih i dovoljno osobenih atributa da bi se mogao organizovati humaniji suživot, zasnovan na dobrima koja nudi priroda ovog podneblja, na infrastrukturi koja je već izgrađena, u kulturi koja se već formirala, ali i na htenjima i mogućnostima novih generacija svakog naroda ponaosob i regije u celini. Ti su narodi genetski nesrodni (Grci, Albanci, Sloveni), ili srodni (svi oni koji čine grupaciju slovenskih naroda); različitih religija (hrišćanstvo, islam); različitih državno-pravnih istorija; ali postoji i više činilaca koji ih objedinjuju: politička i privredna saradnja (u različitim vidovima, stepenima i istorijskim razdobljima), religije, kulturni obrasci, jezička interferencija.

Nažalost, ne mogu se poreći ni intenzivni antagonizmi, međusobna ratovanja, dugotrajne okupacije, koji čak i kad su najdrastičniji, novim generacijama ostavljaju i po neki pozitivni kulturni uticaj (podsećamo na uticaje u oblasti kuhinje, nošnje, radnih i kulturnih navika, rečnika, imenoslova, čije rezultate većina balkanskih naroda nosi iz vremena osmanlijske okupacije Balkana).

Sve se ovo mora imati u vidu kada se projektuje i izgrađuje novi život u savremenim zajednicama i njihovim asocijacijama, s neophodnim povezivanjem prirodnih i kulturnih mogućnosti, s novim ljudskim potencijalom, s generacijama koje najpre moraju da budu obavestene, pa potom osposobljene da iskorišćavaju prirodne okolnosti (klimatske uslove, kvalitet tla, rudna bogatstva, biljni pokrivač, lekovite vode; saobraćajnice), privredne resurse (tehničke potencijale, industrijska postrojenja, sistem stručnog obrazovanja), ali i kulturne tekovine (umetnost, nauku, pa i sport).

Da bi se takav suživot s dovoljno zajedničkih elemenata za racionalno iskorišćenje datih mogućnosti i s jasnim namerama za ljudsku edukaciju mogao projektovati i ostvarivati, neophodno je upoznati se sa stanjem (obimom i kvalitetom) znanja koje mladi ljudi u fazi obrazovanja stiču o svome narodu i narodima i državama u čijem okruženju žive.

To se, mislimo, može najsigurnije, iako ne jedino tako, postići uvidom u to koje zajedničke sadržaje, u kome obimu, i koliko kvalitetno prezentovano, sadrže nastavni (obrazovni) programi balkanskih zemalja iz istočnobalkanske regije. Zbog toga Centar za balkanske studije pokreće kratkoročni naučnoistraživački projekat "*Balkanistički sadržaji u*

obrazovnim programima Balkanskih zemalja”, ubeđen u njegovu aktuelnost i svrsishodnost.

Projekat predviđa upravo takve istraživačke zadatke: saznati šta se u školama jedne zemlje uči o drugoj zemlji, ili o drugim zemljama, iz neposrednog okruženja, promisliti da li je to adekvatno sa stanovišta potreba savremenog čoveka i objedinjavajućih tendencija u današnjem svetu, ukazati na eventualne i druge mogućnosti unapređenja obrazovnog sistema na planu povezivanja znanja balkanskih naroda u školskom radu i o tome sačiniti kompetentne analize i preporuke. Projekat bi, dakle, imao aktuelne zadatke i praktičnu svrhu. On je, međutim, samo osnova za dalje projekcije u razvoju školskih sistema, sistema edukacije, sistema informisanja, te je u tom smislu inicijalan, što implicira da treba da bude ozbiljno ali efikasno realizovan, u kraćem vremenskom roku i sa što preciznijim zaključcima. Ne zahteva veliku broj istraživača, ali podrazumeva učešće stručnjaka iz svih zemalja obuhvaćenih istraživanjem.

Uvod

Preduslov za eventualne buduće aktivnosti koje bi bile usmerene na objedinjavanje duhovnih vrednosti i ljudskog stručnog, proizvodnog, naučnog, kulturnog i umetničkog potencijala država i naroda regije koja se naziva Balkanom, Balkanskim poluostrvom ili "Jugoistokom Evrope", podrazumeva upoznavanje sa obimom i kvalitetom obaveštenosti o mogućnostima i potrebama tih naroda i zemalja. To se, pored ostalog, najpre i možda najbolje, vidi i na stanju u školskim programima.

Iako su i sami školski programi u neprestanoj evoluciji, dakle, promenljivi i uvek otvoreni, uvidom u sinhrono stanje moguće je, po našem mišljenju, oceniti da li je ono, s obzirom na ciljeve budućeg regionalnog razvoja jugoistoka Evrope zadovoljavajuće, gde je moguće, i potrebno, proširenje i poboljšanje programa, i kakve se mere mogu preporučiti za ostvarenje tog zadatka.

Projekat je inicijativa za takve ideje i oblike njihovog ostvarenja, jer se kao sledeća faza mogu predvideti i konkretne mere državnih organa u sadašnjim zajednicama da se školski programi obogate balkanističkim sadržajima neophodnim za buduću integraciju u privrednom, društvenom i kulturnom razvoju.

Projekat je po tematici, učesnicima-istraživačima, tipu prezentiranja i mogućnostima primene (odnosno prema nameni) međunarodnog karaktera.

Značenje osnovnog pojma

Pod *balkanističkim sadržajima* podrazumevamo činjenice objektivne i duhovne stvarnosti (prirodne okolnosti, privrednu strukturu, saobraćajnice; te istoriju, jezik, kulturu i umetnost), koje se odnose na više od jednog naroda (države) na Balkanu.

Istraživački zadatak

Projektom se evidentira i sagledava postojanje balkanističkih sadržaja u programima osnovnih i srednjih škola, kao i na studijama (visoko školstvo) u zemljama: SR Jugoslavija (sa jedinicama: Srbija i Crna gora, kad za to ima razloga, odnosno kad se baza podataka u ovim jedinicama poebno formira), NR Bugarska, NR Albanija, NR Bosna i Hercegovina, Grčka, Makedonija (kad se činjenice i rezultati istraživanja sistematišu ili tabelarno predstavljaju, redosled zemalja je abecedni, tj.: Albanija (A), Bosna i Hercegovina (BH), Bugarska (B), Grčka (G), Makedonija (M), Jugoslavija (Y, odnosno YS, YCG, ukoliko predstojeće ustavne promene donesu drugo ime, podrazumeva se njegovo uvažavanje).

Pored utvrđivanja kvantitativnog odnosa balkanističkih i drugih sadržaja u udžbenicima i priručnicima, daje se osvrt i na kvalitet postojećeg gradiva (obim, aktuelnost, kompatibilnost, funkcionalnost).

Cilj istraživanja

Upoznavanje sa obimom, karakterom i sadržinom nastavnih sadržaja zajedničkih balkanskim narodima i državama, procena adekvatnosti balkanističkih sadržaja u nastavnim planovima s obzirom na moguć buduću razvoj regiona i sačinjavanje preporuke za eventualni adekvatniji obuhvat zajedničkih sadržaja u obrazovanju budućih generacija balkanske regije.

Metode istraživanja

Komparativna analiza, istorijska metoda i evolutivni pristup činjenicama (stanje u prošlosti, današnje stanje i prognoza daljeg razvoja).

Operacionalizacija zadataka

Po godinama obrazovanja, i po nastavnim (i naučnim) oblastima identifikovati balkanističke sadržaje i kvantifikovati ih po jedinstvenim merilima, tako da se vidi:

- a) sadržaj prirode, privrede, istorije i kulture jednog naroda u nastavnim programima ostalih naroda (i država);
- b) kvantitativni odnos tih sadržaja (mereno brojem stranica i brojem likovnih priloga u udžbenicima i priručnicima) i celine dotičnog nastavnog predmeta;
- c) odnos svih balkanističkih sadržaja prema celini obrazovnih zadataka nastavne godine (razreda školovanja);
- d) odnos sadržaja pojedinih zemalja (i procentualno) u programima drugih zemalja;
- e) recipročan odnos obrazovnih sadržaja balkanističkog karaktera u pojedinim zemljama (u neposrednom okruženju i u celini).

Analiza prikupljenih podataka sa stanovišta projekta.

Elementi za bazu podataka

Balkanistički sadržaji obuhvatiće činjenice koje se tiču:

- a) prirode (reljef, klima, hidrografija; flora i fauna);
- b) privrede (rudna blaga, obradive površine, privredne grane, privredni centri);
- c) saobraćaj i turizam (putni pravci i mreže, banjska lečilišta, turistički centri);
- d) kulturni centri i institucije;
- e) umetnost (umetničke grane, stvaraoci, dela);
- f) jezik.

Nastavni predmeti (naučne oblasti) u kojima se analizira postojanje prethodnih sadržaja

Na nivou osnovne i srednje škole analizira se sadržaj sledećih predmeta:

- geografija, istorija, jezik i književnost, umetnost (uz dodatak koji se tiče strukturnih specifičnosti u pojedinim zemljama).

Oblici i jedinice realizacije nastavnog plana

U zavisnosti od stanja u pojedinim programima to su:

- a) nastavna jedinica (lekcija),
- b) deo nastavne jedinice (pasus, izdvojena informacija, napomena...);
- c) neki od oblika očigledne nastave (ekskurzija, poseta muzeju, fabrici, centru...);
- d) ostalo (lektira).

Nastavni sadržaji visokog obrazovanja

Na nivou visokoškolskog obrazovanja bazu za uvid u postojanje balkanističkih sadržaja čine:

- a) posebne studijske grupe;
- b) posebni (studijski) nastavni predmeti;

c) sadržaji u okviru nastavnih predmeta (misao o društvu, politički sistemi, ekonomija, društvena istorija Balkana, Kulturna istorija Balkana, religija i mitologija).

Učesnici na projektu

Projekat će realizovati istraživači - analitičari okupljeni u Centru za balkanske studije, uz učešće najmanje po jednog analitičara i jednog recenzenta iz svih balkanskih zemalja obuhvaćenih projektom.

Mesto i vreme realizacije

Baza podataka formiraće se u Centru za balkanske studije (Niš), gde će se održavati i naučni sastanci, a poželjno je da se u svakoj od istraživanih zemalja organizuje neki oblik prezentacije rezultata istraživanja (predavanje, promocija publikacija i sl.).

Vreme rada na projektu: dve godine od početka rada.

Oblici prezentacije i evaluacije rezultata

Saznanja stečena istraživanjem prezentovaće se u obliku:

- a) jedne knjige sa podacima koji će kao baza biti iskorišćeni u svim predviđenim analizama;
- b) predavanja o pojedinim aspektima teme;
- c) referata na naučnom skupu; sa diskusijama i komentarima, odnosno sa eventualnim preporukama za iskorišćenje rezultata istraživanja;
- d) zbornika radova; sa pojedinim užim temama koje budu otvorene tokom istraživanja, i obradom pitanja čija se aktualizacija nametne tokom rada na projektu;
- e) informacija u stručnoj periodici;
- f) internetske prezentacije, preko sajta Centra za balkanske studije, ili u okviru nekog drugog sajta akademske mreže, ili neke asocijacije čija je tematika bliska tematici zahvaćenoj projektom.

Recenziranje će biti povereno međunarodnom timu.

Izbor recenzenata uključuje i recenzente iz zemalja koje su zahvaćene projektom, ali može biti proširen i stručnjacima izvan tih zemalja.

Korisnici rezultata

Rezultatima projekta mogu se koristiti zainteresovane institucije (iz nauke, privrede i kulture), a naročito prosvetne vlasti, planeri budućeg regionalnog razvoja i naučni radnici čiji je predmet istraživanja međuzavisnost činjenica objektivne svarnosti na prostorima zajedničkog života balkanskih i evropskih naroda.

Budžet projekta

Materijalnu osnovu projekta čine sredstva za pokriće sledećih troškova:

- 1) nabavka referentne literature,
- 2) nabavka udžbenika i drugih publikacija koje će biti predmet analize,
- 3) putni troškovi radi odlaska na stručne skupove,
- 4) troškovi boravka u mestima istraživanja,
- 5) honorar za: obradu nastavnih planova i udžbenika, ekscerpciju podataka, tehničku obradu podataka, izradu analiza i studija, predavanja, uređivanje publikacija, rukovođenje projektom,
- 6) obezbeđenje tehničkih uslova rada (zakup prostora, obeštećenje za korišćenje računarske tehnike i energiju, poštanski troškovi, kancelarijski materijal),
- 7) promocija projekta.

Sanja Zlatanović
Etnografski institut SANU
Beograd

"SVE JE BILO KAO U STARO VRANJE" – SVADBA I PROMIŠLJANJE IDENTITETA U PERIODU TRANZICIJE

Svadba je najvažniji, najrazrađeniji i sadržinski najbogatiji ritual životnog ciklusa. Ona u zgusnutom vidu izražava društvenu stvarnost – ekonomske i srodničke odnose, položaj žene, religijska uverenja i može se označiti kao paradigmatični događaj kulture Srba (u smislu u kome ovaj pojam objašnjava Kliford Gerc¹). Istraživanje je usmereno na to da "odozdo", iz perspektive običnih ljudi, ukaže na to kako su se kretanja na globalnom planu od kraja osamdesetih godina, kao i povratak tradiciji, koji je usledio, reflektovali na svadbu, s obzirom na njene odlike i značaj².

Središnja tema savremene svadbe (1990 – 2001), ono što se obrađuje kroz sâm ritual, kao i kroz iskaze ispitanika je problem identiteta. Pojam identiteta je neodvojivo povezan s pojmom rituala, jer su rituali ugrađeni u identitet zajednice i služe da aktuelizuju njegove suštinske karakteristike³, a s druge strane, i jedan i drugi pojam neodvojivo su povezani s pojmom tradicije, koji konotira prošlost i prenošenje vrednosti s generacije na generaciju. Savremena svadba je tačka preseka ova tri pojma, jer je ona svojom formom, sadržajem i značajem veoma pogodna da se posredstvom nje problematizuje sopstveni identitet.

Posle Drugog svetskog rata, odbacivanjem kulturnog nasleđa nagomilavali su se problemi identiteta. Od kraja osamdesetih godina, u situaciji duboke političke krize, opšte konfuzije odnosa i stavova, dolazi do suočavanja s problemom zapostavljanog i potiskivanog identiteta. Bilo je potrebno iznova definisati stavove prema pitanjima koja su do tada bila postavljena na jedan određeni način. Otuda i snažan poriv za povratkom tradiciji, korenima, "izvornom". S obzirom na dug period prekida kontinuiteta, povratak tradiciji, "samom sebi" nužno nosi teškoće, konflikte i dileme. Ne radi se samo o krizi nacionalnog identiteta, već identiteta uopšte. Preispitivanje i promišljanje nacionalnog identiteta, pokreće i problematizuje preispitivanje drugih identiteta (lokalnog, porodičnog...) usko povezanih s njim.

Informatori imaju jasnu svest o prekinutom kontinuitetu. Roditelji mladenaca, srednja generacija informatora, objašnjavajući da su na svadbi hteli da ispoštuju sve stare srpske (vranjske) običaje i da je sve bilo kao u "staro Vranje", na pitanje da li su i na svojoj svadbi tako poštovali tradiciju, redovno su odgovarali: "Ne, bilo je drugo vreme", "Nismo pravili običaje", "Sada sve idemo u onom kako je nekada bilo", "Običaji su opet u modi"...Evidentna je jaka potreba da se uspostavi kontinuitet, da se period od 1990. godine nadoveže na period pre Drugog svetskog rata, kao da perioda od pedeset godina između nije ni bilo. Opet, taj pedesetogodišnji period je deo istorije, samim tim i identiteta, pa njegovo poricanje i odbacivanje produbljuje već postojeću krizu. Sve ove kontradikcije, potragu za identitetom, potrebu da se on uspostavi i istakne, izražava savremena svadba. Međutim, koji od postupaka na svadbi problematizuje nacionalni identitet, a kada je reč o lokalnom, porodičnom ili ličnom, teško je utvrditi, jer su između njih fine nijanse prelaza. Često se jednim istim postupkom pokreću različiti oblici i nivoi identiteta. Ipak, pokušaću najpre da ukažem na one postupke kojima se direktno obrađuje nacionalni identitet, potom lokalni, i na kraju, nastale promene unutar porodičnih odnosa koje nalaze svoj izraz u jeziku rituala.

¹ Kliford Gerc, *Tumačenje kultura* (2), XX vek, Beograd 1998, 276-277.

² Istraživanje je obavljano na području grada Vranja i u selima njegove neposredne okoline u periodu od 1996. do 2001. godine. Integralni tekst *Svadba – priča o identitetu*, Posebna izdanja Etnografskog instituta SANU, knj. 49, Beograd 2002, u pripremi je za štampu.

³ Gail Kligman, *The Wedding of the Dead*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1988, 262, 264.

Pričajući o svadbama ispitanici su iznosili svoja razmišljanja o tome da bi trebalo poštovati tradiciju da bismo znali ko smo, da je šteta za Srbe što se stari običaji zaboravljaju, itd. Shvatanje nacije kao prirodne, organske kategorije, preovlađujući je stav među muškarcima⁴. Osim navedenih objašnjenja, kao najilustrativniji pokazatelji zaokupljenosti nacionalnim identitetom izdvajaju se pesme kojima se obrađuju nacionalne teme, kao i naglo povećan broj venčanja u crkvi. Premda verski i nacionalni identitet mogu da budu sasvim odvojene kategorije, pravoslavlje je tretirano kao suštinska odlika identiteta srpskog naroda i to kako u diskursu dominantnom u ovom periodu, tako i u objašnjenjima ispitanika⁵.

O ovome najrečitije govori broj venčanja u crkvi Sveta Trojica u Vranju. Da bi se porast broja venčanja najbolje uočio, u tabeli su izneti podaci i za godine koje prethode posmatranom periodu. Uporedo su dati podaci o broju civilnih venčanja u Opštini Vranje.

Godina	Crkva ⁶	Opština ⁷	Crkveno venčanje upražnjava
1986	3		
1987	5		
1988	14		
1989	37		
1990	80	411	19,46%
1991	100	394	25,38%
1992	128	456	28,07%
1993	130	412	31,55%
1994	102	387	26,36%
1995	109	404	26,98%
1996	99	359	27,58%
1997	116	394	29,44%
1998	94	400	23,50%
1999	101	352	28,69%
2000	141	451	31,26%

Broj venčanih u crkvi naglo raste od 1990. godine, dostiže vrhunac 1993., onda lagano opada, da bi se 1999. i 2000. godine opet povećao. Veoma je uočljivo da se učesnici i to stariji tokom svadbe mnogo puta krste – kada se prijatelji pozdravljaju, kada dočekuju kuma i starog svata, kada lome pogače, kada ih mlada daruje i sl. Za venčanje u crkvi više su zainteresovani mladi i to je odluka koju oni samostalno donose. Svi mladi parovi, bez obzira na to da li su se venčali u crkvi ili iz određenih razloga to nisu učinili, ovo pitanje su pomno razmatrali. Za venčanje u crkvi, iako se deklarišu kao vernici, često se opredeljuju sekularnim razlozima – kažu da je to veoma romantično, da čin venčanja uveličava i upotpunjuje svečanost i da je lepo

⁴ Iskaz mladoženje, čija svadba je 1994. godine u Vranju dugo pripremana da bi bila izvedena u tradicionalnom ključu, prenosim u celini: "Običaj je nešto što prati bilo koji narod, pa i nas. To je neki naš duh koji nas prati vekovima zato što smo Srbi. Živimo zbog toga. Znamo ko smo. Dok imamo duh i dok imamo tradiciju, imaćemo i veru... To je nešto unutrašnje naše, kao i bilo kog naroda. Ako zaboravljamo običaje, gasimo tradiciju, gasimo duh. Onda nemamo prave vrednosti uopšte, ne moramo ni da živimo. Živiš samo zbog sebe, a treba da živiš zbog naredne generacije... Duh je za mene nešto sveto, nešto živo, što treba da ostane, što je bilo ispred nas i što treba da ostane iza nas."

⁵ Metodološko načelo kojim sam se rukovala tokom istraživanja bilo je da stvari sagledam sa stanovišta učesnika, jer samo oni mogu da daju tumačenja prvog reda. K. Gerc, *Tumačenje kultura* (1)...24-25.

⁶ *Kњига венчаних црквене општине у Врању 1972. – 1993; Књига венчаних црквене општине у Врању 1993. – 2000.*

⁷ Podaci su preuzeti iz matičnih knjiga venčanih Opštine Vranje za period od 1990. do 2000. godine i odnose se isključivo na grad Vranje. Potrebno je imati u vidu činjenicu da je u okviru ovog broja, određen broj onih koji stupaju u drugi ili treći brak i koji se obično ne venčavaju u crkvi.

da i to bude snimljeno kamerom.

U periodu od 1990. do 1993. na svadbama su naročito zastupljene pesme o herojskoj prošlosti. Kada domaćini idu da sretnu kuma i starog svata, neizostavno se pevala pesma koja počinje stihom: "Ko to kaže, ko to laže, Srbija je mala?" U periodu krize i izrazite osetljivosti na nacionalne teme i simbole, kum i stari svat konotiraju korene i njihovo poštovanje, kao i snagu i veličinu porodice. Uz to, kum i stari svat su muškarci, sa sobom dovode svoje goste, a sa domaćinima (na čelu su svekar, mladoženja i "mladoženjski momak" – pratilac i pomoćnik mladoženje) se susreću tako što u povorkama idu jedni ka drugima, sa flašama rakije u podignutim rukama – u tom susretu ima ratničkih elemenata. "Blok" ovakvih pesama bio je neizostavan i tokom veselja u restoranu. Pesma "Tamo daleko" pevana je i po nekoliko puta. Kako je zastupljenost ovih pesama (kao i ratničke retorike koju su one pratile) u medijima bila sve manja, tako je opadao i njihov broj u ritualu.

U periodu od 1990. do 1993./94. godine aktualizuje se problem nacionalnog identiteta na globalnom planu, što ritual, poput osetljivog instrumenta, registruje i izražava. Od 1995. sa promenama u državnoj politici, stišavanjem ratnog vihora na prostoru bivše Jugoslavije, dolazi do postepenog povlačenja i splašnjavanja elemenata kojima se problematizuje nacionalni identitet. Međutim, godine 2000. i 2001. na svadbama u Vranju i okolini, evidentna je rastuća zaokupljenost nacionalnim identitetom. Blizina Albanaca, borbe u najneposrednijem okruženju (eksplozije granata čule su se i u samom gradu) i promenjen politički položaj, pojačavaju potrebu da se nacionalna pripadnost učvrsti i manifestuje. To se čini postupcima i simbolima koji su bili karakteristični za period od 1990. do 1994., ali ulaze i novi. Tokom boravka na terenu u avgustu 2001. godine, saznala sam da se gotovo svakog vikenda dešava da mladi par na venčanje odlazi u čezama ili kočijama, što je u prethodnom periodu bilo izuzetno retko. Ovakva vožnja gradom predstavlja javnu demonstraciju poštovanja tradicije. Broj pesama sa nacionalnom sadržinom sada je zanemarljiv, jer je ratnički žar istrošen.

U razdoblju intenzivnih društvenih promena i previranja od 1990. do 2001. godine jasno se mogu pratiti "reakcije" rituala, koji osetljivo koincidira s promenama na globalnom planu. Na početku istraživanog perioda u ritual ulaze elementi s oznakom tradicije, ali se odnos prema njima menja i pomera tokom vremena. Međutim, neki oživljeni simboli tradicije ostaju u ritualu s podjednakom zastupljenošću.

Futa, vrsta ručno tkane suknje, u prošlosti osnovni odevni predmet seoske žene kako u svakodnevnom, tako i u svečanim prilikama, a danas simbol tradicije povezan s ulogom svekrve, ulazi u ritual na početku ispitivanog perioda i ostaje u njemu kao njegov sastavni deo⁸. Futa problematizuje pre svega identitet svekrve – majke sina, ali igra značajnu ulogu i u zoni preklapanja nacionalnog i lokalnog identiteta. Godine 1997. devojke iz prigradskog sela Neradovca igrale su odevene u šalvare na takmičenju sela Srbije, što je u lokalnim novinama praćeno komentarom: "Fatiše kolo neradovačke devojke, u šalvarama umesto u futama."⁹ Već sledeći broj istih novina donosi obimniji prilog, a udarni naslov je: "Naš folklor na muslimanski način, Srpsko kolo u šalvarama"¹⁰. Futa figurira i kao nacionalno i kao lokalno identitetsko obeležje. Sama reč je, međutim, arapskog porekla¹¹.

* * *

Na početku ispitivanog perioda akcenat rituala je na nacionalnom identitetu, da bi vremenom, od 1994./95. godine, lokalni – prema rečima informatora - "Ono, po čemu smo mi, Vranjanci poznati" dobio primat. Nacionalna identifikacija, kako objašnjava Hobsbaum, uvek je kombinovana sa identifikacijama druge vrste, pa i onda kada deluje da je superiornija od

⁸ Opširniju analizu ovog problema daje rad: Sađa Zlatanoviћ, Реафирмација традиције и свадбени ритуал, *Жиненият циклъ*, Етнографски институт с музей, Софија 2000, 223-230.

⁹ *Слободна реч*, бр. 2109, Врање 25. 07. 1997, 6.

¹⁰ *Слободна реч*, бр. 2110, Врање 1. 08. 1997, 10.

¹¹ Futa, f. (ar.) pregača, kecelja, zastirač. Prema: Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo 1989, 286.

njih, a može da se menja i u veoma kratkom periodu¹².

Slika o Vranju i Vranjancima formirana na osnovu književnih dela Bore Stankovića, a naročito njihovim brojnim filmskim i pozorišnim interpretacijama, predstavlja noseći konstrukt lokalnog identiteta. Međutim, ono što je kod Bore umetnička transpozicija stvarnosti, označava se kao "prava starina". Informatori, prizivajući atmosferu "starih dana" i pominjući Mitketov monolog iz "Koštane", dočaravali su mi svoje svadbe rečima: "Mi, Vranjanci smo veseljaci, meraklije". S obzirom na snažne kulturne promene vezane za Prvi i Drugi svetski rat i migracije stanovništva, teško se može reći da današnji Vranjanci vode direktno poreklo od Borinih Vranjanaca. Evidentna je jaka potreba za uspostavljanjem kulturnog kontinuiteta. A za osećanje identiteta od suštinskog značaja je upravo doživljaj kontinuiteta, pripadnosti, zajedničkih vrednosti, simbola i sećanja¹³. Dešava se da oni koji se pozivaju na "Borino Vranje" i ne znaju koji se period obrađuje u njegovim delima. Ali "Borino Vranje" je visokovrednovan elemenat u samoodređenju Vranjanaca i to, pre svega, mladih. Oni se vezuju za sliku stare gradske kulture, ulepšanu i retuširanu. Orijentalni elementi nasleđa tretiraju se kao nešto što daje specifičan kolorit Vranju, pa se, samim tim, visoko vrednuju, ali se istovremeno, u klimi nacionalizma, teži da se oni, kao nešto što nije "naše" očiste.

I ljubav prema starim gradskim pesmama, kao i onim koje kao takve figuriraju, karakterističnija je za mlade. Na svadbama se pevaju samo one stare pesme koje su umetnički obrađene i zastupljene u medijima. Pesme (kako stare gradske, tako i orske i obredne) koje nemaju umetničku obradu ili su u medijima manje prisutne, gotovo se uopšte ne poznaju. Svadbenu pesmu "Hadži-Gajka devojkju udava", u XIX veku veoma omiljenu u Vranju, Bora Stanković je uneo u četiri svoja dela ("Nečista krv", "Koštana", "Pevci", "Stari dani"), pri čemu je u kompoziciji romana "Nečista krv" pesma dobila posebno istaknuto mesto¹⁴. Nisam zabeležila da je na nekoj svadbi ova pesma pevana, niti da je iko od onih koji su se pozivali na "staro Vranje" za nju znao.

Među najomiljenijim pesmama na svadbama su "Mito, bekrijo" i pesma koja počinje stihom "Volela me jedna Vranjanka", novokomponovane, ali tematski vezane za Vranje.

Identitetsku konstrukciju Vranja čine protivurečni elementi. Veselje, uživanje u pesmi i igri, čulnost i strast do bola, predstavljaju komponente slike koja za Vranjance ima veliku identitetsku moć. Takvu sliku o sebi oni stalno iznova konstruišu¹⁵. Spolja (kako ih drugi vide) ta slika je prihvaćena¹⁶ i opstaje uporedo sa viđenjem Vranjanaca kao veoma radnih, štedljivih i škrtih. U periodu od 1990. godine, pojavljuje se nova identitetska konstrukcija, koja nosi jasne oznake vremena. Vranje je istovremeno "Švajcarska na jugu Srbije" (prema rečima direktora "Simpa") i "Južna pruga", sa konotacijom zaostaloga, primitivnog i nedemokratskog.

¹² Erik Hobsbaum, *Nacije i nacionalizam od 1780; Program, mit, stvarnost*, Filip Višnjić, Beograd 1996, 18.

¹³ Antoni D. Smit ovo kaže za Grke. Antoni D. Smit, *Nacionalni identitet, XX vek*, Beograd 1998, 51-52.

¹⁴ Bora Stanković, *Nečista krv*, Sabrana dela III, Prosveta, Beograd 1970, 170, 171, 177, 183.

¹⁵ Tako, na primer, na naslovnoj strani zvanične prezentacije Vranja na Internetu, www.vranje.co.yu (30. 05. 2002.), stoji stih: "Neka svak – ko u Vranje dođe,

*pričuva dušu da mu se ne istopi,
jer u ovom gradu ima nešto što nije za oči da se gleda,
a ni za ruke da se dohvati, a ni za pamet,
nego samo za srce i dušu,
i to dvoje ovde treba pričuvati."*

Ćamil Sijarić, književnik, đak vranjske gimnazije

¹⁶ Njen uticaj i trajanje mogu se uočiti u mnogim izvorima. Na primer, književnik Miloš Savković, zaljubljenik u prošlost Vranja, dolazi u *stvarno* Vranje, traga za specifičnom sredinom iz Borinih dela, a suočava se s lokalnom svakodnevicom. Милош Савковић, Писма из Врања, *Musaö*, књ. XLII, св. 1-4, Београд 1933, 189-196; Милош Савковић, Писма из Врања, *Musaö*, књ. XLII, св. 5-8, Београд 1933, 446-458.

* * *

Povratak tradiciji (promišljanje identiteta) ima široku skalu svojih manifestacija, ali se najizrazitije ostvaruje preko uloge starog svata i svekrve. Jedan od razloga oživljavanja specifičnih atributa uloge starog svata na savremenoj svadbi je i to što on aktivira konstrukte lokalnog identiteta. Da bi se uloga starog svata na savremenoj svadbi razumela, neophodan je kratak osvrt na tradicijsku svadbu.

U tradicijskoj svadbi Vranja i okoline stari svat je bio složen i specifičan lik koji je u sebi objedinjavao protivurečne osobine – s jedne strane on je bio autoritet, rukovodio je svadbom, određivao početak i trajanje pojedinih segmenata, a s druge strane stvarao je i održavao veselu atmosferu. On je imao veoma aktivnu i istaknutu ulogu - kao središnji subjekat liminalnosti, svojevrsan ceremonijal majstor – upravljao je svadbom istovremeno stvarajući i red i nered. Na kraju svadbe, kada se svatovi razidu, antistruktura karakteristična za liminalnost dostiže svoj vrhunac: stari svat je i red i nered dovodio do paradoksa.

U tradicijskoj svadbi, dakle, stari svat je veoma složen lik, a njegov značenjski sklop u interpretaciji savremene svadbe postaje još složeniji. Posmatrani period, prema svim svojim karakteristikama, predstavlja liminalnu fazu između dva oblika stabilnog društvenog uređenja¹⁷. Liminalnost na globalnom društvenom planu na svadbi se preklapa sa liminalnošću rituala, čime dolazi do dupliranja i pojačavanja značenja svojstvenih ovoj fazi (paradoksa, dvosmislenosti, inverzije...). U stanju duplirane liminalnosti ambivalentna svojstva uloge starog svata (red i kaos) gube odgovarajuću ravnotežu i dobijaju još jače kontraste. Izokretanje stvarnosti, proizvodnja nereda postaje dominantna osobina starog svata na savremenoj svadbi.

Kasno noću, nakon veselja u restoranu, svatovi sa mladom dolaze mladoženjinoj kući, gde se veselje produžava do zore. Tada nastupa u punom smislu reči trenutak starog svata – on ima pravo da zahteva, a svim njegovim zahtevima se mora udovoljiti. On može da traži da u tepsiji, koja se stavlja na sto ili na zemlju, igra mlada ili mladenci zajedno, ređe svekrva ili njegova žena - starosvatica. Protagonisti savremenih svadbi su mi objašnjavali da je to stari vranjski običaj. Međutim, stariji kazivači, venčani pre Drugog svetskog rata, za ovakav običaj nisu znali, niti sam o njemu našla podatke u drugim izvorima. Igranje u tepsiji svakako nije stari vranjski običaj, ali kao takav danas figurira. Može se posmatrati kao izmišljena tradicija¹⁸, jer se uklapa u postojeću sliku o Vranjancima kao veseljacima, koju oni sami neguju i podržavaju kao svoju identitetsku vrednost. Ostavljam otvorenu i mogućnost da se u tepsiji igralo u nekom drugom delu južne Srbije koji nije obuhvaćen istraživanjem, ili da je migracionim talasima prenešeno iz Makedonije ili sa Kosova¹⁹.

* * *

Savremena svadba je priča o tranziciji statusa, karakterističnoj za rituale prelaza, u periodu društvene tranzicije, što problem identiteta (porodičnih, ličnih...) izbacuje u prvi plan.

U talasu opšte retradicionalizacije društva, najizrazitije oživljavaju simboli koji se odnose na ulogu svekrve. Na to je svakako uticala plima nacionalizma koji slavi ženu isključivo u njenoj materinskoj ulozi²⁰. Simboli tradicije povezani s ulogom svekrve ulaze u ritual s prvim impulsom povratka tradiciji i ostaju u njemu kao konstitutivni, što upućuje na zaključak da oni, osim nacionalne identifikacije, predstavljaju i temelj drugih oblika identiteta. Mnoge svekrve imaju potrebu da budu odevene u futu koja se obično pozajmljuje i kombinuje sa belom, industrijski vezenom košuljom i cipelama s visokim potpeticama. Pojedine svekrve

¹⁷ Mirjana Prošić-Dvornić, Predgovor u : *Kulture u tranziciji*, Plato, Beograd 1994, 10.

¹⁸ Eric Hobsbawm, Introduction: Inventing Traditions, u: Eric Hobsbawm, Terence Ranger (eds.), *The Invention of Tradition*, Cambridge University Press, 1995, 2.

¹⁹ Stevan Tanović piše da su u okolini Đevdelije u tepsiji igrali samo najveštiji igrači, da bi, za opkladu, posvedočili svoju uvežbanost. Стеван Тановић, Народна ора у околини Ђевђелије, *Гласник Етнографског института САН IV – VI*, Београд 1957, 289.

²⁰ Anđelka Milić, Nacionalizam i "žensko pitanje" u istočnoj Evropi, u: *Kulture u tranziciji*, Plato, Beograd 1994, 52.

uspevaju da nabave i libade (od folklornog društva, pozorišta i sl.). Dok se oko svekrve grupišu elementi s oznakom "tradicionalno" (ona se smatra osobom koja "zna običaje"), mlada je u glamuroznoj venčanici, u kosi ima plastificirane ukrase u vidu cveća, u rukama "bidermajer" – buket veštačkog cveća, tu je trospratna – "Mladina torta", čiji vrh ukrašava plastična figura mladenaca uokvirenih oreolom u obliku cvetnog venca ili srca, šampanjac – elementi romantičnog karaktera, preuzeti iz holivudskih filmova. Bez obzira na težnju da svadba bude "kao u staro Vranje", niko nije imao ideju da i mlada bude u futi. Njihovi kostimi snažno korespondiraju, obrazujući niz opozicija: svekrva /mlada = narodno – seljačko / urbano = domaće / strano = naše / tuđe = tradicionalno / moderno.

Svekrva, kao majka sina, nosilac je i čuvar tradicije, potvrđenih vrednosti, a mlada unosi strane i remetilačke uticaje. Svekrvin autoritet danas se dovodi u pitanje, mladi teže životu nezavisnom od starijih, i zbog toga ona ima potrebu da svoj autoritet istakne u ritualu i poveže ga s tradicijom, neupitnim i zaštićenim pojmom, kao što je i uloga majke neupitna i zaštićena. Dve žene, svaka iz svoje pozicije, kreiraju simbolički sadržaj rituala. U tradicijskoj svadbi, odeća i svekrve i neveste bila je dopunjena odgovarajućim simbolima, ali se nije suštinski razlikovala od njihove svakodnevnice. Danas je to svojevrsno kostimiranje, pa i prurušavanje (drugo ja) – svekrva time poseže za autoritetom koji je u prošlosti imala, a mlada žudi za zapadnim sjajem.

U prošlosti svekrva je uvodila nevestu u kuću sa dva hleba i dva krčaga vode u rukama i uopšte, bilo je niz simboličkih radnji oko ognjišta, mesta izražene simbolike, kojima se nevesta vezivala za novi dom. Danas nevestu prenosi preko praga mladoženja, što rečito izražava nastale promene u porodičnim odnosima, itd.

Iako su moji sagovornici govorili da je sve bilo kao u "staro Vranje", evidentna je samo težnja da tako bude. Tradicijska svadba, rekonstruisana istraživanjem, veoma se razlikuje od toga kako je vide akteri savremenih svadbi. Oni prošlost interpretiraju sa pozicija savremenog trenutka, konfliktnog i višeznačnog, pa je zaogrću u ulepšano ruho, odnosno, veoma selektivno koriste njen simbolički potencijal. Težnja za uspostavljanjem kontakta sa idealizovanom prošlošću, rešavanje bolnih problema identiteta je, zapravo, potraga za mapom u vremenu haosa.

IZBEGLICE IZ HRVATSKE I BOSNE I HERCEGOVINE U SRBIJI: KULTURNI I JEZIČKI IDENTITET

Već više od deset godina u Srbiji živi preko pola miliona izbeglica iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine.¹ Za tih deset godina, oni su se u većoj ili manjoj meri uklopili u novu sredinu, a stepen prilagođavanja zavisi kako od niza individualno uslovljenih psiholoških i socioloških faktora (uzrasta izbeglica, obrazovanja, zanimanja), tako i od tipa sredine u koju su izbeglice došle (gradska ili seoska, izbeglički centar) i gustine socijalnih mreža uspostavljenih u novoj sredini.

Analiza predstavljena u ovom radu zasniva se na rezultatima istraživanja u okviru projekta »Izbeglice u Srbiji: jezičko ponašanje i stavovi prema jeziku kao činioci u procesu izgradnje identiteta«.² Predmet ovog istraživanja su pre svega strategije koje izbeglice koriste u procesu izgradnje identiteta u novoj sredini i uloga jezičkog ponašanja i stavova prema jeziku u tom procesu, a osnovna pretpostavka je da se na osnovu jezičkog ponašanja izbeglica, ukoliko se ono posmatra u interakciji sa socijalnim faktorima kao što su uzrast, zanimanje, porodična situacija itd., mogu dobiti važne informacije o strategijama korišćenim u organizaciji svakodnevnog života i uspostavljanju identiteta u novoj sredini.

Materijal korišćen za analizu prikupljan je upitnikom, u kome su ispitanici odgovarali na pitanja o svojoj jezičkoj praksi (da li sada govore ijekavskim ili ekavskim ili upotrebljavaju oba idioma, u kojim situacijama koriste jedan idiom, a u kojima drugi, da li pišu ćirilicom ili latinicom i sl.). Osim upitnika, u istraživanju je primenjena i metoda intervjua - izbeglice su u razgovoru procenjivale svoje jezičko ponašanje i promene do kojih je u njemu došlo, govorile o načinu na koji ih je sredina prihvatila; iz ovih intervjua dobijaju se podaci o stavovima prema jeziku formiranim u novoj sredini i u kontaktu sa drugačijim idiomom, a oni daju i mogućnost za procenu objektivnog stanja i promena do kojih je u jeziku izbeglica došlo.

Iako su razlike u govoru izbeglica i autohtonog stanovništva u Srbiji na nivou dijalekatskih (svode se na razliku u izgovoru refleksa praslovenskog "jat" i neke razlike u leksici), te razlike su relevantne za uspostavljanje socijalnih odnosa i definisanje stavova jedne grupe prema drugoj.

Jezički kontakt i jezički konflikt

Kontakt dve jezički različite grupe, od kojih jedna predstavlja većinu, neminovno dovodi do konflikta, pošto svaki jezički kontakt, kako ističe Nelde (1987), istovremeno predstavlja i jezički konflikt; u osnovi ovog konflikta je implicitno očekivanje većine da joj se manjina jezički prilagodi; Bugarski (1996: 105) ukazuje na to da "po pravilu, dominantna grupa nameće svoj varijetet kao model i uslov za društveni napredak, dok drugi najčešće moraju da biraju između jezičkog prilagođavanja ovom obrascu uz mogući gubitak sopstvenog grupnog identiteta, i čuvanja celine toga identiteta uz negativne posledice koje to može imati na planu društvene hijerarhije". Prelazak manjine na kôd većine predstavlja, dakle, očekivan, "pravi" izbor i način za izbegavanje konflikta, ali je upravo činjenica da je jezik povezan sa identitetom ono što dovodi to toga da napuštanje donesenog idioma nije jedina strategija koju izbeglice koriste.

Pored ovog lingvističkog aspekta jezičkog konflikta, prisutnog skoro pri svakom kontaktu idiomâ sa različitim statusom, još jedan faktor izuzetno je bitan za razumevanje stavova autohtonog stanovništva u Srbiji prema izbeglicama, koji se reflektuju i na stavove

¹ Prema zvaničnim podacima, broj izbeglica u Srbiji je 1996. godine iznosio 538 000 (citirano prema Valdettaro 1997: 9).

² Projekat je finansiran od strane Research Support Scheme, the Open Society Support Foundation, grant No. 831/2000.

prema jeziku³ - to je ekonomska situacija u Srbiji u poslednjih desetak godina. Izuzetno teški ekonomski uslovi uslovi uzrokovali opšte osećanje ugroženosti kod autohtonog stanovništva u Srbiji, što je za posledicu imalo i negativan stav prema izbeglicama. D. P., 73-godišnja domaćica iz šumadijskog sela Venčane, na sledeći način izražava taj stav: *Samo, dokle će oni biti - ko zna. Kažu, vratićemo se - de da se vraćaju. Neće. A i de će. A de će i ovde? Oni dok su ovde mi ćemo vazda bit gladni. A i šta će mi ovde, šta ću ja sa njima... Samo i ranije je bilo izbeglica, al nije bilo ovoliko, brate. Ja onaj rat pamtim ko da je juče bilo - paljevine, pa kad je bilo jadi, pa šta je bilo Bože sačuvaj. Al bilo manje... Svega je bilo u našem selu tri izbeglice. A ovo sad Bože sačuvaj, ne mož da se odrane. Ne mož da dođeš od nji na red kod lekara. Samo da ne bude gore, ovako ne može ostat...*

Dve grupe između kojih postoji jezički konflikt - autohtono stanovništvo u Srbiji s jedne strane i izbeglice iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine - ne razlikuju se međusobno ni etnički ni prema religiji: vezanost za teritoriju osnovni je parametar koji leži u osnovi ovog sukoba. Zato sukoba ove vrste nema između govornika različitih dijalekata u Srbiji, iako su neki od njih međusobno daleko udaljeniji nego što se razlikuju od govora izbeglica. Pri tome su pomenuti ekonomski uslovi mnogo važniji uzročnik sukoba nego što je činjenica da su idiomi kojima govore izbeglice doneseni iz bivših jugoslovenskih republika - dok će u Hrvatskoj svaki ijekavski izgovor biti identifikovan kao srpski i time negativno markiran, govornici srpskog jezika ne identifikuju svaki ijekavski idiom kao hrvatski, pre svega zbog toga što su u srpskom standardu prisutne obe varijante, ali ga identifikuju kao tuđ i stran u njihovoj sredini.⁴

U sociolingvistici je osamdesetih godina razrađena teorija markiranosti,⁵ prema kojoj izbor koda, mada neodvojiv od konkretne situacije, nije direktno zavisao od same situacije, nego od odnosa među učesnicima u komunikaciji (Scotton 1980). Učesnici biraju nemarkirani kod ukoliko se identifikuju sa statusom⁶ koji im je dodeljen, dok se izbor markiranog koda javlja onda kada se sa tim statusom ne slažu.⁷ Odluka izbeglica da u svakodnevnoj komunikaciji u sredini u koju su došli koriste svoj izvorni govor ili da preuzmu govor te sredine nije stoga samo lingvistički motivisana, već predstavlja i simbolički akt iskazivanja stava slaganja ili neslaganja sa dodeljenim statusom. Isto tako, sredina će jednu ili drugo odluku prihvatiti i interpretirati na određeni način i u skladu s tim zauzeće stav prema svojim novim članovima. Na ovaj način određeni jezički elementi dobijaju simboličke vrednosti koje služe za definisanje odnosa između autohtonog stanovništva i izbeglica. Upravo međusobna razumljivost idioma između kojih se izbor pravi, omogućava da izbor jednog od njih bude u funkciji uspostavljanja odnosa između ove dve grupe i iskazivanja stavova njihovih pripadnika; kod izbora između dva jezika osnovni motiv biće razumevanje sagovornika, što onda isključuje mogućnost da izbor podrazumeva i simboličke vrednosti i ukazuje na status govornikâ i odnos između njih.

Izbor koda: motivi i posledice

Podaci dobijeni upitnikom i intervjuima sa izbeglicama dozvoljavaju izvođenje uopštenog zaključka da je faktor⁸ uzrasta jedan od ključnih pri zadržavanju donesenog idioma,

³ Bugarski (1996: 103) ističe da se reakcije usmerene prema jezicima i drugim idiomima najčešće prenose i na njihove govornike.

⁴ O simboličkim vrednostima koje govornici srpskog i hrvatskog pridaju ijekavici i ekavici v. Petrović (2001: 99-101).

⁵ O *markiranosti* u lingvističkom smislu v. i Bugarski (1997: 70-74).

⁶ Prema definiciji Ralfa Lintona (Linton 1945: 76-82), svaki socijalni sistem sastoji se od *statusa*, tj. pozicija koje u datom trenutku zauzimaju pojedinci unutar tog sistema. Društvene *uloge* su aktivnosti povezane sa statusima.

⁷ Sejmur-Smit (Seymour-Smith 1986, s.v. *role*) ističe da pojedinci i društvene grupe aktivno učestvuju u oblikovanju svog statusa, kao i da oni mogu odbaciti ili modifikovati status koji im je društvo nametnulo.

⁸ Socijalni i psihološki faktori koji određuju izbor koda u strategije koje izbeglice koriste u svakodnevnoj komunikaciji opisani su u Petrović (2001a).

odnosno njegovoj zameni govorom sredine - generalno gledano, starije osobe najčešće zadržavaju doneseni govor, dok se mlađe mnogo češće jezički prilagođavaju sredini. I istraživanje sprovedeno među izbeglicama iz Bosne i Hercegovine u Sloveniji (Rogelja 1999) pokazuje jasnu razliku između mlađe i starije generacije: slovenački jezik su najbolje prihvatili i naučili osnovnoškolci i srednjoškolci, dok su se starije osobe pokazale kao najmanje prilagodljive kada je jezik sredine u pitanju. I ova razlika među generacijama je opet u čvrstoj vezi sa identitetom - kako ističu Hamers i Blank (Hamers & Blanc 1989: 124), "starija osoba koja mora da se prilagodi novoj sredini mora ugraditi nove kulturne elemente, među njima i jezik, u već izgrađeni identitet", dok se kod mlađih ti kulturni elementi dodaju u procesu izgradnje identiteta, tako da se može reći da što je osoba starija, to će se teže jezički i kulturno prilagoditi novoj sredini.

Uzrast igra glavnu ulogu i u izboru komunikacijske strategije unutar porodice, tj. između roditelja i dece: sa sasvim malom decom, roditelji najčešće razgovaraju isključivo ekavski, objašnjavajući to željom da se deca od početka ukope u novu sredinu. Ukoliko su deca prilikom dolaska u Srbiju bila dovoljno odrasla da su već imala izgrađeni jezički identitet, porodica postaje jedina sredina u kojoj izbeglice uvek govore svojim idiomom: čak i ako sa vršnjacima govore ekavski, deca u krugu porodice prelaze na doneseni idiom.

Istraživanje jezičkih strategija izbeglica u Srbiji pokazuje, međutim, da postoje brojna odstupanja od ove podele prema uzrastu, kao i čitav spektar načina prilagođavanja; odstupanja se pre svega odnose na jezičko ponašanje mlađih izbeglica. Većina njih u potpunosti prihvata govor sredine, usvajajući i žargon svojih vršnjaka: B. N. (1975, Osijek - Beograd)⁹ to objašnjava na sledeći način: *Ja sam tamo govorila isključivo ijekavski. Sada govorim isključivo ekavski. Jesam pokupila puno od beogradskog slenga, definitivno, baš dosta. Prosto sam ja onda shvatila da je to suludo, da ću ovde da živim od sada nadalje i ubuduće, prosto sam shvatila da treba da se uklopim u tu sredinu, i mislim ne zato da bi me ljudi prihvatili, nego prosto da bih ja se saživela sa tim problemom koji mi se desio što lakše.*

Kod onih mlađih ljudi koji i dalje govore na način kao pre dolaska u Srbiju, razlozi za neprihvatanje govora nove sredine mogu biti dvojaki: jedan je shvatanje jezika kao elementa identiteta i veze sa teritorijom sa koje su došli, tradicijom i porodicom. I ovde se, dakle, radi o već izgrađenom identitetu, i najčešće je u pitanju studentska populacija. Istraživanje sprovedeno u Sloveniji takođe je pokazalo da je, za razliku od srednjoškolaca, kod studenata prisutniji kritički odnos prema novoj sredini koji je praćen nekom vrstom odbrambenog mehanizma koji se manifestuje isticanjem različitosti (Rogelja 1999: 83).

Drugi razlog za insistiranje na donesenom idiomu rezultat je otpora prema sredini koja na negativan način reaguje na drugačiji govor: Lj.R., (1976, Sarajevo - Niš, Beograd) ovako objašnjava svoju odluku da i u novoj sredini govori ijekavicom: *Kad sam došla u Srbiju nije mi bio nikakav problem da pređem na ekavski i jako mnogo ljudi se zbunilo kad sam im rekla da sam iz Sarajeva, zato što sam ja pri dolasku u Srbiju govorila ekavskim. I onda sam imala tako jedan duel sa prodavačicom u prodavnici kad sam joj tražila hljeb pa me ona onako nije htjela uslužiti i popreko me pogledala. Onda sam iz čistog bijesa počela da govorim na ijekavskom... Trudim se koliko god mogu, vjerovatno i ja ponekad pogriješim, ali mislim da još uvek prilično sam svjesna kad nešto uradim namjerno. Trudim se da govorim ijekavski. Zato što je to moj jezik, zato što neću da ga nekom poklonim.* Ovaj primer ukazuje na vrlo važan aspekt pri izboru koda, a to je odnos sredine prema novim članovima. Uopšteno bi se moglo reći da što je pritisak sredine veći, to će i otpor asimilaciji, jezičkoj i svakoj drugoj, biti snažniji. Objektivna razlika između dva idioma, s druge strane, ne predstavlja nikakvu prepreku za prelazak na govor sredine, ukoliko motivacija za to dovoljno velika: dvoje studenata iz Hrvatske (jedan iz Zagreba i jedan iz Pule) koji po dolasku u Srbiju žive u Nišu, u potpunosti su prihvatili govor svoje nove sredine sa svim njegovim lokalnim obeležjima koja mu u odnosu

⁹ Iskazi informatora dati su u kurzivu, a od podataka o njima navode se inicijali, godina rođenja, mesto boravka pre dolaska u Srbiju i sadašnje mesto boravka.

na standardni jezik daju izrazito dijalekatski karakter; pri tome oni sredinu u koju su došli opisuju kao izuzetno prijateljsku i otvorenu.

Jezički identitet izbeglica i stavovi prema jeziku

U sociolingvistici, stavovi prema jeziku definišu se kao "skup racionalno i iracionalno utemeljenih vrijednosnih orijentacija i reakcija bilo na koju jezičnu pojavu" (Škiljan 1988: 167). Isti autor ukazuje na to da stavovi prema jeziku proizilaze iz tradicije, kulturne i civilizacijske istorije društva i grupa u njemu, ali i iz konstruisanog iskustva pojedinca.

Za razliku od odnosa dijalekat : književni jezik, gde je upotreba dijalekta izvan sredine u kojoj je on sredstvo sporazumevanja negativno markirana na osnovu njegovog nižeg vrednovanja, te su govornici dijalekta motivisani da izvan te sredine govore prestižnim, standardnim idiomom, idiomima kojima govore izbeglice ne stoje u ovakvom odnosu sa govorom većine; u mnogim slučajevima izbeglice donesenom idiomu pridaju veću vrednost, naročito oni sa višim obrazovanjem: tako M. V. (1946), novinar iz Zagreba, za sebe kaže da u novoj sredini govori pravi hrvatski, ne kajkavski, niti bilo koji hrvatski lokalni govor, nego pravi književni hrvatski jezik, ocenjujući pri tome srpski književni jezik kao iskvaren turskim i ostalim uticajima. A. I. (1914, Zagreb - Beograd) o tome kaže: *Ne sviđa mi se to što vi ovdje imate puno naziva, puno riječi u rječniku, vidite da nije to srpski, nisu to srpske riječi. To je porijeklom ili tursko ili ko zna čije.* Ovakva kulturološka valorizacija idioma za posledicu ima i izgrađene stavove prema nekim jezičkim slojevima: tako su za mnoge izbeglice iz Hrvatske¹⁰ turcizmi neprihvatljivi jezički sloj koji, bez obzira na stepen prilagođavanja govoru sredine, praktično nikada ne usvajaju; D. V. (1950, Zagreb-Beograd) kaže da je neke reči u svom govoru je izmenio, jer ljudima ovde smetaju. Kaže *ne pjena nego pena, hleb umesto kruh.* Ali, ne može da kaže *komšija*, nego uvek kaže *susjed*, niti *astal* nego *sto*.

Jezička nesigurnost i konfliktne situacije

Većina izbeglica koja je u novoj sredini zadržala doneseni govor, u određenim situacijama prelazi na govor sredine. Za te situacije su pre svega karakteristični odnosi nejednake moći - u pitanju je komunikacija sa predstavnicima administracije (direktori, učiteljica dece i sl.). Takođe, idiom sredine ili standard karakterističan za Srbiju (ekavica) izbeglice upotrebljavaju na radnom mestu (to se, implicitno ili eksplicitno, od njih i zahteva u zanimanjima kao što su, na primer, nastavnik ili prodavac).

Upotreba idioma većine je strategija kojoj izbeglice pribegavaju i u situacijama sa izrazitim ili potencijalnim konfliktnim nabojem: veliki broj ispitanika naveo je da sa nepoznatim osobama govori ekavski, a praktično svi kao lokuse gde se osećaju nesigurno i zato govore ekavicom navode gradski prevoz i prodavnice. A. I. (1914, Zagreb - Beograd) ističe da se za svaki odlazak u prodavnicu posebno priprema. U svim navedenim primerima, upotreba "pogrešnog" koda bi za izbeglice mogla imati negativne posledice - izbor koda za njih, dakle, ima i praktične implikacije i mnogo je više od odluke vezane za izgradnju identiteta i izražavanje stavova prema sredini.¹¹

¹⁰ Istraživanje je pokazalo veliku razliku između izbeglica iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine u jezičkim stavovima i društvenoj samopercepciji i recepciji stanovništva Srbije. Isp., na primer, mišljenje informatora koji je izbeglica iz Hrvatske: on ističe da se Srbi sa Korduna nisu mešali sa Hrvatima, sklapali su brakove između sebe. Zato ih smatra i genetski i kulturno različitim od Srbijanaca, navodeći da su oni uspeali da se održe, dok su ljudi u Srbiji podlegli različitim uticajima i genetski više nisu čisti (pri čemu prvenstveno misli na mešanje sa Turcima).

¹¹ Dobru ilustraciju toga da izbor 'ispravnog' koda na teritoriji nekadašnjeg srpskohrvatskog (hrvatskosrpskog) jezika može presudno uticati na postizanje ciljeva radi kojih se komunikacija uspostavlja predstavlja vic objavljen u dnevnom listu "Danas" (broj 1339) 29. maja 2001. godine: *U postdejtonskom dobu, Hrvat seda u sarajevsku kafanu. Dolazi kelner i on kaže: "Jednu kavicu, molim vas". Kelner: "Nema". Hrvat se zamisli pa kaže: "A mogu li dobiti jednu kafu?" Kelner: "Ne može"; Hrvat još malo razmisli, pa kaže: "A jednu kahvu, možda?" Kelner: "Ma, jarane, nema vode!"*

Ukoliko ih posmatramo kao lingvističke subjekte, izbeglice se umnogome razlikuju od autohtonog stanovništva u Srbiji; njihova "obeležnost" drugačijim načinom govora i stigma koju on sobom nosi ima za posledicu to da, dok autohtono stanovništvo u velikoj meri spontano upotrebljava svoj jezik, izbeglice prema jeziku imaju veoma aktivan odnos - neprestano razmišljaju o izboru koda u zavisnosti od situacije u kojoj se nalaze, budući da je to uslov za uspešnu i nekonfliktnu komunikaciju; Ž. M. (1974, Zagreb-Beograd), navodi da nikada ne zna kad sme da govori ijekavski, a kada će to izazvati nečiju negativnu reakciju. Ovakva situacija stvara određenu vrstu društvene nesigurnosti u kojoj upotreba jezika za govornika predstavlja i određenu opasnost ukoliko pogrešno proceni sagovornika ili situaciju u kojoj se nalazi. Zbog te nesigurnosti odnos prema jeziku, i svom i jeziku okoline, sasvim je drugačiji nego u neutralnim situacijama. Ta činjenica ukazuje na to da se odnosi moći i dominacije ogledaju i u jezičkoj praksi, u velikoj meri definišući odnos prema jeziku i identitetu onih govornika koji su stavljeni u situaciju da biraju između više mogućnosti koje se minimalno razlikuju među sobom. Jezička nesigurnost jedna je od najvažnijih karakteristika jezičkog ponašanja tih govornika, budući da izbor koji sredina smatra neželjenim može imati negativne posledice. Jezička situacija izbeglica u Srbiji pokazuje koliko veliki značaj minimalnih razlika može biti, kako na simboličkom, tako i na konkretnom planu, planu svakodnevnog života. Upravo činjenica da te minimalne razlike u ogromnoj meri utiču na svakodnevni život izbeglica ovu problematiku čini vrednom pažnje kako sa teorijskih,¹² tako i sa praktičnih aspekata, naročito kad se ima u vidu da se 60% izbeglih lica opredelilo da trajno ostane u Srbiji.¹³

CITIRANA LITERATURA

- Blagojević 1997:** M. Blagojević, Šta je integracija izbeglica?, u: *Pravni položaj izbeglica i proces integracije*, N. Vučković (ur.), Beograd 1997, 5-8.
- Bugarski 1996:** R. Bugarski, *Jezik u društvu*, Beograd 1986.
- Bugarski 1997:** R. Bugarski, *Lingvistika u kontekstu*, Beograd 1997.
- Hamers & Blanc 1989:** J. Hamers and M. Blanc, *Bilinguality and Bilingualism*, Cambridge et al., 1989.
- Jokanović-Mihajlov 1997:** J. Jokanović-Mihajlov, Inovacije u prozodiji reči i iskaza kao odraz aktuelnih društvenih promena, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku* XL/1, Novi Sad 1997, 41-48.
- Linton 1945:** R. Linton, *The Cultural Background of Personality*, New York 1945.
- Nelde 1987:** P. Nelde, Language Contact Means Language Conflict, *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 8/1-2, 1987, 33-42.
- Petrović 2001:** T. Petrović, Speaking a different Serbian language – refugees in Serbia between conflict and integration, *Journal of Liberal Arts (JLA)*, Thessaloniki 2001, 97-108.
- Petrović 2001a:** Refugees in Serbia: Social Factors in the Process of Language Change, *Knights and peacekeepers on the Balkans. Conquests, pilgrimage, and migrations*, Blagoevgrad 2001, 111-123.
- Rogelja 1999:** N. Rogelja, Kulturni stik: Slovenci, Slovenke - begunci, begunke, *Vsakdanje življenje beguncev in begunk v Sloveniji*, Natalija Vrečer (ur.), Knjižnica Slovesnkega etnološkega društva 28, Ljubljana 1999, 75-85.

¹² Na neophodnost teorijske zasnovanosti pristupa problematici izbeglica u Srbiji ukazala je Blagojevoć (1997: 5). Nekim aspektima jezika izbeglica bavi se Jokanović-Mihajlov (1997); isp. i Petrović (2001) i Petrović (2001a). O proučavanju izbeglica u okviru antropologije i etnologije, v. Vrečer (1999).

¹³ Prema statistici registracije izbeglih i privremeno raseljenih lica sprovedene u 2001. godini, navedeno prema "Izlazak iz društvene senke", Vreme br. 586, 28. mart 2002.

- Scotton 1980:** C. M. Scotton, Explaining linguistic choices as identity negotiations, *Language: Social Psychological Perspective*, H. Giles, W. P. Robinson, P. M. Smith (ur.), Oxford 1980.
- Seymour-Smith 1986:** Ch. Seymour-Smith, *Macmillan Dictionary of Anthropology*, London 1986.
- Škiljan 1988:** D. Škiljan, Stavovi stanovnika Zagreba prema jeziku, *Kulturni radnik* 5, 41, Zagreb 1988, 166-211.
- Valdettaro 1997:** A. R. Valdettaro, Aktuelno stanje prava izbeglica u Saveznoj republici Jugoslaviji, Pravni položaj izbeglica i proces integracije, Nataša Vučković (ur.), Beograd 1997, 9-13.
- Vrečer 1999:** N. Vrečer, Etnologija, kulturna antropologija in begunske študije: stičišča, *Vsakdanje življenje beguncev in begunk v Sloveniji*, Natalija Vrečer (ur.), Knjižnica Slovesnekega etnološkega društva 28, Ljubljana 1999, 11-29.

PROBLEMI TRANSFORMACIJE POLITIČKIH SISTEMA I POLITIČKIH IDENTITETA NA BALKANU*

Treći evropski talas demokratizacije, pokrenut pre nešto više od decenije, još nije dao očekivane rezultate u transformaciji političkih sistema na Balkanu. Samo je Grčka uspela da demokratizuje i stabilizuje svoj politički sistem. Ostale balkanske države nalaze se u procesu tranzicije svojih političkih sistema iz autoritarnih u demokratske. Na sporost ove produžene i nezavršene tranzicije uticao je veći broj faktora koji proizilaze iz teškog nasleđa, nepovoljnog okruženja i nesposobnosti političkih aktera, u prvom redu političkih elita, da na izazove globalizacije i regionalizacije daju adekvatne političke i ekonomske odgovore u skladu sa interesima balkanskih naroda. Iskustva u demokratskoj tranziciji Centralno-evropskih država pokazala su da su demokratske reforme političkih sistema nužan uslov za uspešne transformacije ekonomskih, socijalnih i svih drugih sistema.

U poslednjih pedeset godina društvene nauke su došle do saznanja o zakonomernosti i svrshodnosti u konstituisanju i funkcionisanju političkih sistema. U teoriji sistemske analize Dejvida Istona politički sistem se definiše kao »mreža inrekcija izdvojena iz totaliteta socijalnog ponašanja kroz koje se vrednosti autoritativno alociraju u društvu«. ¹ Autoritativna alokacija vrednosti ostvaruje se preko mehanizama koji lišavaju neke individue vrednosti koje poseduju, omogućavaju drugima društvenim vrednostima ili im ograničavaju pristup tim vrednostima.

Niklas Luman je u svojoj sociologiji političkih sistema politički sistem odredio kao složen sistem politike sastavljen od podsistema: politike, publike i administracije.

»Pod političkim sistemom podrazumevamo povezni sklop institucija i organizacija koji su, na temelju datih klasnih odnosa konstituisale vladajuće društvene snage radi odlučivanja o društvenim poslovima u različitim oblastima rada i života i usmeravanja društvenih tokova u određenom pravcu« – pisao je Radoslav Ratković. ²

Polazeći od ove i drugih definicija političkog sistema pojam političkog sistema odredićemo kao celinu organizovanih političkih delatnosti, odnosa, organizacija, političke kulture i njihovih aktera. Ovakvo određenje političkog sistema otkriva njegove strukturne elemente koje čine: političke institucije, organizovane i spontane političke grupe (partije, pokreti, asocijacije), pojedinci, sredstva političkog delovanja i politička kultura kao posredujući deo koji povezuje pojedine elemente sa političkim sistemom u celini. Na strukturu i funkcionisanje političkog sistema utiče društvo svojom globalnom strukturom: klasama, slojevima, etničkim, religioznim i profesionalnim grupama. Utiče i svojim podsistemima: demografskim, ekonomskim, kulturnim, moralnim, pravnim, ekološkim, obrazovnim i drugim.

Postoje raznovrsne tipologizacije političkih sistema. Za ovaj rad značajno je razlikovati demokratske od autoritarnih i totalitarnih, pluralističke od monopolističkih, otvorenih od zatvorenih sistema. Za identifikaciju demokratskih političkih sistema postoje razni kriterijumi: naučni, ideološki, dnevno-politički, demagoški, konvencionalno-međunarodni... Kombinacijom nekih od njih dolazi se do odlika demokratskih političkih sistema: garantovane slobode i prava ljudi, neposredni tajni izbori za političku reprezentaciju, slobodno delovanje opozicije, većinsko odlučivanje uz poštovanje prava manjina, sloboda informisanja, mišljenja i udruživanja, kontrola građana nad radom države i javnih službi,

* Rad sa projekta *Etnički i kulturni odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo za nauku, tehnologije i razvoj Republike Srbije.

¹ D. Easton: *Formework for Political Analysis*, 1965, s. 47.

² R. Ratković: *Osnovi političkih nauka*, Zavod za izdavanje udžbenika, Beograd, 1987, s. 89.

vladavina prava, dijalog i tolerancija kao način rešavanja konflikata.

Politički identitet je svest i samosvest o političkoj kulturi pojedinaca i društvenih grupa, kao kreativnoj matrici mišljenja, vrednovanja i delanja u političkom sistemu. On obuhvata političke vrednosti i ideale, političke principe i obrasce ponašanja, pogled na političku sadašnjost, prošlost i budućnost, svest o pripadnosti političkim grupama i ciljevima političkog angažovanja za ostvarivanje individualnih, grupnih i društvenih političkih interesa. Politički identitet je relativno trajna samosvest o političkom biću i odnosu prema sebi i drugim političkim subjektima kako u političkom tako i građanskom sistemu i ovim sistemima u celini. Politički identitet predstavlja sistem politički strukturisanih dispozicija i principa preko kojih se doživljava politički sistem i formira pozitivan ili negativan stav prema njemu i, u skladu sa tim, politička praksa pojedinaca i društvenih grupa. Kao strukturisana dispozicija teško se menja u normalnim okolnostima. Krize i društvenih prevrati, promena političkih sistema i turbulencija političkih ideala utiču na menjanje političkog identiteta.

Više nego ikada u prošlosti pokazalo se da kulturni faktori, među njima naročito politička kultura društva i najznačajnijih aktera demokratske tranzicije političkih sistema na Balkanu, determinišu brzinu, kvalitet i uspeh ove tranzicije. Ona je otežana nasleđenom ideološkom i političkom svešću kako elita tako i građana. Ideološka zbrka nastala mešanjem ili isključivim suprotstavljanjem socijalističkih i kapitalističkih političkih vrednosti, koncepata i doktrina, liberalnih i demokratskih, tradicionalističkih i inovacijskih, modernizacijskih, reformskih – proizveli su krizu političkog identiteta kako političkih elita, tako i građana.

Političke elite u bezobzirnoj i često nedemokratskoj borbi za vlast napuštaju svoj deklarirani politički identitet - levice, desnice, konzervativaca, reformatora, revolucionara, nacionalista, mondijalista, liberala, demokrata – prihvatajući drukčiji ili suprotan; špekulišu sa izbornom voljom i poverenjem građana izraženim na izborima; sklapaju neprincipijelne i štetne koalicije; više vode računa o partijskim interesima nego o interesima građana, nacija i država. Posle osvajanja vlasti nastoje da uspostave jednouljne i monistički politički identitet svojih vladajućih političkih partija i partijske države; strogo kontrolišu sredstva javnog informisanja, ignorišu i progone opoziciju i manjine u političkim odlučivanjima, neistomišljenike uopšte.

U nemogućnosti da uspešno reše mnogobrojne probleme reformisanja političkih sistema vladajuće političke elite Balkana, koketiraju sa evropskim političkim identitetom. Traže pomoć i recepte za političke reforme od centara evropske političke moći da bi, izvođenjem političkih i drugih, pre svega ekonomskih reformi prema standardima Evropske unije, ispunile uslove njihove države za integrisanje u političke, ekonomske i vojne strukture Zapadne Evrope. One su općinjene političkim mitovima o Evropskoj uniji i Severnoatlantskom paktu kao spasonosnoj formuli za rešavanje svih problema u balkanskim državama i u odnosima između njih, o ostvarenju sna o dostizanju evropskog životnog standarda i kvaliteta života na Balkanu. Evropska unija postavlja uslove balkanskim državama za prijem u Uniju polazeći od svojih ekonomskih, političkih i geostrateških interesa. Pre svega, zbog dobijanja novog tržišta za oplodnju kapitala i kroz privatizaciju uz besćenje zagospodari prirodnim i ekonomskim resursima na Balkanu. Sve političke elite su svesne da bez podrške najmoćnijih država Zapadne Evrope ne mogu doći na vlast niti postati na vlasti. To se najbolje vidi na primeru Jugoslavije. Život na donacijama Zapada ona danas plaća po visokoj ceni. Oštro suprotstavljene političke elite desnice i levice i pojedine političke struje u njima (reformske i tradicionalista) još nisu uspele da postignu ideološki i politički konsenzus o minimalnoj političkoj demokratiji utemeljenoj na slobodi, pluralizmu svojine, interesa, ideologije, političkih identiteta, niti o uređenju osnovnih demokratskih institucija u skladu sa autonomijom i jednakošću građana kao ličnosti. A bez toga nema građanskog političkog identiteta i, na osnovu toga, demokratske legitimizacije političkog sistema. U političkim elitama, pa i u njihovim partijama i pokretima, nije jasno iskristalisan tip političke demokratije za koju se zalažu: institucionalnu, proceduralnu, reprezentativnu, neposrednu, participativnu, liberalnu, populističku, vertikalnu, horizontalnu, političku, ekonomsku, socijalnu, kulturnu, empirijsku, racionalnu...³ Samim tim i demokratski politički identitet političkih lidera i njihovih sledbenika i istomišljenika nije empirijski

³ O tipovima demokratije videti u radovima Roberta Dala, Pulancasa, Pejtmena, Makfersona, Dejvida Helda, Džona Kina, Đovanija Sartorija...

jasno profilisan, niti uobličen kao normativni politički identitet. S obzirom na njihov društveni i politički položaj, ove elite preferiraju elitističku demokratiju koja se svodi na pravila političke igre, prihvaćenih od većine, za izbor i smenjivanje elita na vlasti. Time se postulira minimalna demokratija.

Protivrečnosti demokratske tranzicije na Balkanu sa mnogo negativnih posledica po individualni, porodični i društveni život najvećeg broja ljudi izazvale su legitimizacijski deficit za izvođenje demokratskih reformi što je uslovalo gubitak vlasti vladajućih reformskih elita na izborima. Ove elite su više držale do podrške za preduzete političke i ekonomske reforme koje su dolazile iz Zapadne Evrope, od pojedinih uticajnih društava, od Evropske unije, Saveta Evrope, Svetske banke, Međunarodnog monetarnog fonda i drugih moćnih privrednih i finansijskih institucija Zapada. Manje su uvažavale političku realnost i memoriju naroda, duh postojećih političkih ustanova i neposredno životno iskustvo najznačajnijih političkih aktera u postojećoj političkoj kulturi.

Opšte siromaštvo, nizak kvalitet života i svakodnevna egzistencijalna ugroženost velikog dela balkanske populacije primorava je da, u uslovima »ograničenih dobara«, prihvati filozofiju preživljavanja kao osnovni smisao života.⁴ Iz ovakve filozofije života proizilazi politička apatija⁵ koja umrtvljuje demokratsku energiju građana ali je istovremeno i kumulira do kritične granice političke bombe kada u neizdrživim socijalno-ekonomskim i političkim uslovima eksplodira i ruši sve pred sobom. Politička apatija građana je zatišje pred buru i predstavlja veliku prepreku za demokratizaciju političkih sistema. U stanju političke apatije građani nemaju predstavu o svom političkom identitetu: koje su im političke vrednosti, za koje se političke ideje opredeljuju i vezuju, kojim političkim grupacijama pripadaju, koji politički akteri se bore za njihove interese, protiv koga se bore, kako mogu doći ostvarenja svojih političkih, ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava, s kim treba da se udružuju, šta im nosi budući dan? Na to utiče amorfnost socijalna struktura sa atomizovanim pojedincima kojima je teško da prepoznaju svoj politički identitet i odrede svoje mesto u društvenom i političkom sistemu, svoj odnos prema relevantnim političkim akterima i prema krajnje neizvesnoj budućnosti. Ne mogu da razluče svoj podanički od građanskog identiteta i da povežu na koherentan način politički sa nacionalnim, etničkim, kulturnim, religijskim i drugim identitetima koji treba da se internalizuju u strukturu njihove ličnosti. Zbog svega toga mnogi ljudi na balkanskom prostoru demokratsku tranziciju doživljavaju kao sveopšti metež u kome se ne vide jasno klasne strukture raspodele budućih resursa, privilegija i moći, dobitnika i gubitnika; marginalnosti, siromaštva i bogatstva na kraju tranzicije. Sada vide da je tranzicija donela prosperitet i enormno bogatstvo pripadnicima političko-upravljačkih struktura na vlasti i u javnom sektoru privrede i finansija, mafijaško-kriminalnim klanovima, jednom broju preduzetnika koji su na haotičnom tržištu kapitala, rada, nekretnina informacija i zabave ili uz pomoć korumpirane vlasti, zgrnuli ogromne profite. Na društveni položaj više utiču slučajna preimućstva ili ograničenja, blagonaklonost ljudi na vlasti, uključenost u unosne lance korumpcije i »sive« ekonomije, nego stvaralački profesionalni rad i politički angažman za afirmaciju, agregaciju i ostvarivanje opštih društvenih interesa. Time se stvaraju uslovi za jačanje desnice i populističko-autoritarnog načina radikalnog preusmeravanja tranzicionih

⁴ Siromaštvo u balkanskim zemljama poraslo je u periodu 1993-1995. sa 5% na 32% sa tendencijom stalnog povećanja (Ljubomir Madžar: Politički uzroci siromaštva, IKZS, Sremski Karlovci-Noví Sad, 2000). U Bugarskoj je 45,2% stanovnika bilo ispod granice preživljavanja, a 64,6% ispod granice siromaštva (The Bulgarian Watcher, May 21, 1991). Prema rezultatima istraživanja Centra za proučavanje alternativa iz Beograda u Srbiji je 80% stanovnika siromašnih, od toga 30-40% očajno siromašnih ("Politika", 19. jun 2002).

⁵ Rezultati Centra za proučavanje alternativa pokazuju da je polovina anketiranih građana (uzorak 1596) apatična, obuzeta strahom, brigom, beznadežnošću, ravnodušnošću, sa osećanjem nemoći da nešto promeni, pa zato i ne namerava da se angažuje da nešto menja. Iz meseca u mesec povećava se broj građana koji u anketama izjavljuju da neće izaći na izbore ako se organizuju sada ("Politika", 18. jun 2002).

procesa ka liberalnom konzervativizmu ili etatištkom socijalizmu, pod uticajem tradicionalne levice.

Biti demokrata znači, pre svega, biti slobodan od straha,⁶ ne bojati se državne represije, ljudi koji drugačije misle i govore i različitosti uopšte, unutrašnjih i spoljnih neprijatelja, kriminalaca i mafijaša, terorista i mnogih drugih namerno proizvedenih imaginarnih opasnosti. Balkanske zemlje preplavljene su egzistencijalnim strahovima od gladi, bolesti, gubitka radnog mesta bez mogućnosti nalaženja novog, nemogućnosti izdržavanja i školovanja dece i njihovog zapošljavanja, od provalnika, pljačkaša i ubica do strahova od građanskih, međunacionalnih i međudržavnih ratova. U uslovima ugroženosti straha i neizvesnosti vlast pribegava najraznovrsnijih manipulacijama građanima. Ograničavaju se slobode, uvodi skrivena kamera, nalaze se plaćenici i izdajnici, uvodi se prividan red u kontrolisanom haosu i poziva na nacionalno jedinstvo na račun individualne i kolektivne autonomije. Vlast se ne libi od falsifikovanja i korumpiranja demokratije simuliranjem pseudopluralizma iza koga se obnavlja jednoulje autoriteta nacije, partije, vođe, crkve, vlade. Širi se netolerancija i proglašavanje protivnika za neprijatelja naroda. Ona manipuliše demokratskim formama za ostvarivanje samovolje, izigrava izbornu pravu građana, lažira izbore, falsifikuje izborne rezultate, anulira izbornu volju građana otimanjem poslaničkih mandata ili stvaranjem nedemokratskih koalicija radi dolaženja do vlasti ili njenog očuvanja. Radi homogenizacije nacija aktualizuju se teritorijalni sporovi i otvara pitanje istorijskih granica. Nacionalističke ideologije to legitimišu i nastoje da mobilišu sve nacionalne snage za ostvarenje teritorijalnih nacionalnih interesa svim sredstvima, falsifikatima, lažima, podmićivanjem uticajnih političara i medija do zločina, proterivanja, etničkog čišćenja i raseljavanja, vođenja psihološko-propagandnih i oružanih ratova. Sve to vuče balkanske države, zahvaćene masovnim ludilom nacionalizma, na predemokratsko stanje. Nacionalističke ideologije proizvele su mržnju između nacija koje su u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji do 1990. godine živele u miru, takvog obima i intenziteta da je dovela do masovnih zločina prema svim sukobljenim nacijama i do iracionalne međudržavne politike koja se vodi više od jedne decenije. Prisustvo međunarodnih vojnih snaga u Bosni i Hercegovini, na Kosovu i Metohiji i u Makedoniji i lična vlast administratora Ujedinjenih nacija u Bosni i Hercegovini i na Kosovu i Metohiji najbolje govore o porazu demokratizacije na jednom delu balkanskog prostora. Na žalost, i to je deo političkog identiteta stanovnika Balkana koji moraju da se zapitaju da li je demokratizacija balkanskih društava moguća bez nasilnih rešenja sa strane ili unutar njih, bez straha, mržnje i gluposti?

Teške preteće posledice dosadašnje demokratske tranzicije na Balkanu izazvale su pometnju u vrednosnoj sferi balkanskog političkog identiteta. Ona je posledica turbulencije i poremećaja svih društvenih vrednosti u periodu tranzicije. U periodu real-socijalizma političke vrednosti su bile primarne u ukupnom kulturnom identitetu balkanske populacije. U uslovima egzistencijalne nesigurnosti i svakodnevne borbe za opstanak političke vrednosti se potiskuju u drugi plan. Na početku demokratske tranzicije veliki broj građana je prihvatao liberalne demokratske vrednosti.⁷ Danas se veliki broj ljudi sa nostalgijom seća životnog standarda, socijalne sigurnosti, bezbednosti i izvesne budućnosti za svoju decu koju je imao u socijalističkom društvu, a koje danas nema. Zbog toga postoji manji interes da se demokratizuje politički sistem, da se stvore demokratske političke institucije, usavrše demokratske procedure, obezbedi veća participacija građana u vršenju vlasti i veća njihova kontrola vlasti a više su zainteresovani za politički podsistem socijalne zaštite sve većeg broja egzistencijalno ugroženih ljudi. Na univerzalne demokratske vrednosti ovi ljudi gledaju sumnjičavo, cinično i ravnodušno, čime se obesnažuje princip građanstva kao temelj demokratskog političkog sistema. S političkim sistemom koji im ne pruža socijalnu bezbednost

⁶ Slobodan Jovanović: Sloboda od straha, Filip Višnjić i Naučna knjiga, Beograd, 1991.

⁷ Stjepan Gredelj je našao da polovina ispitanih prihvata liberalne vrednosti (M. Lazić i dr., Razaranje društva. Jugoslovensko društvo u krizi, Filip Višnjih i Filozofski fakultet u Beogradu, Beograd, 1994).

i socijalnu zaštitu kada dođu u stanje socijalne potrebe, građani se ne mogu identifikovati.⁸ Zato je na početku demokratske tranzicije neophodno dati značajno mesto socijalnoj politici kao uslovu uspešnog završetka tog procesa. To je teško obezbediti u društvima u kojim hara teška privredna i finansijska kriza i drastični pad prihoda u državnim budžetima, a Međunarodni monetarni fond uslovljava davanje kredita smanjenjem izdataka za socijalnu zaštitu.⁹ Nedovoljan pritisak političke javnosti za bržom demokratizacijom političkih sistema vladajuće političke elite koriste da uz pomoć starih političkih sistema učvrste svoju vlast, zadrže monopol nad društvenim i državnim resursima, uvećaju svoj imetak i lakše se obračunaju sa neistomišljenicima i konkurentima za vlast. Njima ne odgovara striktna podela vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku da bi se što duže održala premoć izvršne vlasti koju poseduju.

Nedovoljna reformrska aktivnost na demokratizaciji političkih sistema uticala je na zastoj u reformisanju i demokratizaciji pravnog sistema. Nijedna balkanska država u demokratskoj tranziciji nije još donela demokratski Ustav i na njemu zasnovane osnovne reformrske zakone za demokratizaciju svog političkog sistema. Upravljačkim elitama odgovara nepostojanje demokratskog pravnog poretka kako bi ostvarivali svoju samovolju, politički voluntarizam i avanturizam u nametanju svojih parcijalnih političkih interesa celom društvu. One arbitrarno odlučuju koji će zakon primeniti a koji ne, koji je zakon donet po meri i interesima starog režima, koju će frakciju političke partije priznati kao pravu partiju a koju ne, kojim partijama će se priznati poslanički mandati a kojima neće. Odsustvo vladavine prava omogućava oligarhijama vladajućih političkih partija da nametnu partijsku diktaturu i instrumentalizuju državu i njene organe za zaštitu i ostvarivanje uskopartijskih i privatnih interesa i ostvarivanje ličnih oblika vlasti. Iz tih razloga one raznim marifetlucima blokiraju rad Vrhovnog i Ustavnog suda koji treba da štite ustavnost i zakonitost¹⁰ i brane nezavisnost sudstva od intervencija političkih organa u donošenju presuda. Dobro organizovano, stručno osposobljeno i materijalno opremljeno sudstvo pruža jemstvo pravnoj državi i vladavini prava u društvu i, što je najvažnije, štiti demokratski poredak od svake vrste uzurpacije vlasti. U balkanskim državama pravna kultura je deficitarna kako kod onih koji donose zakone tako i kod onih koji ih primenjuju pa i kod onih koji treba da se prema njima ponašaju. Na bezakonju profitiraju naročito privredno-finansijske upravljačke grupe, dužnički lobi, špekulanti u sivoj ekonomiji i na crnom tržištu, pohlepni privatni preduzetnici i deo zaposlenih u za život važnim javnim službama i državnim organima. U celini gledano pravna kultura ili nekultura i naročito odnos prema ljudskim i građanskim slobodama i pravima opredeljuje na svoj način politički identitet kako političko-privrednih elita tako i građana, kao identitet samodržavlja, primitivne birokratije ili pravne države i socijalne države. U državama u kojima je princip legaliteta i prava kao demokratska tekovina devalviran onemogućava se ostvarenje demokratskog principa kontrole vlasti od strane građana i njihovih asocijacija u civilnom društvu.

Politički sistemi na Balkanu nemaju jače uporište u civilnom društvu koje bi bitno uticalo na njihovo demokratsko konstituisanje, funkcionisanje i kontrolisanje. Nemaju ga, jer su decenijama politička društva (države) dominirale nad civilnim društvima, kontrolisala ih i uređivala po meri birokratsko-oligarhijskih interesa. U demokratskoj tranziciji ona počinju da se oslobađaju tutorstva država i razvijaju civilnu subpolitiku¹¹, koja razvija nove političke paradigme: svakodnevnog života, ekologije, alternativnog delovanja u pravcu samoodređenja, samouprave, individualnih i manjinskih prava, prava na razlike, različite podkulture (stilove života), uskraćivanje državi da ostvaruje socijalnu i političku kontrolu nad građanima.

⁸ Istraživanja o poverenju građana u politički sistem pokazuju da 15% anketiranih građana Rumunije ima poverenje u politički sistem, 16% Bugarske i 29% u Srbiji ("Politika", 26. jun 2002).

⁹ Klaus Ofe: Modernost i država, Filip Višnjić, Beograd, 1994.

¹⁰ U Srbiji je Ustavni sud bio paralisiran zbog nepopunjenosti suda potrebnim brojem sudija godinu i po.

¹¹ Urlik Bek (Rizično društvo, Filip Višnjić, Beograd, 2001) razlikuje pored navedene i osnovnu, sekundarnu i alternativnu politiku.

Paternalistička obeležja političke kulture na Balkanu izražena u idealizovanju i preuveličavanju uloge države i političkih vođa u razrešavanju skoro svih problema građana, u unutrašnjoj harmonizaciji i unifikaciji političke zajednice, otežavaju postizanje autonomije civilnih društava i formiranje civilnog političkog identiteta građana, kao nosioca suvereniteta i klijenta države a ne samo kao podanika.

Na Balkanu je politički pluralizam dobio ekstremne odlike pseudopluralizma. Na stotine se broje političke partije sa neznatnim političkim razlikama, socijalno neprofilisane, sa nedemokratskom autoritarnom, liderskom organizacijom, nedovoljno lojalnim biračima, sa malim koalicionim potencijalima i relativno malim ugledom kod većine građana.¹² Unutrašnje borbe za liderske pozicije u partijama vode cepanju stranaka na manje ili preotimanje partija od strane pojedinih stranačkih frakcija. Vladajuće partije marginalizuju i satanizuju opozicione stranke i onemogućavaju ili otežavaju njihov rad, najčešće uskraćujući im pristup državnim medijima. Drastično se polarizuju i do isključivosti sukobljavaju »mi« dobri i »oni« pokvareni i zli. Među njima je relativno malo tolerancije i dijaloga, poštovanja ličnosti pripadnika druge partije i spremnosti na kompromise u rešavanju sporova.

Političke komunikacije u okviru političkih sistema još se odvijaju po inerciji etatističko-birokratskih i autoritarnih, pa i totalitarnih sistema. Ona je pretežno jednosmerna, od vlasti prema javnosti i nižim organima u političkom sistemu. One su usredsređene na stvaranje manipulativnog javnog mnjenja koje bi plebiscitarno prihvatilo sve odluke vlasti. Sprečavajući slobodan pristup informacijama o radu državnih organa i vitalnih javnih službi građanima i sredstvima javnog informisanja, vlast onemogućava stvaranje slobodnog javnog mnjenja i njenog izrastanja u četvrtu vrstu vlasti sposobnu da kontroliše ostale vrste vlasti i reprodukuje svestranu komunikaciju između svih subjekata političkih sistema na demokratskim principima. U tome joj pomažu neodgovorna sredstva javnog informisanja koja, iz komercijalno-senzacionalističkih razloga izmišljaju afere, plasiraju dezinformacije, klevete i laži zbog čega građani sumnjaju i u istinite informacije, što vodi opštem nepoverenju u političkoj komunikaciji, izraženom u stereotipu: »Svi lažu«.

Veliku prepreku u demokratskoj transformaciji političkih sistema na Balkanu predstavljaju nedemokratski elementi tradicionalističkih komponenti dominantnih političkih kultura balkanskih naroda i vsak kolektivnog identiteta u njima. Jedan od tih elemenata je nasilje. »Ponekad se čovek pita, da nije duh većine balkanskih naroda otrovan zauvek i da, možda, nikad više neće moći ništa drugo do jednog: da trpi nasilje, ili ga čini.«¹³ Nasilje je bilo osnova autoritarizma, centralizacije, birokratizacije, lične vlasti i kulta vođa, konfesionalnih obračuna, militarizma i pretorijanstva, pretnji državnim udarima, otvorenih ili prikrivenih diktatura, zavereništva i solunaško-partizanskog iskustva, secesionističkog načina stvaranja etničkih država. Paternalizam je ometao osamostaljivanje pojedinca kao samosvesnog građanina koji bira vlast po meri svojih interesa, kao pripadnika raznih grupa i asocijacija suprotstavljenog svedžavlju i idolatriji etatizma.

Politička kultura balkanskih naroda je autohtona i razlikuje se od aglosaksonskog tipa političke kulture (koji primat daje civilnom društvu nad državom u osmišljavanju političkog sistema), kao i do kontinentalno-evropskog (koji daje prednost državi nad civilnim društvom). Balkanski tip političke kulture počiva na zajednici u kojoj se ostvaruje jedinstvo organskog društva i države, povezanih zemljom, verom, običajima i patrijarhalnim moralom, ortodoksnom tradicijom o jedinstvu crkve i države, kasnije dogmom o jedinstvu partije i države. U skladu sa takvom političkom kulturom formirao se autoritarni i konzervativni politički identitet: nezavisnost po svaku cenu; država je zaštitnik ljudskih prava i sloboda i garant sigurnosti i blagostanja; poslušnost građana mitologizovanim vođama; jednakost i pravda čak i u neslobodi. Ako politička kultura omogućava samorazumevanje i razumevanje političkog identiteta pojedinaca, grupe i zajednice, identifikaciju sa poretkom i njegovim

¹² Po mišljenju 71% anketiranih građana političke partije u Srbiji nemaju kredibilitet u narodu, nalaz je Centra za proučavanje alternativa iz Beograda ("Politika", 26 juni 2002).

¹³ Ivo Andrić: Znakovi pored puta, Rad, Beograd, 1980, str. 78.

simbolima i međusobnu identifikaciju političkih subjekata mogu se razumeti i objasniti dugo održavanje nedemokratskih političkih poredaka i balkanski iracionalni politički sindrom: sukobi, podele, otpor modernizaciji, demokratskim reformama i integraciji na demokratskim principima na Balkanu, uz traženje promotera nacionalnih i državnih interesa u nekoj velikoj sili.

Demokratizacija političkih sistema ne može se ostvarivati na Balkanu bez demokratizacije političke kulture i političkog identiteta građana i političkih subjekata, najznačajnijih političkih aktera. Za racionalnu i efikasnu demokratizaciju političke kulture balkanskih naroda nisu dovoljni uzroci političke kulture Zapda. Oni moraju da razviju demokratske elemente iz svoje tradicionalne političke kulture (zadruga, sabori, lokalna samouprava) i povežu ih sa novim oblicima političke kulture civilnog društva koja izrasta delom iz nevladinih organizacija, udruženja građana i njihovih asocijacija. Demokratizovana politička kultura »odozdo« uticaće na demokratizaciju političke kulture političkog društva na principima građanstva.

Imajući u vidu dosadašnje rezultate transformacije i demokratizacije političkih sistema na Balkanu i njihov uticaj na demokratizaciju političkih identiteta svih subjekata tih sistema može se konstatovati da ovi procesi nisu odmakli od početka. Balkanske države iskusile su pretežno negativne posledice planetarne globalizacije i regionalizacije. Tradicionalistički elementi balkanskog mentaliteta i političkog identiteta dobijaju prevalenciju u sukobu sa univerzalnim demokratskim političkim vrednostima kada balkanska društva iz krize srljaju u katastrofu. Sve to utiče na krizu političkog mentaliteta balkanskih naroda, raspetom između političkih tendencija retraditionalizacije i demokratske modernizacije. Za podsticanje demokratskih tendencija neophodna je elita, one na vlasti i u opoziciji i autonomnih društvenih i političkih aktera kao što su: društveno-politička nauka, sredstva masovnih komunikacija, univerziteti, crkva, nevladine organizacije, udruženja građana. Težište demokratskih reformi treba da bude na rekonstrukciji postojećih i konstituisanju novih demokratskih institucija političkog sistema na osnovu uvida u njihov rad u razvijenim demokratskim zemljama, ali i u skladu sa balkanskim društveno-političkim uslovima i demokratskim potencijalima političke kulture u balkanskim zemljama.

Pre svih, neophodno je uspostaviti instituciju vladavine prava da bi se zaustavila i eliminisala sveopšta anomija i njene socijalne, političke, ekonomske i kulturno-moralne posledice. U tom cilju neophodno je stvoriti racionalan, konzistentan i pravedan pravni poredak sposoban da štiti korpus individualnih prava i sloboda, autentični društveni i politički pluralizam, dosledni parlamentarizam, a naročito građanina kao političku instituciju. Uporedo sa tim treba da se sistematski razvija demokratska politička socijalizacija mladih i resocijalizacija odraslih radi formiranja demokratske političke kulture i identiteta kao najvažnijeg garanta demokratizacije.

Za uspešno izvođenje demokratske tranzicije na Balkanu nedostaje znanje svih aktuelnih i potencijalnih aktera. Zato je potrebna edukacija državne administracije, vlade, političkih partija i njihovih rukovodstava, građana, pojedinih delova javne uprave, mladih, žena, organa lokalne samouprave, značajnih aktera civilnog društva. Ova znanja mogu da se stiču u reformisanim školama i fakultetima i u centrima za demokratsku edukaciju na svim nivoima društveno-političke organizacije. Stručnu i finansijsku podršku za projekt demokratske političke socijalizacije može da pruži Pakt stabilnosti za Jugoistočnu Evropu i Evropska unija koja političku demokratizaciju postavlja balkanskim društvima kao uslov za uključivanje u svoje članstvo.

GRADJANSKA POVEZANOST MNOŠTVA IDENTITETA KAO VRIJEDNOST DRUŠTAVA JUGOISTOČNE EVROPE

Zamke identiteta

Identitet se ne može odrediti kao jednostavan odnos prema tradiciji i biološkom nasledju pripadnika određenih grupacija. Često su samo dva navedena svojstva dovoljna za određenje nečijeg kulturnog, nacionalnog ili religijskog identiteta. Nije rijedak slučaj manipulisanja identitetskim svojstvima. Osim manipulisanja specifičnostima što nekog pojedinca ili grupu čine onim što jeste riječ je i o krajnjim pojednostavljenjima, odnosno vulgarizovanju identitetskih obilježja. To je naročito opasno i pogubno u multikulturalnom, multietničkom i multireligijskom društvu u kojemu egzistira više različitosti jedni pored drugih i jedni sa drugima. Pokušaji manipulacije različitim identitetskim svojstvima od strane nacionalnih i političkih ideologija veoma su česta pojava u ambijentu društava Jugoistočne Evrope. Negiranje jednog identiteta na račun drugog za posledicu je uvijek imalo dekonstrukciju društva. Upravo su to bile ključne tačke svake društvene dekonstrukcije u modernom periodu.

Događanja u društvu Jugoistočne Evrope u poslednjoj deceniji XX vijeka pokazala su svu tragiku negiranja bilo kojeg identitetskog svojstva. Mjera vrijednosti jednog identiteta ne gradi se na štetu drugog. Obilježja i svojstva identiteta potvrđuju se u aktivnom učešću u svim ključnim događanjima u jednom vremenskom periodu. Identitetski izazovi prevazilaze okvire uskih kulturnih obilježja, nacija i ideologija i konstituišu se na pluralizmu mogućnosti kao univerzalnim mjerilima i vrijednostima.

Model multikulturalnog društva nadilazi limite koji su sadržani u etnicitetu. Identitetsko egzistiranje u jugoistočno-evropskom društvu zahtijeva nova povezivanja u cilju angažovanja u svim izazovima perioda trećeg milenijuma kako bi se afirmisla najbolja kvalitativna obilježja i vrijednosti promovisanja jedinstva identitetskih razlika. Vrijednosni parametri identitetskih svojstava moraju egzistirati daleko od sfere političkih dešavanja sa čime se izbjegava vrijednosna mjera važeća za određenog pojedinca ili skupinu, političko-nacionalnog lidera ili političko-partijsko-nacionalnu grupaciju. Fundamentalne identitetske razlike koje egzistiraju u istom razvojnem smjeru predstavljaju progresivne tendencije društva. Zamke koje se postavljaju kod identiteta odnose se, pored nacionalističko-politikantskih manipulacija, i na ideju o višestrukom/pluralnom identitetu koji može predstavljati i višestrukost i identitete u jedinstvenom konkretnom društvu (državnom ili republičkom, političkom ili teritorijalnom, kulturnom ili pravnom), kao i pluralitet svojstven svakom identitetu (kolektivnom ili individualnom).¹

Mogućnost višestrukog identiteta unutar jednog entiteta (društvenog ili državnog) je specifičnost većine prostornih realiteta Jugoistočne Evrope. Gradjanska povezanost mnoštva različitih identiteta kao i pluriformnosti unutar južnoslovenskog identiteta utemeljeni su na promovisanju demokratskih vrijednosti. Odsustvo gradjanske povezanosti je važno i zbog izbjegavanja mogućnosti manipulacije identitetskim specifičnostima. Najčešće se manipuliše sa etnokulturnim identitetom kao svojstvima na koja su pojedinci i grupe najosjetljiviji i na koja se veoma emotivno i burno reaguje.

¹ Jean-Luc Nancy, *Synopsis Workshop on philosophical concepts*, Strasbourg, 2000, 14-15. december, p. 4.

Etnokulturna svojstva kao identitetska obilježja

Etnokulturni identitet je fundament kulturnog identiteta svakog društva. Pošto kulturni identitet predstavlja jedan od najznačajnijih emancipatora državnog identiteta kao totaliteta identiteta društva očigledni su fundamentalni osnovi na kojima se zasniva etnokultura. Fundamentalni temelji etnokulturnih obilježja su značajniji ako se radi o društvima viševjekovne državotvorne i tradicijske strukture kakav je slučaj sa jednim značajnim brojem jugoistočno–evropskih.

Sam pojam etnokulture i identiteta jednog društva kao njenog razvojnog obilježja je istovremeno i složen, a velikim dijelom i zanemaren pojam kojem se ni u dalekoj ni u bliskoj prošlosti nije posvećivala određena pažnja. Etnokulturu bi mogli da odredimo kao dio kulture koji se bavi odnosom kulture i tradicije i kulturno tradicionalnim stvaralaštvom. Odnosno, to bi mogao da bude segment kulture kao jednog od oblika svijesti koji proučava tzv. “narodnu kulturu” kao način funkcionisanja naroda i kulture. Identitet je izraz ukupnog nastojanja da se pojedinci i društvo odrede, odnosno da samospoznaju sadržinu i vrijednost kulturnog razvoja koje im pripadaju i koje ih određuju kao svjesna stvaralačka bića.

Etnokulturni identitet društva predstavlja specifičnosti i tokove razvoja kulturnih vrijednosti i stvaralačkih dometa većinskog naroda i drugih naroda, kao i nacionalnih i etničkih grupacija, koji su u istorijskom razdoblju živjeli i žive u konkrentnom društvenom ambijentu. Kada se govori o etnokulturi bilo kojeg društva ista se ne može zasnivati samo na tradiciji kao prošlosti, već je ta tradicija i “sadašnjost u kojoj živi prošlost i priziva se budućnost”.² Identitet jednog društva počiva na srodnim idejama, afinitetima i stremljenjima pojedinaca i grupa koji na taj način konstituišu istinsku i svjesnu aktivnost i djelatnost društva kao totaliteta. Zajednički vrijednosni interesi koji determinišu identitetsko biće su: država, teritorija, etnos, istorija, jezik, običaji i narodna književnost, crkva, tradicijska kultura, kulturno nasljeđe i forme narodne kulture. Vrijednosni karakter zajedništva navedenih identitetskih obilježja pored objektivnih pokazatelja u velikoj mjeri određuje i svijest pojedinaca. Univerzalizacija navedenih vrijednosti ukazuje na konstitutivnost i jedinstvenost identitetskih obilježja pri čemu se ne zapostavljaju određene posebnosti unutar pojedinih društvenih entiteta.

Obuhvatajući pored kulturno-tradicijskih vrijednosti većinskih populacija i one manjinskih grupacija, identiteti većine jugoistočno–evropskih društava konstituišu se kao multikulturni, multietnički i multireligijski, a nalaze se na razmeđu kultura Istoka i Zapada. Sve ove identitete determinišu balkanski (jugoistočno–evropski), mediteranski i evropski kulturni i civilizacijski krug.

Identitetska svojstva koja su vezana za određeno društvo imaju sopstvene i jedinstvene vrijednosti koje, često, izgledaju tuđe i daleke pojedincima i grupama drugog pripadajućeg, prije svega, etnokulturnog identitetskog porijekla. Ključna pretpostavka uspješnosti i validnosti razmatranja kulturoloških identitetskih prepoznatljivosti i značajki svakog društva sastoji se u proučavanju, uz uvažavanje specifičnosti, značenja i vrijednosti sopstvenog okvira (Anthony Gidens). Zbog toga se u društvenim naukama nastoji što je moguće više izbjegavati etnocentrizam koji se sastoji u proučavanju drugih kultura u poredjenju sa svojom sopstvenom. Identitet svakog jugoistočno–evropskog društva, po svojim specifičnostima koje su rezultat nasljeđa i tradicije grupacija koje u njemu egzistiraju, razlikuje se od identitetskih svojstava drugih društava iz najbližeg okruženja. Vrijednosti identiteta društva proizvode i određeni način ponašanja karakterističan za određeni prostorni realitet.

Unutar jednog identiteta može se razlikovati i nekoliko vrsta ili tipova identitetskih obilježja. Nasljeđe tradicijske kulture se međusobno bitno razlikuje između pojedinih entiteta Jugoistočne Evrope. Ukazuje to na egzistiranje mnoštva identiteta u okviru toga društva kao posebnog.

Polazeći od teorijskog koncepta Fransoa Anjera može se zapaziti da identitet svakog društva pokazuje neke zajedničke karakteristike koje bi se mogle sistematizovati u sljedeće

² Dragan Koković, *Pukotine kulture*, Prosveta, Beograd, 1997, str. 256–269.

opšte naznake: a) identitet je istovremeno tradicionalna i kolektivna pojava jer u totalitetu kolektivnih vrijednosti omogućava ispoljavanje individualnih; b) identitet čuva stare, ali preuzima i nove elemente; c) identitet je detrimisan pripadanjem i posjedovanjem određenih osobnosti i oblika koji karakterišu pojedince koji egzistiraju u konkretnom društvu; d) elementi ili određene karakteristike identiteta mogu biti poredjanje u hijerarhijskom rasporedu što je posledica određenih vrijednosnih nivoa konkretne tradicije; e) osobine koje su u osnovi identiteta mogu biti teritorijalne ili sociokulturne; f) osnovni strukturni segmenti identiteta koji su karakteristični za određenu teritoriju ili vremensko razdoblje mogu biti suprostavljani.³

Dinamični momenti su ono što karakteriše identitet svakog savremenog društva budući da se ova društvena pojavnost svojim obilježjima prilagođava pojedincima i grupama koji se kao akteri identitetskog bitisanja nalaze u stalnoj interakciji. Interaktivnost podrazumijeva stalnu razmjenu i izmjenu različitih elemenata kvaliteta života, stila života i načina života što korenspondira sa interkulturalnim obilježjima društva. Strukturne specifičnosti svakog identiteta zasnovane su na segmentima različitih kulturoloških formi i oblika.

Multiplikacije identiteta u prošlosti

Društva Jugoistočne Evrope se krajem XX vijeka i u prvim godinama trećeg milenijuma suočavaju sa jednim od velikih kulturnih i političkih problema za koji se može reći da je određena tendencija, a jednostavno rečeno sastoji se u preslikavanju sadašnjeg stanja u prošlost. Zbog toga postoji česta sklonost da se govori o tome kako se “istorija ponavlja”, odnosno kako nam se neke istorijske stvari i događaji “ponovo” javljaju. Međutim, ne radi se o ponavljanju prošlosti i istorije nego je riječ o nezavršenim istorijskim procesima za koje nam se čini da se “ponavljaju”. Iz tih razloga se i misli da ono sa čime mi živimo u modernom dobu postoji u jednom dugom kontinuitetu. To naravno nije slučajno ako se uzme u obzir opijenost istorijom u modernim procesima i nastojanja manipulacija istorijskim činjenicama. Ako govorimo o modernim identitetima i uzmemo u obzir samo četiri (bošnjački, crnogorski, hrvatski i srpski) koji egzistiraju u ambijentu jedinstvenog jezičkog i govornog područja možemo analizom jednostavnih kulturoloških i istorijskih fakata zaključiti da niti jedan od njih ne može pretendovati da u modernom nacionalnom smislu ima dugi kontinuitet trajanja. Zapravo sva četiri pomenuta identiteta imaju u modernom smislu svoje početke u vremenu nacionalnih integracija u XIX vijeku. I kada se to shvati mnoge pojedinosti iz istorije koje se politiziraju u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Hrvatskoj i Srbiji, kao i nekim drugim zemljama u regiji postaju mnogo jednostavnije. Kada se tako nešto ilustruje istorijskim faktima na jedan radikalna način shvatimo da prošlost većine jugoistočno-evropskih društava, a naročito bivših jugoslovenskih, nije jednostavno multiplikovana u sadašnjosti. Svaki od navedena četiri moderna identiteta ima, naravno, svoju istoriju i o kojoj se može na jedan krajnje miran način raspravljati. Rezultat je to jedne specifične i, može se reći, unikatne situacije koja je tipična za Jugoistočnu Evropu, a koja se ogleda u tome što u ovom dijelu evropskog društva gotovo jedinstveno imamo sučeljavanje i preplitanje velikih vjerskih tradicija kao što su: zapadno hrišćanstvo, istočno hrišćanstvo i suniti islam. Upravo se te tri tradicije najbolje prepliću u prostoprnom realitetu jedinstvenog srpsko-hrvatskog jezika i govornog područja. Ono što je veoma značajno i što se mora analitički sagledati na prelazu dva milenijuma je da ti identiteti, odnosno tradicije iz kojih vuku porijeklo nijesu bili tako određeno prilagođeni sve do negdje XVII vijeka. Tako, kada govorimo o razlikama između istočne i zapadne crkve moramo imati u vidu da su granice između te dvije tradicije izuzetno nestabilne. Možemo to uvidjeti iz nekoliko vrlo jednostavnih činjenica.

Hrvati, na primjer, s pravom govore da pripadaju zapadnom hrišćanstvu, ali ima čitav niz pojedinosti u njihovoj katoličkoj tradiciji koje su jednostavno nepojmljive sa stajališta zapada. Samo jedna činjenica koja nimalo nije nevažna je da Hrvati upotrebljavaju grčko ime

³ Vidi detaljnije: Branimir Stojković, *Evropski kulturni identitet*, Prosveta, Niš, 1993, str. 24–25.

za Isusa, dok već susjedni Slovenci koji su, također, katolici koriste latinsko ime (Jezus). To nešto govori o povezanosti Hrvata sa istočnim tradicijama. Veoma bitna činjenica iz kulturne historije je da je glagoljska tradicija koja je postojala u Hrvatskoj počela u onom dijelu hrvatskog prostornog ambijenta kojim je izravno upravljala Vizantija. Odnosi se to na sjeverozapadna ostrva (Krki), kao i djelove Istre koji nijesu bili pod direktnom kontrolom hrvatskih srednjovjekovnih knezova ili kraljeva. Razlog nasatanka glagoljice u ovim krajevima pod uticajem Istoka je i taj što je u istočnoj tradiciji legitimnije bilo korišćenje višejezičja u liturgijskim dešavanjima nego što je to slučaj u zapadnoj tradiciji gdje su crkvena djelovanja u službenom dijelu uglavnom obavljana samo na latinskom jeziku. Ove nam činjenice pokazuju do koje je mjere istočni uticaj prisutan u Hrvatskoj.

Nešto slično se može reći i za srednjovjekovnu Srbiju, gdje se često govori da je Nemanjićka, odnosno Raška tradicija izravno vezana za pravoslavlje. Međutim, ni ta veza nije postojana u tolikoj mjeri koliko se to misli. U kući Nemanjinov bila su tri sina. Najstariji Stefan koji je na neki način predstavljao mjeru između dvije tendencije u srednjovjekovnoj Srbiji kršten je po zapadnom obredu, a krunu dobija iz Rima. On je, također, aktivni sudionik u tradiciji koju njegov najmlađi brat Rastko (Sveti Sava) uvozi iz centra pravoslavlja na Atoskoj gori. U kući Nemanjinov bio je i treći sin Vladan, koji se u istorijskim izvorima ne pominje tako često kao njegova dva brata, a koji je bio gospodar Zete, odnosno današnje Crne Gore, i koji je cijelog života bio katolik. Vidi se da ni srednjovjekovna Srbija nije unilinearno pravoslavna kao što se nastoji prikazati. Uostalom kada bi se našli u manastiru Visoki Dečani na Kosovu, a da pri tome unaprijed ne znamo o kojem vjerskom objektu je riječ, ni po čemu se ne bi moglo zaključiti da se nalazimo u objektu i na teritoriji koja je u srednjem vijeku bila pravoslavna. Jer taj bi manastir jednako mogao biti i u južnoj Italiji i u južnoj Francuskoj, kao i u srednjovjekovnoj Španiji. Štoviše, ktitor ovoga zdanja je jedan franjevac iz Kotora, a ono ima klasiku koja nije kanonska u istočnoj tradiciji. Međutim, ako bi pošli par kilometara istočnije u Gračanicu odmah bi znali da smo u centru jedne istočne tradicije.

Na osnovu nekoliko navedenih primjera zapažamo do koje su mjere religijski identiteti bili relativno komplikovani u prošlosti. I ova crta između Istoka i Zapada ni iz bliza nije tako oštra kao što se često zamišlja na početku trećeg milenijuma. Velike promjene na Balkanu se događaju sa dolaskom otomanskih Turaka na ovo područje. Tu dolazi do čitavog niza procesa koji su apsolutno bitni. Prije svega, pokreću se migracije koje djelimično remete populacionu stabilizaciju naselja u predotomanskom razdoblju. Ali to nije najvažniji aspekt promjena poslije otomanskih osvajanja. Ono što je ključno je jedno posve drugačije vrednovanje vjerskih tradicija nego što je bilo u ranijem razdoblju. Upravo zbog toga što su otomanski Turci bili svjesni istorijskog karaktera islama kao poslednjeg objavljenja, oni su bili vrlo tolerantni prema prema drugim vjerskim tradicijama koje su postojale u krajevima koje su osvojili. Tolerantnost u ovom smislu ne znači da su se prema pripadnicima drugih religija odnosili na nekakav demokratski način, budući da takav koncept uopšte ne postoji. Postoji naravno ono što se može odrediti kao hijerarhijska vrijednost i u toj hijerarhiji nema vrijednosti. Bilo je moguće da se, recimo, u jednom bosanskom gradu nalaze i džamija, i katolička i pravoslavna crkva, kao i jevrejska sinagoga. Tako nešto je bilo moguće i na Balkanu XVI, XVII i XVIII vijeka, dok je isto to bilo nezamislivo recimo u onovremenoj Španiji. Taj specifikum egzistiranja mnoštva identiteta je bitno obilježje i modernog perioda u Jugoistočnoj Evropi.

Povezanost identiteta

Prisutnost pokušaja negiranja određenih identiteta od strane najbližeg okruženja evidentna je u jugoistočno-evropskom društvu krajem XX vijeka. Problematizovanje identitetskih posebnosti u smislu otvorenih negacija ne korenspondira sa savremenim evropskim kulturnim i civilizacijskim kretanjima. Slobodno se može govoriti o evropskom kulturnom identitetu koji se konstituiše kao dio globalnog identiteta sa svojim malim i velikim specifičnostima, odnosno sa pluralitetom identitetskih svojstava.

Pored negiranja identitetskih specifičnosti koje su, iako ponekada male, dovoljne da ih određena grupacija smatra svojim samosvojnim specifikumom prisutno je i neslobodno iskazivanje ili prikrivanje sopstvenog identiteta. Poznati su takvi slučajevi kod izražavanja identiteta nacionalnih manjina. U Jugoistočnoj Evropi je nužno ustanoviti vrijednosti koje ne negiraju identitete, već ih prepoznaju i priznaju u okviru građanske povezanosti. Ako nema građanske povezanosti mnoštva identiteta stvara se pogodan teren za bitisanje "etnokulturalnosti" kao manipulacije za specifične ciljeve pojedinih grupa. Priroda i karakter građanske povezanosti mnoštva identiteta kao vrijednosti jugoistočno–evropskih društava razlikuje se od usko nacionalnog ili samo etnokulturalnog identitetskog obilježja i čisto apstraktnog koncepta koji se odnosi na zakone i pravnu regulaciju. Građanska povezanost je "transidentitetska", odnosno interidentitetske je prirode što je preduslov konstituisanja interkulturalizma kao trećemilenijskog modela društva. Povezanost identiteta vezama specifičnim za građansko društvo pravne države, slobode medija i poštovanja ljudskih prava okvir je demokratskog društvenog ambijenta. Različiti kulturni, ekonomski, socijalni i politički identiteti se u takvom okruženju ispoljavaju kao univerzalne vrijednosti.

Literatura

Banac, Ivo; *Raspad Jugoslavije: Eseji o nacionalizmu i nacionalnim sukobima*, Duriex, Zagreb, 2001.

Koković, Dragan; *Pukotine kulture*, Prosveta, Beograd, 1997.

Kovač, Nikola; *Kultura u višenacionalnim društvima*, Forum Bosne, Sarajevo, 1999, 3-4.

Miočinović, Mirjana; *Pluriformnost u južnoslovenskom identitetu*, Forum Bosne, Sarajevo, 1999, 3-4.

Nancy, Jean–Luc; *Synopsis Workshop on philosophical concepts*, Strasbourg, 2000.

Stojković, Branimir; *Evropski kulturni identitet*, Prosveta, Niš, 1993.

DRUGA PLENARNA SEDNICA

Sandra Dungaciu
University of Bucharest
Romania

CULTURAL AND ETHNIC IDENTITIES IN THE PROCESS OF GLOBALIZATION AND REGIONALIZATION OF THE BALKANS. THEORETICAL INSTRUMENTS OF ANALYSIS

The globalization theory is one of the most used these days in explaining all sorts of social, economic, political or cultural processes all around the world. Even politicians have learned to use it more or less correctly. But the concept is elusive and has been often inflated by scholars up to the point where it embraces any kind of modern development – and consequently it can explain nothing anymore. Surprisingly, one of the regions where the analytic of globalization has been used rather scarcely are the Balkans; we can find few attempts to construct an image of what the process of globalization as such has meant for the Balkans, even though there are many interpretations of how does modernity look like there and how has the process of modernization affected the area.

My paper has three objectives: it will start from a critique of the main theories that have worked with a global perspective, which has included the Balkans. Basically, the two major theoretical attempts to explain the way, in which the Balkan area was affected by the process of globalization are the world-system theory, elaborated by Immanuel Wallerstein, and the recent theory of Victor Roudometof, who sees globalization as the process of integration into the modern (Western) world, and nationalism as one feature of globalization that has been “exported” to the Balkans from the West. My second objective derives from the first one: what I intend to suggest is the necessity to use a more flexible concept of globalization, which takes into account the fact that globalization simultaneously implies processes of *localization*, and connected with it the necessity to develop an analysis of the region in cultural and identity terms. My last objective is an epistemological one. What I suggest is that our “global” perspectives are not so *global*, after all. Many of them are *situated* and this is why these perspectives should be deconstructed first of all. Generally speaking, the analyses of globalization developed until now are West-centered so they project a(n) (Western) image over the object they are trying to describe. This is why, for instance, the Balkans remain an “exotic” region, an area that needs to be “supported” by Europe; they remain the Other of Europe, and the processes of integration addressing the region have difficulties in being implemented, exactly because they still bear the mark of this reticence.

The Balkans in the (global) world: I. Wallerstein and V. Roudometof

According to Wallerstein (1974), from the sixteenth century onwards a world-system has developed, generated by a shift from political (and thus military) to economic dominance in the relations between states. In the modern era, capitalism provided the basis for the growth and development of a world economy that has been in constant expansion. Its components are the *core* countries (who dominate the world economy and exploit the rest of the system), the *semi-periphery* (countries, which are connected in various ways with the core but are rather stagnant), the *periphery* (countries that are exploited by the core and provide raw materials to it) and the *external area* (countries that have not been reached by the commercial connections established by the core countries). The Balkans were incorporated into the periphery of the world-system inside the Ottoman Empire, where they were when the process of “incorporation” took place – between 1750 and 1820, and they actually stayed there until the end of the last century. At the last conference of the Fernand Braudel Center (November 2.3, 2001) – the institution where the world-system concept was worked out – the fundamental restructuring of the world-system, Eastern Europe, in general, belongs to the semi-periphery (together with, more or less, the whole of Asia, Africa and South-America). But if the semi-peripheries are the areas where the great changes and developments originate at the times when

the system is shifting, Eastern Europe (the Balkans included) is one of the least promising regions in this respect.

Of course, Wallerstein's theory, which is a neo-Marxian one, can be and has been criticized for putting too much emphasis on the economic factor in the explanation it provides: the world history is moved only (or mainly) by its economic engine during the last five hundred years and the only relations that count in describing the position of a country or region in the world-system are commercial. Consequently, the analysis gives little or no space to the cultural and political structures that have been involved in the "(semi-)periferialization" of the Balkans. Then, the *core*, which has always resided somewhere in the West, is always the only area with initiative: Wallerstein's analysis has rightly been accused of "West-centrism", for it offers no room for the local agency: the region as such is inert, the local actor has no role in a world-system led by a Western core. (One of the outcomes of world-system theory in the eighties and nineties was the so called "area studies", where scholars from different regions of the world were doing research on the area they came from, more or less within the world-system paradigm, often challenging it, for they were working with a distinctly *emic* perspective. Unfortunately, there was no such thing done on the Balkans.)

In his recent book (2001), Victor Roudometof is trying to highlight the "social origins of ethnic conflict in the Balkans". The thesis is that the rise of nationalism and the nation formation in the region are linked with the globalization process understood in a general (and indeed generous) manner as a process of integration into the modern world. But Roudometof speaks basically about a degraded evolution of nationalism in the region: the Western "civic" nationalism exported to the Balkans took an "ethnic" shape here. The discussion over this being a highly questionable and simplifying assumption has been done (Dungaciu 2000). Roudometof adds as an argument the fact that minorities have been marginalized and forcefully assimilated in the Balkans. This is questionable, for if the minorities have been assimilated and dismantled, who has been fighting the last decade wars, defined largely as "ethnic wars"? Also one must remember that, in truth, because of the delay in the formation of national states in the Balkans, the centralization process was much less aggressive toward the minorities than in the West (see the French or the British cases). Some of the reasons of this are that at the end of the 19th and the beginning of the 20th century the identity conscience of minorities had already emerged and also some international institutions capable to protect such communities from state action had begun to appear. Roudometof's book bears the title *Nationalism, Globalization, and Orthodoxy*, yet the link between the first two terms and the third one is hardly clarified. The author depicts the process of state formation in the region, which follows a modern Western pattern, but he does not take into consideration the local context as much as he should, for he does not explain the relationship between nationalism and the most important identity factor in the area, the religious one. How have the religious communities become ethnic and national communities and what were the consequences? This are questions of the answers of which a deeper understanding of the recent conflicts and troubles in the Balkans depends. They cannot be explained over in economic and political terms anymore, but one should reach to the identity level if the analysis is to be relevant.

What concept of globalization do we need?

The concept of globalization is beyond its prime time in social science analysis, even if the abundance of its mentioning in books and journals could lead us to believe otherwise. But a closer look might show that it's often mentioned in order to be criticized or even referred to as something already exhausted – we have talk about "post-globalization", or "after globalization". The term has been defined in various ways, all of which emphasize some sort of world encompassing process, generated and sustained by one or a combination of the following factors: economy (financial and commercial networks), politics (a more and more close interdependence in international relations), culture and communication (we learn about and we are influenced by things that are distant from us, in terms of both space and social distance), environment (we are facing global risks, and we should tackle them with global measures). But

already at the beginning of the last decade the theorists have begun to argue that the process is not univocal, that it implies phenomena with an opposite direction, which were dubbed “localization”, or particularization”. Not by accident, those who have raised the issue and have discussed were anthropologists, that is, scholars with a special acuity for the fine tuning and the detail in social realities. The British anthropologist Roland Robertson is one of the first scholars, which have emphasized not only that globalization is a phenomenon with a longer life span than it is usually assumed, and which has, actually, been noticed and examined by the social theorists for quite a while, but that its essential characteristic, at the end of the 20th century, seems to be the “universalization of the particular and particularization of the universal” (Robertson 1992: 100). The universal and the particular are the two components of a “global cultural formula”, which have to be seen and treated together, as faces of the same coin.

The details of the way this relation between globalization and particularization works are accurately depicted by a Romanian anthropologist, Gheorghică Geană, who argues that the phenomena of “ethnicity” and “globalization” are not antagonistic, as it is currently assumed, but on the contrary, they are “complementary processes of the dynamic equilibrium, which is so necessary to the contemporary world” (1993). They are explained through two couples of concepts, which describe realities or processes that are inherent and fundamental for the modern world: culture/civilization, and individuation/communication. Thus, the relationship between ethnicity and globalization is similar to that established between culture and civilization, for “ethnicity is based especially on the category of facts, which belong to the culture, while globalization can be inscribed within the category of facts, which belong to the civilization” (ibidem). The principle of individuation from the medieval scholastic (*principium individuationis*), defined by the following formula: “a group of elements, which have a number of essential qualities in common will attempt to become a single entity” (ibidem), is used in order to explain ethnicity, while the opposite principle – *principium communicationis* –, which is also present wherever the first one is, gives account of the process of globalization: “any entity, which has acquired its own identity will attempt, sooner or later, to come in contact with other similar entities” (ibidem).

Another anthropologist, Cesare Poppi’s, in a chapter of a book with a suggestive title: *The Limits of Globalization. Cases and Arguments*, argues that “globalization must be understood as the condition whereby localizing strategies become systematically connected to global concerns”, and adds that “what is being globalized is the tendency to stress ‘locality’ and ‘difference’, yet ‘locality’ and ‘difference’ presuppose the very development of worldwide dynamics of institutional communication and legitimation”. (1997: 285). From the point of view of the subject we are dealing with, namely the Balkans and the issues of ethnicity and nationalism in a global perspective, I think Poppi’s thesis could be a useful working thesis.

I have no possibility to elaborate any further here, but my point, which, as you can see, is not uncommon in the literature of globalization theory, is that the ‘localization’ and ‘particularization’ phenomena must also be taken in consideration when we deal with the Balkans in a globalization perspective. The conflicts of the last decade of the 20th century can be understood, in such an interpretation, as the reverse side of a process of globalization, which I would rather call *modernization*, because I think the term is much more complex, that has affected the region during the last century and a half. Why did such processes of conflicting localization have taken place at this very moment? I guess the answer could be that besides a certain external influence that has to be recognized as such, but should not be, however, overestimated, the main reason has to do with something that in IR theory is called “overlay”: the normal evolutions within an area are blocked, are frozen for a while by the domination of a superpower (or by the relations between two or more great powers), and they resume their normal status and evolutions once the overlay disappears. The Cold War was exactly an overlay situation, and not only from the point of view of interstate political and military relations, but also from the point of view of internal developments, of cultural and identity definitions of the different communities in the region. Unfortunately, what the region faces

today, when the international community is working to pick up the pieces of whatever has been broken or at least seriously damaged in the region, is the risk of a new period of overlay, blocking again the natural processes and evolutions.

Deconstructing globalization: is it possible?

“Deconstruction” is a fashionable term in social theory these days: various attempts have been made to deconstruct all sorts of established theories, norms, social realities etc. Usually, in doing this, one has to prove that a certain ‘text’, or ‘system’ is situated, that it has a specific historical and moral background that is more or less well hidden when it is currently used. Or that it has flaws, points of failure at which it is able to feign coherence by excluding and forgetting that, which it cannot assimilate, that which is ‘other’ to it. With the question formulated by the scholar who has launched the term and the method of deconstruction: “what if what cannot be assimilated, the absolute indigestible, played a fundamental role in the system, an abyssal role rather? (Derrida, 1986: 151a).

I want to suggest here that the theory of globalization suffers from such a failure, for it has been constructed from a Western perspective, so it is a West-centered theory that depicts the expansion of the modern *Western* system over the rest of the world. The point of departure of the globalization process is always located in the West and the rest of the world is being absorbed, or incorporated progressively, more or less passively, into that reality. But there are great problems when we go deeper and attempt to investigate into the ‘Western European’ identity. The Balkans have been often described as the ‘other’ of Europe, but the relation between Europe and this ‘other’ is still quite confuse, because the European identity has been defined at a large extent through its closeness and association with the culture of the ancient Greeks, in terms of “we are you” (or “we are you, *too*”, where ‘you’ was crucial), but also through differentiation from the (modern) ‘Balkans’, in terms of ‘we are NOT you’. The question is whether between the ancient Greeks and the modern Balkans is indeed such a breach to justify this separation – and I would rather say that the answer is negative. The consequence is that at least one if not both interpretations regarding this area are false – and misused in the process of establishing a so-called ‘other’ of Europe. What needs to be done by the scholars from the region, which are attempting to understand the particular realities of the Balkans is to change the perspective: even if Western theories and concepts are used, the analysis has to start from the local realities, from the local context – and than one can relate the results with those of the West-centered research. A new kind of ‘situation’ is needed, assuming an ‘emic’ view of Balkan things.

Bibliography

- Derrida, Jacques 1986, *Glas*, Lincoln, University of Nebraska Press.
- Dungaciu, Dan 2000, “East and West in the ‘mirror of nature’. Nationalism in Western and Eastern Europe – essentially different?”, in *Focaal*, Tijdschrift voor antropologie, nr. 35., pp. 171-192.
- Geană, Gheorghită, “Ethnicity and Globalization. An Outline of Complementarist Conceptualization”, paper presented at the conference The Anthropology of Ethnicity, Amsterdam, December 15-19, 1993.
- Poppi, Cesare 1997, “Wider Horizons With Larger Details. Subjectivity, ethnicity and globalization”, in Alan Scott (ed.) *The Limits of Globalization, Cases and Arguments*, London and New York: Routledge.
- Robertson, Roland 1992, *Globalization. Social Theory and Global Culture*, London: Sage.
- Roudometof, Victor 2001, *Nationalism, Globalization, and Orthodoxy. The Social Origins of Ethnic Conflict*, Westport, Connecticut, London: Greenwood Press.
- Wallerstein, Immanuel 1974, *The Modern World System I*, New York: Academic Press.
- Wallerstein, Immanuel 1989, *The Modern World System III*, San Diego: Academic Press.
- Zoran Vidojević

GLOBALIZACIJA, REGIONALIZACIJA I FRAGMENTACIJA

Trivijalno je reći da je globalizacija “protivrečan” mega-trend s Janusovim licem. Teorija Janusovog lica malo nam šta kaže. U njenom okviru polazi se od manihejske dijalektike svetlosti i tame, pa se globalizacija vidi isključivo po svojim “emancipatorskim” i potčinjavajućim svojstvima i posredstvom “jedinstva” njihovih suprotnosti. To je kretanje u okviru nasleđene i uprošćene dijalektičke slike sveta.

Globalizacija ima mnoštvo svojih dimenzija i svojstava koja se ne mogu cepati na “pozitivno” i “negativno”, jer se međusobno prepliću, ulaze jedni u druge, čak se i slepljuju. Informatička revolucija, integrisanje i doskora neverovatno širenje ekonomskih, posebno finansijskih tokova, kao i planetarizacija kapitala, sa svim posledicama koje ona nosi - čine celinu koja se može razumeti i objasniti samo kao *totalitet*. “Protivrečnosti” unutar te celine ne deluju kao istorijska nužnost. One se negde ispoljavaju žestokom snagom, negde “odumiru”, a negde se gase, zavisno od jačine prodora informatičke (digitalne) revolucije i ponašanja “ljudskog faktora”, pre svega jačine svesti i potrebe za istorijskom alternativom planetarnom kapitalizmu. Izvan te potrebe, koja se u političkom smislu organizuje kao niz osmišljenih pokreta i borbi - besmisleno je govoriti o emancipatorskim dimenzijama globalizacije. Tehnika sama po sebi nikada ne deluje u pravcu ostvarenja tih potreba. Udobniji i intenzivniji život – nisu isto što i emancipacija.

Sa stanovišta spoznaje biti globalizacije rukovođene veberovskim idealom vrednosno neutralne nauke – globalizacija je neminovan, višeznačan, samoreprodukujući istorijski proces, čiji je *objektivni subjekt* sam kapital, i to kapital neoliberalne faze svog razvoja. Ona u sebi sadrži tehnološku ekspanziju, “vesternizaciju” i neoimperijalizam, ali se ne svodi na njih. Objedinjavanje, ali i nove podele sveta, približavanje, ali i udaljavanje zemalja, naroda i kultura, uključujući i antagonizaciju između njih – nisu puki odraz tih crta globalizacije, iako su povezani s njima.

Kao što je teorijski, pre svega metodski, nekorektno svoditi globalizaciju na “vesternizaciju” sveta i neoimperijalizam najmoćnijih zapadnih država, tako je nekorektno marginalizovati ili izostavljati ta njena svojstva po kojima se ona u *konkretnom društveno-istorijskom* kontekstu najviše prepoznaje.

Ako se navedeni veberovski konstituisan pojam globalizacije “spusti” (konkretizuje) do nivoa prepoznatljivosti u sadašnjem epohalnom “trenutku”, onda se ona ispoljava kao *ubrzanje istorije, zgušnjavanje vremena i prostora na temelju informatičke revolucije, svekoliko, ali konfliktno povezivanje sveta pod hegemonijom Zapada*, pre svega Sjedinjenih Država. Reč je o hegemoniji pobednika koji hoće sav svetski plen.

Ma koliko to izgledalo paradoksalno ipak je istina da ukoliko se svet sve više globalizuje utoliko se istovremeno sve više regionalizuje, fragmentizuje i lokalizuje. Međutim, regionalizacija, fragmentacija i lokalizacija nisu samo reakcija na globalizaciju, ili isključivo kontra-procesi u odnosu na nju, nego su i njeni unutrašnji sastojci.

Lukavstvo kapitala kao opredmećenog uma danas dominantne zapadne civilizacije i jeste u tome što u sebe usisava i one procese koji su mu suprotstavljeni. Još više, oni postaju njegova specifična pokretačka snaga. Ali, to usisavanje ima svoje granice. Ukoliko se globalizacija sve više ostvaruje kao imperijalna “vesternizacija” putem različitih oblika nasilja, utoliko regionalizacija, fragmentacija i lokalizacija, bar na određenim područjima sveta, pre svega na civilizacijskim raselinama – postaju sile usmerene protiv tog identiteta globalizacije, “vesternizacije” i nasilja. Nema apriornog odgovora na pitanje kakva je priroda tih procesa. I regionalizacija i fragmentacija i lokalizacija mogu imati i progresivno i regresivno dejstvo, zavisno od toga koji ih socijalni akteri nose, čemu streme i čime rezultuju.

Regionalno povezivanje može biti oblik borbe za ekonomski opstanak u surovim uslovima globalizacije kapitala. Političko povezivanje unutar regiona može takođe biti oblik

nastojanja da se bar smanji vazalni položaj u odnosu na najmoćnije države. Kulturna saradnja – način odupiranja kulturnom imperijalizmu i očuvanju najznačajnijih vrednosti nacionalne baštine. Ali, bar neki od navedenih procesa, ili vidova tih procesa, mogu biti okrenuti k antimodernizaciji, svojevrsnom povratku u srednjevekovlje i retribalizaciju, ili pak, nekom obliku starih i novih totalitarizama.

Nova neizvesnost sveta

Globalizacija stvara jedan strahovito *realan*, moćan, nasilan i često okrvavljeni svet, zatim jedan *virtuelan* svet, takođe moćan, i vezan za onaj prvi, i jedan svet *uskog polja neizvesnih alternativa*. Sva ta tri sveta se mešaju, ulaze jedan u drugi, sudaraju se i čine istoriju sve neprozirnijom. Čovečanstvo na prvi pogled postaje jedinstveni subjekt-objekt, pa se čini da se ostvaruje taj metafizički san. Ali je ta jedinstvenost bez trajnih temelja jer je prinudna i primarno vesticentrična. U suštini, subjekt-objekt relacija među narodima i državama sveta ista je (ako ne i jača) kao u doba klasičnog kolonijalizma. Iz nje se javlja nova i duboka strukturalna nestabilnost sveta.

Globalizacija ne samo da proizvodi povratak “duhu plemena”, nego se i *rađa* iz tog duha, s tim što se “pleme” mora shvatiti mnogo šire u odnosu na njegovo uobičajeno značenje. Reč je o *postmodernom severno-atlantskom “plemenu”*, koje sačinjavaju narodi tog regiona, o duhu isključivosti i zatvorenosti koji dobija privid otvorenosti, o agresivnosti koja uzima obličje demokratije i ljudskih prava kada je reč o odnosu prema drugim narodima širom sveta, koji ne pripadaju krugu saveznika tog danas najmoćnijeg “plemena”. Postmodernost i retribalizacija susreću se na nizu tačaka državne politike, posebno vojne, u okviru NATO-a. Zato nije tačna teza prema kojoj se retribalizacija može susresti samo na periferiji sveta, a ne i u njegovom ekonomskom, tehnološkom i političkom središtu.

Protivrečnosti procesa globalizacije, regionalizacije i fragmentacije ogledaju se i u nacrtu formiranja jedne *evro-atlantske, NATO države*, koja bi, ako bi to uspeo, verovatno težila da se pretvori u globalnu NATO državu, na jednoj, i pojačanom i širokom regionalnom povezivanju država Evropske unije, s tendencijom stvaranja Evrope kao federacije država, na drugoj strani. Uporedo s tim teče fragmentacija mnogih višenacionalnih država poput Rusije, Srbije, Makedonije, Bosne i Hercegovine, s tim što se procesi fragmentacije sudaraju s težnjama za uspostavljanjem dominacije većinske nacije. Sutra se ta fragmentacija može proširiti i na druge zemlje, ako to odgovara strategijskim interesima SAD, čak i one koje su im potpuno pokorne.

Glavni činilac koji treba da ostvari nacrt nove transatlantske NATO države jeste vojna, pre svega nuklearna sila.¹ Čim se utvrde takvi politički prioriteti i planovi – demokratija u jednoj zemlji procenjuje se prvenstveno po tome koliko se ta zemlja uklapa u navedenu strategiju “amerikanizacije”. Drugim rečima, demokratija je neprekidno u senci Velike batine. Isto tako i opstanak država, pogotovo onih malih i “nepodobnih”.

Kada je reč o uticaju nasilne komponente globalizacije i čuvene kombinacije “batine i šargarepe” na sadašnji razvoj Srbije i cele Jugoslavije mogu se identifikovati nekoliko manje ili više jasnih strategija Zapada. To su:

- 1) Strategija daljih pritisaka i ucena, podsticanja podela unutar sadašnje vladajuće elite, te time i faktičko podsticanje involutivnih procesa, drobljenja države i razaranja društva;
- 2) Strategija *status-quo*-a i iščekivanja, držanja pod kontrolom sukoba niskog intenziteta i njihovog korišćenja shodno konkretnim situacijama;
- 3) Strategija ograničene pomoći i patronata nad Srbijom i Crnom Gorom.

Najgore je to što zbog sastava vladajuće elite i na saveznom i na nivou obe republike, i usled odnosa među njihovim antagonizovanim frakcijama – nije moguće zasnivati vlastitu strategiju društvenog razvoja.

¹ Vidi šire: M. Đurković, *Diktatura, nacija, globalizacija*, Institut za evropske studije, Beograd, 2002, str. 250-262.

Integrativni procesi i istorijska sitnež

Zadatak je teoretičara društva da "zavire" iza institucionalne fasade integracionih projekata i trendova. U tom smislu je neophodno sagledati i drugu stranu procesa evropske integracije. Čemu on vodi? Hoće li uopšte biti ostvaren projekt ujedinjene Evrope? Ili će vremenom doći do jačanja fragmentacije, "retribalizacije" na nacionalnoj, verskoj, pa i rasnoj osnovi? Koja će od tih dveju tendencija postati dominantna, jer obe to ne mogu biti. Ovde bi se morala kao polazna tačka uzeti Brodelova teorija dugih istorijskih talasa. Kakva će biti sudbina malih naroda i država u koje spadaju narodi i države Balkana? Hoće li oni biti "progutani" od onih velikih? Zbog čega rastu evroskepticizam i NATO-skepticizam, na primer, u Sloveniji i Poljskoj, koje se ubrajaju među najuspelije zemlje tranzicije?

Sigurno je da je istorijski neizbežno usmerenje ka Zapadu, tačnije ka razvijenim zemljama Evrope. I da se hoće, ta se orijentacija ne može izbeći jer je diktiraju nove svetske okolnosti, odnosno nezadrživi prodor kapitala, njegovih nadnacionalnih korporacija i banaka, njegova ekonomska, tehnološka, politička i vojna moć, sjedinjene međusobno. Ali sve ima svoju cenu, a od nužde teorija ne sme praviti vrlinu i tu nuždu pozlaćivati. Balkan jeste periferija svetskog kapitalizma, ali su različiti nivoi te perifernosti. Tranzicija kakva doista jeste u suštini je sredstvo reprodukcije perifernog kapitalizma. Ne treba imati nikakvih iluzija o tome da će se taj status Balkana promeniti u doglednoj budućnosti. Ali i periferija ima svoj centar i svoju periferiju.

Dominantan trend promena, kada je reč o postreal-socijalističkim društvima, jeste ulazak u surovi kapitalizam ponovljene prvobitne akumulacije bogatstva, u onaj njegov model koji je sjedinjenje svojstava latino-američke razvojne paradigme (s ponorom socijalnih nejednakosti između onih na vrhu i onih na dnu društvene piramide), zatim odlike mafioznomenklaturnog i perifernog kapitalizma, i napokon, osobina "rizičnog društva".

U slučaju društva preostale Jugoslavije i njemu srodnih okolnih društava, sintezi tih atributa treba pridodati i *balkansku naddeterminantnu rizičnost*, neugašena i potencijalno nova žarišta krvavih nacionalnih i kvazi-verskih sukoba, kao i sukoba među državama za teritorije i objedinjavanje nacija. To je preovlađujuća realnost. Ma koja vlada bila na društvenoj sceni, ona manje-više mora biti instrument tog trenda. Čitave generacije biće njegova žrtva. On je zapravo sastojak logike svetske reprodukcije kapitala. Ta logika nezadrživo ruši sve pred sobom, melje i drobi privrede, države i narode, posebno istorijsku sitnež u koju spadaju balkanski narodi zakasnele modernizacije, a sada i demodernizacije u nekim važnim područjima društvenog razvitka.

Pri takvom stanju stvari postoji velika verovatnoća da se za dugo putem tranzicije kakva doista jeste, u najvećem delu postrealsocijalističkih zemalja, iz jedne systemske jame skoči u drugu. Zemlje izuzeci potvrđuju to pravilo. I što je najgore – u nekim od zemalja postrealsocijalističke tranzicije nije zaustaljeno njihovo raspadanje i kao država i kao društava.

Na području prethodne Jugoslavije najupečatljivije se očituje taj proces involutivne tranzicije, posredovan vezom civilizacijskog propadanja, krvavih nacionalnih i (kvazi)verskih sukoba, na jednoj, i nasilničke komponente globalizacije, na drugoj strani.

Nikada se nacionalne i religiozne razlike u tim sukobima ne pojavljuju kao činilac koji deluje sam po sebi nego uvek u određenom širem socijalnom, ekonomskom i kulturnom kontekstu, kao i kontekstu domaće i svetske strukture moći. I nikada ti sukobi ne bi dobili takve razmere i takav intenzitet da upravo najmoćnije zapadne države nisu bile upletene u njih. Nigde nije bilo više mešovitih brakova nego u Bosni i Hercegovini i u Hrvatskoj. Jugoslovenska orijentacija u Bosni i Hercegovini do pred sam početak međunacionalnog istrebljenja bila je dominantna, kao, uostalom, u većoj ili manjoj meri, i u drugim republikama prethodne Jugoslavije. Nacionalni sukobi su tinjali, a povremeno dobijali i manifestnu formu. Ali da Zapadu nije bilo stalo do razaranja druge Jugoslavije i do toga da to područje pretvori u nekoliko malih vazalnih država i svoju zonu uticaja, kao i da sruši "neokomunistički režim" u Srbiji – oni su se mogli držati pod kontrolom, posebno sukobi među nacionalnim oligarhijama.

No, rušenje celokupnog “socijalističkog lagersa” uključivalo je i rušenje druge Jugoslavije i prekomponovanje njenog prostora u skladu s globalnim ciljevima Zapada.²

Ne treba smetnuti s uma da globalizacija savremenog kapitala podrazumeva s jedne strane ulazak visokorazvijenih društava u *digitalnu eru*, a s druge, perifernu modernizaciju i demodernizaciju, vraćanje na nivo *agrarnih i sirovinskih* društava. Balkanskim društvima, sem Grčkoj, uglavnom je predodređeno mesto na ovom drugom polu reprodukcije svetskog kapitala, odnosno tranzicije kao njegovog sredstva. Kolonijalni položaj i vazalstvo različitog nivoa neizbežna su posledica tog istorijskog procesa. Ako je Rusija, iako najveća zemlja na svetu, u takvom statusu, šta se drugo može očekivati za male balkanske zemlje?

Treba pomenuti da M. Voters smatra da je globalizacija u suštini tranzicija društva ka trećem milenijumu³. Za tranziciju postreal-socijalističkih društava ne bi se moglo, bar ne u najvećem broju slučajeva, reći da je to prelaz ka trećem milenijumu. Naprotiv, pre bi se moglo reći da je u ogromnoj većini tih društava (u koju spadaju i balkanska postrealsocijalistička društva, osim slovenačkog) to uglavnom *prelaz u devetnaestovekovni kapitalizam*, s nekim elementima modernog i “postmodernog” razvoja, koji ni u kom slučaju ne utiču na osnovni pravac tog razvoja. Tranzicija kao ponavljanje prošlosti (naravno, ne u doslovnom smislu), kao uspostavljanje istorijski nižerazrednog tipa kapitalizma, a u pogledu statusa država u kojima se ona zbiva i uslova života najširih delova stanovništva kao *rekolonizacija* – jedna je od pretpostavki globalizacije kao *skoka u budućnost* uskog kruga najrazvijenijih društava. Alternative sada nema, niti je na pomolu, što ne znači da je zauvek pokopana.

Očekivanja da je moguće kulturom suprotstaviti se tom procesu više su nego naivna. Ne može kultura biti izolovana od opštih ekonomskih, tehnoloških i političkih tokova, čak ni u svom folklornom vidu. Ona samo delimično može biti čuvar i negovatelj nacionalnog identiteta. Gubitak identiteta jednog naroda jeste njegova *istorijska smrt*. Ali je i izolacionizam u odnosu na globalizacijske tokove, ma koliko surove – ekonomska, tehnološka i razvojna smrt. Izbeci te dve vrste smrti ključni je izazov upravljačkih elita, ali i suštinsko pitanje pred kojim stoji teorijska misao.

Stvoren je jedan ružan termin “glokalizacija” (Robertson). On treba da označi vezu, zapravo jedinstvo, globalnih i lokalnih razvojnih trendova. Pri tome se na istu ravan podižu globalno i lokalno. To je u načelu pogrešno, jer iza globalnog postoji hegemonija najmoćnijih zemalja u svetu, pre svega Amerike, a iza lokalnog nemoć malih. Globalno, regionalno i lokalno jesu međusobno uslovljeni, ali tako da globalno, s obzirom na strukturu svetske moći u njenoj celosti, mnogo više utiče na regionalno i lokalno, nego obrnuto. Zato i regionalno povezivanje: ekonomsko, tehnološko, političko i kulturno, može samo da *modifikuje* i *ublaži* dejstvo globalnog, u smislu objektivnog potčinjavanja najmoćnijim zemljama sveta, ali ne i da to potčinjavanje otkloni. Međutim, i samo ublažavanje je dobitak. A najveći dobitak je ako se regionalno i lokalno “udene” u opšti proces globalizacije posredstvom visoke specijalizacije proizvodnje i oplodavanja inovativnih znanja. Sasvim je sigurno da će male zemlje poput balkanskih još više padati u svom razvoju ako se ne povezuju na taj način. Svest o sličnosti, istorijskoj sudbini, bitnim zajedničkim interesima i samoodržanju - morala bi nadvladati fatalnu “balkanizaciju”. Na tome balkanski narodi, posebno njihove političke, privredne i kulturne elite polazu istorijski ispit u eri globalizacije. Opominje istorijsko iskustvo da u tome do sada nisu uspeali, voljom i interesima velikih, ali i nedoraslošću tih elita potrebama dana i epohe. To je razlog više da se krene s nove tačke i s drukčijim akterima u sagledavanju i rešavanju tog pitanja.

² Indikativno je da prema Hantingtonovoj “plišanjoj zavesi”, koja zamenjuje nekadašnju “gvozdenu zavesu”, Vojvodina ulazi u sferu kulture Zapada, dok ostala Srbija ostaje na Istoku. Nisu li to nagoveštaji i nekih budućih državnih granica? (Vidi: Y. Sadowski, isto, str. 14).

³ Prema: Lj. Pušić, *Globalizacija: nova svetska paradigma*, Zbornik Matice srpske za društvene nauke, Novi Sad, 2000, str. 178.

Pogled u budućnost

Ne samo da globalizacija, regionalizacija i fragmentacija nisu jedine tendencije u razvitku današnjeg sveta, nego se mora otvoriti teorijski prostor za predviđanje da će se pojaviti i neki posve drukčiji pravci kretanja savremenog sveta, od velikih planetarnih ekonomskih i političkih potresa do ratova, antagonizacije i podela u dosada neviđenim oblicima⁴. Suviše je uprošćena slika dinamike sveta koja računa s "dijalektikom" globalizacija – regionalizacija – fragmentacija. Ta dinamika zapravo i ne izlazi iz kruga reprodukcije postojećeg. S druge strane, tehnološki skokovi mogu dovesti do takvih formi organizacije privreda i društava ekstrarazvijenih zemalja usled čega sukob (i jedinstvo) globalizacije, regionalizacije i fragmentacije postaje *bespredmetan*. U tom slučaju, ekstra razvijeni se gotovo hermetički zatvaraju da bi bili bezbedni i sačuvali svoje bogatstvo, ekonomski, politički i kulturno uglavnom komuniciraju između sebe.

To je jedna od mogućnosti razvoja, bolje rečeno, podela i antagonizacija sveta u ne tako dalekoj budućnosti. Razume se, postoje i druge. Polje različitih, pa i suprotnih istorijskih mogućnosti izaziva i teorijske kontroverze.

Dž. Neisbit smatra da ekonomske promene u savremenom svetu ohrabruju "novi tribalizam". On je ubeđen da se svet kreće prema brojci od 1000 zemalja koje će ga sačinjavati i da je nacionalna država mrtva, ne zato što se javlja neka superdržava, nego zato što nastaju manji, ali efikasniji delovi umesto nje, slično onom što se dešava unutar velikih kompanija, i da sve to vodi novim mogućnostima demokratizacije i nacionalnog samoizražavanja. Logičan zaključak iz ovih stavova, prema nekim njihovim interpretacijama, jeste da nastupa "svetski talas secesionizma"⁵

Dakle, nasuprot tezi o sve većem objedinjavanju sveta zastupa se teza o njegovom sve većem razjedinjavanju. To je *globalizam sa suprotnim predznakom*.

U obema tezama sadržana je apsolutizacija jednog "momenta" svetskih kretanja: u prvoj – integracije, u drugoj – dezintegracije. A ti procesi uvek idu skupa, oni su dva nerazdvojna oblika svetskih kretanja. Za oba će se naći niz empirijskih potvrda. Koji će od njih i na kojim područjima prevladavati ne može se sa sigurnošću unapred znati. Ali je sigurno da nasilno objedinjavanje sveta pod kapom najmoćnijih država (danas su to velike države Zapada, pre svega Amerika, a u daljoj budućnosti to mogu biti neke druge), dugoročno gledano, izaziva, najpre, fragmentaciju svetskog tržišta i političkih savezništava, a zatim *kontra-integraciju* na regionalnom i širem planu radi odupiranja takvom objedinjavanju. No, nije ubedljiva pretpostavka o ireverzibilnom usitnjavanju nacionalnih država. Upravo će se one održavati, bar kada je reč o znatnom delu nezapadnih država, kao organizovani oblik otpora nasilnim komponentama globalizacije, iako će se, svakako, neke od njih, zapravo one najslabije, pod dejstvom tih komponenti i domaćih centrifugalnih sila, rasturati i "tribalizovati".

U "Dolasku anarhije" R. Kaplan ističe da je svet podeljen na dva dela: prvi koji je u znaku Hegelovog i Fukujaminog "Poslednjeg čoveka", zdravog, dobro hranjenog, maženog tehnologijom, i drugog, koji je u znaku Hobsovog "Prvog čoveka", siromašnog, gadnog, brutalnog i kratkovečnog.

Ostavimo li po strani problematičnu vezu Hegela i Fukujame, ova podela jeste realna slika sadašnjeg sveta. Samo što Kaplan (i ne samo on) ne postavlja pitanje: koliko je zapadni "Poslednji čovek" odgovoran za sudbinu današnjeg "Prvog čoveka", zapravo, u toj vizuri,

⁴ Ako se to previda onda se ostaje na pola puta kada se konstatuje da ni globalizacija ni fragmentacija same po sebi nisu tendencije koje iscrpljuju prirodu bilo kojeg perioda razvoja savremenog sveta i da se one mogu simultano pojavljivati. Takva predviđanja moraju se dovesti do svog logičkog kraja koji se ne svodi na benignu sliku "protivrečnosti" u trouglu: globalizacija – regionalizacija – fragmentacija. (Vidi: I. Clark, *Globalization and Fragmentation, International Relations in the Twentieth Century*, Oxford University Press, 1997, p. 4.

⁵ Prema: Y. Sadowski, *The Mith of Global Chaos*, Brookings Institution Press, Washington, D.C., 1998, p. 49.

primitivnog čoveka “ostatka” sveta. Ako se i postavlja to pitanje među zapadnim teoretičarima sadašnjih odnosa, tačnije, egzistencijalnih provalija u svetu, retko se mogu sresti odgovori koji stvar zahvataju u korenu, sa stanovišta reprodukcije svetskog sistema kapitalizma i privilegija zemalja koje su jezgro tog sistema. Obrazac primitivnog čoveka unutar tog manihejskog pristupa jeste “homo balkanicus”, povezan sa slikom “imaginarnog Balkana” kao inkarnacije zla, o čemu lucidno piše M. Todorova.

Što se brutalnosti tiče, zapadni (liberalni) “Poslednji čovek” ni po čemu se ne razlikuje od “Prvog čoveka” zaostalog dela (zapravo, ogromne većine) sveta. Čak je, možda, i gori. Jer je u stanju da svojom silom više ubija. To i čini.

Y. Sadowski odbacuje teoriju “globalnog haosa” i zaključak da globalizacija rezultira eksplozijom iracionalnog nasilja. Prema tom autoru većina sukoba su bratoubilački među susedima sličnih ili identičnih kultura i nisu rezultat nezastarivih “plemenskih rivalstava”, nego aktuelnih racionalnih svađa povodom distribucije resursa.⁶

Ovaj zaključak je u najmanju ruku jednostran. Puno je dokaza da sukobi u svetu nisu vođeni samo racionalno shvaćenim oprečnim interesima oko raspodele resursa, nego i suprotstavljenim vrednostima i “slikama sveta”, posebno kada je reč o sukobima s jakom ideološkom ili verskom pozadinom. Međusobna mržnja suprotstavljenih strana, strah jednih od drugih, ili osveta, mogu biti značajniji motivi i činioci krvavih sukoba, i najčešće jesu, od nepomirljivosti ekonomskih ili drugih interesa. Nasilje nošeno idejom “spasa” ovozemaljskog ili transcendentnog - najčešće je užasavajuće.

Samo između 1980. i 1995. u svetu je bilo 72 građanska rata (na etničkoj, nacionalnoj, verskoj i rasnoj osnovi) i ratova druge vrste (država protiv države). Zato se, kako zaključuju mnogi analitičari, taj period može nazvati “dobom bratoubilaštva”.⁷ Ta se tendencija nastavlja i nakon 1995. Agresija na Jugoslaviju 1999, nastavak rata na Bliskom istoku, građanskog rata na Cejlonu, etnički ratovi u Ruandi, na Kosovu i Metohiji, Makedoniji i Čečeniji, teroristički napad na Njujork i Vašington (koji ima posledice jednog ograničenog rata), oružana intervencija SAD na Avganistan – pokazuju da je rat u ovom ili onom obliku *neprekidno prisutan* u svetu. Ako se ta činjenica domisli do kraja, onda je bez osnove pretpostavka da sadašnji tip globalizacije može voditi nekom svetskom društvu kao društvu mira, na temelju veće povezanosti država i naroda sveta. Rat je inherentan globalizaciji kakva jeste, mada su njegovi uzroci krajnje složeni i raznovrsni i ne proizlaze samo iz globalizacije nasilja.

Nije posebno značajno otkriće da globalizacija sama po sebi ne dovodi do “ratova kultura” u jednoj zemlji ili između više njih u kojima postoje razlike u nacionalnom, verskom ili rasnom pogledu. Iz nedostatka dokaza da postoji čvrsta veza između povećanja globalizovanosti takvih zemalja i porasta takvih ratova u njima ili između njih na temelju tih razlika – ne sledi zaključak o globalizaciji kao neutralnom procesu, koji nema nikakve veze s dramatičnim sukobima u savremenom svetu. Pravi problem je u odnosima između grupa zemalja koje poseduju apsolutno najveći deo svetskog ekonomskog bogatstva i moći, i onih koje su oličjenje bede, siromaštva i nemoći. Na toj osnovi javlja se socijalno tle za trajne konflikte, uključujući i ratne, između zemalja koje pripadaju tim suprotstavljenim grupacijama, zapravo, “svetovima”, posebno između SAD i onih među sirotinjskim zemljama koje ne pristaju na potčinjavanje i pokušaju da se otrgnu od takvog svog položaja i putem oružanog otpora. To je ono suštinsko za socijalne efekte globalizacije kao prinudne “vesternizacije”.⁸

Veliki deo “sukoba civilizacija” ima svoje socijalne i ekonomske uzroke koji se prepliću onim kulturnim. Odbrana identiteta nezapadnih država i naroda pred ekspanzijom sile, vrednosti, ulepšanih slika i ideja Zapada (posebno Amerike), pojačavaće se uporedo s povećanjem njegove vojne i svake druge agresivnosti prema tim državama i narodima. Talibani

⁶ Y. Sadowski, *The Mith of Global Chaos*, Brookings Institution Press, Washington, D. C., 1998, p. 5.

⁷ Prema: Y. Sadowski, *The Mith of Global Chaos*, p. 84-86.

⁸ U tom smislu je nevažno saznanje da je u najmanju ruku preteran zaključak da globalizacija rađa nasilje na temelju kulturnih razlika, što proizlazi iz analize Y. Sadowskog u knjizi *The Mith of Global Chaos*, p. 120-121.

u Avganistanu samo su ekstremni primer tog otpora (iako njihova pojava ima i druge uzroke, uključujući i određenu recepciju islama), otpora koji je prešao u apriornu mržnju i akte terorizma prema Zapadu. Ali, ako se Amerika i druge države Zapada budu ponašale tako da svaku zemlju koju odrede za svog neprijatelja bombarduju, pri čemu stradaju hiljade nevinih ljudi, onda te države postupaju kao *planetarni talibani*, neuporedivo moćniji od onih avganistanskih.

Da li globalizacijski procesi vode novoj nadnacionalnoj strukturi konkurencije i saradnje u sledećim decenijama, ili, pak, umesto toga, celina procesa hegemonističkog suparništva vodi katastrofi i globalnom ratu?⁹

Odgovori na to krucijalno pitanje potpuno su međusobno suprotstavljeni i kreću se od prognoze da će usled rivalstva između glavnih država sveta doći do novog svetskog rata oko 2020. godine, do onih u kojima se polazi od pretpostavke da se svet kreće u pravcu transformacije hegemonije Sjedinjenih Država ka *trilateralnom kondominijumu* sastavljenom od Japana, Sjedinjenih Država i Evrope (koja će biti pod vodećom ulogom Nemačke). Pri tom se, na srednju vremensku stazu, za narednih 50-60 godina, predviđa i mogućnost *bipolarne konfrontacije* Japana, kontinentalne Istočne Azije i Sjedinjenih Država, na jednoj, i Evrope, koja je u savezu s Rusijom, na drugoj strani. Pojedini autori predviđaju sukobe između regionalnih saveza vodećih država i glavnih globalnih korporacija i zaključuju da je verovatnija pojava nove vrste hegemonije zasnovane na moći globalnih firmi nego na pojedinačnoj hegemoniji vodećih država.

Na ravni društvenog uređenja ima autora koji na dugu stazu predviđaju tri moguća lika budućnosti: *globalni fašizam*, *globalnu socijaldemokratiju* i *globalni socijalizam*.

Jedno je sigurno. Iz svih tih prognoza glavnih trendova razvoja u eri globalizacije, zasnovanih na geostrateškom i futurološkom pristupu može se izvući zaključak da je svet neposredne budućnosti zapravo svet *novih velikih neizvesnosti i sukoba* na različitim osnovama, pri čemu nisu isključeni ni novi globalni ratovi i planetarne katastrofe. Malo je onih autora koji smatraju da će "multicentrični" svet budućnosti biti svet saradnje, takmičenja i trajnog mira. Borba za ekonomske i vitalne resurse uopšte, između velikih geopolitičkih regiona, obnova borbe za "životni prostor", sukobi između različitih kultura – nisu "s one strane" globalizacije nego su njen neizbežni sastojak koji se ne može poništiti integrativnim tokovima koje ona takođe sadrži u sebi. Svi mega-trendovi, a globalizacija je glavni među njima, nose u sebi i *patološku* crtu. No, može se s dovoljno razloga reći da patologizacija globalizacije isto tako kao i patologizacija modernizacije i tranzicije, zapravo ulazi u *normalnost* sveta kakav jeste. Proces istorijskog drobljenja, nasilje kapitala i neizbežne patologizacije mega-trendova – najviše će pogoditi, kao i uvek, male i siromašne zemlje.

Svet današnjice i dogledne budućnosti nalazi se pred dvema međusobno povezanim opasnostima: *jednocentrične hegemonije i multicentričnog konflikta velikih regiona u kojima postoji neka vodeća država*. Ako dođe do regionalizacije hegemonije - malim zemljama predstoji uključivanje u nove rivalske celine. Balkan ima teško istorijsko breme takvih uključivanja i cepanja usled konfrontacije velikih, utoliko pre što linije istorijskih, nacionalnih, verskih i sistemskih podela prolaze njegovim središtem. Podela svetske moći na više centara *nije garant* svetskog mira i stabilnosti¹⁰, jer se hegemonija samo decentralizacije, unutar sebe deli, što nosi sobom opasnost novih ratova. Regionalna država-nasilnik može biti isto tako surova prema malim zemljama i narodima, kao što je to planetarni moćnik. Regionalizacija hegemonije ne znači ukidanje njihovog kolonijalnog položaja. Ali je već očito da ni hegemonija jedne jedine supersile ne samo da nije jamac mira, stabilnosti i nadilaženja dubokih podela u savremenom svetu nego upravo takvom svojom prirodom deluje u suprotnom pravcu. Sjedinjene Države, ta jedina supersila čija moć prema zaključcima više istraživača svetskog

⁹ Podrobnije u: *The Future of Global Conflict*, edited by Volker Bornschier and Christopher Chose-Dunn, Sage Studies in International Sociology 49, International Sociological Association, 1999, p. 1-9.

¹⁰ Opširnije u: C. Chase-Dunn and B. Podobnik, *The Next World War: World System Cycles and Trends, The Future of Global Conflict*, p. 42.

razvoja – opada,¹¹ činiće sve što mogu da što više otežaju, ako ne mogu da spreče, uzdizanje moći novih velikih “igrača” na planetarnoj sceni, te će posezati i za proizvodnjom niza “preventivnih” regionalnih ratova kako bi što duže sačuvale svoju sadašnju poziciju. Agresija na Jugoslaviju jedan je od jakih dokaza za tu tezu.

Multicentrični svet budućnosti može biti stabilan samo na temelju *relativne ravnoteže* nivoa ekonomskog razvoja, ali i *ravnoteže sile* novih velikih regiona, demokratizacije odnosa među državama sveta, kao i stvaranja *efikasnih nadnacionalnih i nadregionalnih institucija* koje su u stanju da otklone opasnost novih ratova.

¹¹ Isto, str. 42, 43.

GRANICE NA BALKANU I VIRTUELNI PROSTOR INTERNETA

Savremeniku se čini da su granice jedna od konstanti balkanskog prostora. To je, međutim, samo naizgled tako. Granica je naravno oduvek postojala, ali pre svega kao civilizacijski *limes* da bi tek nastanak nacionalnih država stvorio toliko državnih granica koliko je i država na ovom nevelikom prostoru. Zahvaljujući re-balkanizaciji Balkana na samom kraju XX veka broj tih granica ne samo da raste već su neke od njih i najtvrdje granice u Evropi. Naime, istovremeno sa Šengenskim sporazumom, koji je pasoš učinio arhaičnim reliktom u prostoru Evropske unije, na delu Balkana postoji režim ulaznih viza i između zemalja koje su deo tog istog balkanskog odnosno eks-jugoslovenskog prostora (Jugoslavija i Hrvatska, odnosno Slovenija).

Ovaj rad istražuje način na koji se posredstvom Interneta kreira virtuelni Balkan, odnosno kako web-site balkanskih medija i news-groups različitih kulturnih, političkih i sportskih interesovanja uspostavljaju jedinstveni virtuelni balkanski, odnosno eks-jugoslovenski prostor. Njima se - i to je elemenat globalizacije - pridružuje dijaspora koja, bez obzira na mesto boravka, zahvaljujući www, virtuelno "naseljava" Balkan uspostavljajući komunikacije i konstruišući pri tom identitete koji se često najpre funkcionalno, a tek zatim nacionalno i regionalno određuju.

Kada je Jugoslavija počela da se raspada, dotadašnji *braindrain* je višestruko povećan. (Grečić V, 2001) Akademci - profesori i naučnici - su u sve većem broju odlazili u inostranstvo i to iz dva razloga. Prvo, procesi etničke homogenizacije kao jedna od glavnih posledica nacionalizma, su izrazito pogodili ovu akademsku populaciju koja je bila izrazito raspršena širom jugoslovenskog prostora i primoravali je da emigrira. Međutim, pripadnici akademske zajednice su se - za razliku od oficira bivše JNA - relativno često opredeljivali za odlazak u inostranstvo umesto povratka u okrilje svoje matične nacije. Drugo, emigrirali su i oni, pogotovo mladi, akademci koji su shvatali da u Srbiji još dugo neće biti moguće baviti se kvalitetnom naukom, niti makar pristojno živeti od naučnog rada. Pripadnici obe te grupe su nastavljali svoje karijere u okviru novog akademskog okruženja - u SAD, Zapadnoj Evropi, Kanadi... i u različitoj meri i na različite načine održavali vezu sa svojom nekadašnjom akademskom zajednicom. Oni su, ili preciznije, njihove virtuelne zajednice koje su uspostavili/održali zahvaljujući Internetu. (A. Mitra, 2001)

Rajt Mills je sociologiju video kao nauku koja rasvetljava medijaciju između pojedinca i društva, biografije i istorije. Takav pristup on naziva sociološkom imaginacijom. (C. W. Mills, 1998) Internet se može smatrati jednom takvom medijacijom koja - povezujući ih - oblikuje odnose između pojedinaca, grupa, društva (država-nacija) i planetarne civilizacije na početku trećeg milenijuma. Internet je, u terminima Pjera Burdijea, "determinisana determinanta" - činilac koji i sam biva oblikovan uslovima u kojima deluje. (P. Burdieu, 1999) Uloga Interneta kao *kompjuterski podržane komunikacione mreže* u društvima poluperiferije svetskog sistema ima neke osobene odlike koje se ili ne javljaju ili su sasvim sporadične u razvijenim društvima svetskog jezgra. (H. Mowlana, 1997) Te osobenosti postaju još izraženije ako je reč o srpskom društvu koje je prošlo kroz period akutne regresije i svoje nekadašnju poluperiferijsku poziciju zamenilo periferijskom. Ta periferija se je - tokom nekoliko strašnih godina poslednje decenije prošlog veka - zahvaljujući sankcijama UN sve više pretvarala u autarkični izolat (isola = ostrvo, lat). Tada su svi oblici komunikacija sa internacionalnim okruženjem bili svedeni na minimum, a protok ljudi i dobara bio veoma ograničen (prekinut međunarodni avionski saobraćaj a dopuštena dostava samo humanitarne pomoći). Međunarodne telefonske veze su funkcionisale, ali je - zahvaljujući rapidnom smanjivanju realnih prihoda stanovništva - njihova cena za Jugoslovane ubrzo postala astronomska. To je praktično značilo da je većina njih morala da čeka da ih neko (do koga im je stalo) iz

inostranstva pozove telefonom - a to svakako nije aktivno komuniciranje. U toj situaciji se Internet izdvojio kao jedini oblik komunikacije čiji se obim i kvalitet nije smanjivao već je, na protiv, dobijao na značaju i obimu budući da je bio jedini komunikacioni kanal koji nije bio bitno ograničen sankcijama - naravno samo za one koji su već imali kompjuter ili su ga, uz teška odricanja, tek kupovali

Za razumevanje takve uloge Interneta treba svakako imati u vidu ondašnji socio-politički kontekst. Raspadu Jugoslavije prethodio je period relativnog prosperiteta (reformaska vlada Ante Markovića) kada je životni standard rastao, a kupovina skupih proizvoda bila moguća na kredit. U to vreme su se počeli da javljaju i prvi PC koje su kupovale najpre akademske institucije - fakulteti i naučni instituti. Njima se ubrzo pridružio rastući broj pripadnika akademske zajednice koji su sebi mogli da priušte kupovinu PC - i to u prvom redu onih koji su (zbog porekla svojih komponenti) nazivani »tajvancima«. Tada (i sve do sada) kompjuterski softver je, zahvaljujući pirateriji, bio praktično besplatan - za pojedince i organizacije podjednako. Modemi su u to vreme bili novotarija, iako je lokalna mreža BBS-ova već postojala ali su »on line« bili samo istinski kompjuterski fanovi.

Na početku trećeg milenijuma situacija je nesumnjivo bolja, ali je ova zemlja još daleko od informatičkog društva. Jugoslavija se, naime, tek u februaru 1996. godine uključila na Internet i to posredstvom Akademske mreže (.ac) i Beotelnet-a mada je bilo i prethodnih pokušaja ali su oni bili regionalni i pripadali nevladinom sektoru (.zamor.org/ openet.org)

Oni koji već imaju računare imaju velike probleme da uspostave vezu sa provajderima da bi preko njih stigli do Interneta i web-sajtova. Linije su preopterećene, veze pucaju, a količina informacija na mreži veoma ograničena. Sledeće, kao i druge manje razvijene zemlje ni Jugoslavija nema ISDN veze na lokalnom, kao ni »informatičke autoputeve« na nacionalnom nivou. Istina je doduše da informatičko društvo nastaje odozdo na više, na osnovu autonomnih odluka i ulaganja u informatičku tehnologiju od strane samih njegovih građana. Ali, obaveza je države da gradi informatičke veze, puteve i autoputeve da bi postojanje virtuelnih zajednica i elektronske ekonomije uopšte bilo moguće. Pošto to sa Jugoslavijom nije slučaj ona je u međunarodnim okvirima u mnogome izolovano ostrvo. Informatički autoputevi, ISDN, satelitski linkovi itd. su neophodni ako informatičko društvo želi da se razvije, baš kao što su to bile železničke pruge u prošlom, industrijskom društvu. Nedostatak ulaganja uzrokuje i održava slabost te tehničke osnove informatičkog društva. Ona mora biti prevaziđena stranom pomoću ili kreditima ili prodajom koncesija novim stranim ili domaćim telekom operatorima. Tu se ponovo može da računa na »paradoks nedovoljne razvijenosti« i na to da će novi kablovi biti optički, a ne bakarni, nove centrale digitalne a ne analogne, nove međunarodne veze biti satelitske a ne podzemne, nove veze sa provajderima biti putem mobilnih telefona a ne modema. Takav obim ulaganja zahteva svakako mnogo novaca. (M. Radojković, 2002)

Organizacija Ujedinjenih Nacija, sa svoje strane, u godišnjem (1999) izveštaju svog Programa razvoja ističe da će ubuduće Internet biti neophodan za opstanak i blagostanje čovečanstva onoliko koliko je to do sada bila voda, hrana, zdravlje ili obrazovanje. Osnovni problem je informacioni jaz koji se u slučaju Interneta pretvara u provaliju: samo 4,7% stanovništva najrazvijenijih zemalja sveta ima pristup Internetu. Na drugoj strani, u jugoistočnoj Aziji koju naseljava otprilike četvrtina svetske populacije - sa Internetom je povezano samo je 0,04% stanovništva.

Što se situacije u Jugoslaviji tiče, u poslednje vreme se u istraživanjima javnog mnjenja na reprezentativnom uzorku postavlja pitanje o pristupu i korišćenju Interneta. Posebno je u tom pogledu zanimljivo istraživanje koje je za MASMI Beograd izvela Tatjana Mamula. Ona je najpre na uzorku populacije utvrdila udeo onih koji koriste Internet, a zatim je među korisnicima Interneta (posredstvom odabranih web-sajtova) istraživala način i meru na koji se Internet u nas koristi. Njen nalaz je da je Internet u oktobru 2001. godine koristilo 13,1% stanovnika Jugoslavije, u uzrastu 15-65 godina i da je među njima 56% muškaraca i 44% žena.

Kada su u pitanju privatne svrhe, 61,5% ispitanika na Internetu koristi e-mail servis, 30,3% pretragu, 38,8% je slobodno surfovala, 26,5% je radila download, 35,3% je čitala vesti, 33,7% je chatovala. Ostale aktivnosti kao što su igranje igrice, zabava, traženje posla imaju zastupljenost manju od 30%. Profil je sličan i kada su u pitanju poslovne svrhe, s tom razlikom što je češće čitanje vesti u prođenju sa korišćenjem Interneta u privatne svrhe.

Kada su u pitanju privatne svrhe, najčešće korišćeni sajtovi su pretraživači (41,6%), zatim slede sajtovi sa vestima (39,5%), kompjuterski i Internet sajtovi (23,2%), kao i sajtovi vezani za putovanja (21,6%). U poslovne svrhe najčešće se posećuju pretraživači (51,7%), kompjuterski i Internet sajtovi (27,7%), sajtovi sa vestima (47,3%), sajtovi Vlade (11,3%) i naučni sajtovi (28,6%). Dve najčešće kategorije sajtova među tzv. favoritima jesu stranica svog Internet provajdera (21,3%) i pretraživač (38,5%). (T. Mamula, 2002).

Podatak od oko 13% stanovnika Jugoslavije koji koriste Internet dobija na značaju ako se dovede u vezu sa postotkom nepismenih - koji je otprilike isti. Tako se dobija predstava o dva segmenta stanovništva - jednog koji je u svetu Interneta i globalnih komunikacija i drugog, podjednako brojnog, koji čine oni koji još uvek pripadaju arhaičnom društvu koje je istovremeno lokalno i oralno. Jugoslavija je tako i doslovce jednim svojim delom usmerena na budućnost i globalizaciju, a drugim na prošlost i autarkični lokalocentrizam.

Ako se želi da utvrdi prisustvo Jugoslavije na Internetu ne samo kao populacije korisnika već i kao locus-a Internet ponude, neophodno je utvrditi broj sajtova koji pripadaju yu-domenu. Po zvaničnim podacima iz svetskog atlasa domena (za decembar 2001) broj registrovanih sajtova sa yu domenom bio je 11700, dok ih je u januaru 2001. bilo 7400, što je izrazito brz porast. Ocenjuje se da ima još otprilike toliko sajtova na srpskom jeziku koji su registrovani u okviru drugih nacionalnih domena, te je njihov ukupan broj negde oko 24.000. Činjenica je međutim da je ćirilica kao nacionalno pismo u tom skupu izrazito podzastupljena. Kako navodi Aleksandar Raković, na Internetu se može naći više od 200 web-sajtova koji se prezentovani srpskom ćirilicom. To je nešto ispod jednog postotka (0,86%) od svih sajtova na srpskom jeziku. Ono što je, po ovom autoru, posebno zabrinjavajuće je činjenica da iako ukupan broj sajtova na srpskom raste, broj onih koji koriste ćirilicu stagnira što znači da se relativno smanjuje. (A. Raković, 2002)

Još jedan relevantan podatak o Internetu u nas jeste onaj o yu-pretraživačima. To su one domaće "mašine za pretraživanje" koja raspoznaju yu znakove (latinicom i/ili ćirilicom). Rezultati istraživanja objavljeni u jednom od specijalizovanih kompjuterskih časopisa *PC press* ukazuju, najpre, na činjenicu da se univerzalni pretraživači tipa Yahoo! i Google slabo snalaze sa dijakritičkim znacima srpske latinice, a da su rezultati testiranja ćirilice upravo katastrofalni. Zato se testiranje usmerava na yu-pretraživače kojih ima ukupno devet. Poređenje njihovih mogućnosti na osnovu stadardnog testa (koji sadrži i reči kao što su Djurdjevdan, Đurđevdan i Ђурђевдан) dovelo je do zaključka o superiornosti jednog od njih Internet Krstarice (www.Krstarica.com) koji podjednako uspešno pretražuje na oba pisma - srpskoj ćirilici i latinici. (B. Bujanja, 121: 2001)

Savremeno značenje reči network je skoro isključivo vezano za teoriju komunikacije, pa se ranija istorijska značenja - osim u svrhu etimološkog razjašnjenja - skoro uopšte i ne pominju. To je još samo jedan dokaz da komunikacijska paradigma sada, u civilizacijskim razmerama vodeća, te se da se ranije paradigme (religijska, politička, kulturna pa i ekološka) počinju da sve više tumače u ključu ove poslednje. Važno je istaći da je ova najnovija komunikacijska paradigma nije - za razliku od prethodnih - sadržajno već u prvom redu relacionalo utemeljena.

Najpre o jednom jezičkom problemu. Naime, naš (srpski) jezik je i tu nedovoljno precizan jer terminološki ne specifikuje vrstu mreže o kojoj je reč. Engleski je i tu u prednosti: kada se upotrebi reč *network* misli se na mrežu koja nema jedan već mnogo centara (nalik odbojkaškoj mreži) dok se kod reči *web* misli na mrežu nalik paukovoju, dakle onaj koja ima centar.

Tehnički se network definiše kao poseban tip povezivanja koji spaja elemente - pojedince, grupe ili organizacije - koji se nazivaju čvorovima mreže. Komunikacija se odvija pomoću kanala kojima se prenose poruke koje šalju odnosno primaju pojedini članovi mreže. Ono čime se ovo istraživanje bavi jeste jedan poseban, ali i danas dominantan slučaj mreže - reč je o kompjuterski podržanoj komunikacijskoj mreži. (B. Welman et al, 1996)

Jedan od kvaliteta mreže jeste i to što za nju ne važi klasična definicija sadržana u tvrdnji da je brzina konvoja jednaka brzini najsporijeg broda u njegovom sastavu, odnosno da je jačina lanca jednaka jačini najslabijeg beočuga. Mreža, naime, ima osobinu strukturisanja koja omogućava da se povezivanje između članica odvija različitom brzinom i intenzitetom i da pretpostavlja različite kvalitete međusobnih odnosa. Piter Mondž zato uočava različite tipične uloge unutar mreže, među kojima su osnovne uloga *člana jezgra mreže*, uloga *veznog igrača* i uloga *izolata*. (P. Monge, 1996) Pretpostavka uspostavljanja i funkcionisanja mreže nije dakle homogenost njenih elemenata i njihovih međudnosa, ali jeste postojanje minimalnih pravila ili sintakse mreže.

Podolni i Pejđž ukazuju da je - na nivou modela - mrežu potrebno razlikovati, sa jedne strane, od atomizovanog tržišta, a sa druge od hijerarhijski utemeljene organizacije. (Podolny and Page, 1998) Dok je u slučaju tržišta odnos između učesnika povremen, a ne trajan što znači da prestaje kada bude obavljen akt razmene, dotle su u slučaju hijerarhijskih organizacija ti odnosi trajni. Ono što razlikuje mreže od hijerarhijski utemeljenih organizacija jeste odsustvo jasno vidljivog, legitimnog autoriteta koji rešava sukobe među pojedinim elementima organizacije. Isto tako, tržište sobom nosi visoku dozu rizika ali i znatnu meru autonomije, dok uključivanje u organizaciju smanjuje nivo rizika ali zato raste nivo heteronomije tj. zavisnosti od drugih, međusobno hijerarhijski povezanih elemenata. Mreža - na nivou modela - pretpostavlja funkcionalni kompromis između tržišta i organizacije, makimizujući pozitivne i minimizujući negativne osobine i jednog i drugog. Norma uzajamnosti zasnovana na poverenju jednih u druge je bitna odlika mreže te se zato može da govori i o zajedničkom *moralu mreže* kao minimalnoj pretpostavci njenog postojanja.

Topološka istraživanja kompjuterski podržanih komunikacijskih mreža ukazuju i na njihove različite kvalitativne aspekte. Tako se govori o različitom stepenu dostupnosti, gustine, centralnosti i dominacije mreže. Pored toga, istraživanje odnosa među članovima tih mreža uključuje i saznanja o učestanosti, trajanju i značaju tih odnosa za postojanje, opstanak i razvoj pojedinog člana i mreže u celini.

U početku, mreža je obično rudimentarna - ne više od skupa kolega, odnosno adresa onih za koje se zna ili pretpostavlja da dele slična interesovanja. Ubrzo, međutim, mreža počinje da pokriva mnogo šire područje. U većoj ili manjoj meri ona postaje: 1) Platforma za iznošenje i razmenu stanovišta, ideja; 2) Informacioni centar; 3) Staleško udruženje koje okuplja ljude koji pripadaju istom profesionalnom sektoru i omogućuje saradnju sa drugim sličnim formacijama; 4) Telo koje unapređuje i štiti zajedničke interese svojih članova (lobira u odnosu na politiku, tržište, medije...); 5) Kišobran koja pokriva različite organizacije koje imaju neke zajedničke ciljeve. (Dragičević-Šešić, M. i Stojković, B. 2000)

Mogu se uočiti sledeće funkcije mreže:

1. *Učenje novih veština i sticanje znanja*. Mreže podstiču učenje novih veština i sticanje znanja zato što omogućavaju veću raznolikost (diverzitet) u istraživanju okoline - što je njihova prednost u odnosu na hijerarhijske organizacije. Istovremeno, mreže omogućavaju sticanje bogatijih i složenijih informacija nego što je to slučaj sa onima koje stižu posredstvom tržišta. Mreže to čine na dva načina. Prvo, one ohrabruju brzu razmenu znanja do koga su samostalno došli pojedini njeni elementi koji su svojevrсни rezervoari znanja. Mreže tu služe kao informacioni kanali. Drugo, i važnije, mreže podstiču inovativnu sintezu znanja koje se kvalitativno razlikuje od onog koje već postoji u pojedinim elementima mreže. Tako sama mreža postaje središte koje omogućuje inoviranje znanja, a nije samo puki kanal za njegovu razmenu. To bi se moglo da nazove sinergističkim kvalitetom mreže ali i je poznato i kao "groupware effect". "Mnogo pčela, a samo jedan roj", pisao je Ortega i Gaset (Ortega i Gaset, 76:1988) još dvadesetih godina prošlog veka, doduše u sasvim drugom kontekstu. Zanimljivo

je da Nikolas Negropont u knjizi "Biti digitalan" (1998) koristi sličnu figuru ptice i jata kada govori o virtuelnim zajednicama u kojima se mrežno komunicira.

2. *Sticanje priznanje i statusa.* Ako je jedan od članova mreže visoko priznat onda se i na druge članove mreže prenosi to priznanje. To je pogotovo važno ako je određeni član mreže nedavno započeo sa radom pa jedva da ima minimalne vlastite pozitivne reference. Onda ga već samo pripadanje mreži pozitivno legitimise. To donosi neposredne koristi svakom članu mreže počev od povećane mogućnosti opstanka, preko punijeg organizacionog razvoja sve do omogućavanja sticanja većih prihoda. Pozitivni efekti pripadanja mreži posebno značajni u zemljama tranzicije u kojima pripadanje nekoj transnacionalnoj mreži predstavlja značajnu informaciju za sve one koje žele da uspostave trajniji kontakt sa pojedinim subjektom iako njegova neposredna okolina sama po sebi ne uliva poverenje. Takvi efekti mreže mogu se demonstrirati na primeru Asocijacije nezavisnih elektronskih medija (ANEM), odnosno uloge radija B(2)-92 u njenom uspostavljanju i funkcionisanju. Poznato je da ova radio stanica, pored informativne, u poslednjih desetak godina, ima i jednu od vodećih kulturnih uloga. Visok međunarodni prestiž B-92 (radio stanice koja je globalna paradigma uspešnog urbanog nezavisnog medija) se preliva na druge radio i TV stanice, članice mreže koje su, uzete svaka za sebe, uglavnom samo lokalnog značaja i nalaze se širom Srbije.

3. *Adaptibilnost na neočekivane promene.* Zahvaljujući posebnim okolnostima koje su odlikovale poslednjih par godina "Miloševićeve ere" Internet je za radio B-92 bio jedini *modus operandi*. Tokom perioda 1996-2000, smenjivale su se zabrane emitovanja, upadi policije u prostorije radio stanice i najzad zaplena opreme i studija radija B-92. Potom je postavljena nova, režimu lojalna redakcija kojoj je nastavila da koristi ne samo naziv radio stanice - koji je bila auditivna ikona otpora Miloševiću, već i njene prepoznatljive džinglove i najave. Prestanak rada i nestanak autentičnog radija B-92 sa medijske scene Srbije se činio neminovnim. To se, međutim, nije desilo, jer se je B-92 podjednako kako socijalno tako i tehnološki razvojno adaptirao na nove okolnosti. Bila je to klasična matrica produktivnog odgovora na izazov koju je A. Tojnbi izložio u svojoj filozofiji istorije, a koji je poznat i kao deviza 'Ono što ne ubije-jača'. Pošto je značajan segment njegovog auditorijuma već komunicirao posredstvom Interneta, autentični radio B-92 je - sa privatnih policiji nepoznatih lokacija - počeo da svoj program emituje uputem Interneta (real audio format). Istovremeno je njegov web-site WWW.FREE B92 (koji je hostovan na više mesta van Jugoslavije) predstavljao mesto za dobijanje pouzdanih informacija, ali i za međusobnu komunikaciju njegovih korisnika. Uz to, bilo je moguće prijaviti se na e-mailing listu *vesti-B92* koje se svakodnevno šalju korisnicima. Tajna policija je tokom 1999. pokušala da *vesti-B92* kontaminira tako što je ubacivala dezinformacije koje je trebalo da zbune i izazovu nepoverenje u profesionalnost radija. Kao odgovor na to od strane radija B-92 je uveden specijalni kodirani način autentifikacije tih vesti. On je primaocima mejla sa vestima omogućavao da provere da li je reč o pravim ili falsifikovanim vestima.

Radio B-92 nije prestao da nakon 5.oktobra 2000. koristi već osvojene ali i nove načine korišćenja Interneta (ICQ komunikacija sa auditorijumom), iako su mu nove vlasti vratile radio stanicu i omogućile (ali nikada i legalizovale) emitovanje vlastitog TV programa. Njegov nekadašnji web site www.freeb92.org je prerastao u mrežu b92.net.

Kompjuterski žargonski izraz *web surfing* (nastao kao asocijacija na "daskanje" na talasima kalifornijskih plaža) ukazuje, na prvi pogled, da korišćenje Interneta pripada pre svega svetu zabave, a ne svetu rada. To je, međutim, samo delimično tačno. Tek sa Internetom oblici samoobrazovanja koji su sinteza zabave i učenja posredstvom kompjutera dobijaju izuzetan značaj. Da bi se ta nova praksa imenovala skovan je termin *edutainment* (education+entertainment) koji označava kako učenje posredstvom edukativno usmerenih kompjuterskih igara tako i mnogo ozbiljnije pretraživanje baza podataka i konsultovanje referentne literature (specijalizovane enciklopedije i rečnici). Ako se tome doda na hiljade konferencija koje na Internetu raspravljaju teme iz svih oblasti ljudskog delovanja i saznanja, a koje su u načelu otvorene za svakog (open access) dobiće se potpunija predstava o onome što se označava izrazom *elektronske zajednice*.

Može se postaviti pitanje kako se one oblikuju i koje su njihove odlike u društvima kao što je srpsko. Da li je tu reč, pre svega, o e-zajednicama koje su izvorno virtuelne što znači da se njihovi pripadnici "prepoznali" i umrežili u WWW prostoru ili je reč isto tako i o e-zajednicama čija je virtuelnost iznuđena i naknadna. Te druge e-zajednice čine osobe koji su nekada ranije, pripadale istinskim nevirtuelnim zajednicama, ali ih je post-jugoslovenska pometnja u realnom prostoru razbacala toliko da samo deo nekadašnjih prijateljskih, profesionalnih i susedskih veza mogu samo virtuelno da - ovaj put virtuelno - uspostave.

Literatura

- Bourdieu, P. (1999) 'Prologue - Journalism and Politics', in *On television*, New York: The New Press.
- Bubanja, B. ' YU pretraživači', *PC PRESS*, 2/2001:121-123.
- Dragičević-Šešić, M. i Stojković, B. (2000) "Kulturni networking" u *KULTURA-marketing, animacija, menadžment*, Beograd:Clio.
- Grečić, V. (2001) 'Eastern Europe' in *Migration news*, april, vol. 8, No 4.
- Mamula, T. (2002) 'Ko i kako koristi INTERNET (Internet-monitor - istraživanje agencije MASMI Beograd) ', *Taboo*, april, 1(1):29-30.
- Mils, R. (1998) *Sociološka imaginacija*, Beograd:Plato
- Mitra, A. (2001) 'Virtuelno zajedništvo: Tražeći Indiju na Internetu' u Džouns S. *Virtualna kultura*, Beograd: bibl. XX Vek.
- Monge, P.R. (1996) 'Communications Networks', in *The Social Science Encyclopedia*, London:Routledge.
- Mowlana, H. (1997) *Global Information and Media Communication*, London: SAGE publications.
- Podolny N.M. and Page K.L (1998), 'Network Forms of Organization', *Annual Review of Sociology*, 24:122-165
- Radojković, M. (2002) »Information Technology in FR Yugoslavia (Seven reflections about the topic)«, paper presented on Conference: *The Balkans Mass Media in the Digital Age - The Challenge of the Olympic Games*, Athens.
- Raković, A. (2002), 'Srbi i srpska ćirilica na globalnoj svetskoj mreži' Izlaganje na naučno stručnom skupu "Internet i ćirilica", Beograd (www.rastko.yu)

PLEN ILI ŽRTVA: JEDNO RAZMIŠLJANJE O SRPSKOM IDENTITETU

Svakodnevni, naučni i politički govor o identitetu se međusobno bitno razlikuju, ali se na mnogim mestima preklapaju. Način na koji ljudi sebe doživljaju i tumače svoj identitet često je nezavisan od objektivno i naučno ustanovljenih vrednosti, institucija, običaja, vere, socijalne strukture itd. Stoga se čini da je interpretativni metod, koji uzima u obzir subjektivne i objektivne činioce u međusobnom prelamanju, najprimereniji za pokušaj razumevanja problema srpskog identiteta, pogotovu s obzirom na činjenicu da se on gradio i razgrađivao za kratko vreme ispunjeno neverovatnom "koncentracijom istorije". U tako kratkom periodu objektivni činioci nisu stekli oblik i smisao, neprekidno menjajući subjektivna stanja i doživljaje ljudi. Pojam identiteta se zato prepoznaje kao maksimalno evazivan, jer je u direktnom odnosu sa događajima i politikom koji pripadaju domenu prolaznog i promenljivog, ali značajnog i sudbonosnog. U međudejstvu tih krajnosti neophodno je razviti odnos koji bi obezbedio, koliko je to moguće, jedan "razumevajući" pristup, rasterećen dnevno-političkih i ideoloških opterećenja.

U najširem potezu moguće je izdvojiti dva osnovna pristupa problemu identiteta: primordijalistički ili esencijalistički i instrumentalistički ili konstruktivistički¹. Mada postoji za svaki od ova dva mnoštvo podvarijanti, za zahteve ovog rada dovoljno je napomenuti ove dva kao krajnosti. Karakteristično je da se se ovi pristupi, inače čisto teorijske provenijencije, mogu prepoznati i u načinu doživljavanja svog i tuđeg identiteta. Naime, često se događa da jedna grupa sebe doživljava kao primordijalnu zajednicu, dok druge etničke grupe, naročito one koje žive sa njom u direktnom dodiru, tumače kao političke ili interesne konstrukte. Istovremeno, međutim, moguće je da ti politički i interesni konstrukti percipiraju kao takvi upravo na osnovu određenih "primordijalnih" svojstava koji, nužno, "oduvek" obeležavaju ponašanje drugih zajednica shvaćenih kao pretnja opstanku drugih. Od toga koje će svojstvo biti izdvojeno u prvi plan gradi se predstava i doživljaj određene etničke, pa i nacionalne zajednice. Tako, na primer, odnos prema Srbima u periodu oko raspada SFRJ zasnivao se na radikalno suprotstavljenim stavovima: s jedne strane Srbi su percipirani kao varvarski, agresivan, primitivan narod sklon porobljavanju drugih, opsednut svojom lažnom istorijskom veličinom, narod nepromenljivog tribalnog mentaliteta sklon svim vrstama nazadnog egalitarizma. Ta "primordijalna" svojstva su sa druge strane uklapana u "konstruktivističku" shemu interpretacije, te je njihovo ponašnje shvatano kao posledica političke manipulacije diktatorskog režima i njegovih medija. Isto se može govoriti o percepciji koju Srbi imaju o drugima. Tako na primer primordijalističko tumačenje katoličkih ili muslimanskih grupa prema kojima postoji istorijski animozitet i strah, za čas se pretvara u konstruktivističko- instrumentalističku percepciju po kojoj oni predstavljaju grupe upotrebljene od nekih drugih (tuđih), značajnih centara moći.

Te dve krajnosti, najčešće zasnovane na dihotomijama (svesno- nesvesno, kulturno-političko, racionalno- emotivno, realno-zamišljeno, stečeno-nametnuto itd). Prvi opoziti u nizovima dihotomija odnose se na objektivne elemente identiteta, drugi na subjektivnu dimenziju. Sklonost ka isticanju jednog od nizova ima svoje teorijske i metodološke razloge i oni su van domašaja interesa ovog rada. Međutim ta sklonost, van teorijskog diskursa, na ravni realnosti, zavisi od određenih ideoloških i političkih opredeljenja. Prvom nizu sklonije su ideologije liberalno demokratske i neomarksističke inspiracije, drugima opet nacionalističke i druge konzervativne ideologije, nezavisno od toga da li se nalaze u poziciji nosilaca vlasti ili u opoziciji.

U tim okvirima se konstruišu određeni diskursi po sasvim određenim šemama. Svako prikupljanje, pa čak i analiza podataka moguće je da bude interpretirana prema unapred pripremljenim modelima. To su "misaone sheme" ili "mape", "uputstva" ili "kalupi",

¹ Filip Putinja i Žoslin Stref-Fernar, TEORIJE O ETNICITETU, XX vek, Beograd, 1997.

dakle misaone konstrukcije koje služe da bi se mnoštvo disparatnih, neobjašnjivih, i u krajnjoj liniji nepoznatih elemenata zbilje, nezavisno od toga da li ona pripada psihičkoj, društvenoj ili političkoj ravni života, na kakav-takav način razumelo i klasifikovalo. Niko, uglavnom, nije imun od takvih shema, pa čak i oni koji se zaklinju u vlastitu otvorenost, neopterećenost, slobodu u odnosu na stereotipe, predrasude, ideološke pritiske, odsustvo samocenzure itd. U krajnjoj liniji sama svest o postojanju zaoštrene različitosti između predrasuda i misaone slobode govori o postojanju sheme koja je, u osnovi, uvek binarana. U tom smislu, mitsko mišljenje mnogo više opterećuje moderne diskurse, naročito ideološki i politički, nego što bismo ikada bili spremni da to priznamo. A oni opet značajno učestvuju u "proizvodnji znanja" dovodeći do toga da gotovo ni jedna oblast znanja i istraživanja na ovaj ili onaj način nije u nekom dosluhu sa politikom.²

Binarna shema podrazumeva slaganje opozita po jednoj određenoj logici u kojoj se grade paralelni lanci ideja koje povezuju različite aspekte fenomena: kulturnološki, psihološki, sociološki, ideološki, politički itd.³ Zbog nemogućnosti da se sa činjenicama izađe na kraj, ovakav kod omogućuje lakše klasifikovanje, ali i podrazumeva još nešto: da se ono što se ne uklapa u taj kod stigmatizuje, ili poima kao "prljavština i nered" (Meri Daglas). Svaka neodređenost ili nemogućnost da se neka pojava jasno definiše, imenuje i da joj se odredi mesto u okviru prihvaćenih obrazaca, ima šanse da bude odbačena, inkriminisana, ali shvaćena i kao opasnost. Binarni kod može da se shvati i kao plod posebne vrste lagodnosti u onim trenucima kad je mišljenje nemoćno pred realnošću, što dovodi do nasilnog ubacivanja činjenica u okvire ponuđenih obrazaca.

Kada je reč o našoj sredini, to jest o onome što smo uslovno nazvali srpskim identitetom, ono što posebno doprinosi podržavanju i održavanju binarne sheme jeste radikalna politička polarizacija i politička identifikacija koje od početka stvaranja nacionalne države i dinastičkih sukoba, preko perioda socijalizma do danas, imaju ogromnu ulogu u definisanju i samodefinisanju tog identiteta. Najveći problem, jednom rečju, leži u velikoj zavisnosti identiteta od političkih procesa.

Prethodna opaska, međutim mora biti dopunjena još jednom specifičnošću vezanom za period koji se naziva "miloševićevskim" (Miloševićevim) dobom. Sam naziv ovog perioda ukazuje na jednu sveprisutnu tendenciju da se celina i mnogostrukost društvenih procesa tumači i objašnjava gotovo isključivo na osnovu političke realnosti u kojoj Milošević, ne samo da predstavlja realnu političku figuru, već postaje amblem čitave nacije. Na taj način maksimalno složene istorijske okolnosti bile su maksimalno jasne i čitljive tako da se gotovo svako tumačenje svakog problema, na ovaj ili onaj način prelomalo, i još uvek se prelama kroz taj amblem. S obzirom da je u toku Miloševićeve vladavine stvoreno toliko nerešivih problema, radikalizovano toliko sukoba, otvoreno toliko kriza, nije ostalo mnogo prostora za odmereno promišljanje stvari i događaja. Zato je svaki, čak i ozbiljan naučni diskurs, bio na ovaj ili onaj način u nekom odnosu prema političkoj zbilji i pomenutom simbolu te zbilje.⁴ Emocionalna i voljna dimenzija prožimala je racionalni govor, što je dovođilo da se i teorijske postavke i metodološki pristupi nameću na osnovu onoga što može obezbediti interpretaciju problema

² Ovu ideju detaljno razradjuje Edvard Said koji na jednom mestu kaže: " jer, orijentalizam direktno odvodi čoveka do tog problema - odnosno, do toga da shvati da politički imperijalizam vlada čitavom oblašću proučavanja, imaginacijom, naučnim institucijama, i to tako da ga je intelektualno i istorijski nemoguće zaobići" (E. Said, ORIJENTALIZAM, XX vek, Beograd, 2000).

³ Koristim pojam binarne podele umesto neki drugi sličnog značenja (dihotomija, manihejska podela, antipodi i sl.) da bih istakla "nužnost" na osnovu koje se određeni pojmovi povezuju. Kao šro mitsko mišljenje poznaje čvrstu logiku po kojoj na jednom kraju stoje nebo, gore, suvo, muškarac, desno, svetlo, kuvano i sl., a na drugoj zemlja, dole, vlažno, žena, levo, mrak, presno itd., tako ideološki inspirisani diskursi nužno povezuju ideje na primer Zapad, racionalno, otvoreno, slobodno, individualno, dinamično, civilizovano, itd., nasuprot, na primer, Istok, zatvoreno, iracionalno, autoritarno, kolektivno, primitivno itd. Taj binarni kod sadržan je u pojmovima *orijentalizam* i *balkanizam* ali i pojmu *vesternizam*.

⁴ Govoreći o ovom fenomenu Said kaže: "Ja dakle ovde tvrdim da 'Rusija' kao opšti predmet ima političku prednost nad suptilnijim razlikama kakve su 'ekonomija' i 'književna istorija'... (str. 21).

prema principu za ili protiv. Binarni kod se nametao kao posebno koristan i upotrebljiv i figurirao je ili kao otvoreno zalaganje ili kao prikriveni podtekst.⁵ U zaoštrenim konfliktnim situacijama on gotovo "prirodno" prirasta za politiku. U složenosti političkih, ekonomskih i socijalnih, pa i psiholoških faktora koji su uslovljavali događaje, izgleda jedino moguće pratiti tu logiku, upravo zbog pomenute lagodnosti ili nemoći. Međutim, redukcija složenosti na tu logiku se kao bumerang vraća, čineći konflikte još zaoštrenijim i polarizovanost radikalnijom.

Problem identiteta, u tom kontekstu, činio se jednostavnim, jer se ideja o "dve Srbije" prihvatila kao sasvim jasna činjenica. Na taj način, identitet je u punom smislu reči zavisio od politike i ona je bila i ostala temelj za svako objašnjenje, ali i pre svega referencija gotovo svake identifikacije i samoidentifikacije. Događaji oko i posle 5. oktobra nisu preko noći promenili ovaj način mišljenja i način identifikacije. Pokušaću ukratko da pokažem kako antagonistički diskursi, i danas prisutni, zavise, od odnosa moći, koji se, u vezi sa problemom identiteta, kreiraju u trouglu: 1. srpska (jugoslovenska) državna vlast, 2. Zapad, 3. neformalne, alternativne, opozicione društvene grupe (čiji su formalni nosioci, u najširem smislu, intelektualna elita i nevladine organizacije). Globalizacija, tranzicija i multikulturalizam čine središnje pojmove u odnosu na koje se kreiraju identiteti po principu za ili protiv, ali u igri i prelamanju ideja i stavova i načina na koji ih centri moći plasiraju u javnosti.

Jedan pristup išao je po liniji objašnjenja Srba kao mitotvoračkog, autoritarnog, tradicionalističkog, ruralno nazadnog, varvarskog, agresivnog i najzad genocidnog naroda. Sve ono što je balkanizam nosio sa sobom pripisano je u koncentrisanom obliku Srbima. Ona "platonovska odlika" balkanizma o kojoj govori Marija Todorova, pripisana je svim narodima u sukobu u bivšoj Jugoslaviji, s tim što je od samoga početka sukoba napravljena oštra binarna podela prema prostom holivudskom receptu "*bad guys and good guys*". Pristup Srbima kao apsolutnim krivcima u sukobu podržavao je u osnovi jedan krajnje esencijalistički pristup koji se razvijao veoma dugo na Zapadu uprkos njegovom već poslovičnom pledaringu na racionalnost, iznijansirano pristupa i razumevanju alternativa. Ovaj diskurs su podržavale i u našem društvu veoma različite strukture: intelektualna elita "mondijalističkog" opredeljenja⁶, svi protivnici rata nezavisno da li je njihovo delovanje bilo osmišljeno ili prosta ljudska reakcija na rat kao takav, političke snage koje su se suprotstavljale Miloševićevom režimu u svakom pogledu, etničke manjine i neke podkulture grupe, nevladin sektor itd. Motivi ovakve podrške su, međutim, sasvim različiti.

Na teorijskom planu poslednjih godina zapaža se ogromno interesovanje za postmodernistički pristup analizi ideoloških sadržaja u kulturnim pojavama, a koji pokazuje izuzetnu indiferentnost prema problematici odnosa država-narod. S te tačke gledišta, govori se o "postmodernom" ili "postnacionalnom" multikulturnom prostoru. On nije samo pretpostavka postmodernističke teorijske paradigme, već se oslanja na realnost, naročito na iskustva ujedinjene Evrope, kao i na projektima i procesima globalizacije. Taj postnacionalni prostor podrazumeva ideju o transparentnosti granica u globalnom svetu informativne civilizacije i svetske ekonomije sa koje tačke gledišta balkanska bitka za teritorije, granice i države predstavlja ne samo anahronizam, već i vrstu atvizma. Istovremeno, međutim, podržava se od samog početka separacija i pravo na samoopredeljenje određenih država, što je u javnosti nazvano stavom zasnovanim na "duplim standardima".⁷

S druge strane postoji zvanična ideologija Miloševićevog režima koja u mnogim aspektima daje osnova za opstajanje ovakvog esencijalističkog pristupa Srbima. Započinju ratovi, i ogroman pritisak Zapada, koji prema napred navedenoj shemi situira Srbe u jedan od

⁵ Nekoliko dana pred izbore sreća sam se sa poznatim hrvatskim sociologom, Srdjanom Vrcanom, koji je tada rekao: "Vi Srbi ste opsednuti Miloševićem, i ja mislim da biste morali da se okanete svakog ozbiljnog naučnog rada dok ta opsesija ne nestane".

⁶ U ovom tekstu reč "mondijalistički" nema pejorativno značenje koje je stekla upravo u okviru sukoba antagonističkih diskursa.

⁷ Sintagma "dupli standardi" takodje je dobila pogrdno značenje zbog besomučne upotrebe u vreme Miloševićevog režima. Međutim svaki razuman i iznijansirano pristup ne može da porekne činjenicu stvarnog postojanja duplih standarda u okviru zapadne politike prilikom raspada SFRJ.

nepromenljivih kalupa ili shema koje se relativno čvrsto još uvek održavaju. Milošević simbolizuje ne "srpstvo", već Srbe. Sve što njegova politika čini projektuje se na Srbe koji se opet, identifikuju sa režimom. Eskalacija pritisaka sa vrhuncem bombardovanja sve više učvršćuje homogenizovanu sliku o Srbima, ali i doprinosi samoj homogenizaciji Srba u momentu velike ugroženosti.

Za sve ovo vreme zvanična ideologija gradi, ili bolje, dograđuje jednu od predstava, koja tradicionalno nije bila strana osećanju srpskog identiteta, a to je predstava o *žrtvi*. Ovo je zapravo mitologema snažnog emotivnog naboja, jer u sebi sažima arhetipske, ili bolje, paganske obrasce sa hrišćanskim značenjima inkorporiranim u pojmu žrtve. To znači da se žrtva ne poima samo kao predmet agresije, već je nosilac svetosti. Kao takva ona je istovremeno i nečista i sveta, ona inkorporira ideju krivice sa idejom okajanja. Ova mitologema je u srpskom duhu podržana kosovskim mitom trivijalizovanim u priči o nebeskom narodu, te je čitav sistem asocijacija i osećanja vezanih za pojam žrtve, u ovom slučaju kolektivne, eskalirao od romantičarsko-populističkih reminiscencija na taj mit, do mita o odbrani čovečanstva od imperijalnog porobljavanja čiji je nosilac SAD, tvorac *novog svetskog poretka*. Taj poredak se u drugačijem, suprotnom diskursu naziva *globalizacijom*. Sastavni deo ove osnovne mitologeme je i konkretan poziv na žrtvovanje, kroz izdržavanje sankcija, žrtvovanje u ratovima i prolivanju krvi do žrtvovanja u ratu sa neuporedivo jačim neprijateljem. Pojam žrtve, stvoren i podržavan u okvirima tzv. "nacionalističkog" diskursa, preokretanje je teze o genocidnom i imperijalnom arhetipu Srpskog naroda, stvorenoj i podržavanoj u okviru "mondijalističkog" diskursa. Obe teze su do krajnjih granica zaoštreni, opasni i maksimalno zapaljivi stereotipi koji se međusobno pothranjuju.

Međutim, ma kako da ideja žrtve nije bila strana, ona je bila samo politički mit, ali mit sa značajnom funkcijom i delovanjem u onom polju gde se formira identitet. Sasvim je jasno i to je već u više navrata dokazivano, da je taj mit proizveden, podržavan i ojačavan od sasvim određenih političkih struktura i ideologija rukovđenih praktičnim političkim ciljevima u datom trenutku. On je imao i snažnu psihološku potporu, jer je služio kao uteha za radikalno gubljenje samopoštovanja i alibi za osećanje krivice koje je bilo, ovog puta nametano od strane onog, napred pomenutog "mondijalističkog" diskursa. Opstajao je jer je bio sastavni deo jedne trajne i žilave interpretacije prošlosti koja se obraćala motivu žrtve zbog svega onoga što se na osećajnom, a i političkom planu, doživljavalo i smatralo "istorijskim promašajem". Istovremeno, važno je zapaziti da je mit redukovao na nivo amblema na osnovu kojih su Srbe percipirali "drugi", to jest svi oni čiji je položaj i stav bio suprotstavljen zvaničnoj politici i nacionalističkom diskursu. Sveden na amblem mit o žrtvi lako je mogao biti zamenjen drugim amblemom, onim koji Srbe označava kao narod opsednut idejom etničke čistote. Politički mit, sveden na sažet komunikacijski kod, omogućavao je da se mnogostrukost identiteta doživljava kao homogena celina, bez pukotina, te da se kolektivno stigmatizuje i kažnjava naj snažnijim sredstvima na raspolaganju. Dva podudarna amblema, Milošević i narod, savršeno su se preklapali, nudeći sada alibi onima koji su kažnjavali narod zbog predsednika i omogućujući istovremeno da se složenost i neuhvatljivost stvarnosti osmisli, obuzda, precizno uobliči u vidu koncentrata koji je lako progutati.

Na ravni svakodnevnog realnog života slika o homogenosti Srba i definisanom i omeđenom nacionalnom i kulturnom identitetu ne može biti govora. Naprotiv, Srbi su na svim nivoima radikalno podeljeni i identitetski dezorijentisani. Aktuelne podele na dve Srbije, one moderne, svesne, građanski orijentisane i one arhaične, varvarske, tribalne i nacionalističke je na neki način nastavak već dugo postojeće podele nastale u okviru prethodnog "komunističkog" perioda (komunisti-građanska klasa, partizani-četnici), što još više usložnjava pitanje identiteta. Naime, prevlast partizanskog diskursa u vremenima socijalizma je zaustavljen, a ljudi koji su u tom režimu učestvovali, ne samo kao aktivni članovi u funkciji održanja poretka, već kao obični ljudi, počinju da se "čiste" od svoje prošlosti, dokazujući sebi i drugima da zapravo nikada nisu bili komunisti, poništavajući, neki svojevolski, neki zbog prinude trenutaka, elemente vlastitog identiteta. Istovremeno ona druga grupa, koja je to isto činila za vreme "komunizma", odričući se svojih očeva zbog učestvovanja u četničkom

pokretu, počinje da se vraća svojim "korenima". Ono što je karakteristično za ovaj proces može se nazvati *identitetskim diskontinuitetom*, ili *krivotvorenjem identiteta*, što bi na ravni psihologije moglo da se objasni rascepom ličnosti. Da li, u tom kontekstu može, biti govora o autentičnom doživljaju sebe i koliko su daleko od istine jasne, nesalomljive slike stvorene u okviru suprotstavljenih diskursa.

Drugi aspekt ovog istog mehanizma je vezan za odricanje od srpstva kod svih onih Srba koji su se osećali postideanim zbog događaja oko raspada Jugoslavije. Veliki egzodus u inostranstvo i još veći pritisak izomorfne slike o Srbima koja opterećuje, postiđuje i podržava osećanje krivice utiče na veliki broj iseljenih da sebe doživljavaju kao apatride i da se svesno odriču svog identiteta. Što se, s jedne strane, više insistira na srpstvu, što se više Crkva budi i vezuje za sebe nekadašnje ateiste, to se sa druge strane čini da se osećanje nacionalnog identiteta rastvara, u postmodernoj paradigmi o postnacionalnom identitetu.⁸ Ovaj proces ide do poricanja, prezira i odricanja od svega što je srpsko. Oba ova identitetska obrasca su radikalna i u interferentnom odnosu, jer neprekidno pojačavaju jedan drugog. U tom smislu Drugi, kao referent svakog identiteta, nije druga etnička zajednica, već je Drugi, baš "brat Srbin".

Da nema govora o homogenosti nacije i definisanom identitetu govori u prilog i socijalna, ili bolje, strukturalna promena koja je u periodu od početka devedesetih u stvari započela proces tranzicije, na dosta brutalan, gotovo revolucionaran način. Relativno stabilna socijalna slika, radikalnom kriminalizacijom društva, dovodi do osiromašjenja srednje klase i gotovo potpunog poništavanja dotada nominalno povlašćene radničke klase. Jedini faktor relativne homogenizacije je, zapravo, široka razmera siromaštva, što većinu stanovništva izmešta iz ranijih socijalnih i ekonomskih uloga u domen sive ekonomije i gole borbe za preživljavanje. Te promene svakako utiču na promene u osećanju identiteta, jer tako zaoštrena kriza nužno utiče da se ljudi u samoodbrani obraćaju onim identitetskim obrascima koji u tom momentu mogu da ponude neku tačku oslonca. Opšte je mesto da je povećanje značaja religije i oslanjanje na čvrst nacionalizam posledica tog procesa, jer se psihološki doživljavaju kao tačka oslonca.

Ogroman broj izbeglica, Srba iz Bosne, Krajine, Slavonije i Kosova doveli su do još veće diferencijacije u okviru onoga što bi se moglo nazvati srpskim nacionalnim identitetom. Susret sa onima koji su "po krvi", "po veri", jednaki i zbog kojih su Srbi iz matične zemlje odlazili u rat, a da u njemu zvanično nisu učestvovali, razvio je jedan izuzetno složen odnos. Drugi opet postaje "brat Srbin". Kulturne razlike razaraju tzv. "etničko i nacionalno jedinstvo", u sveopštem siromaštvu izbeglice postaju pretnja, i još gore od njih se podozreva zbog toga što su vitalniji, jači i spremniji za uspeh u novom društvu. Istovremeno, oni se smatraju krivcima za rat i stradanje. U gradovima oni su percipirani kao faktori ruralizacije tako da i one grupe Srba, inače sklone toleranciji, i razumevanju multikulturalnost u principu, osećaju da je njihov "građanski etos" sve ugroženiji. Izbeglički identitet je sam po sebi dovoljno problematičan jer je vezan, istovremeno, za asimilaciju u društvo izbegličke države, ali i za život u getoiziranim kampovima.

Socijalni faktor, iako neomiljen u novim teorijskim razmišljanjima, postaje odlučujući u realizaciji različiti oblika identifikacija. Neomiljenost i prevaziđenost tzv. "klasnog" pristupa problemu identiteta potpuno odstranjuje iz fokusa istraživanja ono što bi se nazvalo pritiskom "nužnosti", što zajedno sa istorijskim i prirodnim događajima često stoji izvan mogućnosti delovanja ljudske volje i isključuje mogućnosti izbora. Ne možemo se oteti utisku da je taj pristup gotovo u celini zamenjen diskusijama o multikulturalnosti, uporednom postojanju različitosti na etničkoj ili kulturnoj osnovi. Vertikalana osa razmatranja je u potpunosti zamenjena horizontalnom, što ne umanjuje značaj i postojanje one prve, već govori, ne samo o

⁸ Intresantno je analizirati kojim simboličkim sredstvima dve grupe, dve Srbije, izražavaju svoj identitet. To je moguće pratiti ne samo na planu muzike, što je već razvijena tema, već na planu mode, ishrane, frizure, načina korišćenja slobodnog vremena, da ne govorimo o "čistim" oblicima kulture (umetnički ukusi, sistem vrednosti i sl).

promeni teorijskog akcenta, već o jednoj široj ideološkoj i političkoj strategiji nužnoj u procesima tranzicije i globalizacije. Tom strategijom se poništava svaki glas iz prošlih vremena vezan za probleme jednakosti i socijalne "pravde", raspodele bogatstva i u prvi plan stavljaju ljudska prava shvaćena prevashodno u smislu prava manjina, etničkih zajednica i podkulturnih grupa. Ipak, u razmatranju problema identiteta valja uzimati u obzir i ono što se naziva socijalnom strukturom društva. Ali, o ovome nekom drugom prilikom.

Dalja razmišljanja vezana za problem onoga što sam nazvala srpskim identitetom, nameću pozivanje na "sociologiju događaja", s obzirom da su krucijalno značajni događaji, kao vrsta nekog naleta ili šoka, delovala na promene u strukturi doživljaja identiteta: "Događaj je nepredviđena nezgoda, to jest narušavanje, menjanje. On pokreće jednu evolutivno-involutivnu dijalektiku", kaže Edgar Moren.⁹ Događaj je koncentrat krize, spoj slučajnosti, nepredvidivog i neuhvatljivog uhvaćenog u mrežu "arhaičnih", "zaštitničkih" i "vradžbinsko-magijskih" elemenata i još neoblikovanih novina. Žestina dejstva događaja, može da dovede do kataklizme i propadanja, ali dokle god se ona nekako neutrališe unutarnjim mehanizmima društva ili kulture nužno u prvi plan izbija sukob ili dramatično prelamanje starog i novog. U okviru razmišljanja o našoj temi, srpskom identitetu, neprekidno moramo imati u vidu tu "dijalektiku", s obzirom da se taj identitet upravo gradi i još uvek se gradi u odnosu na te zaoštrene, žestoke, trenutke. Istorijski diskontinuitet, gotovo pravilno i učestalo ratovanje zbog kog istorija stalno počinje ispočetka, ima odlučujuću ulogu u osećanju identiteta Srba (naravno ne samo Srba). To nužno dovodi do preispitivanja starog i novog u njihovom sukobljavanju, prelamanju, (samo)razgrađivanju, dopunjavanju, ali i do onoga što smo napred nazvali identitetskim diskontinuitetom ili (produženom) krizom identiteta. Nalet događaja poziva na obraćanje mitovima ili mitologizovanoj prošlosti (motiv žrtve je nužno vezan za ratove i revolucije) kao vid izdvajanja "zaštitničkih", "vradžbinsko-magijskih" elemenata. Prodor novog, opet, vezan je za oživljavanje ideje modernizacije ili vesternizacije.

Ovakve procese možemo uočiti kod nas u vezi sa, posebno značajna, dva događaja: bombardovanjem Jugoslavije i padom Miloševićevog režima. U najkraćim crtama ovi događaji dovode do sledećih promena:

1. Zamena mesta između mondijalističkog i nacionalističkog diskursa na ravni odnosa moći;

2. Nastavak procesa odricanja od dotadašnjeg identiteta uglavnom u vidu poricanja lojalnosti bivšem režimu, napor da se prikriju ili zaborave prethodni identitetski obrasci;

3. Na manifestnom planu teži se pomaku od autoritarne ka "demokratskoj" ličnosti. Celokupno društvo je usredsređeno iskazivanje privrženosti demokratiji, pri čemu svaki pojedinac želi da ponudi svoju vlastitu definiciju. To doprinosi stvaranju jedne haotične atmosfere koja onda služi kao dokaz o nevaljanosti demokratije kao takve. Na taj način se zapravo održavaju i osnažuju stare lojalnosti i identifikacije;

4. Snažnije i organizovanije nametanje "kompleksa" krivice srpstvu kako od strane Zapada, tako od strane zagovornika mondijalističkog diskursa sa ciljem "osveščivanja" nacije i snažna reakcija na taj diskurs. Ogromna koncentracija društvene energije na pitanja vezana za Haški tribunal i ucena vezana sa tim, u prvi plan tranzicije, ustvari, stavlja pitanje krivice. U okviru zaoštrenog sukoba antagonističkih diskursa jedan radikalizam podstiče drugi tako što je u datim uslovima veoma teško odvojiti govor o individualnoj od ideje o kolektivnoj krivici. Odnos prema kolektivnom zločinu ima dve krajnosti: samožigosanje bez osećanja krivice (ubice su ili imenovani pojedinci ili Srbi kojih se ja/mi odričemo) ili potpuno ignorisanje problema krivice;

5. Predstava *žrtve* zamenjene je predstavom *plena* čime se svetost žrtve i žrtvovanja zamenjuje svešću o tome da su Srbi, zahvaljujući lošoj politici "odigrali pogrešno" i da su bili i ostali samo običan plen složenih interesa Zapada i procesa globalizacije. Ta vrsta osveščivanja je tegobna ne samo zato što za posledicu ima gubitak samopoštovanja, već i zbog toga što se spitiče o sledeće teškoće: a) nemogućnost da se prihvati postojanje zločina u okvirima nacije

⁹ E. Moren, DUH VREMENA, Bigz, Beograd, 1979, tom II, str 29.

koja tradicionalno sebe doživljava kao žrtvu i b) nemogućnost da se protumači paradoks koji nastaje u preseku optužbi za imperijalizam i genocid sa činjenicom da su Srbi iz većine kriznih područja proterani;

6. Insistiranje na totalnoj revalorizaciji istorije i odricanje od svih elemenata "nacionalističkog" diskursa vezanog za identitet Srba. Stereotip o hrabrom, ratničkom, slobodarskom i državotvornom narodu duboko prisutan u svesti Srba, inače jedna od najčvršćih okosnica njihovog (našeg) identiteta, rastura se na različite načine: minimiziranjem značaja ideje nacionalnog oslobođenja i nacionalne identifikacije, relativizacijom tradicionalno prihvaćenih vrednosti, smanjivanjem "narcisoidnih" i "paranoidnih tendencija" ("mi smo najbolji", "drugi su krivi za našu propast"),¹⁰ propagiranjem političkog pragmatizma lišenog pozivanja na "više ciljeve", "ideale", "svetost", "heroje" čime se ukida postojanje "više referencijalne ravni". Svi ovi procesi su dominantni i podržani od napred pomenutih centara moći;

7. Promene u tzv. okcidentalističkom diskursu: jačanje nepoverenja prema Zapadu na racionalnim osnovama. Rasturene su mitske slike Zla, Satane, Čudovišta i Teorija zavere kao nosioci ranijeg dominantnog diskursa. Međutim, postoji duboko nepoverenje u dobre namere Zapada koji se pojavljuje kao pokrovitelj novog režima, donator u procima oživljavanja ekonomije i nadzornik u sprovođenju reformi; identifikacija Zapada sa SAD-om koji se doživljava kao glavni neprijatelj, jer je inicijator bombardovanja. Taj traumatični događaj boji, svesno i nesvesno, stavove prema tranziciji i globalizaciji. U tom okviru je zanimljivo zapaziti da su mnoge zemlje tradicionalno bliže i na osnovu potpuno arbitrarnih, najčešće kulturoloških razloga, privlačnije i "prirasle srcu", skoro sasvim abolirane od učestvovanja u bombardovanju (npr. Italija, Španija, Francuska). Stara dobra, naša Evropa, samo delimično učestvuje u koncentrisanoj slici zla koju simboliše SAD. Odnos prema SAD određuje i odnos prema globalizaciji koja se najčešće tumači kao beskrupulozno i brutalno nametanje volje najjače države na svetu. S druge strane, tranzicija, kao put u Evropu nema tako rđavo značenje. Ovde je na snazi "osećajni" stav, što je sasvim prirodno jer većina ljudi nije upoznata sa racionalnim osnovama ovih pojava i pojmova.

8. Rađanje sve jasnije svesti da je jedino rešenje priključivanje Evropi i globalnim tokovima.

Zajednička karakteristika većine promena u osećanjima i mogućnosti definisanja srpskog identiteta nalazi se u pritajenom, svesnom ili nesvesnom, dijalogu sa Zapadom i vrednostima, uputstvima, pritiscima ili savetima koji odande dolaze. Odnos prema zapadnjačkom diskursu je veoma složen i dinamičan i on varira od apsolutnog pristajanja, preko sumnji i nepristajanja, do straha i odbijanja. U svakom slučaju, srpski nacionalni identitet se definiše, prelama kroz odnos prema Zapadu, prolazeći kroz transformaciju žrtve u plen. U tom pogledu posebno je značajan odnos prema ideji multikulturalizma.

Monopol Zapada na određivanje istorijske i političke sudbine manjih naroda uvećao je već tradicionalno nepoverenje prema modelima koji stižu sa te strane. Insistiranje na pravima manjina i slobodi samoizražavanja etničkih zajednica postaje opsesivna tema multikulturalističkog diskursa, koji se nameće i nametao se na različite načine, pa i otvorenom agresijom. Tako se razvilo i ojačalo nepoverenje prema multikulturalizmu koji se percipira, ne samo u očima radikalnih političkih grupa, već mnogo šire, među građanima, kao još jedan od načina rasturanja države. Po toj logici, naročito posle gorkih iskustava sa Kosovom, insistiranje na etničkim posebnostima i posebnim pravima manjina doživljava se kao pretnja suverenosti i teritorijalnom integritetu i kao podrška raznim postojećim i nepostojećim separatističkim i secesionističkim procesima. Tu je na snazi klasičan argument protiv multikulturalizma kao

¹⁰ Poziv na revalorizaciju i odricanje od stereotipa ide po nekad do apsurdna kao na primer u mišljenjima da se epska književnost ili "Gorski Vijenac" tumače kao "rasni diskurs" i da treba da budu izbačeni iz školskih programa. Time se potpuno iz razmatranja izbacuje problematika epskog *žanra* koji ima vlastite književne zakonitosti. Trend kritičke dekonstrukcije, u kontekstu promena ideoloških paradigmi, vodi kritičkoj redukciji književnosti na sociologizam. Ono što je nekad bilo "klasno", sada je "rasno".

faktoru razbijanja homogenosti određene verske, etničke, državne, idejne, i svake druge, zajednice. Nepoverenje, sumnja u iskrene namere, strah i defanzivni odnos prema Zapadu, po prirodi stvari, izokreće se u agresivnu odbranu svoga. Srbi u preplitanju različitih diskursa osećaju ne samo da je njihov identitet duboko uzdrman, već da im se odriče pravo da ga sami definišu. Redefinisanje identiteta je bolno, traumatično i uvek na ivici da se od njega odustane jer se, između ostalog poziv na redefinisavanje doživljava kao nametnuto i iznuđeno. Na toj psihološkoj matrici funkcioniše namerno, svesno, cinično, pa i inadžijsko preokretanje vrednosti i principa mondijalističkog diskursa u suprotnost, čak i u onim krugovima koju su ranije bili njegovi zagovornici.

Medijski monopol mondijalističkog diskursa izaziva otpore i onda kada se s njim može složiti. Čini se da razlog leži u neveštom, često pojednostavljenom, ali agresivnom insistiranju na "politički korektnim konceptima" što izaziva reakciju nezavisno od stvarne vrednosti tih koncepta.¹¹ "Uvoz" problema i pojmova i njihovo stalno prisustvo u javnom govoru doživljava se u našoj sredini kao strano tkivo, kao nešto što ne pripada našoj kulturi, izazivajući radikalne, često iznuđene otpore. Moderni i profitabilni diskursi stavljaju određene stvari u prvi plan, kao što je insistiranje na feminističkom diskursu, identitetima manjinskih grupa, kulturnoj različitosti i pravima gej populacije što se u sveopštoj društvenoj i ekonomskoj krizi doživljava kao "višak" problema skovanih prema holivudskim kič receptima. Kosmopolitizam, različitost, etničke grupe poimaju se kao kulturološki oblici kompatibilni sa kapitalističkom ekonomijom u procesu globalizacije i kao takvi izazivaju podozrenje u očima Srba, koji još uvek ne mogu da se oslobode traume od naleta događaja, naročito bombardovanja. Ta trauma boji odnos prema novim idejama i konceptima. Uopšte, novine izazivaju podozrenje u svakom društvu, ali kod nas je ono pojačano time što se one dovode u vezu sa političkim preferencijama i manipulacijama, te se o njihovoj vrednosti i značenju ne raspravlja i racionalno rasuđuje. Politika kao fokus izaziva dva paralelna i suprotstavljena odnosa: postojanje apsolutnog nepoverenja u politiku i bezrezervno zalaganje za određene političke opcije. U tom nedefinisanim, paradoksalnom prostoru identiteti ne mogu biti sasvim zaokruženi i ostaju vazda neautentični, to jest otvoreni.

I tu se potvrđuje teza o definisanju identiteta u odnosu na Drugog, s tim što je u ovom slučaju Drugi simbolizovan idejom Zapada. Taj drugi je savetodavac i pokrovitelj, ali i dželat i lažov. Taj drugi je uzor, ali i uzurpator, plemeniti dušebrižnik i surovi eksploator. On je tvorac velikih moćnih ideja i surovi moćnik koji ih silom sprovodi u život. Kroz prizmu ovih dihotomija na osnovu kojih se percipira i doživljava Zapad, u najvećoj meri se gradi, dograđuje i razgrađuje identitet Srba u periodu tranzicije i globalizacije. Kroz tu prizmu doživljava se i ideja multikulturalizma.

U ovoj fazi, čini mi se da vezivanje multikulturalizma za tzv. maksimalističke multikulturne zahteve opet izdiže kolektiv iznad individue čime se, paradoksalno, može podsticati netrpeljivost među grupama, čak i na onim mestima gde je nekada ili nikada nije ni bilo. Svođenje nacionalnog prostora na na odnos među grupama u sredini kao što je naša, u ovom trenutku može biti, kao što sam pokušala da pokažem, kontraproduktivno. I to upravo zbog toga što je naše društvo već iskusilo polarizaciju i sukobe na etničkoj osnovi. Zato se čini da je u ovom trenutku nužno razviti primarni i opštevažeći oblik tolerancije, to jest onaj koji se ostvaruje među slobodnim pojedincima u zajednici koju svi doživljavaju kao svoju.

Osnovni problem definisanja identiteta u periodu tranzicije u našoj sredini jeste nedostatak opšteg konsensusa i nedostatak građanskih lojalnosti prema zajedničkoj državi. Tranzicija, ovako kako se plasira i doživljava, nameće skok u postmodernu i "postnacionalno stanje", a da samo društvo prethodno nije doživelo i interiorizovalo osnovne principe moderniteta i individualizma, niti jasno definisalo svoje "nacionalno stanje". Ukoliko se građansko i individualno ne interiorizuju i postanu okosnica oko koje se grade međuetnički odnosi, postoji bojazan da će se definiciji nacionalnog pristupiti na osnovu starih shema i recepata. Pravo na traganje za identitetom imaju Srbi i sve manjinske, kulturne, etničke,

¹¹ Na ideju političke korektnosti osetljivija su društva koja su prošla period političke indoktrinacije.

potkulture grupe. Ali, kada govorimo o definisanju srpskog identiteta moramo imati u vidu jednu činjenicu. Zbog svega što se događalo sa Srbima i oko njih stvoreno je osećanje da je to pravo Srbima osporeno time što se, usled radikalne politizacije i polarizacije i antagonizma pomenutih diskursa, govor o srpskom identitetu identifikuje sa nacionalizmom. Sve to govorim uplašena pred mogućnošću da bi izuzetno složeni društveni, ekonomski i kulturni procesi vezani za globalizaciju i tranziciju, prelomljivi kroz "stigmu" nacionalizma, mogli ojačavati nacionalizam ukoliko se ne otvori prostor za "normalnu" nacionalnu identifikaciju, nužnu da bi se istovremeno stvorio bogat i uravnotežen multikulturni i multietnički prostor.

SERBIAN STUDIES: AN OPEN QUESTION?

Introduction

The issue of Serbian Studies is far from representing one single “open question” considering the fact that something like that has not been attempted so far in our country, at least not in any comprehensive and systematic way.¹ Still, it is here introduced as a single one, the initial and the crucial in its comprising one decisive thing, namely, whether there is enough good will, at least on the part of academic community, to face and accept the latest challenge. If it turns out that there is readiness for it, then all the other, accompanying and related questions, would seem less “questions” and more “issues to deal with”, that is, less a dilemma and more objects of study.

But, first of all, why is the idea of Serbian studies regarded as a challenge? Why does it require good will? Well, the reasons are numerous. Maybe the most prominent one is that, at the beginning of the 21st century, the situation in the country is very difficult. The transition process is under way. The economic crisis is still very profound. The political problems are still very critical: the latest Yugoslavia is revising its statehood, the political relationships with Montenegro and Kosovo have not been settled yet, to name only two. All in all, the process of dramatic, radical and sometimes painful changes is going on. But, what seems to be the most problematic thing is that the threat of virulent nationalism is still present. Consequently, to those lacking good will to consider and re-consider the idea of Serbian Studies, it may appear that any discussion related to the Serbian country and people may appear as the most recent nationalist endeavor. Moreover, any insistence that there should be studies of Serbian culture or Serbian national identity or current Serbian society may be interpreted as having nationalistic overtones. That is why the whole subject depends upon the good will of those ready to discuss it, namely, those who are ready to see Serbian Studies as an opposite attempt, namely, to contribute to the fight against nationalism or cultural absolutism or the majority hegemony. The crucial thing seems to be an understanding that the whole idea of Serbian Studies, like any cultural studies, is based upon the critical view of Serbian culture; in other words, it is a challenge that forces us to do the things that we have so far missed to do, for one reason or another, that is, to face, bravely, creatively and objectively, the concepts and ideas that characterize our past and our present. In this way, cultural studies can significantly contribute to social, intellectual and political debates and processes for the sake of offering a much healthier and promising vision of the future.

Cultural Studies – An All-inclusive Approach

The last two decades of the 20th century witnessed an international boom in cultural studies as evident in an ever-increasing number of journals, conferences, cultural programs, seminars, books and other publications dealing with it. All along with it, there has been a debate going on discussing the nature, the scope and the purpose of cultural studies. What many of its advocates and practitioners agreed upon is that culture is far from being defined as a homogenous, common, undifferentiated, official or high phenomenon; instead, it is perceived (by the pioneers headed by Raymond Williams and others) as created in all social spheres and therefore, it includes the culture of social classes, of “everyday”, of the “ordinary”, all the way

¹ Of course, there has always been some research done in the cultural and other fields. It does not mean, however, that everything can fall within the grasp of cultural studies. In other words, cultural studies do not represent an “umbrella” for all investigation done. Only those that offer a possibility of cultural, economic, political, social and other intersections should be included.

to the spheres of gender, race and ethnicity, identity, popular culture. At the same way, in its inclusiveness it gave voice to the groups on the fringe of society, especially the marginal or “silent” ones trying to encompass the study of all cultural practices and institutions in all spheres of social life.

Unlike other countries, Yugoslavia (Serbia) has not started its cultural studies yet. It does not mean that there are no studies of culture whatsoever. It only means that the studies imply inclusiveness whereas so far the research was mainly done within separate disciplines. Or the studies have not been given the attention they deserve. Let’s just mention that in high schools and at most of the universities there is no systematic study of culture. Its role is reduced to an additional subject aiming to provide students with more or less “coincidental information about the historical, social and political conditions of text production and consumption”.² In the domain of literature and linguistic, the cultural studies are reduced to “a brief reference to cultural and historical contexts.”³

Or, on the other hand, the emphasis was only on a particular segment even the most remarkable one. For instance, in order to present Serbian culture to outside observers, that is, foreign readers, two significant publications were produced (one of them even published in England).⁴ In many aspects they are similar, though there is one marked difference between them, namely, *The Cultural History of Serbia* comprises cultural accomplishments of Serbs regardless of the territory they live in, while the other, *The Cultural Treasury of Serbia*, applies the territorial principle comprising cultural accomplishments on the territory of the Republic of Serbia including Kosovo. Moreover, one is dealing mostly with the Serbs with references to others only when it appears to be unavoidable or “imposed by facts” (and tends to use the generalizations of the type: this and that was done under some oriental influence without mentioning who were, precisely, the carriers of such influence) while the other gives some space to Muslim, Jews and others who took part in the creation of great monuments or dealt with traditional arts and crafts. What is similar to both of them is their emphasis upon “high culture”, namely great works of art. If culture is defined in wider terms of creativity at all social levels, then a lot of things are missing. The students or others interested in learning something about Serbs, either in the past or in the present, cannot obtain much, especially when dealing with the present. Serbian manners, habits, customs - all this is left out; this is exactly the gap that can be filled, among other things, by Serbian Studies. To conclude, the cultural studies, as they are now, are usually within one discipline, based on one perspective and, thus, selective.

The fact is, however, that cultural studies as they are practiced in other countries, represent an inclusive field. This can still impose some problems, namely, those related to the method of approaching culture.

An Interdisciplinary or Multiple Perspective

What should be stressed, first of all, is that cultural studies are not related to – neither do they tend to be – any particular school of thought. They are not any distinct form of analysis. They have no strictly defined subject. Neither have they any unified theory.⁵ They represent a *bricolage*.⁶ They are “vague”⁷ - a “messy” mode of inquiry, rather an (anti) discipline. This is, however, something that many would like to avoid and revert to the old and

² Chantal Cornut-Gentile, “Does Cultural Studies exist in Spain?”, *The European English messenger*, x/2, 2001, p. 16

³ Ibid.

⁴ Ivić Pavle and others (eds.), *The History of Serbian Culture*, Porthill Publishers, Edgware, 1995; Jovan Jančićević, ed., *The Cultural Treasury of Serbia*, Idea, Belgrade, 1998

⁵ More about it in Chantal Cornut-Gentile, op. cit.

⁶ Chantal Cornut-Gentile, op. cit., p. 15

⁷ Bradbury Malcolm and Temperley, Howard, *Introduction to American Studies*, Longman, London and New York, 1981

safe “dominant disciplinary heritage.”⁸

Let’s take an example. Regarding the question of identity, what is it that we define as “Serbian”? Does it only denote the name of a certain Slav tribe or a people living on a certain territory or people living in the Republic of Serbia (and the Republic of Srpska) or people living scattered across the globe who feel they have the same ethnic origin? It is hard to define an entity and, as some authors have pointed out, it is this difficulty that is “carried over into the enterprise of analytical study.”⁹ It becomes an object of study and it can be approached from many intellectual disciplines. Thus, the common ground shared by the cultural studies practitioners, is the given topic while the approach tends to be holistic or systematically comprehensive; it tends to draw from whatever available and necessary fields to gain insights into a particular phenomenon, in this case, the phenomenon of Serbianism. Therefore, instead of the old ideological approach that tended to abstract and idealize the national concept, here is a melange of approaches to see “Serbianism” as a rhetorical construct, as a set of images and myths that have to be explored or “deconstructed” because “such images are themselves potent in history, and partly because they help instruct us that there is no clear line between a fact and a fiction, or an historical event and the beliefs that interpret and define it.”¹⁰ Therefore, “Serbianism” is to be analyzed from many different perspectives, relying on the methods of history, literature, cultural study, ethnography, political science, sociology... The most frequent combination is that of history, sociology and literature with sociology giving its own interpretation based on the data acquired by applying its own objective methods of data-collection, history giving its own diachronic set of facts as well as symbols and myths belonging to “collective representations” while literature, likewise, can present its codes of the “felt” history, namely of the ways this particular phenomenon was experienced and encoded by some of its contemporaries, let’s say some of the most enlightened ones, the writers. Again, there are problems with it. There can be questions raised concerning the ways each of the mentioned discipline would use its own independent methods, how they would combine, what balance would be achieved, what is to be given priority, etc. Still, the point with the cultural studies is that just as there is no single fixed method. Neither is there any fixed combination of methods, either, though there were many attempts to find one single method based on Marxism or structuralism but they have all failed. Therefore, the credibility of the enquiry lies not upon “the application of a single meta-discipline, with clearly defined rules and resources” but it is derived from “the efforts of individuals, variously trained, to obtain insights by relating aspects of various fields of study”.¹¹ For instance, in discussing American Studies, Henry Nash Smith argued that the inter-disciplinary mixtures are never easy: literature loses much when it is only viewed in relation to its encoding the social life or an expression of ideology, etc. Therefore, he proposed a method of “principled opportunism” for cultural studies generally implying the perspective based on some changes of emphasis depending on the given topic. So far this has survived.

An Endless Field of Study

What has also survived so far is a tendency to make the list of studied phenomena as wide-ranging as possible. Starting with the mentioned unavoidable topic of identity, there follows a plentitude of social, historical, political, cultural issues comprising classes, gender, international relations, minorities, the past or, what someone called, “political memory”, art, especially literature and film, and media. In case of Serbia, this list may comprise a whole series of issues, starting from the identity and the ethnic varieties, the past legacy, through the co-existence with the minorities, the gender issue, the patriarchal legacy, machismo, up to the language and, let’s say, the use of the Cyrillic alphabet and its relevance to modern times. In

⁸ Ibid., p. 15

⁹ Bradbury, Malcolm and Temperley, Howard, op. cit., p. 14

¹⁰ Ibid.

¹¹ Ibid., p. 16

investigating any of these issues, the key role is given to the study of the text, that is, to the close reading of the texts involved in creating particular social fictions. Those who are involved are sociologists, critics, historians, politicologists... and the available material should use everything that can be considered as a "text": if it is literature, for instance, the primacy should not be immediately given to those work who are praised for their aesthetic value, but those that are more culturally oriented such as biographies and autobiographies, letters, diaries. In relation to history, these are less official documents that represent factual records of the times but more those that belong to social history such as memories, chronicles, and correspondence. The most prominent place in dealing with the past tends to be taken by travel writings: it seems that an outsider's (visitor's) account of certain place and time offers a more objective and detached view of the habits and customs than would a native one do. Or, in dealing with present Serbian identity a good set of material to investigate would be political speeches and slogans, TV and radio commercials, *turbo folk* songs and modern poetry, etc. All these "texts" are identity-formative and they are to be explored from different perspective, revealing layers of meaning thus showing how the process of transforming fiction into faction can happen influencing the society and culture we are living in. And, again, within comparative cultural perspective, when other cultures are approached in the same way, it becomes clear how this (more than anything else) discursive practice can start up other discourses being, at once, academic and public, literary and political, etc.

An Open Question

One of the main principles in cultural studies that has also managed to establish itself through years of practice is that this kind of approach avoids any closure; it should be theoretical and empirical, it should be a critical reflection, but, more than anything, it should remain open-ended and avoid giving any definite answers. Therefore, it should be a diverse, creative, imaginative and "a various area of enquiry, valuable because of the kind of questions it asks rather than because of the solutions it offers."¹²

Example: Ethnic Stereotypes about the Serbs

A research project dealing with the "collective representations" or "self-images" of Serbian people should comprise all images with the underlying realities which they reflected with varying degrees of reality, namely, it should compare what a particular image or concept involved and the explicit reality in which it appeared (images and facts, fiction and faction). Moreover, it should deal with the ways these images affected others, other nations, ethnic groups and cultures. Finally, it should consider them within the neighboring or inter-cultural contexts since it is natural to make parallels and comparisons.

The need for an objective, comprehensive and multi-perspective analysis is even more urgent in view of the developments that took place in the critical period that Serbia went through in the last decade of the 20th century. This period of time was, in many ways, devastating for all people living in former Yugoslavia territory. For the Serbs, it was most dramatic for many reasons. Some of the historical events (conflicts, wars, and accusations for ethnic cleansing) made it unavoidable to deal with cultural, political economic, social issues, openly and straightforwardly, sooner or later. Moreover, some of the topics impose themselves as really provoking and urgent such as the burden of the past, the burden of the collective memory, the epic legacy... Likewise, there are other issues that Serbian studies can share with other peoples and ethnic groups in cross-cultural studies.

At the same time, still, the Serbs witnessed a total breakdown of the presumed social order, ethos, and cultural habits. While the nation was undergoing its prolonged crisis, what happened, among other things, is that a lot of stereotyped views came into being that need to be

¹² Ibid., p. 16

re-questioned along with those related to the minorities (no one knows better than the minorities how hard the prejudice dies once it takes root).

A spectrum of clichés is almost endless. It is even difficult to classify them. Generally speaking, the most dominant myths are idealized fictions dealing with the “golden age” of the feudal Serbia with political overtones giving the typical Serb an aura of a wise national leader and statesman (destroyed by the Turk? the German? the Muslim? the Roman Catholic? the communist? the “Big Bad West?”). Among them there are those that culturally idealized Serbs as a more advanced nation comparing to Barbarossa’s barbarous Crusaders – once upon a time. There are more military-epic ones viewing the Serbs as the race of warriors and winners (mostly built around the Kosovo myth). Or, the more religiously oriented fictions insist upon the Serbs as the “Heavenly People”, as exemplified in the myths about Saint Sava and Prince Lazar. (Likewise, among some rather unexpected more-recently built images, there is an attempt to introduce a new public image of Niš as a possible “cradle” of Christianity (if the crib is only to be found at the place where, as it is supposed, Emperor Constantine dreamt as a baby). If we take, for instance, just the last one, the “Heavenly” myth as the subject of our studies, we can find that its roots are dating back to monk Domentian’s rhetoric presenting the Serbs as the Chosen People and Serbia as New Jerusalem. It does not take much for anyone who did some Serbian or other comparative cultural studies to see that Domentian’s rhetoric was formulaic for the times he lived in and that the New Jerusalem metaphor was just a widely-used medieval; literary formula. There are other “New Jerusalems” in other cultures all over the world and many other countries also had their monks (or preachers, and, of course, politicians) repeating the same formula for some other purposes.

On the other hand, another group of myths has also come into being. For example, in his book on *The Serbs. The Myth, and the Destruction of Yugoslavia* (Yale University Press, New Haven and London, 1997), Tim Judah, one time reporter from Yugoslavia, stresses the fact that the Serbs are now considered as planetary “villains”, “vilified” throughout the world. Their international image of the people unable to live with others or compulsive “ethnic cleansers” is also widely spread.

The given examples of “black and white” stereotypes just open up a whole list of topics that impose themselves as objects of cultural studies investigation such as, Who are we, the Serbs? Are we courageous enough to discard the old and safe “identity” for the sake of an uncertain present one? What goes into the generalization of our identity? Can we live or not with other people? Are we pro-European oriented and what are our European roots? Or, are we the people who are “in Europe but not of Europe”? What is our “political memory”? What is our attitude to the past concerning our present? What are our habits, customs? And many, many questions simply follow concerning the dominant image of the country, whether it is industrial or agricultural, an urban country with rural dreams or *vice versa*, Christian or pro-ecumenical or atheist, culture of the young or culture of the old, culture of one nation or culture of the “*e pluribus unum*”, culture of health and environment protection or culture of “viruses” as one foreign lady called it and devastation of nature, favorable or unfavorable to the arts, patriarchal and macho-oriented or open up for a new role for women, pro-family or against family, with independent or dependent media, with provocative or trash popular culture, and so on and so forth. It turns out that one question has opened up an endless list of others. And again, the best thing about any cultural studies, including Serbian, is that they do not give definite answers. Their aim is to give in-depth analyses of individual texts, to provoke, to reflect on a wide spectrum of important issues, to investigate and investigate and investigate, and the answers, if they appear, are again re-questioned, always open for debate. If such a concept of Serbian Studies ever enters our universities, schools and intellectual life, it should be cherished in that spirit, namely the spirit of endless research.

IZVEŠTAJI MODERATORA

SEKCIJA A

DRUŠTVENO-EKONOMSKI ASPEKTI GLOBALIZACIJE I REGIONALIZACIJE BALKANA.

Moderator:
Milorad Božić

Programom Naučnog skupa u Sekciju A svrstana su šest referata, od kojih su četiri prezentirana na samom skupu od strane autora. O iznetim pogledima, stavovima i mišljenjima vodjena je tročasovna rasprava kojoj je prisustvovalo oko 20 učesnika. Rezime sadržaja radova i rasprave mogli bi se svesti na sledeće:

1. Globalizacija i regionalizacija predstavljaju najvažnije procese društvenog, kulturnog i ekonomskog razvoja sveta na početku XXI veka. Oni su uzrokovani i odvijaju se pod dejstvom razvoja nauke, tehnike i tehnologije (posebno informatičkih tehnologija); razvoja svetskog kapitala i multinacionalnih kompanija, nove političke podele sveta itd. U njihovoj suštini je koncept globalne ekonomije koji podrazumeva postojanje svetskog tržišta roba, svetsku mobilnost kapitala, svetsku mobilnost tehnologija i naglašenu ulogu u međunarodnim odnosima međunarodnih organizacija i institucija u kojima dominira interes najrazvijenijeg dela sveta, posebno SAD.

2. Savremeni Balkan, kao geografski periferni deo Evrope, karakterišu brojni politički, socijalni, kulturni i ekonomski problemi. Svi oni posebno dolaze do izražaja u zemljama u tranziciji, koje su najbrojnije na ovom prostoru. Njihove ekonomije se sporo oporavljaju što izaziva brojne probleme u njima među kojima su posebno izraženi nezaposlenost radne snage i nizak nivo životnog standarda stanovništva. Njihov socijalno-ekonomski milje karakterišu spor proces demokratizacije društva, nefunkcionisanje pravnog sistema i široko rasprostranjena siva ekonomija.

3. U raspravi je naglašeno da se Balkan sporo oslobadja balkanizacije kao sinonima podela i odsustva saradnje među državama i narodima na ovom prostoru. Saradnja i povezivanje među balkanskim zemljama zadnjih godina više se odvija pod uticajem međunarodnih institucija i organizacija i zemalja razvijenog sveta, a manje je izraz lokalnih inicijativa i interesa. Pozdravljena je inicijativa koja se već sprovodi za formiranje zone slobodne trgovine na Balkanu zaključivanjem posebnih ugovora o tome između većine zemalja ovog područja.

4. Globalizacija kao svestki proces, objektivno nosi opasnost po podeljeni i zaostali Balkan – njegovu ekonomsku, kulturnu i političku budućnost. Ako balkanske države ne bi bile aktivnije u rešavanju svojih problema, globalizacija za njih mogla bi da znači nametanje tuđih sistema vrednosti, ekonomsko potčinjavanje svetskom kapitalu, poništavanje kulturnih i etničkih identiteta, rasprodaju domaćeg tržišta i razvojnih resursa i sl. Globalizacija kao prednost u svetskim tokovima, na Balkanu bi mogla da se izrodi u svoju suprotnost sa nizom negativnih ekonomskih i socijalnih posledica.

5. Balkan mora prihvatiti globalizaciju kao objektivno dati proces razvoja modernog sveta, ali sa aktivnim odnosom prema njemu. Regionalizacija jeste put i način artikulisanja balkanskih interesa u odnosima prema svetu (posebno onom ekonomski razvijenom), i put i način ostvarivanja državnih, nacionalnih, ekonomskih, kulturnih i drugih identiteta. Ona podrazumeva saradnju i povezivanje među državama na Balkanu u raznim oblastima, pre svega, ekonomskoj. Sa aspekta odnosa prema Evropi i njnim integracijama, regionalizacija Balkana jeste i uslov da se on brže i potpunije integriše u Evropu. Podvučena je važnost tog procesa u prevazilaženju aktuelnih političkih i ekonomskih problema sa kojima se Balkan danas susreće.

SEKCIJA B

TEORIJSKE KONTROVERZE ODNOSA KULTURNIH I ETNIČKIH IDENTITETA U PROCESU GLOBALIZACIJE I REGIONALIZACIJE BALKANA

Moderator:

Božo Milošević

Programom rada naučnog skupa predviđeno je učešće 7 referenata. Neposredno pre početka skupa, prijavio se još jedan referent; dakle, ukupno 8 referenata. Međutim, 2 referenta se nisu pojavila na naučnom skupu; tako da je 6 referenata predstavilo svoje referate na navedenoj sekciji. Pored referenata, radu sekcije prisustvovalo je još 9 učesnika naučnog skupa, od kojih je njih 7 učestvovalo u diskusiji povodom podnesenih referata ili povodom diskusija kolega.

Osnovni problemi, koje su istakli referenti u svojim izlaganjima, kao i učesnici u diskusiji, mogli bi se svrstati u tri delimično prepoznatljiva područja (teorijskog) sagledavanja kulturnog i etničkog identiteta u procesu globalizacije i regionalizacije Balkana.

Prvo područje teorijske analize odnosilo se na obrazlaganje značaja etničkog identiteta za lični identitet, posebno za manjinske zajednice u višetetničkim društvima. U tom smislu, referent Aurel Božin je nastojao da, sa socijalnopsihološkog stanovišta, teorijski potkrepi svoje viđenje mogućih orijentacija u razvoju etničkog identiteta u srpskom društvu danas, a koji se kreće od pojavne asimilacije, preko bikulturalnosti, do marginalizacije "manjinskih identiteta".

Drugo područje teorijske analize odnosilo se na uticaj globalizacije na oblikovanje etničkih i građanskih (personalnih) identiteta, posebno na Balkanu. Ako se taj aspekt pristupa problemu iskaže operacionalnije, onda se obrazlaganja "spuštaju" na analizu "sindroma" globalizacijskih i regionalizacijskih ("glokalizacijskih") činilaca koji danas oblikuju grupne i personalne identitete na Balkanu. Najveći deo izlaganja referenata odnosio se na ovo područje teorijske analize u ovoj sekciji. Iako je svim izlaganjima zajednička nit kritičnost prema problemu analize, ipak se mogu prepoznati različiti smerovi kritičkog obrazlaganja kod pojedinih referenata. Zato ćemo navesti nekoliko specifičnih kritičkih promišljanja iz tog područja teorijske analize:

a) Kritički se razmatraju globalizacijske tendencije koje nastoje da "potru", ili "zabace" udeo tradicijskih vrednosti u obrazovanju. Posebno se kritika usmerava prema globalizacijskim politikama u obrazovanju, koje nastoje da i ovu sferu društvene delatnosti standardizuju i unifikuju; navodno radi lakšeg i bržeg raskida sa tradicionalizmom (Donka Ivanova).

b) Kritika se usmerava, ne samo na globalizacijsko "gušenje" etničkih i regionalnih specifičnosti u obrazovanju, nego i u široj sferi u kojoj se ono ispoljava - kao što su sociokulturne vrednosti. U tom smislu se teorijski preispituju globalizacijski učinci na transformaciju sociokulturnih vrednosti u tzv. postsocijalističkim društvima. Tako Bogdana Georgijeva propituje uticaj globalizacije (i posebno "evropeizacije") na nestajanje nekih vrednosti koje potpomažu društvenu integraciju u Bugarskoj, uz njihovu zamenu anomičnim društvenim pojavama (gubitak društvene sigurnosti, nezaposlenost, korupcija, kriminal itd.).

c) Posebna kritičnost ispoljena je prema onim nastojanjima u svetu koja poriču svaki etički identitet raznorodnom etnosu na Balkanu. Iako se u toj kritičnosti mogu prepoznati apologetske crte i emotivna reakcija (Džon Velimir Stivens), isticana je mogućnost razumevanja Balkana sa stanovišta njegovog doprinosa etičkim vrlinama Evrope, koje se sastoje u nadi da će se zlo čovečanstva potisnuti i da se neće pokidati "konac" na kome se održavaju etičke vrline modernog čoveka (Radimir Videnović).

d) Kritičko izlaganje moderatora ove sekcije, kao podnosioca referata, odnosilo se na teorijsko obrazlaganje izlaza iz prepoznatljivog balkanskog etničkog identiteta, koji se sastoji u kolektivističkim sociokulturnim obrascima i u međusobnoj borbi oko preraspodele teritorija, a koji se sadrži u respektivnom vidu u urbanoj multikulturalnosti i početnim obeležjima civilnog

društva. Teorijsko obrazlaganje društvenih prepreka za razvoj i širenje građanskog identiteta u okviru postojećih balkanskih društava, posebno prepreka koje su povezane sa raznorodnim "strahovima" u njima (Božo Milošević), ima - pored sazajnog - i emancipativni karakter. Na osnovu oba ta momenta teorijske analize, može se zakoračiti sa onu stranu lokalističke samozadovoljnosti i tradicionalističke učaurenosti, a ta druga strana je u stvari put ka modernoj građanskoj (evropskoj) prepoznatljivosti Balkana.

Treće područje se odnosi na teorijske rasprave koje su usledile u diskusiji, u kojoj su - pored referenata međusobno - učestvovali i ostali prisutni u radu sekcije. Diskusija je posebno ukazala na to.

a) da je etnički edentitet skup obeležja koja se menjaju, pa se taj problem mora teorijski proučavati u svojoj razvojnoj (istorijskoj) osebnosti;

b) da prosvetiteljska "vera u obrazovanje" ima svoje tamno naličje u modernim društvenim procesima, koji nastoje da "logiku" industrijalizma i birokratizma prošire i na njega i

c) da u procesima globalizacije i njoj komplementarne regionalizacije ne nestaje potreba za zajednicom, pa je otuda neopravdano "krunjenje" suvereniteta države(a) dovoditi u direktnu vezu sa potrebom za identitetom ("Iako suverenitet nestaje, potreba za identitetom ostaje" - Milovan Mitrović).

Na kraju, moglo bi se primetiti da je rasprava u sekciji B mnoga pitanja otvorila, očekujući da se o Balkanu i balkanskim društvima ima još mnogo toga reći, a posebno da ima još mnogo toga što treba istraživati u nekim budućim projektima regionalnog karaktera.

SEKCIJA C

KULTURNI I ETNIČKI IDENTITETI BALKANSKIH NARODA

Moderator:

Biljana Sikimić

Interdisciplinarni pristup svakako je bio osnovni kvalitet ove sekcije. U njoj su, oko zajedničke teme, bili okupljeni istoričari, sociolozi, kulturolozi i etnolingvisti, ali u svom metodološkom pristupu često su se bitno razlikovali. Interdisciplinarnost ističem kao značajan kvalitet ove sekcije, ovo je uticalo i na kvalitetnu i konstruktivnu diskusiju vođenu povodom izloženih referata. Koherentni i usaglašeni u svom konačnom cilju (objektivno prezentiranje položaja Roma u Srbiji danas, sa delatnim reperkusijama – konkretne i osmišljene akcije za njegovo poboljšanje) bili su referati »Niške romološke škola«. Dragan Todorović je skrenuo pažnju na aktuelnu pojavu preveravanja/konverzije u protestantizam (»O fenomenu preobraćanja u Roma (jedno empirijsko iskustvo)«). Dr Jovan Živković, u studiji pod naslovom »Položaj Roma u jugozapadnoj i jugoistočnoj Srbiji (društveno-kuturna pozadina)«, izložio je statističke podatke iz ankete o verskom životu Roma (i hrišćana i muslimana). Istraživani su stavovi Roma u odnosu na homogenost i napredak države, prava manjina, verske participacije, zastupljenost u medijima, stepen pismenosti i »predreligiozna« verovanja. Dr Dragoljub Đorđević je prezentirao rezultate terenskog istraživanja o mestima sahranjivanja Roma u Srbiji (»Sahranjivanje Roma: test etničke i religijske tolerancije«) i ukazao na postojanje prakse sahranjivanja Roma na tkz. »ciganskim grobljima«, ili u odvojenim delovima zajedničkog groblja.

Druga grupa radova bavila se temom identiteta manjina i skrivenih manjina na Balkanu odnosno poreklom sa Balkana.

Dr Janko Ramač, u referatu naslovljenom »Nacionalni i verski identitet Rusina u Vojvodini«, sintetički je prikazao istorijat i aktuelnu situaciju Rusina i pokušao da odgovori na pitanje kako je ova, relativno malobrojna etnička zajednica, tokom vremena uspešno odolevala asimilaciji. Dr Janko Ramač smatra da su u očuvanju rusinskog nacionalnog identiteta najvažniju ulogu odigrale homogena grkokatolička veroispovest i škola na maternjem jeziku.

Nebojša Ozimić ponudio je istorijski pregled uloge koju su Cincari imali u gradu Nišu («Cincari u kulturnom i političkom životu Niša»). Angažman Cincara bio je posebno uočljiv u oblasti izdavaštva, likovne umetnosti, pozorišnog – ali i političkog života.

Dr Biljana Sikimić se u svom radu »Etnički stereotipi o Vlasima severoistočne Srbije« bavila naučnim i folklornim diskursom o Vlasima tokom dvadesetog veka. Prilog je ponudio i »autoportret« – perspektivu etničkih stereotipa dobijenu danas na osnovu iskaza samih Vlaha na terenu.

Svojim prilogom »Kulturni identitet bugarskih baštovana u Austriji« Marijana Jakimova otvara aktuelni problem identiteta emigranata sa Balkana. Predstavnici bugarske baštovanske emigracije, dospeli u Austriju početkom dvadesetog veka, danas čine skrivenu etničku manjinu koja nije oficijelno priznata od strane austrijskih vlasti. Jakimova je postavila pitanje kolektivnog identiteta bugarskih baštovana, ali se ovo pitanje može proširiti na problematizovanje etničkog diskursa u savremenom društvu. Pitanja etniciteta, multikulturalnosti, nacionalne pripadnosti i pluralizma na Balkanu ostaju kao osnovna tema za istraživače i u budućnosti.

SEKCIJA D

NEKE UPITNOSTI KULTURNIH I ETNIČKIH IDENTITETA BALKANSKIH NARODA

Moderator:

Nedeljko Bogdanović

Podneto je pet referata.

Naoko raznorodna, tematika referata je odražavala aktuelne trenutke u pogledu izgradnje i očuvanja nacionalnog identiteta na našim prostorima.

T. Žigmanov ukazao je na očiglednu tendenciju da se prihvatanjem disperzivnih, lokalnih naziva manjina razbije celovitost etnikuma, i to vezuje za vladajuće političke stavove bivšeg režima.

Sanja Zlatanović izložila je minucioznu analizu onih elemenata svadbe kao centralnog običaja u životnom ciklusu u kojima se prepoznaje elementi nacionalnog identiteta, i ukazala na kontinuitet i diskontinuitet u ovom običaju na području Vranja.

Tanja Petrović obavestila je o stavovima prema jeziku zavičaja i jeziku sredine gde žive doseljenici - žrtve najnovijih pomeranja stanovništva na prostoru Srbije, ukazujući i na slučajeve netolerancije govornika različitih dijalekata istoga jezika.

Vjekoslav Butigan je izložio ozbiljnu analizu aktuelnih problema transformacije političkih sistema na Balkanu u eri tranzicije a na planu nacionalnog identiteta.

Nedeljko Bogdanović je dao obrazloženje mogućeg projekta za istraživanje obima i funkcionalnosti balkanističkih sadržaja u školskim programima balkanskih zemalja.

Diskusije je bilo o svim temama, sem poslednje.

Referenti su bili uglavnom mladi ljudi u kojima organizatori skupa treba da vide korisne saradnike i u narednim zadacima istraživanja kulturološke problematike balkanskih zemalja i naroda.

REČ SA PROMOCIJE KNJIGA

Ljubiša Mitrović: *Globalization and the Balkans
(Sociological and Geopolitical Considerations)*,

Center for the Balkan Studies/Stručna knjiga, Beograd, 2002, pp. 1-65.

Mnoštvo je literature u svetu o globalizaciji. Svakim danom ona se uvećava, tako da je veoma teško izvršiti odabir onoga što u njoj zaista vredi i što ostaje. Danas je globalizacija "hit", pa i pomodna tema. Kao i mnoge slične u prošlosti i sadašnjosti, opterećena je snažnim ideološkim naslagama i konfrontacijama. To nije ništa neobično kada se ima na pameti sam njen realni društveni supstrat.

U nas se u poslednjih nekoliko godina tek otkriva tematika globalizacije. Ipak, već je napisano nekoliko knjiga i više članaka o tom planetarnom procesu.

Ljubiša Mitrović je objavio nekoliko radova iz ove oblasti. Oni su sabrani u ovoj knjižici i prevedeni na engleski jezik, te se u tom obliku nalaze pred čitaocem. Zasnovani su, pored ostalog, na probranoj savremenoj svetskoj literaturi, i što je posebno važno, empirijski su zasnovani.

Prikažimo najpre u glavnim crtama sadržaj ove brošure.

Autor identifikuje osnovne probleme i protivrečnosti globalizacije, kao i određene teorijske kontroverze povodom njih. Obraduje vezu globalizacije i tranzicije i ograđuje se od redukcionističkih, ali i apologetskih pristupa i jednoj i drugoj. Daje listu od deset ključnih megatrendova koji su se ispoljili u drugoj polovini i na kraju prošlog veka, mada mi se čini da su oni previše široko shvaćeni, a ako se ređaju i identifikuju bez čvršćih kriterijuma – onda se toj listi (koja je preuzeta od J. Naisbitt-a) mogu dodati još neki. Posebno su važni podaci koji svedoče o jazu u razvijenosti zemalja koje pripadaju "centru" i "periferiji", "Severu" i "Jugu" savremenog sveta, jazu imanentnom globalizaciji kakva doista jeste (mada ima podataka koji upućuju na saznanje da je taj jaz još drastičniji nego što proizlazi iz ove rasprave i da se stalno produbljuje). Navodi se, primera radi, podatak koji osvetljava duboku socijalnu nepravdu u raspodeli svetskog bogatstva: 358 bilionera poseduje više tog bogatstva nego 45% stanovništva siromašnih zemalja celokupne naše planete.

Prilikom interpretacije ovih i sličnih podataka valja uočiti jednu činjenicu. Naime, za ogromnu većinu autora (u koju spada i pisac ove brošure), koji se bave pitanjem globalizacije, od liberala preko marksista do hrišćanskih socijalista – podaci te vrste upozoravaju da globalizacija kakva se doista očituje u stvarnosti – nosi u sebi, pored svojih civilizacijskih učinaka i snažna ograničenja koja te učinke mogu dovesti u pitanje. Jedino neoliberali smatraju da su to posve prirodne razlike među zemljama i narodima jer su rezultat slobodne "igre" tržišnih zakonitosti, kao i sposobnosti i inovativnosti u prilagođavanju zahtevima ekonomskog i opšteg razvoja novog doba. Potpuno apstrahuju globalni sistem moći i način reprodukcije svetskog kapitalizma, odnos tehnologije, ekonomije, politike, ideologije i vojne sile u proizvodnji provalije u razvijenosti zemalja "centra" i zemalja periferije i poluperiferije.

Pisac ove rasprave ne prihvata gledište o opravdanosti i neizbežnosti te provalije u uslovima života i šansama ekonomskog i tehnološkog rasta između bogatih i ekstrarazvijenih zemalja, na jednoj, i onih siromašnih, koje sve više upadaju u okove "razvoja nerazvijenosti", na drugoj strani. Polazi od neophodnosti stvaranja pravednijeg svetskog društva kao svog vrednosnog horizonta, više implicitno nego eksplicitno polemize sa zastupnicima gledišta kojima su svojstvene drukčije ili suprotne slike "dobrog društva" i "dobrog sveta" i dosledno se drži tog svog vrednosnog stanovišta. Osvrće se i na uzroke i značaj pojave antiglobalističkih pokreta, iako to pitanje zaslužuje veću pažnju, detaljniju argumentaciju, pa i veću opreznost kada je reč o očekivanjima od tih pokreta.

Oslanjajući se na svetsku literaturu Mitrović identifikuje četiri tipa globalizacije: 1) megaglobalizaciju; 2) mezoglobalizaciju; 3) miniglobalizaciju, i 4) "glokalizaciju", kao prožimanje lokalnog i globalnog. Razmatra pitanje ka kojim društvenim modelima se kreće društveni razvoj u savremenom svetu, kao i pitanje tipova tranzicije. Vraća se, ali na

konkretniji način, analizi odnosa globalizacije i tranzicije u postrealsocijalističkim društvima i argumentovano kritikuje neoliberalnu strategiju razvoja s njom svojsvenom "šok-terapijom".

U drugom delu svoje brošure Mitrović se bavi odnosom mondijalizacije, globalizacije i neoliberalizma, tendencijama i akterima njihove reprodukcije. Ističe misao Samira Amina da je imperijalizam stalna, a ne privremena karakteristika kapitalizma. Razmatra genezu novog svetskog poretka i postavlja pitanje sudbine nacionalne države unutar tog poretka.

Tema Balkana provlači se kao crvena nit u ovoj raspravi. Autor smatra da je Balkan svojevrsan geopolitički ključ za razumevanje nekih veoma važnih globalnih tendencija i strukture svetske moći. U okviru tog ključa nalazi paradigmatičku važnost rata na Kosovu i Metohiji i agresije na Jugoslaviju. Na temelju empirijskih pokazatelja osvetljava činjenicu da je ekonomska saradnja između balkanskih zemalja mnogo manja nego između tih zemalja ponaosob i vanbalkanskih zemalja. Zalaže se za simultanost regionalne saradnje balkanskih zemalja i njihovog uključivanja u integrativne evropske procese. Ipak, možda je preterano jak naslov onog potpoglavlja gde stoji da je regionalizam ključ razvoja i demokratske integracije Balkana. To je jedan od potencijalnih "ključeva" za razvoj u tom pravcu, i to pod mnogim uslovima koji danas nedostaju.

Ljubiša Mitrović razmatra i mogućnosti izlaska Srbije iz stanja u kome se nalazi. Pritom se osvrće na domašaj evropskih i američkih inicijativa koje se odnose na integraciju balkanskih zemalja. Postavlja pitanje kako nadići sudbinu Balkana kao "zjapa između svetova". No, tom bi se pitanju, a posebno konkretnim uslovima i putevima izlaska Srbije iz svekolike krize, morala posvetiti znatno veća pažnja.

Na osnovi parcijalnog čitanja ove brošure (dobio sam je dan pre ove promocije), nije moguće dati sasvim utemeljen sud o njoj. Ali se takav sud može nagovestiti (utoliko pre što sam neke od radova sabranih u njoj ranije čitao) i izraziti uverenje da je rasprava o kojoj govorimo u celini gledano ispunjena korektnom analizom predmeta kojim se bavi, da ulazi u onaj fond radova naših autora o globalizaciji i s njom povezanim drugim mega-trendovima koji se mora uvažiti u daljem naučnom radu na ovom polju. Pošto je sastavljena od više radova pisanih u različito vreme oseća se nedostatak čvršćeg "mosta" između nekih od njih, i pored njihove tematske bliskosti. "Noseća" su, u teorijskom smislu i u smislu empirijske zasnovanosti, prva dva poglavlja brošure.

Po svojoj prirodi ova brošura ne može zameniti knjigu koja u teorijski razvijenom obliku tretira ovu problematiku. Ali ona sadrži glavne ideje i pravac istraživanja koji omogućuju da se dođe do takve knjige.

Rasprava je pisana jasnim jezikom, pregledno i dokumentovano. Može poslužiti i u naučnoistraživačke i u edukativne, a u dobrom smislu tog pojma, i u popularizatorske svrhe.

Prof. dr Zoran Vidojević

Ljubiša Mitrović, *Globalization and the Balkans*
(*Sociological and Geopolitical Considerations*),

Center for the Balkan Studies/Stručna knjiga, Beograd, 2002, pp. 1-65.

Profesor Ljubiša Mitrović spada u red vrlo plodnih istraživača i pisaca. Njegove oblasti interesovanja su sociologija, politikologija, međunarodni politički odnosi, kultura i sl. On se zadnjih godina posebno bavi problemima globalizacije i regionalizacije kao opštim trendovima razvoja sveta na samom kraju XX i početkom XXI veka. Istražuje različite spekte tih trendova: sociološke, politikološke, ekonomske, kulturne i dr. Kritički ih istražuje i analizira, ukazujući posebno na njihove negativne posledice naročito na ekonomski nerazvijene i male zemlje

U kontekstu istraživanja problema globalizacije i regionalizacije, kao megatrendova, njega posebno interesuju problemi Balkana, odnosno on istražuje kako se promene na globalnom planu u svetu reflektuju na jedno, po mnogo čemu, specifično područje – Balkan. To svoje interesovanje posebno je iskazao kao rukovodilac naučnoistraživačkog projekta *Regionalna kulturna saradnja na Balkanu* (Institut za sociologiju 1996 – 2000. godine); zatim, kao rukovodilac projekta čija je realizacija u toku pod nazivom *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (2002 – 2004), i kao jedan od osnivača i aktuelni predsednik Upravnog odbora *Centra za balkanske studije* sa sedištem u Nišu. Profesor Mitrović važi za danas jednog od najboljih poznavalaca prilika i problema na Balkanu.

U knjizi koja je pred nama ukazuje na brojne probleme političkog, ekonomskog i kulturnog karaktera sa kojima se balkanske države susreću danas. Njihovi uzroci su u istorijskom nasledju, političkim sukobima i podelama sa nacionalnim, verskim i drugim obeležjima. Sa takvim karakteristikama i nasledjem Balkan ne može ići brže u ekonomski i svaki drugi razvoj. Ta obeležja i razvojni tokovi su u suprotnosti sa onim što se dešava u svetu, sa njegovim opštim razvojnim trendovima.

Profesor Mitrović izlazi iz «*savremenog stanja balkanizovanog Balkana*», vidi u njegovoj regionalizaciji. To je po njemu proces ekonomskog, političkog i kulturnog povezivanja i saradnje između država i naroda na ovom geografskom prostoru. U osnovi nje stoje zajednički interesi svih onih koji žive na Balkanu i put da se savladaju prepreke razvoju a koje se tiču negativnog nasledja prošlosti. Regionalizaciju vidi i kao proces razvoja demokratskih odnosa i jačanja međusobnog poverenja na tom prostoru. Jedno i drugo su u funkciji obezbeđenja političke stabilnosti kao pretpostavke za uključivanje Balkana u proces globalizacije, odnosno izvlačenja iz njega svega onoga što je pozitivno a što može da doprinese njegovom bržem razvoju.

Saradnja i integracija na Balkanau jesu uslovi za njegovo brže i lakše povezivanje sa svetom, što proces globalizacije inače podrazumeva. Za Balkan su od posebnog značaja evropske integracije. Da bi on bio stvarni subjekt i akter tih integracija države Balkana, posebno one koje prolaze kroz proces tranzicije, moraju brže prihvatati evropske standarde i odnose – ugradjivati ih u svoj sistem i praksu. Svakako, pritom se mora voditi računa o očuvanju etničkih i kulturnih identiteta na ovom prostoru, čija baština predstavlja značajan deo evropske tradicije, kulture i evropskog sistema vrednosti.

Profesor Mitrović ukazuje na neophodnost brže regionalizacije Balkana kao puta njegovog uključivanja u proces globalizacije. Naravno da u tome glavnu reč i odgovornost imaju balkanske države. Ali, on kaže da i Evropa mora više da bude okrenuta Balkanu, da mu pruži veću pomoć i podršku u tom procesu. U svojoj Zbirci pesama pod nazivom *Novi varvari* (Stručna knjiga, Beograd, 2000), profesor Mitrović pesmom *Probudi se Evropo* (koja je nastala za vreme NATO bombardovanja Jugoslavije), apeluje da novi svetski poredak, oličeni u globalizaciji, ne bi smeo da evropske kulturne vrednosti i civilizacijska dostignuća podredi svetaskom kapitalu i profitu. Taj apel pesnika – istraživača, odzvanja Balkanom, radi njegovog boljeg sutra zasnovanom na svemu onome što predstavlja civilizacijusku vrednost. Posebno ako to potiče sa ovih prostora i čini deo multikulturalnosti Balkana.

Prof. dr Milorad Božić

ABSTRACTS

Ljubiša Mitrović

DESTINY OF CULTURAL AND ETHNIC IDENTITIES IN THE PROCESS OF GLOBALIZATION AND REGIONALIZATION OF THE BALKANS

Globalization and regionalization are two complementary development processes at present. They represent an expression of the scientific-technological development and of the contemporary world society integration. The question is being asked: what is the position as well as the role of the national cultures and ethnic identities within the context of the processes of globalization and regionalization of the Balkans? Author will try to explore not only the causes and actors of the globalization and regionalization processes at the Balkans but also numerous aspects of social changes of culture and ethnic identities in addition to searching for an answer regarding the future of the national cultures and identities.

Petar-Emil Mitev

BULGARIAN GENERATIONS BETWEEN EUROPEAN INTEGRATION AND BALKAN REALITIES

While in the late 1940s the then post-war youth became a generational subject of the country's geopolitical re-orientation toward the USSR and the "sister nations" of Eastern Europe, today's younger generations are the collective medium of *westernization*. The adoption of the western cultural patterns and behavioral models is a formidable generational fact which does not depend on gender, community size, ethnic identity (e.g. young Romanians prefer to study English instead of the Romany language!), and political affiliations. Characteristic indicator is the sense of closeness towards the other countries in Europe. For all ethnic Bulgarians (18+) the closest countries are Slavonic, Orthodox and ex-socialist; no one is a member of EC (1. Russia; 2. Macedonia; 3. Yugoslavia). For young people (18 – 30) two from the three closest countries are members of EC (1. Germany; 2-3. Yugoslavia and Greece).

Making their way into the public life are the *first post-Komsomol levies*, or age groups. Public developments have taken the young at a new historic distance. Young people have been making a historic breakthrough to a new mentality even though they do not have enough supporting points in the social experience and the value system of the elders, by working their way through a conflicting social reality. Such breakthrough tallies with the expressway of social development - civil society and European integration. Going along with it are such phenomena as bias, one-sidedness, favoritism, exaggeration, illusions – idealization of Europe, the dismissal of social values, mercantilism. The hopes that may unify the nation with the gradual passing of the ideologized nostalgia, are of different generational worth. Europe will remain for the elderly a symbol of prospect and anticipation, and the path to Europe will be a reality full of hardships. For the young, contrariwise, Europe will have a dual meaning - as a realistic, even if more distant, prospect for the country, and as a realistic, even if somewhat difficultly realizable, opportunity for individual integration.

Milovan Mitrović

TRADITIONAL AND MODERN ELEMENTS OF SERBIAN IDENTITY

This paper sociologically investigates traditional elements of Serbian identity in the light of contemporary processes of modernization in Europe and Balkan. It is very contradictory deconstruction of political and cultural tradition which is taking part in the conditions of ethnic conflicts and social transition. Pacification of ethnic relations and social development represent alternative social environment in which universal characteristics of Serbian tradition are being recognized. We are also facing emergent of modern elements of

new, more complex and dynamic ethnic identity, not only among Serbs, but also among other peoples of Southeastern Europe.

Alpar Lošonc

TRANSFORMATION OF MEANING OF NATIONAL STATE IN THE PROCESSES OF GLOBALIZATION

Historically dominant pattern of nation building consisted of unifying loosely joint regional language groups in singular a-national community, whereas members of ethno-cultural groups which were excluded from growing nation were faced with alternatives of assimilation in nation, marginalization, emigration, or group mobilization aimed at founding own state. One should notice in what extent the meaning of national state, which presupposes correspondence between one nation and one state in intensified processes of globalization is changing. We will start with the assumption that this question is theoretical, but also empirical. We should count on non-formed state in Balkans, which faces us with the question of relationships between those states with the aspects of globalization. Finally, we would like to pose a question of how transformation of national state affects ethno-cultural minorities and the understanding of their identity.

Agneš Kartag-Odri

LEGAL PROTECTION OF IDENTITY

Alongside with the collapse of Central and Eastern European totalitarian regimes, an intense activity has been launched in the field of legal synchronizing minority regulatory rules with European standards in order to diminish animosities between ethnic communities, to comply with the pressure of the international community, to provide for social and economic progress, to establish internal stability, and most prominently to secure a legal field where the minorities could be protected.

This process requires positive political action which also involves a legal aspect of regulating, and the ethnic minority rights to national, ethnic, cultural etc. identity. The creators of new minority law (mostly in the ex/socialist federations burdened with inter-ethnic animosities) have been facing the difficult task of (re)defining ethnic identity as well as regulating the way of its improvement and protection.

The goal of this paper is to give a comparative analysis of legal solutions – which are aimed at maintaining, developing, and passing on the identity of minorities – first of all through the system of education, through mass communication in minority languages, as well as through the right to the official use of their own language, etc. Due to similarities of problems, and the possibility of comparing them, apart from the neighbouring countries that have brought special laws on minority protection. The laws of the following countries are analysed: Croatia, Hungary, Lithuania, Moldavia, the Ukraine, Russia, the Czech Republic and FR of Yugoslavia.

Srdan Golubović

GLOBALIZATION PROCESS AND DEVELOPMENT OF INSTITUTIONAL INFRASTRUCTURE IN BALKAN COUNTRIES IN TRANSITION

Globalization is phenomenon which marked the last two decades of 20th century with its universality, depth of social changes and with its consequences. Political and economic reforms in former socialist countries, which were initiated at the end of 80-ties and beginning of 90-ties, are permanently intertwined with globalization process. Past experience shows that countries with developed institutional infrastructure, which represents basis of the democratic and market oriented system, successfully face challenges of the globalization.

This paper analyses impact of the globalization on development of institutional infrastructure in balkan countries in transition. Global effects in this area manifests itself in a

special institutional uniformity, especially in institutional arrangements which, at the same time, are part of the global institutional order. Nevertheless, hard burden of traditionality, autocracy and paternalism, as well as the fact that liberalism and individualism does not have deep roots in habits and customs, and instead of that there are considerable inclination toward egalitarianism and colectivism, make development of institutional infrastructure accomodated to democratic and market system heavy, and contribute to the slowness of transition proces in balkan countries in conmparison with Central European countries in transition.

Dana Gavreliuc, Daniela Reisz, Alin Gavreliuc, Robert Reisz

CROSS-BORDER COOPERATION AND REGIONAL IDENTITIES IN THE BALKANS

Our research cumulates results of a series of quantitative surveys – two opinion polls realized on representative samples of 1057 subjects in Romania and 1017 subjects in Iugoslavia – and qualitative investigations – focus groups, content analysis - in Romania, Iugoslavia and Hungary focused on the cross-border cooperation in the DKMT Euroregion (the neighboring parts of these three countries). The main interest of our research is catching up with the construction of regional identities confronted with a heterogeneous ethnic map, a symbolic marginality and a great amount of unfulfilled social expectation. Accross borders and overpassing a tensioned history, we have recorded an important support of the idea (75%) of a regional identity among the populations investigated. Thus, the vision of a local identity (as in Banat, or in Voivodina) is built, in its appreciative outline, not according to the national criterion – in accordance with the ethnocentric principles -, but after the regional criterion. For example, the social attitudes toward the “German”, “Hungarian” or “Jew” in the west region of Romania (Banat) are considerably more favorable than the attitudes towards the “Moldavian” or “Wallachian” Romanian, which suggests the need of revising the ethno-centrist-substantialist vision over social identity. At the same time, the positive score revealed through applying the Bogardus social distance scale of the “regional otherness” - as “Serbs”, or “Hungarians” for “Banatian” Romanians – draws our attention upon the potential of collaboration that is worth deepening in region.

Milorad Božić

REGIONALIZATION AND ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE BALKAN

The key problem of social and cultural development of almost all balkan countries at the beginning of the XXI century is how to accelerate economic development, that is, how to raise overall level of economic development. It is obvious that prevoius measures and development policy did not exceeded economic backwardness and economic crisis which characterize these countries more than ten years. Possible solution is in the regionalization as a new approach to development strategy and policy. It include development, widening and enrichment of mutual cooperation between balkan countries. In practice that means to exceed and eliminate all obstacles of political and cultural character – inherited from the past, which hindered and prevented cooperation and association.

Economic regionalization of Balkan is primary precondition for its accessment to european integrations, especially European Union. Transition process in majority of countries in the Balkan area as a central point has harmonization of economic system and economic policy with appropriate solutions in European Union. It has twofold meaning: it is in function of economic cooperation and economic association of balkan countries – economic regionalization of Balkan, and it is in function of its integration. How long will this process last and when it will start to bear concrete results on the plan of economic development of Balkan, to a considerable extent depends on political stability on this area and ability of political and other subjective forces to adopt that process as inevitable and only possible.

Srdan Šljukić

**MULTICULTURAL AND PRE-INDUSTRIAL SOCIETY:
THE CASE OF SOMBOR, A CITY IN NORTHWESTERN SERBIA**

Notions of *multiculturalism* and *multicultural society* have become “politically correct” and almost fashionable. The beginning of multiculturalism as a specific policy is usually linked with Australia and Canada, while the contemporary western societies have been declared societies of “multicultural mentality”. However, this sort of approach is biased and superficial; it neglects the fact of existence of pre-industrial multicultural societies. Pre-industrial societies, which always possessed a lot of rural traits, could also be multicultural and sustainable at the same time. Even more than that, they could even built a tradition of multiculturalism and tolerance. The results of a research (a part of it was an extensive survey) done in Sombor, a city in Northwestern Serbia showed that the city itself appeared as multicultural three hundred years ago, and has preserved its multicultural character until nowadays. A mixture of urban and rural cultural traits, of urban and rural ways of life, as well as the absence of more significant industrial structures in the city did not prevent the creation and maintenance of multicultural society and ethnic and religious tolerance. The short periods of crises have been always overcome and stayed just episodes in the city history. The author concludes that the prevalence of pre-industrial and rural features in a society does not necessarily mean that the society would not be able to develop multicultural character.

Duško Tomić

NEW WORLD ORDER, GLOBALIZATION AND BALKAN REGION

Many Balkan states that were the part of the East Bloc, thought that by accepting the western model and through admittance into western structures – military and other European associations, will thread the road of democracy and solve many key problems of economical development, increase the standard of living and develop democracy and became modern and wealthy democratic states without regional - Balkan integration. However, the opposite thing happened, they have retrogradely gone into the primitive form of “wild” capitalism burdened with many problems. They have become protectorates of IMF, World Bank and the USA, for which they supply inexpensive natural resources, labour and expand the market of final products, that finally means further empowerment of these states. The examples of FYR Macedonia, Albania, Romania, Bosnia and Herzegovina and now Yugoslavia demonstrate that.

Aurel A. Božin

ORIENTATIONS IN THE DEVELOPMENT OF ETHNIC IDENTITY

Ethnic identity is an important aspect of personal identity of all individuals, especially in multiethnic and multicultural communities. In such communities, it is of particular significance for members of ethnic minorities. After a brief survey of the current state and tendencies in the research of this issue, possible orientations in the development of ethnic identity in members of ethnic minorities are considered: attempts to assimilate to, be bicultural, or of separating from the majority culture and social group as well as living in marginality. Author's considerations are corroborated by examples taken from our social reality. In the final section of the paper, possible directions in the research of orientations in the development of ethnic identity and the relevance of the results of the research in this domain for the social action are indicated.

**Donka Ivanova
Ognjana Stoičkova**

GLOBALIZATION, TRADITIONS, EDUCATION

The globalization is one of the most discussed events in our days. This new planetary phenomenon creates important, serious and aggressive changes into economic, social and spiritual processes.

There are different opinions on this issue. But one very important fact is doubtless - the globalization is based on the most progressive scientific knowledge, that develops together with the human development.

The result of this reflects on followings:

vast development of productive forces;

dynamic development of the communications;

internationalization of the national economies;

free capital flows;

equalizing of social-economic standards of the globalizing countries.

There is no doubt that the mission of education is very important in these processes. That is why the development of the national educational strategy must be built on delicate balance between global and Bulgarian tradition. Otherwise there is a real danger in our way ahead to lose our national identity.

Ivan Cvitković

RELATIONS BETWEEN NATIONAL AND CONFESSONAL IDENTITIES

National Identity: National identity as the most important and the most comprehensive collective identity. Conscience of self-identification. Is national identity “inclusive”? Is national identity being built opposite to “other”? Problems of demonstrating one’s identity. Sociological factors which influence the level of connection between “national person” and national collectivity and intensifying the conscience of belonging. Objective and subjective indicators of national identification.

Confessional Identity: Religion and confession offer individual but also collective identity. Does war change religion identification? Minority communities and religious identification.

Relationship between national and confessional “I”: religious and confessional identity is often connected with and close to national identity. Is religious and confessional identity easier to sociologically define than national? When do religion and confession become almost the only and basic bearer of national identity? Can confessional identification overcome national? Can national differentiation be run under criterion of religious differentiation? When does confessional community play the role of national identity? In which circumstances can national identity divide national? The role of religion and confession on “the border” of strengthening identity.

John Velimir Stevens

THE ROLE OF RELIGION IN SOCIETY

What kind of challenges are we facing now?

Religion should itself change in order to fulfill its dues; otherwise it will completely fail.

In time of crisis, people often turn themselves to religion. We should build bridges – bridges between cultures, between those who are governed and those who govern, between religions which compete between, for many, poverty and survival, between dark and hopeless present and unknown and uncertain future.

What did religion do for society in past times?

Those who forget history are convicted to repeat it. Whatever religion has done for the last hundred years was not successful. God's written Word was not studied. Instead of God's Commandments, church preached human theories and traditions.

Church which presented itself as Christian, lost power of God, rejected holly living and sought for popularity and honor of the world.

Religion failed to love, to respect God's commandments, to preach and hoist Christ. It united itself with political power, just like a woman unites a man in love marriage.

Why was not religion successful?

Religion cannot be of much help if it does not go towards the Word, believes in it and accepts it, lives according to it, giving people freedom of consciousness and practice.

When we turn to religion, we are apt to turn to our priests, our preachers, and our rabbis as newborn baby to mother's milk. Apostle Paul encourages new Christians to move from the milk of the Word to hard food – to explore themselves the Book. Even today, believers of church are being encouraged to look into people, their religious leaders, and their interpretations of leadership.

By relying on political power, religion turns its back to God.

What should religion do differently and is it willing to do what is necessary to bring peace and hope to society?

The role of organized religion is to introduce people with the Word, with God, with its teachings. When church leaders go further than that, they claim the authority and the role of Christ. Mathew 22, 36-40 speaks about the code which questioned Jesus and about the most important question that can be ever asked: "Master! Which commandment is the most important in the code? And Jesus told him: Love your God with all of your heart and all of your soul and all of your thought. This is the first and the most important commandment. The second is as the first one: love your close as you love yourself...".

Love is sacrifice of you for good of others. Our Father gave his Son; Son gave his life.

The best what religion can do for society is to teach and practice relying on God, and not on political power. The best what religion can do for a state is not to let it abuse religion, nor to unite with it, which is lethal combination for freedom and peace.

Future and its challenges are in front of us

The Book of Revelation describes that in the very end of time there will be despotic religious-political system which will require from everybody to obey, blackmailing everybody with economic sanctions and, in the end, death. How should we act in respect to this? Apostle Paul, who himself was in prison and his head was severed, wrote these words in Tit 2, 13.14. "Waiting for blissful hope and revelation of the glory of the great God and salvation of our Jesus Christ, who gave himself for us, to save us from all kind of lawlessness and to purify the chosen people, which crave for good deeds." That is our hope, close arrival of Christ, who will save us from the present world and give us new made perfect world.

Organized religion should direct people to God, to his Word, to his love. Only that will make society better – nothing else.

Božo Milošević

CIVIC IDENTITY IN BALKANS: BETWEEN GLOBALIZATION AND REGIONALIZATION

Long-lasting historical identification of Balkans, in European – world scales, was connected with (and still is) different collective, ethnic identities of its population and with their fight among each other because distribution of territories. This is why the author of this paper orients himself to sociological analysis of inner social factors which from "backstage" affect transformation of such an identity and which affect development of *civic identity on Balkans*, with pointing that those factors can be crucial for future *civic identity of Balkans* in Europe and in the World. Development of civilian identity in Balkans depends, before all, on

internal (socio-cultural) processes of modernization in some states, and then on external, international processes of globalization (especially “Europeization”) and their effects on complement social processes of regionalization.

The first aspect of sociological observation relies on the knowledge about modernization potential of urban multiculturalism and on peculiarity of development of civil society; the observation thus relies on internal social possibilities for development of civic identity in Balkans.

Since modernization is the basic cultural foundation for developmental processes in modern societies, development of civic identity in Balkans can thus be achieved on stimulation of processes of modernization of urban multiculturalism, especially interculturalism and acculturation which are formed on its basis. Possibilities of stimulation of those processes depend on development of civil society and the power of citizens to overtake responsibilities for their freedom and freedom of community in which they live and create conditions of their own existence.

Heterogeneity of social structure and in its frame built (democratic) multiculturalism represent “cradle” of civil society. Those characteristics of city contribute to connecting of *citizens*, as personalities and owners (of property, rights, freedom and private life), directly or through civic organizations, with aim to publicly act relatively independent of the state. This is why the most important processes of modernization are connected with spreading of urban culture and urbanization in general.

Modernization of Balkan societies is characteristic example of how conflicts are becoming stronger between social groups with specific (before all, ethnic) socio-cultural characteristics parallel with enlargement of their mutual communication as phenomenon of modernization. We speak about characteristic pattern of “half” (periphery) modernization, with a number of modern characteristics, in which strong traditional influences work. Magnitude of those influences is especially visible in social processes of hasten de-agrarization and its complement industrialization, that is, in ruralization of cities and retarding development of modern urban culture.

Second aspect of sociological observation relies on knowledge about the influence of the processes of globalization and, corresponding, processes of regionalization on possibilities of getting civic identity of Balkan; the observation is thus related to (external) international influences on Balkan societies.

In the foundation of globalization there are processes of rationalization (in Max Weber’s sense), which are spreading fast from techno-economic sphere into all other spheres of social life. This is why globalization shakes standing way of life in all parts of world, and especially in those modern societies whose institutions are not accommodated to challenges of quantitative spreading of rationalization/modernization, just as the majority of Balkan states are.

Globalization is only continuation of one long process of “rationalization of the world” which provokes a number of contradictory consequences on individual, group, social and international level. Those consequences are often subject of critical discussions about globalization, as well as already said demands of movement of “anti-globalization”. We can thus already observe two contradictory processes in globalization itself; one which leads to “selfishness without boundaries” and the other which needs “ethic globalization”. Civic identity of Balkans is being recognized today in the world in respect to its division between preferable “ethic globalization” and “local-ethnic regionalism”. Overcoming of such a situation depends before all on how will, also in this part of Europe, develop civil society(ies) and European civic identity of Balkan.

Bogdana Georgieva

SOCIAL VALUES BETWEEN THE PROCESSES OF TRANSFORMATION AND GLOBALIZATION

In that paper different parts of the social values are analysed in the aspect of the social transformation and its interaction and relation with the globalisation and the European integration. The assertion is defended that the globalisation acquires a crucial role for all the processes in the world, that it penetrates the European integration, determines the social transformation in the post-totalitarian countries and in that sense the transformation and the globalisation are in mutual relation and complete each other. Together with its positive elements and objectives, the globalisation is also characterised by political fragmentation, segregation, redistribution of the sovereignty, which determines the regional and local processes and tension. The essential moments of the social transformation in Bulgaria are pointed out and the necessity of possibilities and ways of long-lasting measures for stable development. New requirements to the social politic are also mentioned - its methods and means renovation as well as its objectives and tasks renovation. Its transformation into theoretically and methodologically reach, active, practical activity, oriented to achieve social security and cohesion in the transforming society as an important element of the social relations and as an expression of their social aspect. Factors making hard the social cohesion development and establishment in Bulgaria are presented: the high level of unemployment, black market of human resources and corruption, destroying the basement of social interaction, going-worse age-population structure, high level of human disease. The conclusions maintain the necessity of social cohesion problems' consideration. As well as transformation and globalisation processes to an institutional level consideration, through the research of strategic solutions for making close and integrating the excluded and vulnerable groups by augmentation of their social protection and security as a condition for stable development.

Janko Ramač

THE NATIONAL AND RELIGIOUS IDENTITY OF THE RUTHENIANS IN VOJVODINA

On the territory of South Hungarian Vojvodina the Ruthenians have lived from the middle of the XVIIIth century. Although they had settled there in a relatively small number, their population in that area was constantly growing up to the beginning of the Second World War. The answer to the question what circumstances made this national community of a relatively small number resist assimilation and develop itself has often been raised. Some scholars think that two factors more than others influenced the development and preservation of the national identity of the Ruthenians in that area - one of them was the Greek Catholic denomination/the church organization and the other was the school in their native language.

In the XVIIIth and XIXth centuries the religious component - the Greek Catholic denomination and the Greek Catholic church organization had a more important role in the life of the Ruthenians than the school, although their school, too, was confessional up to the end of the XIXth and the beginning of the XXth century. In the first half of the XXth century the religious component still had a very important role in the sphere of preserving the national identity of the Ruthenian community but besides school, other forms of organized cultural and educational as well as national life appeared and their role as a guardian of the national identity of the Ruthenians in that region became more and more important. In the second half of the XXth century, especially at the transition from the second to the third millenium, the church and its religious component lost its position and meaning. Although it still has a big role in the private life of a great deal of the Ruthenian population, the Greek Catholic Church and its organization is losing its presence in the public life and its function as a significant factor in forming and preserving the national identity of the Ruthenians in Vojvodina is being constantly reduced.

Nebojša Ozimić

CINCARS OF NIS IN CULTURAL AND POLITICAL LIFE OF NIS

After trade and industry which were the basic Cincars' activities not only in Nis and Serbia but also in all other places where they lived, this ethnic group had big importance in Serbian art. Disburdened by financial issues, artists of Cincar origin were extremely productive in what they were doing. Thus, in literature there were outstanding artists: Alakabija Nusa, that is Branislav Nisuc, Jovan Sterija Popovic, Stevan Sremac, and recently Nikola Cincar Poposki. With his rich opus form the history of Serbian Medieval literature and art this group joins academic Aleksandar Deroko, while in theater we have Tasko Nacic and Olga Spiridonovic. In the world of politics, Cincars gave names like Cincar-markovic, Dragutin Dimitrijevic – Apis, Nikola Pasic, Laza Pacua...

Spectrum of cultural heritage of Cincars of Nis is broad, especially in XIX century when they represented the only Christian people who succeeded in dealing with Turks, before all thanks to their wealth. Thus we can freely say that Cincars of Nis improved art in Nis and preserved it as long as it took for Serbs to accept it in XX century.

Jovan Živković

POSITION OF ROMA IN SOUTHWEST AND SOUTHEAST SERBIA (SOCIO-CULTURAL BACKGROUND)

The purpose of the presented observations is to sight the position of Roma from *inside*, in Southwest and Southeast Serbia, since the research of cultural scope would be the level which the best addresses the character of their structure in the existing social praxis. The paper starts with the assumption which is theoretically and thematically connected with the religious life of Roma through Christian-Orthodox and Muslim confessional affiliation, and with their conciseness not only about the surrounding and conditions that determine them, but also about themselves. In that context, the analysis of data about *spiritual state* in which Roma are – not only towards religious content, shows a couple of important issues which can be, regardless of their generality, specified as not only pre-political, but also immature or decomposed religious *spiritual state*. However, with colloquial cut of the given stand, emanates the fact that their self-awakening is on good way, if we respect the presence of critical charge which can be heard more frequently, that is, that their opinion about the environment in which they live is more sharp and that they already know what place they have in that environment – that they are not completely respected, that there are different levels of animosities towards them, and that their opening towards the environment is yet to come, but which is more important, that environment should accept and promote them into equal domicile citizens. More respectful conclusions offer answers to the central questions, by which we *scan* reached level of Roma's consciousness: 1) attitudes of Roma towards relationship: homogeneity – progress of the state; 2) the questions of minority rights – the bases for changing of the existing practice; 3) the question of religious participation; 4) Roma about there representation in media; and 5) the aspects for cultural background of life of Roma (a) the level of literacy among Roma; (b) mode of religious base of Roma; and (c) modalities of before-religious believes of Roma – c/1) believing in dreams and c/2) believing in happy, that is unhappy day. For the cause of checking attitudes we quote in this paper completely authentic statements of Roma, which came out as a result of research undertook in Bujanovac and Presevo, so they can be perceived as control group.

Dragan Todorović

**ON THE PHENOMENON OF ROMA CONVERSION
(AN EMPIRICAL EXPERIENCE)**

Having lost their original religion in the waves of migration, the Roma as a rule, and in order to survive, accepted the religion of the domicile population and added to it hues of their own originality. The Romani confessional panorama in Serbia is the following: In SE Serbia the predominant are the Orthodox Roma, there are Muslim Roma in larger towns, but they are not present in. The situation in SW Serbia is the opposite – it as an environment traditionally imbued with Islamic spirituality, so the Roma have adopted the Muslim faith. Respecting the characteristics of both regions and observing some of the previous research projects, we started with four major hypotheses: a) in the case of Muslim Roma in predominantly Orthodox environment, the rural population turns to Orthodoxy and the urban combines Islamic with Orthodox characteristics and b) in the case of Orthodox Roma in predominantly Muslim environment, the rural population, while keeping their Orthodox Christianity, “colours” its religion with hues of Islam and the urban Roma completely turn to Islam.

The process of conversion has started for earnest among the Roma in Serbia, *conversion* into various Protestant religious communities, and we are of the opinion that its track of development is going to be less a) in the direction of abandoning the religion of their »forfathers« and accepting a new one, than b) in the direction of taking another confessional fork. The local Protestant churches are well organized communities, with operating mechanisms of integration and introduction of new members to the life and activity of the church, providing strong social and material reasons for conversion and loyalty and a concept of transnational communities, favouring brotherhood and equality.

However, little has been said so far about the confessional being of the Roma “from within”, about the unique Roma ethnicity, which has only recently got the status of national minority, divided between the Orthodox and Islamic tradition and, since several years back, the Protestant religion. Certain findings have brought up the question: is there any difference in the attitudes of the Orthodox and Muslim Roma in estimates about the success of the intercultural model of existence?

In this paper are presented data gathered during empirical research "*Religious Life of Orthodox and Muslim Romanies in Western-Southeast Serbia*", which was undertaken in July and August 2001.

Biljana Sikimić

ETHNIC STEREOTYPES ABOUT VLACHS IN SERBIA

One of possible ethnic stereotypes about Vlachs of Northeast Serbia could be reviewed from several angles and time levels, starting from the official ethnology and linguistics in Serbia, up to folklore and authentic oral histories recorded on the spot in last few years.

Remarkable changes in ethnic stereotypes about Vlachs took place during XX century. At the very beginning of XX century, Serbian ethnologist Tihomir Djordjevic considers Vlach as superstitious, bad soldiers, villains, people of low moral in general, and draws attention to the peril of Romanisation (“I would not say that they are especially smart and agile. They are neither brave nor proud, but treacherous and malicious. They are unsociable and greedy. Nothing of spiritual or noble can be found amongst them in some substance.”) Similar attitude was expressed by contemporary teacher and ethnologist Mihailo Riznic (“To live in the woods beside the flock, to be born but not baptized, to consume a marriage but not get married, to steal from another village – but not from one’s own – to rob and grasp somebody’s property, to kill, put on fire, not to be a soldier, not to obey authorities and so on, that is their /Podgorchani’s/ ideal”) and doctor Stevan Machaj (of timid character,

good willing, frank, obliging, amicable, sober at the home, quick in comprehension, fatalists, vindictive, could be cruel, lustful, given to alcoholic drinks). The image of Vlachs in ethnographic descriptions is substantially changed in second half of XX century.

Within the folklore material, mainly in jokes and anecdotes, the image of Vlachs was also changing. Jokes about Vlachs who cannot speak good Serbian have almost disappeared by now. Today, there are no Vlachs who cannot speak Serbian, with the rare exceptions are some elder women in the villages where the schools opened only around second half of XX century. On the spot today, usually the jokes with lascivious effects are present, along with the ethnic jokes based on the cultural differences. The concept of the aggressive influence of the Vlach culture upon neighbouring Slavic culture and the danger of mixed marriages that leads to potential loss of Serbian ethnic identity is witnessed by the elder folklore material, for example by the proverb: "One Vlach woman 'vlachizes' the whole family". This ethnic stereotype appeared unstable in time.

Considerations of Bulgarian ethnologists, expressing contemporary conditions of ethnic stereotypes about Vlachs both from the aspect of Vlachs themselves (self-portrait) and the aspect of their Slavic neighbours (portrait), almost overlaps the image of Vlachs in popular imagery of North-eastern Serbia population. As the typical characteristics of Vlach in both countries the diligence, bad taste, will for social prestige, and solidarity are depicted. In Bulgaria, though, the Vlach are considered "more pious the Bulgarians". In oral histories of both Vlachs and Serbs of North-eastern Serbia, resourcefulness and sense of humour are stressed.

Marijana Jakimova

THE CULTURAL IDENTITY OF BULGARIAN GARDENERS IN AUSTRIA

Since the beginning of the 20th century Bulgarian gardeners and their offspring have been living in Austria. As a small, isolated professional group they could survive throughout several generations. They were furthermore responsible for the dissemination of new kinds of vegetables and for an advance in the selection of sorts in horticulture. As labor migrants of a particular professional segment they differed from traditional horticulture in Central- and West Europe by a specific economic organization and by new methods in cultivation. Trajan Stoianovich, a Canadian expert on the Balkans, says about horticulture in Bulgaria and its long-distance effect: „Garden cultivation was stimulated by the growth of cities and availability—but also scarcity—of water. [...] In parts of Hungary, including the rural area around Budapest, many of the ablest vegetable gardeners were Bulgarians whose ancestors had brought their skills northward from the garden cultures of the south.“ The Bulgarian gardeners settled not only in Hungary, but in the whole of the Hapsburg Empire. In the first half of the 20th century an important Bulgarian settlement in the city of Graz, the capital of the Austrian Federal Province of Styria, came into being. Parts of the Bulgarian cultural and ethnic identity have survived until now. But until now almost no investigation on this topic has been done. My paper will deal with the causes and motives of this migration movement which is connected with certain villages in central Bulgaria and is organized by a kinship network. This network rested on a consistent number of families which were the pioneers of this mode of professional migration.

My paper will also deal with the shifting of identities between tradition and integration in the new surrounding. This is especially an intergenerational issue among those families who decided to stay in Austria. Modernization and changing political circumstances have finally replaced the migrants of a narrow professional segment by manifold forms of professional migration of Bulgarians into Austria, this the more after 1989, when the Iron Curtain broke down. In my paper I will also try to answer the question of the cultural relationship between the older generation of gardeners and the young migrants which came to Austria for the last decade.

Dragoljub B. Đorđević

**BURYING OF ROMA:
TEST FOR ETHNIC AND RELIGIOUS TOLERANCE**

On the first look, many can perceive the question of burying of Roma as trivial or made up, even as scientific ‘scolding’, but no matter how narrow it is, it is important – especially if we want to follow attempt to fully understand destiny of Roma.

Death is, among other, specific social act, in which majority of group and societal phenomena has its peak, true picture of particular community and culture, which reveals as necklace, for example, of economic and class, strata and status, rites and religious, ethnic, and racial relationships.

Answers to the question of *the place of burial* of Roma for many is key issue, since the whole story of interculturalism and multiculturalism, collectiveness and tolerance in multiethnic and multireligious society, fail or stay around decision about the question of ‘allowing’ burial of ethnically, racially, and religiously different person on ‘our’ cemetery. People are at least equal in death; so many people cannot understand the fact that there still are segregated “Gypsy” cemeteries, even prohibitions for burial of Roma in the place where s/he lived.

The author claims: *the place of burial of Roma is specific test for ethnic and religious tolerance*. He corroborates this claim with data from several socio-empirical research of Roma in Serbia, which were undertaken under author’s supervision in period from 1999 until 2002 (1999, 2000, 2001/I, 2001/II, 2002/I, 2002/II). In this research, author's “Procedures” for gathering data about Roma, Romany Orthodox and Romany-Muslim cemeteries were used, as well as original *typology of Romany cemeteries*.

Tomislav Žigmanov

**THE POLICY OF NAMING OF NATIONAL MINORITIES IN
YUGOSLAVIA/SERBIA – ABSTRACTION AND OMNIPOTENCE IN THE SERVICE
OF DISCORD AND ASSIMILATION**

In this paper we explore the nature of the policy of naming national minorities in Yugoslavia, more specifically in Serbia, after so called October revolution, in two major levels: through official standpoints and in the public. At the end of February we can find cristalization of this policy of naming in the new federal Law on protection of rights and freedom of national minorities, which explicitly avoids to name national minorities directly. We subject here this abstraction, which is indecent from different points of view, to a severe criticism, because we find that with it’s arbitrariness is not proper to be implemented in the Law. The main reason for argumentation is that such abstraction slowly and latently brings division and leads directly to asimilation of national minorities.

Nedeljko Bogdanović

BALKANIC CONTENT IN EDUCATION PROGRAMS (RESEARCH PROPOSAL)

This paper represents project proposal. Future cooperation between peoples and states of Balkan has to rely on knowledge of natural, cultural and productive abilities of each people and state, as well as region as a whole. With this project we would like to observe shared educational contest in educational systems of Balkan states and researching of needs for such contents in future development. The result of research should also be recommendation for possibility of mutual informative system, in the domain of presentation of Balkanic content through educational systems of Balkan countries.

Sanja Zlatanović

**“EVERYTHING WAS LIKE IN OLD VRANJE” – WEDDING AND
CONTEMPLATING ON IDENTITY IN THE PERIOD OF TRANSITION**

The aim of this paper is to show how changes in global and social plan in the period 1990-2001 were reflected on wedding, ritual, which presents paradigmatic occurrence of culture of the Serbs. Wedding, by its form, contents and importance, is very suitable means for contemplating different forms of identity (national, local, family...).

The research has been done in the area of the town Vranje and its close surroundings.

Tanja Petrović

**REFUGEES FROM CROATIA AND BOSNIA-HERZEGOVINA IN SERBIA:
LANGUAGE AND CULTURAL IDENTITY**

The paper is based on field research among refugees came from Croatia and Bosnia-Herzegovina during the war period (1990-1996) and settled all over the territory of Serbia. The fieldwork was conducted in the period from May 2001 until February 2002, in the frame of the project *Refugees in Serbia: Language Behavior and Attitudes towards Language as Factors in Establishing Identity* (Research Support Scheme of the Open Society Support Foundation, grant No. 831/2000). These refugees live in various circumstances and cultural settings: in urban / rural setting, in refugee camps, with their families / alone, etc. The research aimed to describe the current language situation of refugees in Serbia, and, at the same time, to find out and describe factors “responsible” for this situation. In spite of the fact that refugees speak the same (i.e. mutually intelligible) language as the indigenous population of Serbia, there are many local differences between vernaculars of the inhabitants of Serbia and the vernaculars spoken by the Serbs who came to Serbia as refugees, so that the latter are always clearly designated as different in the new environment. The principal linguistic difference is the fact that refugees from Bosnia and Croatia speak the Ijekavian variant, while in Serbia the Ekavian one is commonly spoken. After several years, they could either change their own vernacular and adapt to the setting, or try to preserve their own vernacular, brought from the area of emigration.

Refugees' language behavior (changing resp. Preserving characteristics of the native vernaculars) as a strategy in managing everyday life in the new setting correlates to social factors such as age, education, place of living, etc. Chosen strategies are reliant indicators of the way of establishing identity in the new setting; on the other hand, attitudes towards own vernacular and those spoken by indigenous inhabitants of Serbia show how notions of *us* and *others* are constructed.

The paper aims to show the correlation among social factors, choosing the language strategy and attitudes towards language; the phenomenon of markedness by a spoken idiom, the consequences of being marked in this way, as well as motifs for making choice between marked and unmarked idioms are discussed. As the "choice" of identity refugees make is significantly affected by the setting they come to, the indigenous inhabitants' attitudes towards vernaculars spoken by refugees are also taken into account. Symbolically marked elements of language structure are pointed out in both groups of vernaculars - indigenous ones and those brought by refugees - those marked elements cause negative attitudes towards other's vernacular; these negative attitudes towards one's language indicate, as a rule, negative attitudes towards its speakers.

Special attention is paid to multiply language identities developed by refugees in everyday interactions - preserving the native vernacular or replacing it by the one spoken by majority usually are not absolute: the refugees switch from one to another according to their collocutor.

Analysis of language behavior of refugees in Serbia can be a source for very important data on establishing cultural identity and multiply identities in the Balkan area; it can also answer many

questions regarding the relationship between cultural and ethnic identities, as well as between territory and identity. The fact that forced migrations and refugees remain the Balkan reality, make these theoretical questions relevant and gives them practical value.

Vjekoslav Butigan

THE PROBLEMS OF TRANSFORMATION OF THE POLITICAL SYSTEMS ON THE BALKANS

All Balkan states are penetrating into the third Wave of democratisation. Only Greece has democratised and stabilised its political system. Other states are at the beginning of this process. They have many difficult problems: economical, social, political, ideological and cultural; interior and international. The general poverty of Balkan states endangers the survival of many people. It provokes the political apathy of citizens and insecurity of political elites, which support the reforms of political systems. The ideological agreement between opposite political elites, a left and a right, about political democracy based on freedom, the pluralism of property, interest, ideology and political identity is not attained yet. There is no agreement about constitution of fundamental institution in accordance to freedom and equality of citizens.

The political culture of community (the equality of organic society and state) as the dominant type of political culture on Balkans created authoritarian and conservative political identity of citizens – subjects, disposing non- democratic forms of political life. The result of such political culture is the syndrome of balkanisation, which characterises divisions, conflicts, the resistance to modernisation and integration and the request to subordinate the interests of state to the interest of the great powers.

Sandra Dungaciu

CULTURAL AND ETHNIC IDENTITIES IN THE PROCESS OF GLOBALIZATION AND REGIONALIZATION OF THE BALKANS. THEORETICAL INSTRUMENTS OF ANALYSIS

The globalization theory is one of the most used these days in explaining all sorts of social, economic, political or cultural processes all around the world. But the concept is elusive and has been often inflated by scholars up to the point where it embraces any kind of modern development and consequently it can explain nothing anymore. Surprisingly, one of the regions where the analitic of globalization has been used rather scarcely are the Balkans; we can find few attempts to construct an image of what the process of globalization as such has meant for the Balkans, even though there are many interpretations of how does modernity look like there and how has the process of modernization affected the area.

My paper has three objectives: it will start from a critique of the main theories that have worked with a global perspective, which has included the Balkans. I shall attempt to prove that only one side of the theory has been used, and consequently the analytical image, which has resulted has been incomplete. The second objective of my paper derives from the previous one: what I intend to suggest is the necessity to use a more flexible concept of globalization, which takes into account the fact that globalization implies simultaneously processes of localization, and to develop an analysis of the region in cultural and identity terms. My last objective is an epistemological one. What I shall suggest is that our "global" perspectives are not so global, after all. Many of them are "situated" and this is why these perspectives should be deconstructed first of all. Generally speaking, the analyses of globalization developed until now are West-centered so they project a(n) (Western) image over the object they are trying to describe. This is why, for instance, the Balkans remain an "exotic" region, an area that needs to be "supported" by Europe; they remain the Other of Europe, and the processes of integration addressing the region have difficulties in being implemented, exactly because they still bear the mark of this reticence.

Zoran Vidojević

GLOBALIZATION, REGIONALIZATION, AND FRAGMENTATION

The world does not go only towards globalization, although today that is the most evident mega trend. Regionalization and fragmentation (which mode is also detribalization) are not only phenomena that “follow” globalization, but are before all its “other side” and inevitable consequence. We can thus conclude that those three trends create theoretical and concrete-historical dialectic whole.

Never can world be totally globalized. In which way it is being globalized it depends on what are dominant subjects of globalization and what are its effects. Tendency to “uniform” the world in all important elements of development and social order, no matter how strong force lies behind that tendency, cannot succeed. That tendency limits realization of historically progressive dimensions of globalization.

Regionalization and fragmentation appear in contradictory effect. On one hand, they are “moments”, internal elements of reproduction of globalization; while on the other hand, they are also the form of resistance to globalization as imperial “Westernization” of the world. That resistance can have historically regressive direction and convert into counter-globalization, which also gets violent and imperial characteristics on quazi-religious, racial or national-chauvinistic base.

All these create the need for more careful, differentiated analysis of all dimensions and effects of globalization and what it inevitably connected processes of regionalization and fragmentation. Will Balkan be for the long time periphery of Europe and what will be the nature of relationship between globalization of that region and regional amalgamation of Balkan peoples and states? This depends on interests of the West. However, it also depends on governmental abilities of domestic political and economical elites, stopping of wars on national and religious bases, the way of creating and the nature of newly formed state, on guaranteed human rights to all individuals and peoples and on the strength of consciousness about common interests.

Branimir Stojković

THE BALKANS BOUNDARIES AND INTERNET VIRTUAL SPACE

Balkans boundaries are taken for granted for most of people inhabiting this space actually. The Balkans used to be *limes* between European and Asian civilizations centuries ago but state boundaries were invented during, at least two times repeated, process of this region balkanization and re-balkanization. Against dominant process of European state boundaries weakening and even vanishing (European Union), Balkans state boundaries strengthen and visas regime is introduced among some of ex Yugoslav republics.

This paper aim is to explain how Internet organize virtual Balkans space and how lot of web-sites and news-groups create this space as part of global www. Very important part of this is diaspora from all Balkans countries living all around world which find its virtual birthplace in e-mailing, chatting and ICQ-ing via Internet.

Jelena Djordjević

VICTIM OR PREY - RETHINKING SERBIAN IDENTITY

Globalizational and transitional processes have a very specific value in the eyes of the Serbs due to the specific events that have seriously shaken the self-definition of the Serbs. This paper will show how do historical events influence the feelings that shape identities that the whole problem of selfdefinition makes quite evasive and complex. Thanks to the politics of Milosevic and controversial attitude of the so called " world community" Serbs have been denied the right for self-determination on the same terms as other newborn nations and ethnic communities. This has produced a very ambivalent and paradoxical relation towards the basic

references of identification such as traditionalism and modernity, East and west, particular and global, left and right etc. Each of these references lose their initial and conceptual meaning going through the minds and hearts of the people in the manner of "camera obscura".

This paper is following the leads of the interpretative method which consider the emotional sphere as important for analysis as any other that is easier to define conceptually. However it is exactly this evasive sphere of existence that shape identities as dynamic and changing phenomenon, not once given for "all the times".

Dragana R. Mašović

SERBIAN STUDIES: AN OPEN QUESTION?

The paper focuses upon the need to question the possibility of introducing Serbian Studies into high school and academic curricula. It seems that more than ever it is necessary to take a critical attitude towards the prevailing concepts of Serbian culture, including the concept of national/ethnic identity. The times of fervent nationalism have brought about many popular views of Serbian identity mainly based on the »epic« tradition as seems to be reflected in literature and history. That is why literature, history and sociology, most of all, in addition to contributions from all other disciplines, should start interdisciplinary projects that would examine and re-examine the roots of old and new stereotypes and prejudices.

PROGRAM RADA

Petak, 28. jun (popodne)

I plenarna sednica

16,00 – 20,00

Moderator: dr Dragoljub B. Đorđević

OTVARANJE KONFERENCIJE

Pozdravna reč:

Dr **Jovan Komšić**, savetnik saveznog ministra nacionalnih i etničkih zajednica

Prof. dr **Ljubiša Mitrović**, predsednik Centra za balkanske studije

Osman Balić, potpredsednik IO SO Niš

Uvodni referati:

Dr **Ljubiša Mitrović**, redovni profesor Filozofskog fakulteta, Niš: *Sudbina etničkih i kulturnih identiteta u procesu globalizacije i regionalizacije Balkana*

Dr **Petar-Emil Mitev**, redovni profesor, Sofija: *Bulgarian Generations between European Integration and Balkan Realities*

Dr **Milovan Mitrović**, redovni profesor Filozofskog fakulteta, Beograd: *Tradicionalni i moderni elementi srpskog identiteta*

Mr **Goran Bašić**, Centar za istraživanje etniciteta, Beograd: *Liberalizam i politika multikulturalizma u jugoistočnoj Evropi*

Dr **Alpar Lošonc**, Tehnički fakultet, Novi Sad: *Transformacija značenja nacionalne države u procesima globalizacije*

Dr **Agneš Kartag-Odri**, Savezno ministarstvo nacionalnih i etničkih zajednica: *Normativno-pravna zaštita identiteta*

Promocija projekta

Kulturni i etnički odnosi na balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije

dr Ljubiša Mitrović, dr Milorad Božić

20,00 – 20,30

Subota, 29. jun (pre podne)

Sekcija A: Društveno-ekonomski aspekti globalizacije i regionalizacije Balkana

10,00 – 13,00

Moderator: dr Milorad Božić

Dr **Srdan Golubović**, docent Pravnog fakulteta, Niš: *Proces globalizacije i razvoj institucionalne infrastrukture u balkanskim zemljama u tranziciji*

Dana Gavreliuc, Daniela Reisz, Alin Gavreliuc, Robert Reisz, Zapadni univerziteta, Temišvar: *Cross-border Cooperation and Regional Identities in the Balkans*

Dr **Milorad Božić**, redovni profesor Pravnog fakulteta, Niš: *Regionalizacija i ekonomski razvoj Balkana*

Mr **Srdan Šljukić**, asistent Filozofskog fakulteta, Novi Sad: *Multikulturno i predindustrijsko društvo: Sombor, grad u severozapadnoj Srbiji*

Dr **Duško Tomić**, Centar za političke krize i socijaldemokratiju, Beograd: *Novi svetski poredak, globalizacija i region Balkana*

Sekcija B: Teorijske kontroverze odnosa kulturnih i etničkih identiteta u procesu globalizacije i regionalizacije Balkana

09,30 – 13,00

Moderator: dr Božo Milošević

Dr **Aurel Božin**, docent Učiteljskog fakulteta, Beograd: *Orijentacije u razvoju etničkog identiteta*

Dr **Donka Ivanova**, vanredni profesor Ekonomskog fakulteta, Blagoevgrad i dr **Ognjana Stoičkova**, vanredni profesor Ekonomskog fakulteta, Blagoevgrad: *Globalization, Traditions, Education*

Dr **Ivan Cvitković**, redovni profesor Fakulteta političkih nauka, Sarajevo: *Nacionalno i konfesionalno »Ja« (Odnos između nacionalnog i konfesionalnog identiteta)*

Dr **Džon Velimir Stivens**, Savet za religijsku slobodu, USA: *Uloga religije u društvu*

Dr **Božo Milošević**, redovni profesor Filozofskog fakulteta, Novi Sad: *Građanski identitet na Balkanu: između globalizacije i regionalizma*

Dr **Bogdana Georgieva**, vanredni profesor Novog bugarskog univerziteta, Sofija: *Social Values between the Processes of Transformation and Globalization*

Dr **Radomir Videnović**, docent Filozofskog fakulteta, Niš: *Balkan: Kojim (mogućim) putem dalje?*

Subota, 29. jun (popodne)

Sekcija C: Kulturni i etnički identiteti balkanskih naroda

16,00 – 20,00

Moderator: dr Biljana Sikimić

Dr **Janko Ramač**, vanredni profesor Filozofskog fakulteta, Novi Sad: *Nacionalni i verski identitet Rusina u Vojvodini*

Nebojša Ozimić, publicista, Niš: *Cincari u kulturnom i političkom životu Niša*

Dr **Jovan Živković**, vanredni profesor Filozofskog fakulteta, K. Mitrovica: *Položaj Roma u jugozapadnoj i jugoistočnoj Srbiji (Društveno-kulturna pozadina)*

Dragan Todorović, Filozofski fakultet, Niš: *O fenomenu preobraćenja kod Roma (Jedno empirijsko iskustvo)*

Dr **Biljana Sikimić**, Balkanološki institut SANU, Beograd: *Etnički stereotipi o Vlasima severoistočne Srbije*

Dr **Dragoljub B. Đorđević**, Mašinski fakultet, Niš i mr **Marijana Filipović**, asistent-pripravnik Filozofskog fakulteta, K. Mitrovica: *Religijska praksa Roma: empirijski izveštaj*

Marijana Jakimova, Beč: *Kulturni identitet bugarskih baštovana u Austriji*

Dr **Dragoljub B. Đorđević**, redovni profesor Mašinskog fakulteta, Niš: *Sahranjivanje Roma: test etničke i religijske tolerancije*

Sekcija D: Neke upitnosti kulturnih i etničkih identiteta balkanskih naroda

16,00 – 20,00

Moderator: dr Srđan Vukadinović

Tomislav Žigmanov, Teološko-katehetski institut, Subotica: *Politika imenovanja nacionalnih manjina u Jugoslaviji/Srbiji – apstrakcija i svemožnost u službi razdora i asimilacije*

Bogdan Đurović, asistent-pripravnik Mašinskog fakulteta, Niš: *Etnička pripadnost i ispoljavanje anomičnosti i autoritarnosti u Srbiji krajem XX veka*

Dr **Nedeljko Bogdanović**, redovni profesor Filozofskog fakulteta, Niš: *Balkanistički sadržaji u obrazovnim programima (Predlog za istraživanje)*

Mr **Sanja Zlatanović**, Etnografski institut SANU, Beograd: »Sve je bilo kao u staro Vranje« – *svadba i promišljanje identiteta u periodu tranzicije*

Tanja Petrović, Ljubljana: *Izbeglice iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine u Srbiji: kulturni i jezički identitet*

Dr **Vjekoslav Butigan**, redovni profesor Filozofskog fakulteta, Niš: *Problemi transformacije političkih sistema na balkanu*

Dr **Srđan Vukadinović**, docent Filozofskog fakulteta, Nikšić: *Građanska povezanost mnoštva identiteta kao vrijednosti društava jugoistočne Evrope*

Promocija knjiga

Globalization and the Balkans (Lj. Mitrović)

dr Zoran Vidojević, dr Milorad Božić

Romi na raskršću (pri. D. B. Đorđević i J. Živković)

dr Branimir Stojković, mr Goran Bašić

20,00 – 20,30

Nedelja, 30. jun (pre podne)

II plenarna sednica

09,30 – 12,30

Moderator: Bogdan Đurović

Mr **Sandra Dungaciu**, lektor Univerziteta u Bukureštu, Bukurešt: *Cultural and Ethnic Identities in the Process of Globalization and Regionalization of the Balkans. Theoretical Instruments of Analysis*

Dr **Zoran Vidojević**, naučni savetnik Instituta društvenih nauka, Beograd: *Globalizacija, regionalizacija i fragmentacija*

Dr **Branimir Stojković**, docent Fakulteta političkih nauka, Beograd: *Granice na Balkanu i virtuelni prostor Interneta*

Dr **Jelena Đorđević**, vanredni profesor Fakulteta političkih nauka, Beograd: *Žrtva ili plen – razmišljanja o srpskom identitetu*

Dr **Dragana R. Mašović**, vanredni profesor Filozofskog fakulteta, Niš: *Serbian Studies: An Open Question?*

Izveštaji moderatora i zatvaranje konferencije

12,30 – 14,00

Konferencija se održava u hotelu »Centroturist«.

Hotel se nalazi na obodu parka »Čair«, desetak minuta laganog hoda od centra grada.

Referentima van Niša obezbeđen je smeštaj na bazi punog pansiona (od večere 28. juna zaključno sa ručkom 30. juna) u hotelu "Centroturist". Učesnicima iz inostranstva obezbeđen je smeštaj na bazi punog pansiona (od večere 27. juna zaključno sa ručkom 30. juna).

KONFERENCIJA SE ODRŽAVA UZ FINANSIJSKU PODRŠKU FONDA ZA
OTVORENO DRUŠTVO (BEOGRAD) I POD POKROVITELJSTVOM
SAVEZNOG MINISTARSTVA NACIONALNIH I ETNIČKIH ZAJEDNICA

JUNIR GODIŠNJACI

(I) **RELIGIJA – RAT – MIR**, 1994.

(II) **RELIGIJA I RAZVOJ**, 1995.

(III) **RELIGIJA – CRKVA – NACIJA**, 1996.

(IV) **ETNO-RELIGIJSKI ODNOSI NA BALKANU**, 1997.

(V) **UČENJE, ORGANIZACIJA I DELOVANJE VERSKIH ZAJEDNICA I POKRETA**, 1998.

(VI) **HRIŠĆANSTVO – DRUŠTVO – POLITIKA**, 1999.

(VII) **DVA MILENIJUMA HRIŠĆANSTVA NA BALKANU**, 2000.

(VIII) **VERE MANJINA I MANJINSKE VERE**, 2001.

(IX) **KULTURNI I ETNIČKI IDENTITETI U PROCESU GLOBALIZACIJE I REGIONALIZACIJE BALKANA**, 2002.

(X) **RELIGIJA I VERSKI OBIČAJI ROMA**, 2003. •

• Deseta, i jubilarna, godišnja međunarodna konferencija JUNIR, koja će se održati od 28. do 30. juna 2003. godine, imaće za temu *religiju i verske običaje Roma*.